

27. évfolyam

2012. 1. sz.

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A kiadványt szerkesztette:

DEÁK ÁGNES

A kiadvány

OKTATÁSI
ÉS KULTURÁLIS
MINISZTERIUM

OKM

nka

Nemzeti Kulturális Alap

Nemzeti Civil Alapprogram,
Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar,
Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar,
Szeged Megyei Jogú Város Önkormányzata,
Szegedért Alapítvány
támogatásával jelenik meg.

Szerkesztők:

DEÁK ÁGNES
(főszerkesztő)

VAJDA ZOLTÁN
(főszerkesztő-helyettes)

BENCSIK PÉTER
GALAMB GYÖRGY
KOSZTA LÁSZLÓ
PAPP SÁNDOR
PELYACH ISTVÁN
SZÁSZ GÉZA
TOMKA BÉLA
TÓTH SZERGEJ

HORVÁTHNÉ SZÉLPÁL MÁRIA
(olvasószerkesztő)

Tartalom

Tanulmány

GEORG SEIDERER

Liberalizmus és neoabszolutizmus (Alkotmánypolitika és igazgatási reform a Habsburg Birodalomban Alexander Bach minisztersége idején, 1848–1859) 5

K. LENGYEL ZSOLT

Az országképviselőlet problémája a neoabszolutizmus-kori Magyarországon 31

SZATMÁRI JUDIT

A politikai élet színtere? (avagy világiak részvétele a protestáns egyházi gyűléseken az 1850-es években) 53

MANHERCZ ORSOLYA

Az esztergomi főszolgabíró az 1852-es császári utazás viharában 71

VÉR ESZTER VIRÁG

Újraértelmezett szerepvállalások (avagy Erzsébet császárné alakváltozásai 1866-ban) 83

TEVESZ LÁSZLÓ

Eötvös József nemzetiségpolitikai koncepciója és a Deák-párt által képviselt alkotmányos-nemzeti hagyomány, 1860–1868 105

Műhely

VAS RÉKA

„Meglehet, hogy rosszul gondolkozok a mostani világhoz képest” (Gönczruszkai Kornis Anna grófnő naplója, 1850–1851) 125

FARKAS ZSUZSA

A kultúra tövébe fészkelte ország (A világkiállításokon bemutatott magyar művek kortárs értékelése, 1851–1878) 136

POLENYÁK IVETT

Munkácsy Mihály és a korabeli magyar festőélet az 1873-as bécsi világkiállításon 159

Múltidéző

Dessewffy Gyula Mór börtönélményei az Újépületben, 1851 (Sajtó alá rendezte, az előszót és a jegyzeteket írta *Bihari Anikó*) 177

Elmélet és módszer

KISANTAL TAMÁS

TörtéNet – elmélet (Gondolatok a történelem nem narrativista elképzeléséről) 198

Figyelő

„Pénzt és könyvet, könyvet és pénzt” (<i>Granasztói Olga: A francia könyvek magyar olvasói. A tiltott irodalom fogadtatása Magyarországon 1770–1810. Universitas Kiadó, Budapest, 2009.</i>)	
KÖKÉNYESI ZSOLT	215
A modern magyar büntetőjog forrásvidékén (<i>Bató Szilvia: A „büntetési rendszer” átalakításának megjelenése Kossuth Lajos Pesti Hírlapjában [1841–1844]. Pólay Elemér Alapítvány, Szeged, 2010.</i>)	
MIRU GYÖRGY	220
„Hogy ez a nagyszerű ország újra egyesüljön” (Magyar részvétel az amerikai polgárháborúban) (<i>Vida István Kornél: Világostól Appomatoxig. Magyarok az amerikai polgárháborúban. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2011.</i>)	
SZABÓ-ZSOLDOS GÁBOR	223
Tanárok korfordulón (<i>Keller Márkus: A tanárok helye. A középiskolai tanárság professzionizációja a 19. század második felében, magyar–porosz összehasonlításban. L’Harmattan – 1956-os Intézet, Budapest, 2010.</i>)	
CORA ZOLTÁN	227
Számunk szerzői	232

GEORG SEIDERER

Liberalizmus és neoabszolutizmus

*Alkotmánypolitika és igazgatási reform a Habsburg Birodalomban
Alexander Bach minisztersége idején, 1848–1859**

Már a kortársak számára is Alexander Bach volt az 1848-as forradalom utáni évtizedben az ausztriai reakció tulajdonképpeni megtestesítője, mely évtized jelölőjeként egészen az újabb kutatásokig továbbélt a „Back-korszak” elnevezés. Bach szakítását saját korábbi liberális, sőt forradalmi múltjával a történeti irodalomban mindig is különbözőképpen interpretálták, de Bach jobbjára kifejezetten negatív értékelést kapott. Az elsősorban az 1848-as forradalom demokratikus baloldala által terjesztett ítélet, mely szerint Bach a „demokrácia Judása”,¹ aki elárulta a forradalom évében vallott eszméit, napjaink történeti irodalmában is sokféle módon jelen van:² nevezik Bachot „renegát”-nak, sőt „a politikai katonaszökevény prototípusának az ausztriai történelemben”,³ aki „erkölesileg csődöt mondott”.⁴ Gyakran festik le őt opportunistá és végeredményben elvtelen, hatalomra törő politikusként, aki „cselekedeteinek fő indító tényezője” személyes becsvágya.⁵ Még Heinrich Friedjung is, aki

* A következő tanulmány a 2004-ben a müncheni Ludwig-Maximilians-Universitätén „Liberalismus und Neoabsolutismus. Verfassungspolitik und Verwaltungsreform in der Habsburgermonarchie unter Alexander Bach 1848–1859” címmel megvédett habilitációs dolgozatomban foglalt alapkérdéseket és legfontosabb eredményeket foglalja össze tömör formában. A dolgozat hamarosan megjelenik a „Studien zur Geschichte der österreichisch-ungarischen Monarchie” című sorozatban az Österreichische Akademie der Wissenschaften (Kommission für die Geschichte der österreichisch-ungarischen Monarchie, 1848–1918) kiadásában.

¹ Lásd példaképp: Fuster, Anton: *Memoiren vom März 1848 bis Juli 1849. Beitrag zur Geschichte der Wiener Revolution*. Bd. 1. Frankfurt/Main, 1850. 191.

² A Bach politikai pályájára vonatkozó különböző interpretációkat részletesen ismerteti: Berger Waldenegg, Georg Christoph: *Innenpolitik im Neoabsolutismus (1848/49–1859/60). Zum Verhältnis von Herrschaftspraxis und Systemkonsolidierung*, Habilitációs dolgozat, Heidelberg 1998. ff. 37–43. Köszönöm a szerzőnek, hogy művét rendelkezésemre bocsátotta.

³ Kann, Robert A.: *Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie. Geschichte und Ideengehalt der nationalen Bestrebungen vom Vormärz bis zur Auflösung des Reiches im Jahre 1918*. 2 Bde., 2. erw. Aufl., Graz-Köln 1964. II. 90.; jellemzését lásd még: Redlich, Josef: *Kaiser Franz Joseph von Österreich. Eine Biographie*. Berlin, 1929.² 87.

⁴ Walter, Friedrich: *Die österreichische Zentralverwaltung*. III. Abteilung: Von der Märzrevolution 1848 bis zur Dezemberverfassung 1867, 4 Bde. (Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs 49) Wien, 1964–1971. I. 433.

⁵ Weinzierl-Fischer, Erika: *Die österreichischen Konkordate von 1855 und 1933*. Wien, 1960. 39.; „becsvágy” és „hataloméhség” jelenik meg Bach jellemzőjeként Charmatznál. Charmatz, Richard: *Der Wegbahner der Reaktion: Dr. Alexander Bach*. In: uő.: *Lebensbilder aus der Geschichte Österreichs*. Wien, 1947. 68., 74.

egyébként kiegyensúlyozott véleményt igyekszik alkotni, Bach „hatalomszeretében” látja a magatartását alapvetően meghatározó motívumot.⁶ A Bachot „áruló”-ként beállító jellemzések mélyén alapvetően a „forradalmi múltjával való szakítás”,⁷ „a konzervativizmus-hoz való pártolás”⁸ koncepciója húzódik, amiben az interpretációk szerint az opportunizmus és a hatalom megtartásának szándéka mellett más tényezők is – elsősorban a forradalom radikalizálódásának élménye és a bécsi októberi forradalom idején saját személyének veszélyeztetettsége⁹ vagy mások szerint Bach célkitűzése egy „egységes Ausztria” megteremtésére¹⁰ – döntő mértékben közrejátszottak.

Ezekkel az értékelésekkel szembenállnak azok az interpretációk, melyek Bach politikai cselekedeteinek folyamatos elemeire hívják fel a figyelmet. A kevés részletekre menő tanulmány, mely eddig Bachról született, vagy Bach kezdettől nagyon is mérsékelt liberális alapállását hangsúlyozza,¹¹ vagy a szerzők abból indulnak ki, hogy Bach szilárdan kitartott mérsékelt liberális elvei mellett, és a neoabszolút kormányzatot olyan átmeneti periódusnak tartotta, mely az államszervezet felülről indított modernizációjával megteremti a további, alkotmányos célkitűzések megvalósításának előfeltételeit.¹² Bach maga is alapot

⁶ Friedjung, Heinrich: *Alexander Bachs Jugend und Bildungsjahre*. In: uő.: *Historische Aufsätze*. 1. u. 2. Aufl. Stuttgart–Berlin, 1919. 24.

⁷ Lásd például: Walter, Friedrich: *Alexander Freiherr von Bach (1813–1893)*. In: *Neue Österreichische Biographie* ab 1815. Bd. 13. Zürich–Leipzig–Wien, 1959. 47. Ő a törést 1851-re, a birodalmi tanács alapszabálya és az 1851. augusztusi legfelsőbb irat körüli vitákra teszi.

⁸ Kann: *Das Nationalitätenproblem*, II. 71.; hasonló álláspontot vall újabban Bertrand Michael Buchmann, aki szerint Bachról elmondható, hogy „már a forradalom évében «Saulusból Paulus» lett, amikor feladta liberális–demokrata alkotmánypártiságát és a konzervativizmushoz közeledett”. Buchmann: *Das Dilemma des Konservativismus in der beginnenden Moderne. Die Zeit des Neoabsolutismus*. In: Rill, Robert – Zellenberg, Ulrich E. (Hg.): *Konservativismus in Österreich. Strömungen, Ideen, Personen und Vereinigungen von den Anfängen bis heute*. Graz–Stuttgart, 1999. 89–108., itt: 97., vö. 102. Hogy mennyiben tekinthető Bach az 1850-es években „konzervatív”-nak, tanulmányunk egyik témája, ugyanakkor egészen biztosan nem beszélhetünk már 1848-ban a „konzervatívok” felé tett fordulatról.

⁹ Ezt vallotta már a Szilézia helytartói posztját egy ideig betöltő Kalchberg báró is. Kalchberg, Josef Freiherr von: *Mein politisches Glaubensbekenntniß in Gedenklättern aus einer achtzigjährigen Pilgerfahrt*. Leipzig, 1881. 274.

¹⁰ Weinzierl-Fischer: *Die österreichische Konkordate*, 39.

¹¹ Ez a felfogás jellemzi Hans Loew 1947-ben született munkáját, aki egyfajta naív pszichologizálással Bach forradalomhoz való viszonyát azzal jellemzi, hogy „egész lénye” alapvetően „bármilyen más inkább volt, mint forradalmár”, „származása, neveltetése, személyiségjegyei és tehetsége egészen más irányt szabott számára”. Loew, Hans: *Alexander Freiherr von Bach*. Diss. Phil. Wien, 1947. f. 65. Loew ezzel Friedjung értékelését túlozza el: Friedjung: *Alexander Bachs Jugend*, 38f. Eva Macho pedig Bachnak a forradalmi „eufória” utáni gyors „kijózanodásáról” beszél és a forradalmi gondolkortól való elfordulásáról már 1848 elején a Bachról megjelent legfrissebb életrajzi munkájában. Macho, Eva: *Alexander Freiherr von Bach. Stationen einer umstrittenen Karriere*. (Beiträge zur Neueren Geschichte Österreichs, 24.) Frankfurt/Main, 2009. 39–55., az idézet: 39., 50.

¹² Ezt az értelmezést képviseli: Falk, Minna R.: *Social Forces in the Austrian Revolution of 1848. With particular attention to the leadership of Alexander Bach*. Diss. Phil., New York, 1931. f. 1. Satzinger is a folyamatosságot hangsúlyozza, de más módon, szerinte Bach „ideájához, az osztrák nagyhatalmi gondolathoz hű maradt”. Satzinger, Elisabeth: *Alexander Bach während des Jahres 1848; ein politisches Charakterbild*. Diss. Phil., Wien, 1944.

szolgált az efféle interpretációkhoz 1867 utáni megnyilatkozásaival.¹³ Míg ezek a régebbi és elavult munkák apologetikus szemléletükkel Bach személyiségének vizsgálatánál lehoronyoztak, újabb kutatások az igazságügy- és belügyminiszteri tevékenységében megnyilatkozó folyamatosságok és megszakítottságok vizsgálatát a neoabszolútizmusnak a történeti kutatásokban már rég hangsúlyozott Janus arcú¹⁴ kettősségébe ágyazzák bele, s e neoabszolútizmust „modernizáló diktatúráként”¹⁵ jellemzik. Ennek jegyében írta Helmut Rumpler, hogy a „konzervatív Schwarzenberg-kormány liberális többségéhez” tartozó miniszterek ingadoztak „egyfajta haladó és egyfajta reakciós politika” között, de „bizonytalanok álláspontjuk” a Karl Friedrich Kübeck báró nevével fémjelmezhető neoabszolútisztikus konzervatívizmustól különbözött, ezért attól „az ő konzervatívizmusukat [...] mint liberálist határolhatjuk el”.¹⁶

Mindenekelőtt Waltraud Heindl, a Buol-Schauenstein minisztérium minisztertanácsi jegyzőkönyvei eddig megjelent öt kötetének sajtó alá rendezője, az ausztriai neoabszolútizmus legjobb ismerőinek egyike hangsúlyozza minden alkalommal liberális elemek továbbélését Bach politikájában. Így jellemezte például az egyetemi reformmal kapcsolatban Leo Thun gróf és Bach nézeteinek különbségét: A kultuszminiszter a főiskolákat a rendes professzorokra épülő intézményekké kívánta tenni, s megerősíteni a professzorok pozícióját. Bach viszont meg akarta őrizni a testületek korporációs jellegét és a doktorkollégiumok elsőbbségét. Heindl értékelése szerint Thun ezáltal a katolikus–konzervatív professzorok túlsúlyát óhajtotta biztosítani, mivel ezen értékek képviselőit a doktorok esetében nem látta biztosítottak. Ezzel szemben Bach társadalompolitikája, mely e kérdésben is meghatározta álláspontját, „olyan polgári társadalom kifermálására törekedett, amelyben egy réteg, a »műveltség és tulajdon« [*Bildung und Besitz*] által kifermált réteg határozza meg az alaphangot”.¹⁷ Heindl arra is felhívja a figyelmet, hogy „Bach, aki politikai konvertitaként igyekezett a legkevésbé exponálni magát, [...] nem riadt attól vissza, hogy liberális negy-

¹³ Lásd főként a következő, egy interjúra épülő cikket: Schütz, Friedrich: *Alexander Bach. Nach dessen eigenen Mittheilungen*. Neue Freie Presse, Nr. 10 504. 1893. nov. 18. 1–4.

¹⁴ A „rendszer kettős arculatá”-t hangsúlyozza: Lengyel, Zsolt K.: *Österreichische Neoabsolutismus in Ungarn 1849–1860. Grundlinien, Probleme und Perspektiven der historischen Forschung über die Bach-Ära*. Südost-Forschungen, 56. (1997) 213–278.; lásd még: Brandt, Harm-Hinrich: *Der österreichische Neoabsolutismus. Staatsfinanzen und Politik 1848–1860*. 2 Bde. (Schriftenreihe der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften 15) Göttingen, 1978. I. 246–260.; a „forradalom felülről” jellemzését lásd: Rumpler, Helmut: *Eine Chance für Mitteleuropa. Bürgerliche Emanzipation und Staatsverfall in der Habsburgermonarchie*. (Österreichische Geschichte 1804–1914. Hg. von Herwig Wolfram) Wien, 1997. 324.; uő.: *Der österreichische Neoabsolutismus als Herrschafts- und Modernisierungssystem*. In: Kovács, Dušan – Suppan, Arnold – Hrabovec, Emilia (Hg.): *Die Habsburgermonarchie und die Slowaken 1849–1867*. Bratislava, 2001. 9–21.; vö.: Siemann, Wolfram: *Gesellschaft im Aufbruch. Deutschland 1849–1871*. Frankfurt/Main, 1990. 40.

¹⁵ Így fogalmazott: Höbelt, Lothar: *1848. Österreich und die deutsche Revolution*. Wien–München, 1998. 286.

¹⁶ Rumpler, Helmut: *Die Protokolle des Österreichischen Ministerrates 1848–1867. Einleitungsband. Ministerrat und Ministerratsprotokolle 1848 bis 1867. Behördengeschichtliche und aktenskapitelliche Analyse*. Mit einem Vorwort von Friedrich Engel-Janosi. Wien, 1970. 31. Rumpler Bach mellett ide sorolja Stadiont és a két Krauß testvért, valamint Leo Thunt, az utóbbira nézve ez a besorolás egyébként nem állja meg a helyét.

¹⁷ Heindl, Waltraud: *Universitätsreform – Gesellschaftsreform. Bemerkungen zum Plan eines 'Universitätsorganisationsgesetzes' in den Jahren 1854/55*. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, 35. (1982) 134–149., idézet: 147.

vennyolcasokat, mint például az egykori képviselő Lassert vagy [Franz] Stadion [gróf] belügyminiszter egykori munkatársát, Josef Oettl-t, akinek nézeteit illetően nem lehetett kétsége, minisztériumának képviselőjeként különböző bizottságokba delegálja”.¹⁸

A Bach belügyminisztériumi munkatársaira tett hivatkozás világosan mutatja, hogy Bach pályáíve egyáltalán nem volt egyedi. Josef Ritter Lasser von Zollheim (1815–1879) különösen markáns példa erre: 1848-ban az ausztriai parlament képviselője, ott a mérsékelt jobbközép tagja, az alkotmányelőkészítő bizottság referense. 1849 augusztusában Bach miniszteri tanácsosi rangban a belügyminisztériumba hívja, ahol az igazgatási reform és az alkotmánypolitika területén működve Bach „jobbkeze”, akihez a kölcsönös nagybecsülés által meghatározott viszony fűzi. Bachhoz hasonlóan Lasser is az osztrák birodalmi gondolat feltétlen hívei sorába tartozott. Anton Schmerling kormányzása idején 1860-ban tárca nélküli miniszter lett, Schmerling és Hans von Perthaler mellett ő is az úgynevezett „februári alkotmány” (1861)¹⁹ kidolgozói közé tartozott. Néhány évnyi tiroli helytartóság után Adolf von Auersperg liberális kormányában átvette a belügyminiszteri posztot 1871-ben – a radikálisabb negyvennyolcasok, mint például hivatali elődje, Karl Giskra belügyminiszter mellett az 1867 és 1878 közötti „liberális korszak” mértékadó reprezentánsa volt.²⁰

De nem csak a személyes életutak folyamatossága az, amely az 1848–1849-es forradalmat összekapcsolja a neoabszolutizmus időszakával éppúgy, mint az alkotmányos küzdelmek és az alkotmányos újrakezdet 1860–1867 közötti periódusával, majd egészen az 1867–1879 közötti liberális korszakkal. Az állam, gazdaság és társadalom modernizációjának folyamata szintén összekötő tényezőnek tűnik az eddig világosan elhatárolt fázisok között. Nevezhetjük az 1848 és 1867 közötti korszakot a „Forradalom és reform korá”-nak, ahogy azt Helmut Rumpler újabban javasolta, miközben, mint írja, a „neoabszolutizmus fogalmát mint korszakjelölőt egyáltalán ne alkalmazzuk”, és e fogalmat „terminológiai szűkítéssel csak mint »alkotmányabszolutizmus«-t²¹ jellemezzük”? Az alkotmányosság kérdése a 19.

¹⁸ Heindl, Waltraud: *Probleme der Edition. Aktenkundliche Studien zur Regierungspraxis des Neoabsolutismus*. In: Die Protokolle des Österreichischen Ministerrates 1848–1867. III. Abteilung: Das Ministerium Buol-Schauenstein, 5 Bde. Bearb. von Waltraud Heindl. Wien, 1975–1993. I. XLVII.

¹⁹ Az ún. februári pátens (a ford. jegyzete)

²⁰ Lasserről lásd: Redlich, Josef: *Lasser und Schmerling (Nach ihren Briefen)*. Österreichische Rundschau, Bd. 19. (1909) 79–93.; Rumpler, Helmut: Josef Ritter Lasser von Zollheim. In: Neue Deutsche Biographie, Bd. 13. (1982) 675f.; Bundsmann, Anton: *Die Landeschefs von Tirol und Vorarlberg in der Zeit von 1815–1913*. Innsbruck, 1954. 84–109. Lasser és Oettl mellett megemlíthetjük Cajetan von Mayert is, aki Lasserhez hasonlóan a kremsieri parlament alkotmányelőkészítő bizottságának befolyásos tagja volt; vagy Adolf Pratobevera von Wiesborn bárót, akit Bach miniszteri tanácsosként a belügyminisztériumba vitt, 1861–1862-ben maga is igazságügyminiszter volt, s 1861-ben és 1867-ben liberális képviselő a birodalmi tanácsban. Mayerhez lásd: Cibulka, Pavel: *Moravský poslanec Kajetán Mayer – predstavitel provládního smeru rakouských Nemcu. Der mährische Abgeordnete Kajetán Mayer – Repräsentant der regierungsfreundlichen Orientierung österreichischer Deutscher*. In: Kromerizský snem 1848–1849 a tradice parlamentarismu ve střední Evropě/Der Reichstag von Kremsier 1848–1849 und die Tradition des Parlamentarismus in Europa. Kromeriz/Kremsier, 1998. 179–188.; Pratobeveráról lásd: Höbelt, Lothar: *Adolf Pratobevera von Wiesborn*. Neue Deutsche Biographie, Bd. 20. (2001) 676f. Az egykori „negyvennyolcasok” – legalábbis a mérsékelt egykori parlamenti képviselők – nem ritka alkalmazásáról az állami, illetve egyetemi hivatalokban, megalapozottan jegyzi meg Höbelt, hogy „az intézményekbe való menetelés [...] tovább folyt, mint ahogy azt a kijózanodás alapján gondolnánk”. Höbelt: 1848, 285., példák: 286.

²¹ Rumpler: *Der österreichische Neoabsolutismus*, 20.

században egyáltalán nem másodlagos kérdés, különösen nem az a liberalizmus számára, amely éppen hogy „alkotmánymozgalom”²² volt, „elsősorban és mindenekelőtt olyan politikai mozgalom, amely [...] jogállamot és alkotmányos államot” kívánt²³ – s ez érvényes néhány sajátosság ellenére Ausztriára is.²⁴ Az olyan periodizáció, amely elmosza a neoabszolutizmusból az alkotmányosság felé vivő átmenet kontúrjait, legalábbis nem tűnik problémamentesnek.

Alexander Bach az 1848-as forradalom idején maga is egy ideig a polgári liberális mozgalom vezetői közé tartozott. Már a márciusi napokban prominens szerepet játszott az 1848. március 9-i polgárpetíció megszövegezői egyikeként; a rákövetkező hetekben és hónapokban a bécsi városi polgári választmányban működött, valamint az alsó-ausztriai ideiglenes rendi választmány és a városi központi választmányban, mely utóbbi tíz tartományi tartományi rendjei képviselőinek gyűléseként 1848 áprilisában ülésezett és Ausztria újjászervezéséről, a jövőbeli tartományi alkotmányokról és a községi rendezés reformjáról tanácskozott.²⁵ Bach miniszteri posztját a Wessenberg-kormányban 1848 nyarán annak köszönhette, hogy 1848 márciusa óta a polgári mozgalom szószólójának tekintették.

Bach „forradalmi” múltjának hátterét felvázolva, a következőkben a Schwarzenberg-minisztériumba történt meghívásától kezdve a politikájában kimutatható folyamatosságokra és megszakítottságokra s ezen keresztül a neoabszolutizmusban meglévő liberális elemekre fogunk rákérdezni. Nem célunk Bach belpolitikájának átfogó ismertetése, ehelyett két terület vizsgálatára szorítkozunk, melyeknek e tekintetben centrális jelentőség jutott.

Először is Bach alkotmánypolitikájáról kell szót ejtenünk. Az 1851-es ún. augusztusi uralkodói elhatározások és a szilveszteri pátens félreérthetetlenül az alkotmányosságról va-

²² Gall, Lothar: *Liberalismus und „bürgerliche Gesellschaft”. Zu Charakter und Entwicklung der liberalen Bewegung in Deutschland*. Historische Zeitschrift, Bd. 220. (1975) 324–356., itt: 325.

²³ Nipperdey, Thomas: *Deutsche Geschichte 1800–1866. Bürgerwelt und starker Staat*. München,³ 1985. 290.

²⁴ A 19. századi ausztriai liberalizmus kutatása jó ideje kívánni valót hagy maga után. Két standard munka létezik: Franz, Georg: *Liberalismus. Die deutschliberale Bewegung in der Habsburgischen Monarchie*. München, 1955.; Eder, Karl: *Der Liberalismus in Altösterreich. Geisteshaltung, Politik und Kultur*. Wien–München, 1955. Megjelent továbbá néhány újabb fontos tanulmány, elsősorban a következők: Matis, Herbert: *Sozioökonomische Aspekte des Liberalismus in Österreich 1848–1918*. In: Wehler, Hans-Ulrich (Hg.): *Sozialgeschichte heute. Festschrift für Hans Rosenberg*. (Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft 11.) Göttingen, 1974. 243–265.; Koch, Klaus: *Frühliberalismus in Österreich bis zum Vorabend der Revolution von 1848*. In: Langewiesche, Dieter (Hg.): *Liberalismus im 19. Jahrhundert. Deutschland im europäischen Vergleich*. (Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft 79.) Göttingen, 1988. 64–70.; Brandt, Harm-Hinrich: *Liberalismus in Österreich zwischen Revolution und Großer Depression*. In: uo. 136–160. Alapvetően csak a legutóbbi időkben változott a helyzet: Scheichl, Sigurd Paul – Brix, Emil (Hg.): *„Dürfen’s denn das?” Die fortdauernde Frage zum Jahr 1848*. Wien, 1999.; Kammerhofer, Leopold (Hg.): *Studien zum Deutschliberalismus in Zisleithanien 1873–1879. Herrschaftsfundierung und Organisationsformen des politischen Liberalismus*. (Studien zur Geschichte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie, 25.) Wien, 1991.; Judson, Pieter M.: *Exclusive Revolutionaries, Liberal Politics, Social Experience, and National Identity in the Austrian Empire*. Ann Arbor, 1996.; a fontosabb újabb publikációkat áttekinti: Seiderer, Georg: *La monarchia asburgica tra liberalismo e nazionalismo. Note sulla recente letteratura sulla rivoluzione e sul liberalismo*. In: *Ricerche di storia politica*. Nuova Serie 4. (2001) 189–202.

²⁵ Hugelmann, Karl: *Der ständische Zentralausschuß in Österreich im April 1848*. In: *Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich*. Neue Folge 12. (193) 170–260; a hat ülés (1848. ápr. 10., 12., 14–17.) nyomtatott jegyzőkönyvét lásd: Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeine Verwaltungsarchiv Wien, Nachlaß Hye, Kt. 5.

ló lemondást jelentették, ahogy azt az 1849-es márciusi oktrojált alkotmány formálisan bevezette, ugyanakkor nem zárták ki képviseleti testületek létét a közügyekben. A szilveszteri pátenssel együtt kiadott „Az ausztriai császári állam koronaországai szerves intézmények alapelvei” (*Grundsätze für organische Einrichtungen in den Kronländern des österreichischen Kaiserstaates*)²⁶ című dokumentum, mely a pátenssel együtt bizonyos fokig a neoabszolutista állam alaptörvényének számított, megemlített tartományi és kerületi szinteken „tanácskozó testületeket”, melyek az 1848 előtti rendi, valamint az 1850-es tartományi alkotmányokban előírányzott alkotmányos tartománygyűléseket pótolni lettek volna hivatottak. Máskülönb a települési önkormányzatokban nem volt kizárt a polgárok, illetve a településen honos lakosság részvételi joga, még akkor sem, ha a szilveszteri pátenssel együtt az 1849. márciusi ideiglenes községi törvény felülvizsgálatát is elrendelte az uralkodó.

Hogy megítélhessük tehát Bach alkotmánypolitikáját a neoabszolutista állam viszonyai között, azokat a tartományi és községi rendezési terveket kell vizsgálnunk, melyek ezen évtized alatt kidolgozásra kerültek. Mivel sem az 1850-ben kihirdetett tartományi alkotmányok, sem az 1852 után kidolgozott „tartományi statútumok”, sem pedig az 1859-ben nyilvánosságra hozott községi törvény nem lépett életbe, bizonyos fokig soha nem realizálódó tervezetek történetével kell foglalkoznunk. A neoabszolutizmus története és megítélése szempontjából azonban ezek mind nagyon fontosak: Bennük és a körülöttük egyfelől a belügyminisztérium, másfelől pedig az úgynevezett birodalmi tanács között kialakult konfliktusokban az „Ausztia újjáformálásáról” (*Neugestaltung Österreich*) alkotott különböző koncepciók mutatkoznak meg a szilveszteri pátens kibocsátása után a rendi és konstitucionális alkotmánymodellek erőterében.

A közigazgatás 1849 és 1856 között Bach égisze alatt történt újjászervezése szoros kapcsolatban álltak a megcélzott alkotmányos renddel. A Karl von Czoernig által propagandisztikus célzattal „Ausztia újjáformálása”-ként²⁷ jelölt reformok a Habsburg Birodalomban 1849 után mindenekelőtt az állami szervezetet érintették. A birodalom ezekben az években az igazgatási intézményrendszer kétszeri átalakítását élte át, ami az igazságszolgáltatást éppúgy érintette, mint az akkori Ausztriában „politikai igazgatás”-nak nevezett tulajdonképpeni közigazgatást. Az első átalakításra alapvetően 1849–1850-ben került sor,²⁸ a másodikat az 1851. december 31-i, említett „Alapelvek” tették szükségessé. Az állami igazságszolgáltató és közigazgatási szervezet kiterjesztése az alsóbb szintekre, ahol az 1848–1849-es forradalom előtt a birodalom legtöbb részén az igazságszolgáltatást és az igazgatási funkciókat a földesurak vagy a városi magisztrátusok gyakorolták, az igazgatás nagyfokú egységesítése és centralizációja az egész birodalomban mindkét igazgatási reformot jellemezte, mégis az azok mögött meghúzódó politikai szervezési alapelvek egymásnak ellent-

²⁶ Az iratot az 1851. december 31-i császári pátenssel együtt mint a Schwarzenberg miniszterelnökhöz intézett kabineti irat mellékletét bocsátotta ki az uralkodó. Ezeket együtt nevezzük szilveszteri pátensnek, lásd: Bernatzik, Edmund (Hg.): *Die österreichischen Verfassungsgesetze mit Erläuterungen*. 2. sehr vermehrte Aufl. (Studienausgabe Oesterreichischer Gesetze, Bd. 3.: Die Verfassungsgesetze). Wien, 1911. 208–215., a Grundsätze für organische Einrichtungen: 211.

²⁷ Czoernig, Karl Freiherr von: *Oesterreichs Neugestaltung 1848–1857*. Als Manuscript abgedruckt aus der Ethnographie der oesterreichischen Monarchie. Wien, 1857.

²⁸ Kivételt – Lombardia–Velence tartományok mellett – a magyar korona országai képeztek. Sashegyi, Oskar: *Ungarns politische Verwaltung in der Ära Bach 1848–1860*. (Zur Kunde Südosteuropas, III/7.) Graz, 1979.; Lengyel, Zsolt K.: *Verwaltungsgeschichtliche Aspekte zum Fall Ungarn*. Levéltári Közlemények, 70. évf. (1999) 1-2. sz. 79–105.; Deák, Ágnes: *From Habsburg Neo-Absolutism to the Compromise 1849–1867*. (East European Monographs, 737.) New York, 2008. 148–190.

mondanak: az első reform az 1849-es márciusi oktrojált alkotmányban lefektetett konstitucionális és jogállami alapelveken nyugodott, a második célja viszont az volt, hogy a császári államnak az 1851. augusztus 20-i uralkodói iratban célként meghatározott „monarchikus átalakulás”-át valósítsa meg, ami egyúttal a jogállami alapelvekkel való szakítást is jelentette. Szigorú értelemben csak ezt a második, 1852-ben előkészített és 1853–1856 között megvalósított igazgatási szervezetet nevezhetjük „neoabszolútistá”-nak, míg az elsőre inkább az „alkotmányos” jelző illik, még akkor is, ha egy olyan államban került bevezetésre, amelyben *de facto* minden végrehajtó és törvényhozó jogosítvány az uralkodó és minisztertanácsának kezében került egyesítésre.²⁹

Bach 1848–1849-ben igazságügy-miniszterként kidolgozta az új igazságszolgáltatás alapelveit, 1849 májusától már mint belügyminiszter a közigazgatás két átszervezésének felelőse volt. Bach vitathatatlan és imponáló teljesítménye az igazgatás kétszeri átszervezésében – függetlenül politikai átváltozó képességének több mint kétes hírével – közigazgatási szervezőként, sőt a „19. századi Ausztria és Magyarország legnagyobb adminisztratív tehetség”-eként tartós nagyrabecsülést biztosított számára,³⁰ habár a legújabb szakirodalomban nincs egységes álláspont a tekintetben, hogy a második reform elvei mennyiben nyugodtak Bach elképzeléseiben, vagy ő egy olyan politika végrehajtójaként működött ekkor, amelynek alapelveit alapvetően mások – a császár mellett elsősorban a birodalmi tanács elnöke, Kübeck – formálták.³¹ E ponton is elsősorban a két igazgatási reform közötti kontinuitás és

²⁹ A másodikikat Heindl nevezi kifejezetten „neoabszolútista igazgatási reform”-nak. Heindl, Waltraud: *Verfassung als Verwaltung – das neoabsolutistische Experiment*. In: Kovác, Dušan – Suppan, Arnold – Hrabovec, Emilia (Hg.): *Die Habsburgermonarchie und die Slowaken 1849–1867*. Bratislava, 2001. 23–35., itt: 25. Az első reformot joggal mint „olyan hatékony igazgatás”-t jellemzi, amely „az alkotmányos programnak megfelelt”. Uo. 23. Ezen igazgatási reform „alkotmányos” jelzővel való minősítése ellen szól ugyan az, hogy a parlamentáris intézmények birodalmi és tartományi szinten történő, azzal egy időben tervezett bevezetése elmaradt, mégis ragaszkodnunk kell e jelzőhöz, mivel így még világosabban rámutathatunk az első és a második igazgatási reform közötti különbségekre.

³⁰ Friedjung: *Bachs Jugend*, 24. A példákat könnyen sorolhatjuk még, egészen a jelenkorig, s még a Habsburg Birodalom fennállásának utolsó időszakában is elismerték a liberális történetírás kritikus értékelései, hogy Bach legalábbis „ügyes szervező, jó közigazgatási hivatalnok, de hitvány jellem” volt. Charmatz, Richard: *Österreichs innere Geschichte von 1848 bis 1907*. Bd. 1.: *Die Vorherrschaft der Deutschen*. (Aus Natur und Geisteswelt. Sammlung wissenschaftlich-gemeinverständlicher Darstellungen 242) Leipzig, 1909. 18. Friedrich Walter – a neoabszolútizmus belpolitikai viszonyainak minden bírálata ellenére, mely a „Die österreichische Zentralverwaltung” című munkáját áthatja – Bach igazgatási építkezését „e férfi hatalmas teljesítménye”-ként értékelte, melyet „legelkeseredettebb ellenségei sem tudnak kisebbiteni”. Walter: *Alexander Freiherr von Bach*, 40. Rudolf Hoke szerint az „vitathatatlanul Bach érdeme volt, hogy az 1848 előtti még rendi jellegű igazgatást egy modern és szigorúan állami igazgatási apparátus váltotta fel Ausztriában. A Bach által létrehozott igazgatási szervezet olyan szilárd volt és a Habsburg Birodalom sajátosságainak oly mértékben megfelelt, hogy alapstruktúrája a neoabszolútizmus után az alkotmányos monarchiában egészen 1918-ig fennállt”. Hoke, Rudolf: *Alexander Freiherr von Bach (1813–1893)*. In: Jeserich, Kurt G. A. – Helmut Neuhaus, Helmut (Hg.): *Persönlichkeiten der Verwaltung. Biographien zur deutschen Verwaltungsgeschichte 1648–1945*. Stuttgart–Berlin–Köln, 1991. 186., illetve uő.: *Österreich*. In: Jeserich, Kurt G. A. – Pohl, Hans – Unruh, Georg-Christoph von (Hg.): *Deutsche Verwaltungsgeschichte*. Bd. 2.: *Vom Reichsdeputationshauptschluß bis zur Auflösung des Deutschen Bundes*. Stuttgart, 1983. 345–399., itt: 387.

³¹ Gross, Mirjana S.: *Die Anfänge des modernen Kroatien. Gesellschaft, Politik und Kultur in Zivil-Kroatien und -Slawonien in den ersten dreißig Jahren nach 1848*. (Anton Gindely Reihe zur Geschichte der Donaumonarchie und Mitteleuropas 1) Wien–Köln–Weinar, 1993. 27.

diszkontinuitás kérdése merül fel, vagyis az, hogy mennyire törekedett Bach a másodikban az első alapelveinek megőrzésére.

Az 1849 és 1859 közötti folyamatosságok és törések kérdése ráirányítja a figyelmet az ún. neoabszolútizmus periodizációjára. „Neoabszolutistá”-nak nevezzük az 1848–1849-es forradalom után létrejött uralmi rendszert, amelyet a legszigorúbb értelemben monarchikus abszolútizmusként jellemezhetünk: minden hatalom a monarcha kezében egyesült, aki minden törvényhozó és végrehajtó intézkedést – nem csak teoretikusan mint legvégső döntéshozó – maga hozott meg, rendi vagy parlamentáris intézmények közreműködési joga – Lombardia-Velence tartományok kivételével, ahol 1855-ben az 1848 előtt létezett központi és tartományi kongregációk alapvetően változatlan formájú újra felállítására került sor³² – sehol sem kötötte őt, s centralizált, fentről szigorúan irányított és a legalsóbb szintekig átlamosított bürokrácia állt rendelkezésére. A neoabszolútizmus a „reakció rendszeré”-nek (*System der Reaktion*) ausztriai speciális esetét alkotta, mely rendszer jellemezte a német államok belpolitikáját az 1849 és 1859 közötti időszakban, olyan elemekkel, mint az „alkotmányrevízió és állami egyenlősítő intézkedések, rendőri felügyelet és üldözés, rendőri és katonai rendszer kiépítése”.³³ Az oktrojált alkotmány visszavonásával a reakció politikáját tekintve Ausztria túl is haladt a többi német államon, Poroszországot is beleértve.

A „neoabszolútizmus korának” időbeli kereteit illetően nincs megállapodás a szakirodalomban.³⁴ A neoabszolútizmus végéről különböző felfogások léteznek, melyek részben tartalmi és politikai előfeltételezések függvényei, s nem pusztán alkotmánytörténeti megfontolásokon alapszanak. Így – az 1860–1861-es alkotmányos kísérleteket figyelmen kívül hagyva – elsősorban magyar részről a neoabszolútista rendszert egészen 1865-ig vagy 1867-ig posztulálják. Ebből a perspektívából tekintve csak a magyar országgyűlés 1865-ös összehívása, majd az osztrák–magyar kiegyezés megkötése jelöli ki ennek a korszaknak a végét, amikor Magyarországnak nem volt saját, Magyarországon elfogadott alkotmánya.³⁵ A legtöbb kutató azonban 1859–1860-ban látja a neoabszolútista kormányzat végét, s az itáliai háború után, 1859 nyarán lezajlott belpolitikai fordulatot, az ún. megerősített biro-

³² Lásd: Gottsmann, Andreas – Malfèr, Stefan: *Die Vertretungskörperschaften und die Verwaltung in Lombardo-Venetien*. In: Rumpler, Helmut – Urbanitsch, Peter (Hg.): *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, Bd. VII: *Verfassung und Parlamentarismus*, 1. Teilbd.: *Verfassungsrecht, Verfassungswirklichkeit, zentrale Repräsentativkörperschaften*. Wien, 2000. 1593–1632. Az 1816-ban létrehozott központi és tartományi kongregációk hatásköre alapvetően a pénzügyi igazgatás és az adminisztratív ügyek intézésében való tanácskozó részvételre korlátozódott.

³³ Siemann: *Gesellschaft im Aufbruch*, 39.; lásd még: Nipperdey: *Deutsche Geschichte 1800–1866*, 674–683., az ausztriai neoabszolútista uralmi rendszer elemzését lásd: 677–679.

³⁴ A „neoabszolútizmus időbeli behatárolásáról” és a szakirodalom periodizálási gyakorlatáról lásd: Berger Waldenegg: *Mit vereinten Kräften!* 15–19.

³⁵ Az 1865-ös korszakhatár koncepcióját képviselte Berzeviczy Albert, aki négykötetes munkájával (*Az abszolútizmus kora Magyarországon*. Budapest, 1922–1937.) első terjedelmes összefoglalását adta a neoabszolútizmus kori Magyarország történetének. Az 1867-es korszakhatárt az ő munkáját megelőző magyar szakirodalom képviselte. Vö.: Lengyel: *Österreichischer Neoabsolutismus*, 228., 336., 345.; a kiegyezésig tartó „neoabszolútista periódus” koncepcióját veszi át ebből a nemzeti történeti tradícióból: Fischer, Holger: *Eine kleine Geschichte Ungarns*. Frankfurt/Main, 1999. 117–123., hasonló időbeli elhatárolást követ Brauneder is, aki a birodalom 1852 és 1867 közötti alkotmányos rendjét „újrendies korlátozott monarchiá”-nak nevezi, s a februári pátens jelezte alkotmányos cezúra jelentőségét alábecsüli. Brauneder, Wilhelm: *Die Verfassungsentwicklung in Österreich 1848 bis 1918*. In: Rumpler, Helmut – Urbanitsch, Peter (Hg.): *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, Bd. VII: *Verfassung und Parlamentarismus*, 1. Teilbd.: *Verfassungsrecht, Verfassungswirklichkeit, zentrale Repräsentativkörperschaften*. Wien, 2000. 69–237., itt: 138–169.

dalmi tanács összehívását 1860 márciusában, majd az októberi diploma kibocsátását ugyanabban az évben – melynek kibocsátását azonban majd csak az 1861-es februári pátens és az alkotmányos birodalmi tanács egybehívása koronázta meg – a neoabszolútizmustól való fokozatos eltérés legfontosabb állomásaiként értékelik.³⁶

Bach belpolitikájának vizsgálata szempontjából azonban a neoabszolútizmus kezdete fontosabb kérdés. Olykor a bécsi októberi forradalom leverését és Ferenc Józsefnek a császári trónra lépését 1848 végén már korai fordulópontnak nevezik; általánosságban azonban vagy a birodalmi parlament 1849. márciusi feloszlását, vagy az 1851-es augusztusi uralkodói iratot, majd a szilveszteri pátenssel lezajlott formai átalakulást tekintik a kezdetnek.³⁷ Az előbbi felfogás mellett szól az, hogy Ausztria már 1849 márciusától modern vagy rendi parlament nélkül állt, represszív eszközök sújtották, s *de facto* neoabszolútista módon kormányozták; az utóbbi korszakhatárt viszont támogatja a formálisan is kinyilvánított átalakulás a (neo)abszolútizmus uralkalmi rendszerére. Összességében sok tényező szól mellett, hogy az 1849 márciusa és 1860 közötti időszakot tekintsük a neoabszolútizmus korának. Ha pedig az 1851-es neoabszolútista fordulatról beszélünk, azon az alkotmányosság leépítésének folyamatát értjük, melyet mindenekelőtt a császár és a birodalmi tanács elnöke, Kübeck kezdeményezett, s az alkotmány felfüggesztése, majd visszavonása útján megvalósított. Ez a Habsburg Birodalom igazgatására nézve is cezúrát jelentett, ami a neoabszolútizmus korszakát két egymástól világosan elkülöníthető periódusra bontja.

A következőkben Bach alkotmány- és igazgatáspolitikájának alapelveit vázoljuk fel röviden, s vizsgálódásunk középpontjába azt a kérdést állítjuk, mennyire jellemzi a kontinuitás, illetve a diszkontinuitás Bach tevékenységét.

Bach a Schwarzenberg kormány tagjaként mind az igazságszolgáltatás, mind pedig a közigazgatás reformját illetően az alkotmányos monarchia koncepciójából indult ki. Amennyiben kimutatható Bach szakítása liberális múltjával, az egészen biztosan nem 1848-ban vagy 1849-ben történt: 1850-ig politikája a márciusi alkotmány megvalósítását célozta, s e tekintetben alapvetően továbbra is azt az álláspontot képviselte, amelyet 1848-ban. Már az 1848-as forradalom idején megmutatkozott, hogy Bach egyáltalán nem radikális demokrata, épp ellenkezőleg, nyilvánvalóvá vált 1848 augusztusában eltávolodása a baloldaltól, amelynek tagjai őt megalapozatlanul hitték magukhoz tartozónak, ahogy az is világos volt, hogy Bach ekkor sem kívánt a radikalizálódó politikusokkal tartani, akik az erős végrehajtó hatalommal rendelkező alkotmányos monarchia koncepcióját egyre inkább maguk mögött hagyták.³⁸ Bach viszont miniszterként az 1849. márciusi alkotmány előkészítése során szilárdan kitartott az alkotmányos monarchia elve mellett,³⁹ majd az igazságszol-

³⁶ Fellner, Fritz: *Das Februarpatent von 1861*. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichte, 63. (1955) 549–564.; Gottsmann, Andreas: *Der Reichstag 1848/49 und der Reichsrat 1861 bis 1865*. In: Habsburgermonarchie VII/1. 569–665., itt: 622–624.; Malfèr, Stefan: *Einleitung*. In: Die Protokolle des Österreichischen Ministerrates 1848–1867. IV. Abteilung: Das Ministerium Rechberg. Bd. 1: 19. Mai 1859 – 2./3. März 1860. Bearbeitet und eingeleitet von Stefan Malfèr. Wien, 2003. IX–LXX.

³⁷ Berger Waldenegg: *Mit vereinten Kräften!* 15f.

³⁸ Lásd elsősorban Bach véleményét a jobbfelfeladítás során a nemesek kártalanításáról (*Verhandlungen des österreichischen Reichstages nach der stenographischen Aufnahme*, 5 Bde. Wien, 1848–4949., ND Wien, 1970., itt: 1. köt. 84–86.), az uralkodó szentesítési jogáról (uo. 212.) és fellépését a parlamentnek a kormány kompetenciáit megnyirbálni kívánó törekvéseivel szemben (uo. 370–372., 434., 460.: kijelentése „egy erős végrehajtó hatalom” szükségességéről).

³⁹ Lásd Bach állásfoglalásait a márciusi alkotmányról folytatott minisztertanácsos vitákban (*Die Protokolle des Österreichischen Ministerrates 1848–1867*. II. Abteilung: Das Ministerium

gáztatás és közigazgatás reformjainak kidolgozása során 1849–1850-ben az állam intézményrendszerének alkotmányos elvek szerinti átépítésének célkitűzését tartotta szem előtt.

Az alkotmányban előírányzott parlamentáris intézmények életbe léptetése az elképzelések szerint az alkotmány oktrojálásával, a tartományi alkotmányok kibocsátásával és a tartományi parlamentek tagjainak megválasztásával vette volna kezdetét. Ezek nélkül a birodalmi parlament egybehívása, melynek felsőháza a tartományi parlamentek képviselőiből tevődött volna össze az alkotmány szerint, nem lett volna lehetséges. A célok komolyságához ebben az időszakban nem férhet kétség. De már ekkor is megmutatkozik egy vonás, amely csaknem valamennyi képviseleti testületek felállítását célzó tervezetet jellemzett a forradalom utáni évtizedben: Bár a tartománygyűlések első egybehívását már 1849-re tervezték, a tartományi alkotmányok előkészítése olyan sok időt vett igénybe, hogy a *de facto* abszolutisztikus kormányzási móddal felérő állapot saját nehézkedési erőre tett szert, ami még akkor is, ha az uralkodó nem törekedett volna kezdettől a márciusi alkotmány érvénytelenítésére, megnehezítette volna annak valóságba való átültetését. Az osztrák és a cseh tartományok tartományi alkotmányai viszonylag hamar, 1849/1850 telére elkészültek,⁴⁰ de Galícia és Bukovina esetében erre csak 1850 szeptemberében került sor, a többi tartományé pedig még ekkor sem állt készen, az alkotmányos átalakulás lassú folyamata mintha az idők végezetére halasztódott volna.

Az 1848/1849 tele és 1850 ősze között elkészült tartományi alkotmányok legfontosabb vonásaikat illetően még a Stadion által megkezdett előmunkálatokra épültek, de megmutatkozik bennük egy olyan alkotmánymodell, amely fontos vonásait tekintve már Bach keze munkáját viseli magán, aki kidolgozásukban már 1849 februárjában is részt vett, s azután a belügyminiszteri poszt először csak ideiglenes átvétele után, 1849 májusától azok munkálataiban a meghatározó tényező lett. Ezen fontos vonások legfontosabbika az egységesség. Habár az első javaslatokat a különböző tartományokból megbízott bizalmi férfiak vetették papírra, és rengeteg szakvéleményt és statisztikai adatsort kértek be a koronartartományokból, ami lényegesen hozzájárult a munkálatok elhúzódásához,⁴¹ a végleges törvények a leg-

Schwarzenberg. Bd. 1: 5. Dezember 1848 – 7. Jänner 1850. Bearbeitet und eingeleitet von Thomas Kletečka. Wien, 2002. 110f., 119–123.), Bach fogalmazványát a minisztertanács nevében Windischgrätzhez intézendő iratról (Allgemeines Verwaltungsarchiv [a továbbiakban: AVA] Wien, Nachlaß Bach, Karton 39f., 499–504.) s Bach – valamint három további miniszter – Stadion, Philipp von Krauß és Thinnfeld – lemondással való fenyegetőzését arra az esetre, ha Windischgrätz alkotmányellenes kívánságait teljesítik (Walter: *Zentralverwaltung*, III/1. 309.; Hübner, [Joseph] Alexander Graf von: *Ein Jahr meines Lebens. 1848–1849*. Leipzig, 1891. 345.; Helfert, Joseph Alexander von: *Geschichte Oesterreichs vom Ausgange des Wiener October-Aufstandes 1848*. Bd. 4.: Der ungarische Winter-Feldzug und die octroyirte Verfassung. December 1848 bis März 1849, 2. Teil. Prag, 1886. 469.).

⁴⁰ *Die Protokolle des Österreichischen Ministerrates 1848–1867*. II/1. 897–901., 939., 943., 955–965; uo. Bd. 2: 8. Jänner 1850 – 30. April 1850. Bearbeitet und eingeleitet von Thomas Kletečka und Anatol Schmied-Kowarzik. Wien, 2005. 53f., 72f.; uo. Bd. 3: 1. Mai – 30. September 1850. Bearbeitet und eingeleitet von Thomas Kletečka und Anatol Schmied-Kowarzik unter Mitarbeit von Andreas Gottsmann. Wien, 2006. 298–300., 303f. 310; összefoglalja: Kletečka, Thomas – Schmied-Kowarzik, Anatol: *Einleitung*. In: uo. IX–XXIX., itt: IX–XII.

⁴¹ „A.u. Vortrag des treuehorsamsten Ministerrathes, in Betreff der für die einzelnen Kronländer zu erlassenden Landesverfassungen und Landtags-Wahlordnungen”, 1849. dec. 29. Beilage zum Reichsgesetzblatt 1849. 3–12., itt: 8., nyomtatva lásd még: Berthold, Karl: *Schlesiens Landesvertretung und Landshaushalt von ihren Anfängen bis zur neuesten Zeit*. I. Teil: Landesvertretung. Troppau, 1909. 169–176., itt: 172.; eredetijét lásd: AVA Wien, Ministerium des Innern, Präsidiale, Sign. 33 in genere, Karton 984. (1848–1850), Nr. 8907/1850 M.I.; vö.: Walter: *Zentralverwalt-*

apróbb részletekig ugyanazon séma szerint épültek fel, s a tartományi alkotmányok szigorú egységességét célozták, hogy azok etnikailag vegyes koronatartományok számára éppúgy megfelelők legyenek, mint egynyelvű tartományokban. Stadionnak az az eredeti elképzelése, hogy a tartományokon belül létrehozandó kerületi egységeknek kiterjedt törvényhozó jogosítványokat biztosítsanak, – Galícia kivételével – egyáltalán nem érvényesült; ott, ahol – mint például Tirolban – korábbi megfelelő törvényjavaslatok léteztek, azokat egyszerűen *ad acta* tették.⁴²

Annál nagyobb jelentőséget tulajdonított Bach az érdekképviselő elvének. Az erre irányuló tervezetek a tartományi alkotmányjavaslatok legkorábbi variációjáig vezethetők vissza még Stadion minisztersége idején, s nem lehet eldönteni, ki is tekinthető e koncepció szellemi atyjának.⁴³ Az azonban biztos, hogy az Bach politikai gondolkodásához különösképpen illeszkedett. Ha tekintetbe vesszük az érdekképviselőt 1848 előtt kidolgozott tervezeteit, azok 1850 körül született variációit – melyek rövid idejű konjunktúrája Ausztrián kívül Németországban is megfigyelhető ekkor⁴⁴ –, nem állíthatjuk, hogy ez a koncepció egy-

ung, III/1. 405; a tartományi választmányokhoz kibocsátott rendeletet (1849. jún. 16.) lásd: Berthold: *Schlesiens Landesvertretung*, I. 165–168.; Tirolra vonatkozóan lásd Bachnak Bissingen helytartóhoz intézett leveleit, 1849. szept. 8., 19. Tiroler Landesarchiv (a továbbiakban: TLA) Innsbruck, Jüng. Gub. 1849, Präs. 2657., a tartományi választmány véleményét lásd: TLA Kart. 828: Verfassungsakten 1849–1859. 1. Teil: Ältere Entwürfe 1849–1855; Landes-Desiderien vom Jahre 1859, ad. 1343/1849.; vö.: Schober, Richard: *Von der Revolution zur Konstitution. Tirol in der Ära des Neoabsolutismus (1849/51-1860)*. (Veröffentlichungen des Tiroler Landesarchivs, 9.) Innsbruck, 2000. 20f.; Dalmáciáról lásd: Clewing, Konrad: *Staatlichkeit und nationale Identitätsbildung. Dalmatien in Vormärz und Revolution*. (Südsteuropäische Arbeiten, 109.) München, 2001. 354.

⁴² A belügyminisztérium iratai között fellelhető a tirolí–vorarlbergi tartományi alkotmány egy korai, keltezetlen tervezete, amely még 1849 elején született (AVA Wien, Min. des Innern, Rep. I/6, Sign. 33 in genere, Kart. 984, Nr. 3417/1849 MI). Az irat további, 1849 áprilisából–májusából származó iratokkal egy borítékban található, s az ügyiratszám megegyezik Bachnak Bissingenhez 1849. május 19-én küldött levelének ügyiratszámával, melyben Bach elküldte a tervezetet, hogy bizalmi férfiak s a tartományi választmány véleményezze azt. Vö.: Bach levele Bissingenhez, 1849. júl. 9. TLA Jüng. Gub. 1849, Präs. 2657. A tirolí tartományi levéltárban fellelhető egy további tervezet, amely szövegében ugyan eltér az előzőtől, de alapelveit tekintve azzal összecseng. Ezt a tervezetet „Tirol és Vorarlberg hercegség bizalmi férfiai a március 4-i birodalmi alkotmány alapján” állították össze, s június 1-jén a tartományi választmányhoz átküldték véleményezésre. Bissingen feljegyzése a tartományi választmányhoz, 1849. jún. 1. TLA Innsbruck, Jüng. Gub. 1849, Präs. 2657). Mivel Bach 1849. május 17-én vette át a belügyminiszteri posztot, mindkét terv még Stadion elképzeléseiben nyugszik, s 1849 áprilisában–májusában Bécsben keletkezhetett.

⁴³ Bár megbetegedéséig Stadion volt a felelős a tartományi alkotmányok kidolgozásáért, de Bach igazságügyminiszterként nagyon korán bekapcsolódott ebbe a munkába, s már február 26-án előterjesztette a minisztertanácsban „Elaborat über die Organisation und Verfassung des Landtages im Erzherzogthume Niederösterreich“ című tervezetét (Die Protokolle des Österreichischen Ministerrates 1848–1867. II/1. 141.), így lehetségesnek látszik, hogy az érdekképviselőt alapelveinek megfogalmazásában maga is részt vett.

⁴⁴ Vö.: Brandt, Harm-Hinrich: *Neoständische Repräsentationstheorie und das frühkonstitutionelle Wahlrecht*. In: Brauner, Wilhelm (Hg.): *Wahlen und Wahlrecht. Tagung der Vereinigung für Verfassungsgeschichte in Hofgeismar vom 10.3.–12.3.1997*. (Beih. zu „Der Staat“, 14.) Berlin, 2001. 133–162.; Brandt, Hartwig: *Landständische Repräsentation im deutschen Vormärz. Politisches Denken im Einflußfeld des monarchischen Prinzips*. Neuwied–Berlin, 1968. 235–254.; Ritter, Gerhard A.: *Politische Repräsentation durch Berufsstände. Konzepte und Realität in Deutschland 1871–1933*. In: Brauner, Wilhelm – Berger, Elisabeth (Hg.): *Repräsentation in Föderalismus und Korporativismus*. Frankfurt/Main, 1998. 231–252.; az újrendies képviselői

értelműen és kizárólagosan hozzárendelhető lenne akár a liberális, akár a konzervatív táborhoz. Az azonban megállapítható, hogy általában véve inkább a liberalizmus konzervatívabb változatai és a konzervativizmus reformokra készebb irányzatai híveinek gondolkodásában jutott hely az effajta képviseleti modellnek.

Ausztria vonatkozásában két dolog tűnik alapvető fontosságúnak. Egyrészt az érdek-képviselet elve kapcsolódott a rendi reformmozgalom köreibe – melyek néhány képviselőjéhez Bach személyesen is közel állt akkoriban – folytatott vitákhoz, melyek alapvetően defenzív célokból 1848-ban is fontos szerepet játszottak a kiegészített rendi választmányokban és tartománygyűléseken.⁴⁵ Ez a koncepció alkalmas volt bizonyos kontinuitást teremteni az 1848 előtti tartománygyűlésekkel, s – akár önként, akár kényszerből – a régi rendi képviselők maguk is hasonló javaslatokat tettek 1848-ban.⁴⁶ Ugyanakkor azonban ez a koncepció ellentétben állt a régi rendi értelmezéssel, amennyiben a képviselendő érdekek kritériumát bizonyos anyagi érdekek és azzal együtt és megkülönböztetetten a tulajdon, s nem valamiféle privilegizált születési státusz határozta meg.

Ez érvényesült fokozott mértékben az 1849–1850-ben kidolgozott tartományi alkotmányokban. Miután Bach javaslata, hogy egy differenciált hivatásrendi tagolódást vegyenek alapul, nem nyert támogatást,⁴⁷ az első választójogi kúriát a legnagyobb adófizetők alkották, nem pedig a nagybirtok.⁴⁸ A legtöbb esetben túlnyomóan agrár koronartományok-

koncepciók 1848–1849 utáni képviselőihez sorolható Carl Levita, Heinrich Moritz Chalybäus, August Winter, Karl Christian Planck és Robert von Mohl. Az 1848 előtti tartományokhoz való kötődésre lásd: Ehrle, Peter Michael: *Volksvertretung im Vormärz. Studien zur Zusammensetzung, Wahl und Funktion der deutschen Landtage im Spannungsfeld zwischen monarchischem Prinzip und ständischer Repräsentation*. 2 Bde. Frankfurt/Main – Bern Cirencester, 1979.

⁴⁵ Vö.: Andrian-Werburg, Viktor von: *Österreich und dessen Zukunft (1843)*. In: Rietra, Madeleine (Hg.): *Wirkungsgeschichte als Kulturgeschichte. Viktor von Andrian-Werburgs Rezeption im Vormärz. Eine Dokumentation. Mit Einleitung, Kommentar und einer Neuausgabe von Österreich und dessen Zukunft (1843)*. Amsterdam–Atlanta, 2001. 211–304., itt: 297.; a rendi ellenzék reformprogramjáról lásd: Franz: *Liberalismus*, 32–38.; Bibl., Viktor: *Die niederösterreichischen Stände im Vormärz. Ein Beitrag zur Vorgeschichte des Jahres 1848*. Wien, 1911. 251–274.; Melville, Ralph: *Adel und Revolution in Böhmen. Strukturwandel von Herrschaft und Gesellschaft in Österreich um die Mitte des 19. Jahrhunderts*. (Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz, Abt. Universalgeschichte, 95.) Mainz, 1998., az 1848 előtti időszakról: 61–89., az 1848-as forradalom korai időszakáról: 99–110.; Judson, Pieter M.: *Wien brennt! Die Revolution von 1848 und ihr liberales Erbe*. Wien–Köln–Weimar, 1998. 35f.; összefoglalóan lásd: Brauner: *Die Verfassungsentwicklung in Österreich*, 81–83.

⁴⁶ A tartományi rendi alkotmányok reformjáról folytatott vitákról bőszeges forrásközléssel lásd: Hugelmann, Karl: *Die österreichischen Landtage im Jahre 1848*. Archiv für österreichische Geschichte, 111. (1929) 1–495.; 114. (1938) 1–294.; 115. (1943) 1–329.; lásd még: uő.: *Der ständische Zentralausschuß in Österreich im April 1848*. Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich, N.F. 12. (1913) 170–260.

⁴⁷ A minisztertanács üléseinek jegyzőkönyve, 1849. dec. 12–13. *Die Protokolle des Österreichischen Ministerrates 1848–1867*. II/1. 89of., 897.; Felső-Ausztria tartományi alkotmányának tervezete, a minisztertanács 1849. dec. 12-i ülése jegyzőkönyvének mellékleteként. Haus-, Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban: HHStA) Wien, Ministerratsprotokolle, Karton 8, K.Z. 3858/1849 – MRZ 4598/1849.

⁴⁸ Lásd a megjelent tartományi alkotmányokat: Alsó-Ausztria (Reichsregierungsblatt [a továbbiakban: RGBL], 1/1850.), Felső-Ausztria (RGBL 2/1850.), Salzburg (RGBL 3/1850.), Karinthia (RGBL 8/1850.), Krajna (RGBL 9/1850.), Szilézia (RGBL 11/1850.), Stájerország (RGBL 12/1850.), Morvország (RGBL 18/1850.), Csehország (RGBL 21/1850.), Tirol (RGBL 22/1850.), Görz, Gradisca és Tengermellék (RGBL 26/1850.), Galícia (RGBL 386/1850.), Bukovina (RGBL 387/1850.).

ban persze ez is a nagybirtokosok és ezzel együtt a jórészt nemesi földbirtokosok túlsúlyát jelentette volna, de nem ez volt Bach elsődleges célja. A legfontosabb számára sokkal inkább a polgári, mindenekelőtt a nagypolgári érdekek előnyben részesítése volt, ahogy az a tartományi alkotmányok előkészítése során újra és újra nyilvánvalóvá vált, például abban a javaslatában, hogy a kereskedelmi és iparkamarák saját képviselőket kapjanak, vagy abban, hogy előnyben kívánta részesíteni az észak-csehországi ipari településeket,⁴⁹ s az előzetes tervek ellenében a tiroli tartománygyűlésben meg akarta erősíteni a városok kúriáját, amit azonban a császár parancsára vissza kellett vonnia.⁵⁰ Az, hogy a választójogi előírások a tartománygyűléseket illetően az érdekképviselő elve mellett magas cenzust irányoztak elő, ugyancsak ebbe illeszkedett.

Másrészt az érdekek képviselőit elve a nemzetiségek intézményesített képviselői ellen irányult, hogy – amennyire az lehetségesnek látszott – megakadályozza a tartományi gyűlésekben nemzeti pártok létrejöttét. A kremsieri parlament és annak alkotmányelőkészítő bizottságában épp ennek ellenkezőjét kísérelték meg. Legyen szó František Palacký tervéről, hogy a birodalom területét nemzetiségi–etnikai alapon szerveződő új tartományok között osszák meg, vagy Sobislav Hippolyt Pinkas javaslatáról, hogy a tartományi parlamentekben nemzeti kúriákat alakítsanak, avagy a Stadion által átvett elképzelésről, hogy nemzeti szempontból lehető leghomogénebb közigazgatási kerületeket szervezzenek, melyek a tartományokat illető törvényhozási funkciók egy részét átvehetik⁵¹ – minden esetben egy olyan kísérlettel van dolgunk, amely a nemzeti érdekek intézményesített érvényesítési formáit keresi. A „materiális érdekek” képviselőit elvére alapozott kúriák rendszere épp ennek ellentéte volt, és bizonyos fokig éppen a nemzeti érdekek szerinti csoportosulást volt hivatott megakadályozni. Az érdekképviselő elvének fontosságát Ausztriában az 1860 utáni alkotmányfejlődésben minden bizonnyal ez a tényező is magyarázza.

Ezzel egyidőben azonban az érdekképviselő elve arra is alkalmas volt, hogy előnyben részesítsen egyes nemzeti csoportokat, amennyiben az a kormányzat érdekeinek megfelelt. Bach törekvése a városi, ipari, sőt nagyipari érdekek túlsúlyos képviselőire szinte valamennyi tartományban a németnyelvű lakosság számára járt előnyökkel; a választási kerületek aritmetikájával való játszás, ahogy azt Bach Csehország esetében egészen nyíltan üzte,⁵² a tartománygyűlésen belül a német és a cseh képviselők közötti arányt az előbbiek javára tovább módosította. Galíciában az a törekvés, hogy nemzetiségpolitikai célok érdekében a

⁴⁹ A minisztertanács ülésének jegyzőkönyve, 1850. jan. 2. *Die Protokolle des Österreichischen Ministerrates 1848–1867*, II/1. 958.

⁵⁰ Lásd Bach tervezetét Tirol és Vorarlberg tartományára: AVA Wien, Min. des Innern, Rep. I/6, Sign. 33 in genere, Kart. 984, Nr. 3417/1849 MI, és TLA Innsbruck, Jüng. Gub. 1849, Präs. 2657, § 11 bzw. 5. A császár elnöklété alatt tartott 1850. január 23-i minisztertanács ülésen Ferenc József kifogásolta, hogy a tiroli tartományi statútum kevésbé veszi figyelemmel a vidéki lakosságot, pedig „éppen a jó ügy érdekében kívánatos volna, hogy a vidéki lakosságnak mint az ot-tani lakosság egészséges magjának a városokkal szemben, melyeket Dél-Tirolban demokratikus és szeparatista szellem hat át, nagyobb súlyt biztosítsunk”. *Die Protokolle des Österreichischen Ministerrates 1848–1867*, II. Abteilung: Das Ministerium Schwarzenberg. Bd. 2: 8. Jänner – 30. April 1850. Bearb. und eingel. v. Thomas Kletečka. Wien 2005. 54.; vö.: Walter: *Zentralverwaltung*, III/1. 409.; a tiroli alkotmány végleges változatát lásd: RGBl Nr. 22/1850. 270.

⁵¹ Gottsmann, Andreas: *Der Reichstag von Kremsier und die Regierung Schwarzenberg. Die Verfassungsdiskussion des Jahres 1848 im Spannungsfeld zwischen Reaktion und nationaler Frage.* (Schriftenreihe d. Inst. f. Österreichkunde) Wien–München, 1995. 48–87.

⁵² A minisztertanács üléseinek jegyzőkönyve, 1850. jan. 1., 2. *Die Protokolle des Österreichischen Ministerrates 1848–1867*, II/1. 955f., 958 f.; vö.: Walter: *Zentralverwaltung*, III/1. 407–409.

tartományi alkotmányokat rugalmasan használják fel, oda vezetett, hogy visszanyúltak a közigazgatási kerületekre épülő Stadion-féle modellhez. Az a célkitűzés, hogy megakadályozzák, hogy Galíciában egy lengyelek által dominált tartománygyűlés jöjjön létre, elhomályosította azt az elvet, hogy az egész birodalom minden tartománya számára egységes elvek szerint felépülő tartományi alkotmányokat bocsássanak ki.⁵³ Bach alkotmánypolitikája így konkrét politikai célokat is szolgált a kormányzat felfogásának megfelelően, legyen szó akár a tulajdon, akár bizonyos nemzetiségek – például a rutének vagy a németek – előnyben részesítéséről. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy ez a politika ezzel együtt is az alkotmányos berendezkedés és liberális alkotmányfelfogás keretein belül maradt.

A jelentékeny jogosultságokkal rendelkező tervezett tartománygyűlések ellensúlyát ebben a koncepcióban az igazgatás alkotta – mindenekelőtt a helytartó, aki számára Bach olyan funkciókat kívánt biztosítani, melyekkel a Max Weber-féle elmélet szerint a politikai hivatalnokok rendelkeznek.⁵⁴ Stadion az igazgatás súlypontját a kerületekre helyezte volna,⁵⁵ Bach viszont kezdetől fogva a helytartókat kívánta centrális pozícióba hozni. A közigazgatás szervezete 1849–1850-ben még a Stadion-féle modellt tükrözte: a kerületi hatóságokat tekintette másodfokú igazgatási szervnek, s ezzel a tulajdonképpeni igazgatási ügyek jórészt a kerületi hatóságok számára tartotta fenn.⁵⁶ A helytartó pozícióját viszont tekintélyes részben a tartományi parlamenttel szemben határozta volna meg. A végrehajtó hatalom élén állt, ő képviselte a tartományi parlamentekkel szemben a kormány politikáját, felügyelte volna a tartományi parlamentek működését, és a tartomány belső, elsősorban gazdasági fejlődésére mértékadó befolyást gyakorolt volna.⁵⁷ Továbbá, egyáltalán nem utol-

⁵³ Császári pátens, 1850. szept. 29. Galícia és Lodomeria (Auschwitz hercegséggel és Krakkói Nagyfejedelemsséggel együtt) tartományi alkotmánya és tartománygyűlési választási szabályzata: RGRBl 1850. Nr. 386. 1753–1776., itt különösen: 1755–1764.; a minisztertanács ülésének jegyzőkönyve, 1850. máj. 4. *Die Protokolle des Österreichischen Ministerrates 1848–1867*, II/3. 13.

⁵⁴ Weber, Max: *Politik als Beruf*. In: uő.: *Gesammelte Politische Schriften*. Hg. v. Johannes Winckelmann. Tübingen, 1988. 505–560., itt: 519f.; uő.: *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriß der verstehenden Soziologie*. Studienausgabe. Hg. von Johannes Winckelmann, 2. Halbbd. Köln–Berlin, 1964. 1057.

⁵⁵ Walter: *Zentralverwaltung*, III/1. 368.; Redlich, Josef: *Das österreichische Staats- und Reichsproblem. Geschichtliche Darstellung der inneren Politik der habsburgischen Monarchie von 1848 bis zum Untergang des Reiches*. Bd. I: Der dynastische Reichsgedanke und die Entfaltung des Problems bis zur Verkündung der Reichsverfassung von 1861, Tl. 1: Darstellung. Leipzig 1920. 364–372.; vö.: Kann: *Nationalitätenproblem*, II. 63–69.; Hofmeister, Herbert: *Pläne und Ansätze zu einer Kreis- (Selbst)-Verwaltung in der neueren österreichischen Verfassungsgeschichte*. In: *Entwicklung der städtischen und regionalen Verwaltung in den letzten 100 Jahren in Mittel- und Osteuropa (Internationale rechtshistorische Konferenz Budapest, 12.–15. September 1977)*, Bd. 3. Budapest, 1979. 133–161., itt különösen: 135–139.

⁵⁶ A közigazgatás újjászervezésének alapelveiről lásd: *Allerunterthänigster Vortrag des treuehormsamsten provisorischen Ministers des Innern Alexander Bach, betreffend die allerhöchste Genehmigung der Grundzüge für die Organisation der politischen Verwaltungsbehörden*. [Wien, 1849].

⁵⁷ Lásd például Felső-Ausztria tartományi alkotmányát, in: RGRBl 1850/2., különösen 38., 40., 44. § 57–59., a többi tartományi alkotmány hasonlóképpen szabályoz; Bachnak az igazgatás feladatairól és konkrétan a tartományi vezetők működéséről alkotott elképzeléseit lásd: Bach körirata a tartományi vezetőkhez, 1849. aug. 15. Walter: *Zentralverwaltung*, III/2. 105–110., illetve Fischer, Alois: *Aus meinem Amtsleben*. Augsburg, 1860. 135–140.; lásd még: AVA Wien: Rep. I/6: *Ministerium des Innern, Präsidiale, Kart. 96*. (4/ Minist. 1849, 1850), Nr. 6108/1849 M.I. (javításokkal) és HHStA Kab. Kanzlei, Kabinettskanzlei, M.R. (Vorträge) 1849, Kart. 9. (2700–3099), M.R. 2820/1849.

sósorban, funkciói sorába tartozott a biztonságpolitika. Mint az – 1852 áprilisáig a belügyminisztérium felügyelete alá tartozó – rendőrség tartományi vezetője széleskörű feladatokat látott el, nem utolsó sorban egy esetleges forradalom megelőzése terén, ami represszív intézkedések alkalmazását is nyomatékosan magában foglalta. A monokratikus elv bevezetése a helytartóságokon belül, ahogy a többi hatóságnál is, megfelelt e koncepciónak: Csak mint gyorsan cselekvő és reagáló hivatalvezető, akit nem kötnek testületi határozathozatali kööttségek, tudott a helytartó megfelelni feladatainak, melyek célja a végrehajtó hatalom megerősítése volt – a tartományi parlamentekkel szemben is.

Amit Bach eredetileg a törvényhozó hatalom ellensúlyának szánt az alkotmányos államban, bizonyos mértékben önállósította magát a későbbi fejlemények során, mivel a tartományi alkotmányok gyakorlatilag soha nem léptek érvénybe. A helytartó a tartományi belső ügyeknek elsősorban a belügyminiszter(ium)tól függő s annak utasításait követő egyetlen intézőjévé vált, és azzal együtt a Bécsből a birodalom minden pontjára kiható centralizmus ágenszévé.⁵⁸ 1852-től, a második igazgatási reformtól ez a tendencia felerősödött és megszilárdult. Az – ettől kezdve inkább kevésbé foglalkoztatott – kerületi hatóságok helyett a helytartóságok váltak a belügyminisztérium igazgatása alatt álló hatóságok számára a másodfokú igazgatási szervvé, s a tulajdonképpeni közigazgatás súlypontját közép-szinten a helytartók képezték. Hozzájárult ehhez, hogy az addigi tartományi hatóságokat, mint például a tartományi iskolahatóságokat feloszlatták és beolvastották a helytartóságokba. A helytartónak a maga lehető legszélesebbre húzott hatáskörével Bach elképzelései szerint – melynek elveit a bizalmas tárgyalások tanúbizonysága szerint maguk a helytartók is helyeselték⁵⁹ – olyan hivatalnokként kellett működnie, akinek kezében egyesült a közigazgatás egésze, azaz az igazságszolgáltatáson kívül az állami tevékenység egésze tartományi szinten. Ahogy azt Bach ki is fejtette, ezzel az volt a célja, hogy a bécsi kormány akaratát az egész birodalomban érvényesítsék, s az állam működését megalapozó elvek egységesítését elérjék.⁶⁰ Ebben Bach számára különösen fontos volt a monokratikus elv további érvényesülése a helytartóságokon belül. Az ugyanis a korábbi testületi rendszerrel szemben sokkal erőteljesebben biztosította a belügyminisztérium közvetlen befolyását.

Éppen ez váltott ki elszánt ellenállást a reform elveit meghatározni hivatott birodalmi Szervező Bizottmány többi résztvevőjében, függetlenül attól, hogy a miniszteri konferencia vagy a birodalmi tanács képviselője volt-e. Végül a megyei és kerületi hatóságokkal ellentétben a helytartóságokon visszatért a testületi döntéshozatali elv.⁶¹ Kivételt a biztonságpolitika jelentette csupán, az a terület tehát, amelynél a kormányzati szemszögből nézve különösen fontos volt a gyors és energikus fellépés, ám olyan terület ez, amely a Legfelsőbb Rendőri Hatóság felállításával (1852. nyár) kikerült a belügyminisztérium fennhatósága

⁵⁸ „Instruction für die politischen Verwaltungs-Behörden”, különösen 71., 74., 77. §. AVA Justizministerium Sign. II genus 5 Österr., Kart. 1962. (1848–1858), Gerichtsorganisation, 8526/1849.

⁵⁸ „Organische Grundsätze über die Einrichtung, Wirkungskreis und Geschäftsführung der Statthaltereien”, 13-30. § HHStA Kab. Kanzlei, R.R., Org. Kommission, Kart. 1, 5/1852, Beilage 4.

⁵⁹ Feljegyzés a belügyminisztériumban tartott bizalmas megbeszélésről, 1852. máj. 5. Niederösterreichischen Landesarchiv, St. Pölten (a továbbiakban: NÖLA): Regierungarchiv, Gemischte Kommission, Kart. 159 a.

⁶⁰ A Szervező Bizottmány ülésének jegyzőkönyve, 1852. júl. 5., 7. Napirendi pontok: a) Hatáskör b) A kerületi hatóságok szervezése; ua. 1852. júl. 13., 16. Napirendi pontok: a) A helytartó hatásköre b) A helytartóság hatásköre c) A helytartóság felépítése, HHStA Kabinettskanzlei, R.R., Org. Kommission, Kart. 13, 1854, Beilagen VII und VIII zu 26/Org.

⁶¹ A Szervező Bizottmány ülésének jegyzőkönyve, 1852. júl. 13., 16. HHStA Kabinettskanzlei, R.R., Org. Kommission, Kart. 13, 1854, Beilage VIII. zu 26/Org.

alól. A testületi elvhez való visszatérésben különböző motívumok játszottak közre: az egyén védelmének szándéka az önkényes hivatali döntésekkel szemben éppúgy, mint az óhaj az osztrák hivatali tradícióhoz való visszatérésre, s nem utolsósorban az a törekvés, hogy a belügyminisztériumnak és azzal együtt Bachnak a kezébe ne adjanak túlságosan nagy hatalmat. Ha az 1851 utáni években az igazgatásban Bach-rendszerrel beszélhetünk, abból mindezzel egy fontos alkotórész tört ki.

Az 1849–1850-ben létrehozott járási hatóságok átalakítása ún. vegyes szolgabíróságokká megfelelt az állami tevékenységnek a politikai hatóságokban történő koncentrációja elvének a hivatali szervezet alsóbb fokán.⁶² Ezzel együtt ez a politikai hatóságok számának növekedését és az állami tevékenység körének további expanzióját is jelentette az alsóbb szinteken. Emellett világos szakítást jelzett a jogállami elvekkel, melyeket Bach 1849–1850-ben még vallott, s melyek mellett 1850-ben is kitartott. Az igazságszolgáltatás és a közigazgatás egyesítését a legalsó szinten a birodalmi tanács tagjai is indítványozták az alkotmány felülvizsgálatára alakult bizottságon belül 1851 őszén, ahogy támogatta azt Philipp von Krauß pénzügyminiszter is, aki egyébként a teljes elválasztást már 1849 februárjában is ellenezte, elsősorban pénzügyi megfontolásokból.⁶³ 1851–1852 fordulóján viszont úgy tűnik, Bach egyike volt azon tényezőknél, akik nagy erővel igyekeztek elérni az újraegyesítést első fokon, s készen állt arra, hogy azt az igazságügy-miniszter Karl von Krauß masszív ellenállása ellenében is keresztül vigye.⁶⁴ Összességében a fő elemeket tekintve indokolt az 1852-től bevezetett igazgatási rendszert „Bach-rendszer”-nek nevezni: Bach semmiképpen sem csak pusztá végrehajtója volt ennek a politikának, amit mások – elsősorban Kübeck báró – kezdeményezett, hanem jelentékeny mértékben formálója is.

Bizonyos vonásokat megőrzött ez az új igazgatási rendszer a korábbiából, mások tekintetében viszont erőteljes szakítást jelentett a jogállami alapelvekkel, amire az 1849–1850-es igazgatási reform annak idején épült. A vegyes szolgabíróságok bevezetése központi jelentőségű példa lehet erre; a bevezetés elsődleges okai egyébként tulajdonképpen gyakorlati jellegűek voltak.⁶⁵ A lakosság óhaja néhány tartományban – Tirolban például mindenkép-

⁶² Ogris, Werner: *Die gemischten Bezirksämter. 1852/55-1868*. In: *Entwicklung der städtischen und regionalen Verwaltung in den letzten 100 Jahren in Mittel- und Osteuropa*, 229–242.

⁶³ A minisztertanács ülésének jegyzőkönyve, 1849. febr. 12. *Die Protokolle des Österreichischen Ministerrates 1848–1867*, II/1. 110f.

⁶⁴ Bach korábbi véleményétől eltérően már 1851. szeptemberi emlékiratában azt mérlegelte, hogy „vajon nem kellene-e feladni a legalsó szinten a közigazgatás és igazságszolgáltatás elválasztásának elvét”, mivel ez lehetővé tenné, hogy „az akkori közigazgatási szervezet sok oldalról érzékelt hiányosságát, nevezetesen az igazgatási, igazságszolgáltatási és pénzügyi hatáskörök egymástól való elválasztását orvosolni tudná, és az igazgatást a lakossághoz legközelebb levő szervekben az eddiginél koncentráltabban és olcsóbban lehetne megszervezni.” „Andeutungen über die bei der Revision der Verfassungsurkunde zur Erörterung kommenden Punkte” (Bach emlékirata saját kezű javításokkal) AVA Nachlaß Bach, Kart. 40. Bach 1851. eleji tervezeteihez a vegyes szolgabíróságok felállításáról és a bel- és igazságügyminisztérium közötti nézeteltérésekhez lásd: AVA Ministerium des Innern, Präsidiale, Kart. 32.; a miniszteri konferencia üléseinek jegyzőkönyve, 1852. febr. 4., 16. HHStA Kab. Kanzlei, MRP Kart. 16. K.Z. 409/1852 – MRZ 381/1852. ff. 187–195., K.Z. 3688/1852 – MRZ 500/1852, f. 226 f.; Walter: *Zentralverwaltung*, III/1. 551–554.

⁶⁵ Heindl, Waltraud: *Einleitung*. In: *Die Protokolle des Österreichischen Ministerrates 1848–1867*, III. Abteilung: Das Ministerium Buol-Schauenstein, Bd. 2: 15. März 1853–9. Oktober 1853. Bearb. von Waltraud Heindl. Wien, 1979. XIII–LVIII., itt: XLVI. Hasonlóképp ítéli meg: Ogris: *Bezirksämter*, 239f.

pen – bizonyos szerepet játszott ebben.⁶⁶ Mégis két másik tényező szerepe volt döntő. Először is a költségmegtakarítás kényszere az osztrák állam kétségbeejtő pénzügyi helyzetében az egyik legfontosabb motívumnak számított.⁶⁷ A másik tényezőt a községi rendezésnek a szilveszteri pátensben elrendelt felülvizsgálata jelentette. A községektől, elsősorban is a vidéki településektől, melyek a Habsburg Birodalomban a települések túlnyomó részét alkották, az új alapelvek szerint a Stadion által kidolgozott községi törvényben természetes vagy átruházott hatáskör alapján hozzájuk rendelt feladatok túlnyomó többségét el kellett venni és alsóbb fokú állami hatóságokra ruházni, ami szükségessé tette a közigazgatási hatóságok számának növelését, ami viszont – ismét csak a költségek határok közé szorításának kényszere folytán – csak úgy volt lehetséges, ha a meglévő járási bíróságokhoz nyúlnak vissza.

Stadionnak az önkormányzat elvére épülő elképzelése szerint a községek a közigazgatás legalsóbb fokán fontos szervek voltak. Éppen ezért rendelt hozzájuk akár természetes, akár átruházott hatáskörben széleskörű adminisztratív funkciókat. Bizonyos tényezők arra mutatnak, hogy Stadion ezzel a községek jelentős részére a községi önkormányzat olyan modelljét húzta rá, amely az adott pillanatban meghaladta erőiket.⁶⁸ A gyakorlat legalábbis sok esetben azt mutatta, hogy a községi elöljárók a feladatkörüknek csak hiányosan tudtak

⁶⁶ Tirolban az új közigazgatási szervezet 1850. január 1-jei bevezetése után a legtöbb kerületi és járási vezető azt jelentette, hogy a lakosság a régi országos bíróságok visszaállítását kívánja, ami pénzt és időt takaríthatna meg. Schober: *Von der Revolution zur Konstitution*, 47.; Bundsmann, Anton: *Die Entwicklung der politischen Verwaltung in Tirol und Vorarlberg seit Maria Theresia bis 1918*. Dornbirn, 1961. 229–232.; Waneczek innsbrucki rendőrigazgató jelentése, 1851. jún. 1., közli: Schadelbauer, Karl: *Stimmungsberichte 1850/51 und 1859/60*. (Veröffentlichungen aus dem Stadtarchiv Innsbruck, 22.) Innsbruck, 1960. 10. Bach és a német–szláv tartományok helytartói között 1852 áprilisában lezajlott megbeszélésen is utalt Bissingen arra, hogy „a lakosság mennyire kívánja [...], hogy minden ügyet az említett hatóságnál lehessen intézni”, s csatlakozott hozzá Krajna helytartója, Chorinsky is, utalva a Salzburgban és a felső-ausztriai belső kerületekben 1848 előtt fennállt árvaszékekre. A többiek nem nyilatkoztak a lakosság szükségleteiről. A bizalmas megbeszélés jegyzőkönyve, 1852. ápr. 21., 30. NÖLA Regierungsarchiv, Gemischte Kommission, Kart. 159 a. (az idézet az ápr. 21-i jegyzőkönyvből való).

⁶⁷ Brandt mélyreható kutatásai nyomán megfogalmazott tézise, miszerint „a neoabszolútizmus alapvető hiányosságára következtethetünk pénzügyi helyzetéből” (Brandt: *Neoabsolutismus*, I. 5.), beigazolódik éppen az igazságszolgáltatásban és közigazgatásban. Orgis szintén utal az ausztriai pénzügyek reménytelen helyzetére mint az új igazgatási szervezet kialakításának egyik motívumára, lásd: Ogris: *Bezirksämter*, 240.

⁶⁸ A Stadion-féle községi törvény bevezetésének a hiányos előképzettségből eredő nehézségeiről részletesen ír: Urbanitsch, Peter: *Die Gemeindevertretungen in Cisleithanien*. In: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, VII/1. 2199–2281., itt: 2237.; Morvaországot illetően lásd: AVA Ministerium des Innern, Präsidiale, Sign. 11 in genere, Kart. 432. (Mähren 1848–99), Nr. 4944/1849 M.I., f. 6' f., Stájerországra lásd: Burger helytartó jelentése, 1851. márc. 2. AVA Ministerium des Innern, Präsidiale, Sign. 3 in genere, Kart. 64. Nr. 2778/1851 M.I., Felső-Ausztriára lásd: Eduard Bach helytartó jelentése, 1851. máj. 26. AVA Ministerium des Innern, Präsidiale, Sign. 3 in genere, Kart. 61. Nr. 2828/1851 M.I., Salzburgra lásd: Herberstein helytartó jelentése, 1851. febr. 10. AVA Ministerium des Innern, Präsidiale, Sign. 3 in genere, Kart. 64. Nr. 912/1851 M.I.; Tirolra lásd: Schober: *Von der Revolution zur Konstitution*, 28.; Horvátországra: Gross: *Die Anfänge des modernen Kroatien*, 33.; mivel már az 1850. évi községi választások előtt is a községi elöljárók aggódtak a helyi rendőrségi funkciók ellátása miatt, 1850. március 7-én a járási hatóságokra ruházták át a helyi rendőrség felügyeletét. S a kormány fenntartotta magának a jogot arra, hogy a rendőrségi funkciók gyakorlását szükség esetén elvonhassák a községektől. RGBl. 116/1850.; vö.: Friedjung, Paula: *Die Geschichte der Gemeindegesetzgebung von 1848 bis 1859*, 2 Tle. Phil. Diss. Wien, 1926. Teil 1. 103–107.; Klabouch, Jiří: *Die Gemeindegewaltverwaltung in Österreich 1848–1918*. Wien, 1968. 42.

megfelelni, s néhány rájuk ruházott kötelezettségtől legszívesebben újra megszabadultak volna.⁶⁹

Amennyire Bach elvi megnyilatkozásai a községi rendezést illetően 1848 elején világos támpontokat nyújtanak ahhoz, hogy e kérdésben elfoglalt akkori álláspontját körvonalazzuk, megállapíthatjuk, hogy ekkor sem merészkedett olyan messze, mint Stadion. A mérsékelt márciusi férfiak koncepciójának megfelelően támogatta a községi önkormányzatot, és ezzel szembefordult a jozefinista igazgatási elvekkel, de úgy tűnik, nem kívánta például a helyi rendőrségi funkciók nagy részét átengedni. Községi reformra vonatkozó elképzeléseinek centrumában a szűkebb értelemben vett saját ügyeik igazgatása, mindenekelőtt a községi vagyon feletti rendelkezés állt választott községi előjárókon keresztül, de Bécs vonatkozásában például éppoly elszántan lépett fel a polgárjoggal rendelkezők külön testületbe tömörülésének koncepciója ellen, ahogy támogatta a választásra jogosultak körének magas cenzussal történő merev behatárolását. A szakirodalomban széles körben elterjedt nézet, miszerint Bach 1848-ban demokrata álláspontot vallott volna e tekintetben, épp ezért felülvizsgálatra szorul.⁷⁰

Amikor Stadion hivatali utódjaként Bach feladata lett az ideiglenes községi törvény végrehajtása, alapvetően szintén ennek az elvnek a gyakorlatba való átültetésére törekedett. Már viszonylag korán hozzáfogott módosításokhoz, mivel a községeket a községi rendőrség vonatkozásában állami felügyelet alá helyezte, amit a Stadion-féle terv nem tartalmazott, s ez a felügyelet magában foglalta azt a lehetőséget is, hogy az állami hatóságok elvonhassák a községektől a megfelelő jogosítványokat.⁷¹ A saját státútummal rendelkező városok rendezése inkább ennek a koncepciónak felelt meg, mint Stadion elképzeléseinek: azt mindenekelőtt a nemzetiségpolitikai célokat is szolgáló magas cenzus jellemezte. Mindazonáltal meg kell jegyeznünk, hogy e szabályozások – éppen a választásra jogosultak körének körülhatárolása tekintetében – messzemenőkéig folyamatosságot képviseltek azzal, amit Bach 1848 elején a bécsi ideiglenes polgári választmány tagjaként vallott.

A Bach által 1852 után képviselt községi politikát eddig leginkább mint a legkésőbb 1850-ben megkezdett út folytatását és kiélezését interpretálták.⁷² Ez bizonyos fokig helytálló, de pontosítást igénylő megállapítás.⁷³ A már említett Alapelvek rendelkezéseire alapozva Bach már 1852 elején fellépett a falvak községi önkormányzatának messzemenő korlátozása érdekében, ami összhangban állt a szilveszteri pátenssel.⁷⁴ Az okokat minden bizonnyal elsősorban a Stadion-féle községi törvény kapcsán szerzett tapasztalatokban kereshetjük. Különösképpen a községi előjáróknak a hatóságok szemszögéből sokszorosan megbizonyosodott alkalmatlansága a nekik kijelölt feladatok ellátására vezethette Bachot arra, hogy

⁶⁹ Tirolra nézve lásd: Schober: *Von der Revolution zur Konstitution*, 28.; Josef von Waneczek innsbrucki rendőrigazgató jelentése, 1851. okt. 1., közli: Schadelbauer: *Stimmungsberichte*, 21.

⁷⁰ „Protokoll aus der Sitzung des Magistrats u. prov. Bürgerausschusses vom 6. April Abends um 4 Uhr unter dem Vorsitze des Herrn k.k. Rathes u. Vicebürgermeisters Ferd. Bergmüller” AVA Ministerium des Innern, Präsidiale, Sign. 11 in genere, Kart. 433. (Niederösterreich 1848-99), Nr. 747/1848, ff. 68-77.

⁷¹ RGBl. 116/1850.; Friedjung: *Gemeindegeseztgebung*, I. 103–107.; Klabouch: *Gemeindeselbstverwaltung*, 42.

⁷² Klabouch: *Gemeindeselbstverwaltung*, 40.; Urbanitsch (*Gemeindevertretungen*, 2205f.) hangsúlyozza az 1859-es községi törvény újrendies vonásait.

⁷³ Bachnak a községi önkormányzatról vallott nézeteiről lásd: Seiderer, Georg: *Das Ringen um die Kommunalverfassung 1849 bis 1859*, megjelenés előtt

⁷⁴ „Grundzüge für die Städteordnung”, „Grundzüge für die Landgemeindeordnung” HHStA Kab. Kanzlei, R.R., Org. Kommission, Kart. 1. 1852, Nr. 5/Org.

a falvaknak a saját ügyeik intézését csak szigorú állami felügyelet mellett kívánja átengedni, és részvételüket más, alapvetően az állami hatóságok hatáskörébe tartozó nyilvános ügyek igazgatásában messzemenőig megnyirbálja. A „szabad község” „szabad államban” elvétől való tüntető elfordulás ellenére a városok esetében a változás sokkal kisebb volt. Sőt Bach már 1851 őszén, majd a Szervező Bizottmány 1854-es tárgyalásai során is azt képviselte, hogy az önálló statútummal rendelkező városok esetén elegendő a statútumok mérsékelt felülvizsgálata,⁷⁵ ami arra mutat, hogy a városi községi önkormányzatot illetően alapvetően nem távolodott el saját korábbi pozíciójától.

Ha összevetjük Bach 1852-es javaslatát a városok szervezetének rendezéséről az egykori pénzügyminiszter, Philipp von Krauß elképzeléseivel,⁷⁶ világossá válik, milyen mértékben feleltek meg Bach akkori elvei saját korábbi politikájának. Krauß a birodalmi tanács referenseként egy teljesen más modellt vázolt fel Bach javaslataival szemben. Ez a modell közösségek korporatív egyéniségének az elvére épült, azaz a városi polgárjoggal rendelkezők, illetve a falusi paraszt lakosok számára kommunális öngazgatási jogosítványokkal rendelkező saját külön testületek szerepeltek benne és ezáltal a községi tanácsok mint egységes területi testületek megszűnése, a végrehajtó és bírói jogosítványok újra egyesítése a magisztrátusok kezében s a községi önkormányzatnak még szigorúbb állami felügyelet alá rendelése. Ráadásul Krauß a választott községi előljáróktól minden közreműködést elvonni kívánt a nyilvános ügyekben. A városokban kizárólag a magisztrátus hivatalnokká tett tagjai lettek volna illetékesek erre, a falvak esetében a járási „békebíró” (*Friedensrichter*), aki rendszerint több falut és birtokot fogott volna össze. Ahogy azt Krauß maga is hangsúlyozta, ami a városok esetében a magisztrátusokra épülő igazgatás 1848 előtti viszonyaihoz való alapvető visszatérést jelentette,⁷⁷ a vidék esetében a falvak és a járási szint közötti igazgatási körzetek felállítását jelentette, amelyekben az egykori földesúr legalábbis meglehetősen gyakran a született békebíró lehetett volna.⁷⁸ Mindennek háttérében egy statikus társadalomkoncepció húzódtott, mely a vidéken a gazdasági és társadalmi viszonyoknak jogi eszközökkel való rögzítésére törekedett.

Bach minden effajta tervezgetéssel szemben kitartó ellenállást folytatott. A falvak igazgatásáról 1856-ban papírra vetett tervezeteivel visszatért saját 1852-es koncepciójához, s kiterjedt igazgatási funkciókat kívánt ruházni a községi előljárókra.⁷⁹ Ez olyan fordulat volt,

⁷⁵ „Andeutungen über die bei der Revision der Verfassungsurkunde zur Erörterungen kommenden Punkte” (Bach emlékirata saját kezű javításokkal) AVA Nachlaß Bach, Kart. 40. In: Redlich: *Staats- und Reichsproblem*, I/2. 135.; a Szervező Bizottmány üléseinek (1854. máj. 20., 22., 24., 29., jún. 1., 2. 7.) jegyzőkönyvei (vita a Krauß-féle javaslatokról), a bizottmány ülésének jegyzőkönyve a községi ügyről, 1854. jún. 2. HHStA Kab. Kanzlei, R.R., Org. Kommission, Kart. 12. Nr. 326/Org. 1854.

⁷⁶ [Krauß, Philipp von]: „Entwurf eines Gemeinde-Gesetzes”, „Entwurf einer Städte-Ordnung”, „Entwurf einer Landgemeinde-Ordnung”, „Bemerkungen zur Beleuchtung und Begründung des Entwurfes eines Gemeinde-Gesetzes, einer Städte- und einer Landgemeinde-Ordnung”, HHStA Kab. Kanzlei, RR Org. 326/1854.

⁷⁷ Krauß véleménye, 1857. jún. 6. két egymástól csak kevés részletben eltérő változatban maradt fenn, A kéziratot lásd: HHStA, Kab. Kanzlei, Reichsrat (Gremialakten), Kart. 147. Nr. 174/1857., nyomtatva: „Referat betreffend a) den Entwurf eines Gesetzes über die Gutsbezirke, b) einer Städte- und Landgemeindeordnung, und c) eines Heimatgesetzes” HHStA Kab. Kanzlei, Reichsrat (Gremialakten), Kart. 242. Nr. 446/1859. 5. sz. melléklet, az idézetet lásd, nyomtatott változat 65.

⁷⁸ [Krauß]: „Bemerkungen zur Beleuchtung und Begründung des Entwurfes eines Gemeinde-Gesetzes”, 39–41.

⁷⁹ Bach városi és községi rendezési tervét lásd a miniszteri konferencia 1856. július 17-i ülése jegyzőkönyvnek mellékleteként, HHStA Kab. Kanzlei: Ministerratsprotokolle, Kart. 23. MKZ 2443/1856.

mely az állami hatóságok rákövetkező újjászervezésével a járási hatóságok túlterheltségének tapasztalatára is reflektált. A vidéki községek erőteljesebb részvétele a nyilvános ügyekben a felbukkanó problémák ellenére, úgy tűnt, kiút lehet, amennyiben Bach nem akart az egykori földesurakhoz fordulni. Mindenekelőtt azonban elzárkózott az elől, hogy a helyi községeket mint a községi önkormányzat egyedüli hordozóit felolvassák saját jogosultságokkal rendelkező részközségek létrehozásával.⁸⁰ Az 1859-es községi törvény⁸¹ e két pozíció közötti gondosan kimunkált kompromisszumot tükrözött, de Bachnak sikerült fontos, ha nem is minden ponton érvényesíteni saját elveit. Liberális követelményeknek a törvény egyébként nem akart megfelelni, annak felülvizsgálata majd az 1861-ben összeült alkotmányos birodalmi tanács egyik legsürgetőbb feladata lesz.

Tévedés lenne Bachot bizonyos mértékig a községi szabadság védelmezőjeként beállítani az 1850-es évek végén. Ezen a ponton szintén messzemenő változás történt pozíciójában 1848/49-től az 1852-es községi rendezés alapelvein keresztül az 1856-os községi törvényjavaslatig és az 1859-ben kibocsátott községi törvényig. Ezt a változást legélesebben az dokumentálja – s ezt Krauß is kritizálta –, hogy Bach a vidéken a községi választmányok szélsőségesen oligarchikus felépítését irányozta elő.⁸² Ugyanakkor éppen a Philipp von Krauß által felvázolt tervezettel való összehasonlítás – mely tervezet a községi önkormányzat és annak alapja, a helyi község mint kommunális területi testület megszüntetésére tört – rávilágít Bach politikájának folyamatosan jelen lévő elemeire a községi rendezés ügyében.

A községi rendezés körüli ellentétes nézetek felfedik, milyen mértékben feszültek egymásnak ellentétes alkotmány- és társadalompolitikai koncepciók a neoabszolutista Ausztria politikai vezetésén belül. Ez jellemezte a tartományi statútumok előkészítését is, melyek az 1849–1850-ben kidolgozott tartományi alkotmányokat lettek volna hivatottak felváltani.⁸³ Az úgynevezett „Bach-féle tartományi statútumok” 1856-ban a császárállamnak az 1851. augusztusi legfelsőbb iratban elrendelt „monarchikus átalakulása”-nak⁸⁴ jegyét viselték magukon, s így az 1849–1850-es tartományi alkotmányoktól való egyértelmű elfordulást jelentették: csupán tanácskozó testületeket engedélyeztek, „tartományi alkotmányok”-ról többé nem esett szó.

Mindeközben e ponton is kimutathatók folyamatos elemek. Érvényes ez mindenekelőtt az érdekképviselő elvére. A lehetséges nemzeti pártszerveződést keresztező célkitűzést Bach megtartotta, ahogy ezt a miniszterek vitájában Erdély tartományi statútuma kapcsán nyomatékkal ki is jelentette: A „nemzetiségek összeolvadása” egyike volt a kitűzött céloknak; meg kell akadályozni az 1848 előtti erdélyi országgyűlés rendi nemzeti tagozódásához való, akár módosított visszatérést is.⁸⁵ Az 1849–1850-es évek alkotmányos törvényalkotá-

ff. 635–681.; a miniszteri konferencia üléseinek jegyzőkönyve, 1856. júl. 5., 8., 10. *Die Protokolle des Österreichischen Ministerrates 1848–1867*, III/5. 152.

⁸⁰ A Szervező Bizottmány ülésének jegyzőkönyve, 1854. jún. 22. HHStA Kab. Kanzlei, RR Org. 326/1854. f. 3.

⁸¹ Az 1859. április 24-i községi törvényt lásd: RGBl 1859. Nr. 58.

⁸² Krauß: „Referat betreffend a) den Entwurf eines Gesetzes über die Gutsbezirke, b) einer Städte- und Landgemeindeordnung, und c) eines Heimatgesetzes”. HHStA Kab. Kanzlei, Reichsrat (Gremialakten), Kart. 242. Nr. 446/1859, 5. melléklet, f. 28.

⁸³ Brandt, Harm-Hinrich: Regionale Repräsentationen unter Bach: Konzept und Vorbereitung bis 1856, előkészületben

⁸⁴ Legfelsőbb elhatározás, 1851. aug. 20. RGBl Nr. 197., közli: Bernatzik: *Verfassungsgesetze*, 208.

⁸⁵ „Allgemeine Erläuterungen zu den Landesstatuten” In: *Die Protokolle des Österreichischen Ministerrates 1848–1867*, III/5. 111.; ugyanitt utalás történi Erdélyre vonatkozóan a „nemzetiségek összeolvadásának” célkitűzésére, s az általánosabb politikai célként is érvényesült.

sából továbbélő másik elem volt a szigorú egyöntetűsége törekvés a tartományokban (kivéve a katonai határőrvidéket és Lombardia-Velencét, ahol az 1816-ban felállított központi és tartományi kongregációkat állították vissza). Ugyanaz a törvény szabályozta az országos képviseltek és az országos választmányok jogkörét minden tartományra vonatkozóan azonos módon; egyedül összetételüket illetően irányzott elő az uralkodó külön rendelkezéseket.⁸⁶

A különbségek azonban a tartományi képviselati szervek összetételét illetően is sokkal szembevetőbbek, mint a folyamatos elemek. 1849–1850-nel ellentétben e ponton a régi rendi példaképekhez való visszanyúlás jellemző, ami a földbirtokos nemesség és az egyházi méltóságok részvételi jogosultságában fejeződött ki. Ugyanakkor az 1856-os tartományi statútumokban nem a „régii rendi országgyűlések új életre keltésé”-ről volt szó.⁸⁷ Az effajta visszatérés kizárása éppen hogy szerepelt a célok között, amint azt a Stájerország rendi választmányának ide vágó törekvéseire adott éles reakció 1852 elején világosan mutatja:⁸⁸ A tartományi statútumok kibocsátásával Bach szándékai szerint az 1848 előtti tartománygyűlések (*Landtage*) véglegesen feloszlattak. A Bach által 1856-ban választott elnevezés az országos képviselati szervek számára: a „*Landtag*” (Lombardia-Velence, Dalmácia és Magyarország öt közigazgatási kerületének kivételével) ezt éppoly világosan kifejezésre juttatta, mint az érdekképviseltek elvére való explicit hivatkozás és „az általános országos gyűlés” (*Allgemeine Landesversammlung*) kérdése.

Ez utóbbit illetően már 1854-ben konfliktus alakult ki Kübeck és Bach között, mivel az utóbbi visszautasította, hogy minden egykor ország/tartománygyűlési részvételi joggal rendelkező nemes, beleértve az országos méltóságokat és a főpapságot, alapjogosultságát az új országképviselati szervekben való részvétellel elismerje.⁸⁹ Bár abban a tekintetben nem volt közöttük nézeteltérés, hogy a tartományi képviselati szerveket nem szabad politikai jogokkal felruházni, de e tekintetben Kübeck a monarchikus abszolútizmus és nem a rendi

⁸⁶ Az országképviselati szervek valamennyi tartományra érvényes statútumának, valamint az egyes tartományok országképviselati szervei statútumainak tervezetei, 1856. AVA Ministerium des Innern, Präsidiale, Sign. 33 in genere, Kart. 988. (1855–60, 1861, 1863); vö.: Schranil, Rudolf: *Die Bach'schen Landesstatute und ihr Schicksal*. Wissenschaftliche Vierteljahrsschrift zur Prager Juristischen Zeitschrift, H. II-III (1925) S. 116–126.; Hugelmann, Karl: *Der Übergang von den ständischen Landesverfassungen in den österreichischen Ländern zu den Landesordnungen der konstitutionellen Zeit (1848–1861)*. Monatsblatt des Vereins für Landeskunde und Heimatschutz von Niederösterreich und Wien, 1. (1926) 118–131.; uő.: *Der Übergang von den ständischen Landesverfassungen in den österreichischen Ländern zu den Landesordnungen der konstitutionellen Zeit (1848–1861)*. Jahrbuch des Vereins für Landeskunde und Heimatschutz von Niederösterreich und Wien, 2. (1927) 92–128.; Heindl: *Einleitung*. Die Protokolle des Österreichischen Ministerrates 1848–1867, III/5. IX-XLIII., itt: XIX-XLII.

⁸⁷ Brauneder, Wilhelm: *Vom neo-ständischen Staatselement zum lokalen Verwaltungssprengel: Das österreichische Gutsgebiet*. In: Aus Österreichs Rechtsleben in Geschichte und Gegenwart. Festschr. für Ernst C. Hellbling zum 80. Geb. Berlin, 1981. 435–447., itt: 444.; uő.: *Das Gutsgebiet. Vom neo-ständischen Staatselement zum lokalen Verwaltungssprengel*. In: Entwicklung der städtischen und regionalen Verwaltung in den letzten 100 Jahren in Mittel- und Osteuropa, 49–65.

⁸⁸ Bach előterjesztése városi ügyekben, 1852. febr. 12. AVA Min. d. Inn., Präs., Sign. 33 in genere, Kart. 987. M.I. 1103/1852.

⁸⁹ A tanácskozó bizottság üléseinek jegyzőkönyve, HHStA Kab. Kanzlei, R.R., Org. Kommission, Kart. 12. 1854, 326–338; 337/Org. 854: „Grundzüge über den Wirkungskreis der Landesausschüsse”; „Bemerkungen des Ministers des Innern zu dem Entwurfe über die Landes-Vertretungen”, HHStA Kab. Kanzlei, R.R., Org. Kommission, Kart. 12. 1854, 326–338, 338/Org. 3.7.1854.

konzervativizmus elveinek megfelelően gondolkodott. A Szervező Bizottmány egyetlen állandó tagja sem támogatta az 1848 előtti tartományi alkotmányokhoz való visszatérést, nem utolsósorban azért nem, mert egyikük sem akarta visszaállítani az 1848 előtti magyar alkotmányt. A mindenekelőtt Bach által támogatott terv, hogy Magyarországon mondjanak le az egész országra kiterjedő képviseleti szervről, ebben a tartományban különösen szembevető szakítást jelentett a korábbi intézményekkel. Bach Kübeck véleményétől eltérő álláspontja szempontjából lényeges volt, hogy Bach még a látszatát is kerülni akarta annak, hogy a régi ország/tartománygyűléseket újjáélesztik a virilis szavazati jogokkal együtt, s hogy a korlátozott jogosítványokkal felruházott országos képviselők azok bizottmányai-ként terjeszsenek fel. Ezért amikor már Kübeck halála után a törvényjavaslatot az uralkodó elé terjesztette, lemondott az általános országos gyűlések tervéről, bár az 1854. júliusi uralkodói legfelsőbb határozat kifejezetten előírta azokat. Összességében Bach politikáját az a törekvés jellemezte, hogy megakadályozza a régi rendi jogosultságok és intézmények újra felállítását, még akkor is, ha a nemesi érdekek irányában összességében igen készségesnek mutatkozott.

Bach alkotmánypolitikája lényeges ponton eltért a birodalmi tanács, mindenekelőtt annak elnöke, Kübeck irányvonalától, de nem abban a döntő elemében, hogy az alkotmányossággal szembe kell fordulni. Ez a politika nyilvánvalóan végül zsákutcába jutott. Az 1860–1861-es alkotmányos átalakulás fényében⁹⁰ illuzórikusnak tűnik az a feltételezés, hogy a közvélemény tartományi státútumokkal megelégedett volna, olyan státútumokkal, melyek a liberális alkotmányos követelményeket figyelmen kívül hagyták, s a nép képviselőinek pusztán tanácskozási jogot biztosítottak egy rendies színezetet magán viselő kuriális rendszer alapján, szigorúan az igazgatás egyes területeire korlátozott kompetenciával. Amikor hosszas halasztás után 1859-ben a tervezet a birodalmi tanács napirendjére került, még ez a grémium is úgy ítélte meg, hogy az országos képviseleti szervnek (*Landtag*) biztosított jogok túlságosan szűkkörűek, és azok összefonódása az állami igazgatási szervekkel túlságosan szoros. Még a testület helyettes elnöke, Norbert von Purkhart, akinek esze ágában sem volt támogatni a tanácskozási jogok kiterjesztését, maga is attól tartott, hogy a rendelkezés nyilvánosságra hozatala esetén kevés jóindulatra számíthat akár a nemesség, akár a polgárság köreiben.⁹¹ A birodalmi tanács többsége viszont – Purkhart, ahogy a testület elnöke, Rainer főherceg sem tartozott közéjük – amellet érvelt, hogy meg kell erősíteni a testületek jogkörét, elsősorban a helytartóval mint az államigazgatás fejével szemben.

⁹⁰ Brandt: *Der österreichische Neoabsolutismus*, II. 923–996.; uő.: *Parlamentarismus als staatliches Integrationsproblem: Die Habsburger-Monarchie*. In: Birke, Adolf M. – Kurt Kluxen, Kurt: *Deutscher und britischer Parlamentarismus. British and German Parliamentarism*. (Prinz-Albert-Studien, 3.) München – New York – London – Paris, 1985. 69–105., itt: 88–94.; Malfèr, Stefan: *Einleitung*. In: *Die Protokolle des Österreichischen Ministerrates 1848–1867. IV. Abteilung: Das Ministerium Rechberg*. Bd. 2: 6. März 1860 – 16. Oktober 1860. Bearbeitet und eingeleitet von Stefan Malfèr. Wien, 2007. IX-LIV.; uő.: *Einleitung* In: *Die Protokolle des Österreichischen Ministerrates 1848–1867. IV. Abteilung: Das Ministerium Rechberg*. Bd. 1: 19. Mai 1859 – 2./3. März 1860. Bearbeitet und eingeleitet von Stefan Malfèr. Wien, 2003. IX-LXX.; Seiderer, Georg: *Aufbruch in den Verfassungsstaat? Das Jahr 1859 als Schlüsseljahr der Habsburgermonarchie*. In: Stadelmann, Matthias – Antipow, Lilia (Hg.): *Schlüsseljahre. Zentrale Konstellationen der mittel- und osteuropäischen Geschichte. Festschrift für Helmut Altrichter zum 65. Geburtstag* (Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa, 77.) Stuttgart, 2011. 141–153.

⁹¹ „Allerunterthänigste Bemerkungen des treuehorsaamsten Reichsraths-Vizepräsidenten über den Entwurf des Statuts für die Landesvertretungen” HHStA Kab. Kanzlei: Kart. 33. R.R. Präs. 1859, 121/R.P. 1859.

A rendelkezés alkotmányos szellemű változtatása azonban persze nem szerepelt a többség szándékai között sem. A hangadók, például a cseh- és morvaországi nemesség soraiba tartozó Karl Friedrich Wolkenstein gróf és Hugo Salm-Reifferscheidt herceg, ahogy a magyar Szőgyény László is sokkal inkább a saját rendjükbe tartozók érdekeit tartották szem előtt.⁹²

Ebben az összefüggésben kell szemlélnünk a nagybirtokoknak a községi szervezetből való kiszakításának és az igazgatási funkcióknak a földbirtokos nemességre való átruházásának kérdését. Az 1849–1850-es igazgatási reform, amely az 1849. márciusi alkotmányra és a két örökvaltság-törvényre épült, az igazgatás és igazságszolgáltatás államosítását jelentette a legalsó szinten. Minden változás mellett is ezt az 1852–1856 közötti igazgatási reform megőrizte, a patrimonális igazgatáshoz való visszatérésre nem került sor.

A nemesség álláspontja nem volt egységes. Az Alpok környéki tartományokban, ahogy Alsó-Ausztriában is a rendek költséges bírói és igazgatási feladatainak leépítése legalább részben már 1848 előtt is szerepelt a nemesek célkitűzései között, így az most nem talált ellenzésre; a cseh- és morvaországi nagybirtokosok viszont azok fenntartásában alapvetően érdekeltek voltak. A járási igazgatás nemesi kézbe helyezése egy nemesség által dominált „önigazgatás” rendszerén belül bizonyos fokig egyfajta kárpótlásnak tűnt, amint azt a miniszteri konferencia ülésén a maga is gazdag csehországi család sarja, Leo Thun gróf is kifejtette.⁹³ A birodalom különböző részein, ismét csak elsősorban Cseh- és Morvaországban, az egykori nemesi földbirtoknak a betagolása a községi szervezetbe a nemesség ellenállását váltotta ki. A községi terhekben való részvétel kötelezettsége s a parasztság soraiból kikerülő községi elöljárónak való alárendeltség a nemesség túlnyomó többségnek szemében méltánytalannak tűnt.⁹⁴

A járási igazgatásnak a nemesség kezébe való adása azonban nem kapott többséget a miniszteri konferencia ülésén, Thun megrögzött konzervatív államfelfogását miniszter társai nem osztották. Ugyanez mondható el a birodalmi tanács képviselőinek többségéről is az alkotmány felülvizsgálatára alakított bizottságban⁹⁵ és a Szervező Bizottmányban, pedig Kübeck 1851 őszén maga is azt javasolta, hogy a járási hivatalokat ruházzák át az egykori földbirtokosokra.⁹⁶ A belügyminisztérium és a birodalmi tanács között azonban 1852-től kezdve állandó ütközőpont volt az egykori földesúri birtokoknak a községi szervezetből való kivételének kérdése. A lehetőséget erre a szilveszteri pátenst teremtette meg. A községi tör-

⁹² Lásd a tartományi statútumok Bach által 1858–1859-ben kidolgozott tervezeteinek megvitatására alakult birodalmi tanácsi bizottság és a birodalmi tanács üléseinek jegyzőkönyveit, HHStA Kabinettskanzlei, Reichsrat 1857 Kart. 193. Beilagen zu Z. 175/R. 1857. Köszönöm Dr. Stefan Malfèrnek, hogy erre a rendkívül fontos levéltári forrásra felhívta a figyelmem.

⁹³ A minisztertanács ülésének jegyzőkönyve, 1851. dec. 22. HHStA Kab. Kanzlei: Ministerratsprotokolle, Kart. 15: XII 1851 - I 1852, K.Z. 60/1852 – MRZ 4307/1851 f. 708., 716 e; Leo Thun grófnak az 1849-es alkotmány felülvizsgálatára vonatkozó sajátkezű feljegyzései minisztertanácsi megvitatás céljából, 1851. november, rövidítve megjelent: Melville: *Adel und Revolution*, Quellenanhang Nr. 25. 359–362., itt: 361.; vö.: Heindl: *Einleitung*. In: Die Protokolle des Österreichischen Ministerrates 1848–1867, III/2. XXVII.; Friedjung, P.: *Gemeindegeseztgebung*, II. 12f.

⁹⁴ A csehországi nemességhez lásd: Melville: *Adel und Revolution*, 255–276.; Friedjung: *Österreich von 1848-1860*. Bd. 1: Die Jahre der Revolution und der Reform 1848 bis 1851. Stuttgart–Berlin, 1918.⁴ [1. Aufl. 1908] 361.; Rogge, Walter: *Oesterreich von Világos bis zur Gegenwart*. Bd. 1. Leipzig–Wien, 1872. 249.

⁹⁵ Az alkotmány felülvizsgálatára alakult bizottság üléseinek jegyzőkönyve, Protokoll, I. 12–16. AVA Nachlaß Bach, Kart. 40.

⁹⁶ Kübeck: „Skizzierung einiger Ideen über den künftigen politischen Organismus des österreichischen Kaiserstaates” HHStA Kabinettskanzlei: Ministerratsprotokolle, Kart. 15: XII 1851 – I 1852, az 1851. dec. 17-i jegyzőkönyv melléklete K.Z. 4455/1851 – MRZ 4242/1851, f. 684 f.

vény előkészítő munkálatai során tartós konfliktus alakult ki Philipp von Krauß⁹⁷ és Bach között, az előbbi már 1849 februárjában is a nemesi földbirtok kivétele mellett kardoskodott,⁹⁸ míg Bach 1851 után is igyekezett a lehető legjobban megnehezíteni azt.⁹⁹ Végül az 1859-es községi törvényben¹⁰⁰ testet öltött kompromisszum inkább Krauß keze nyomát viselte magán, mint Bachét. Nem utolsósorban a neoabszolutista kormányzati rendszer rendszerszerű gyengesége az alapvető kormányzati kérdések eldöntésében¹⁰¹ volt az a tényező, mely megakadályozta, hogy az egykori földesúri birtoknak a községekhez való viszonyában tartós változások történjenek. Galíciában és Bukovinában megmaradt ezen birtokok különállása, a többi ciszlajtán tartományban – a cseh nemesek 1860-as sajtóbeli tiltakozásai ellenére – nem történtek változások a stadioni községi törvény nyomán kialakult viszonyokban.

Az 1859. nyári belpolitikai fordulat¹⁰² után azonban még egyszer új erőre kaptak azok a követelések, hogy a nemesség vegye át a járási igazgatást. A feudális–konzervatív felfogás egyedüli képviselőjeként a miniszteri konferencián Thun gróf elszigetelt volt. Bach bukása után azonban Heinrich Clam-Martinics gróftól és Karl Friedrich Wolkenstein gróftól az uralkodó meghívta 1859. július–augusztusban a rendkívüli tanácskozó konferenciákra, s átmenetileg úgy tűnt, hogy a birodalom feudális–konzervatív szellemben történő újjáépítésére kerülhetne sor, s mintha az uralkodó is egy időre készsége mutatott volna erre.¹⁰³

⁹⁷ [Krauß]: „Bemerkungen zur Beleuchtung und Begründung des Entwurfes eines Gemeinde-Gesetzes, einer Städte- und einer Landgemeinde-Ordnung”, 15f. HHStA Kabinettskanzlei, RR Org. 326/1854; [uó.]: „Entwurf eines Gemeinde-Gesetzes” (z.Z. 326/Org. 1. melléklet.), 7., 13–19.§ HHStA Kab. Kanzlei, RR Org. 326/1854.; Krauß előterjesztései: a) az uradalmakról szóló törvényről, b) egy városi és községi rendezésről, c) egy honossági törvényről. HHStA Kab. Kanzlei Reichsrat [Gremialakten] Kart. 242. 446/1859. 5. melléklet

⁹⁸ *Die Protokolle des Österreichischen Ministerrates 1848–1867*, II/1. 115.; Walter: *Zentralverwaltung*, III/1. 337f. Feltehetőleg a Stadion-féle községi törvény ezen kritikája tette Kraußt Kübeck szemében alkalmassá arra, hogy az új községi törvényjavaslatot véleményezze.

⁹⁹ „Grundzüge für die Landgemeindeordnung”, 4–11. § HHStA Kab. Kanzlei, R.R., Org. Kommission, Kart. 1. 1852, 5/Org.; „Entwurf eines Gesetzes über die Stellung des ehemaligen herrschaftlichen Grundbesitzes zu den Gemeinden”. *Protokolle des Österreichischen Ministerrates 1848–1867*, III/5. 76–80. A kiválás feltételeiről készített törvényjavaslatban Bach 1856-ban valamivel tovább ment, mint az 1852-es alapelvek, de lényegében annak alapvonalait követte. Az egykori nemesi földbirtok kiválását az új szabályozás lehetővé tette, de továbbra is csak lehetőségéről volt szó, ami-re „a szükségletek szerint és a közigazgatás érdekeinek megóvásával” egyedileg, a helytartó „hatósági engedélyével” vagy Magyarországon a helytartósági osztályok engedélyével kerülhetett sor.

¹⁰⁰ Klabouch: *Gemeindeselbstverwaltung*, 51–53.; Kletečka, Thomas: *Kommunale und hohe Politik im Spiegel der Quellen aus der Regierungszeit von Buol-Schauenstein und Rainer-Schmerling*. In: Pešek, Jiří – Ledvinka, Václav (Hg.): *Mezi liberalismem a totalitou. Komunální politika ve středoevropských zemích 1848–1948*. Sborník příspěvků z konference Archivu blavuího mesta Prahy 1994. (Documenta Pragensia, 14.) Praha, 1997. 65–71.; részletesen lásd: Seiderer: *Liberalismus und Neoabsolutismus*, id. mű.

¹⁰¹ Berger Waldenegg megállapította, „a döntéshozók hiányzó szelleme” számos terv megvalósításában akadályt jelentett. Berger Waldenegg: *„Eine Lebensfrage für die Zukunft Österreichs“*. *Das Projekt der `Kolonisierung` Ungarns in der Epoche des Neoabsolutismus*. Südost-Forschungen, 61/62. (2002/2003) 91–139., itt: 131–138.; uó.: *Mit vereinten Kräften!*, különösen 110–126., 190–216.

¹⁰² Seiderer: *Aufbruch in den Verfassungsstaat?* id. mű; Malfèr: *Einleitung*. In: *Die Protokolle des Österreichischen Ministerrates 1848–1867*. IV/1. IX–LXX.

¹⁰³ *Die Protokolle des Österreichischen Ministerrates 1848–1867*, Bd. IV/1. 481–515.; Brandt: *Der österreichische Neoabsolutismus*, II. 821–824.

Bach leváltása kétségtelenül pozitív jeladás volt a legkülönbözőbb politikai és nemzeti csoportok számára, akik szemében a belügyminiszter az 1850-es évek kormányzatának gyűlölt szimbóluma volt, legyen szó akár a magyarokról, akár a liberális politikai erőkről. Leváltásának egyik fő oka azonban az volt, hogy útjában állt a cseh-morva feudális–konzervatív erőknél abban, hogy az államot a saját elveik szerint szervezzék újjá.

Bach pályafutása kapcsán is hangsúlyoznunk kell az 1851-es esztendő fontosságát, amely év igen lényeges volt a birodalom történetének szempontjából is. Ettől kezdve Bach nem folytatott liberális szellemű politikát – a kimutatható folyamatos elemek ellenére sem. Állásfoglalásai a birodalmi tanács státútumát és az alkotmányt felfüggesztő 1851. augusztusi döntést illetően már az újraorientálódást jelezték, ami azon az időközben kialakult meggyőződésén alapult, hogy Ausztriát nem lehet alkotmányos államként kormányozni. Ugyanakkor nem lehet politikáját a „konzervatív” jelzővel sem jellemezni. A Szervező Bizottmány vitái megvilágítják, hogy a bürokratikus konzervativizmus és az uralkodói teljhatalomra törekvő konzervativizmus között – mely utóbbit elsősorban Kübeck és Purkhart képviselte a testületben – nem pusztán fokozatbeli különbség mutatható ki. Bach politikája egészen biztosan nem felelt meg Krauß szociálkonzervatív nézeteinek, még kevésbé volt az megfeleltethető a cseh nemesség feudális–konzervatív (*hochkonservativ*) irányultságának. Az ő soraikban – s ez elmondható a magyar ókonzervatív arisztokratákról is – találhatók Bach legbefolyásosabb ellenfelei. Az „Ausztria újjáformálása”-nak propagandisztikus igénye és az arisztokrata magyar ellenzék „ókonzervatív” minősítése valóban Bach politikájának lényegi elemét alkotta 1851 után is.

Összességében tehát helytállónak tűnik Reinisch észrevétele, hogy Bach az 1850-es években „attól tartott [...], hogy a cseh feudálisok lehetnek az örökösei”.¹⁰⁴ Az 1856-os tartományi státútumok kedveztek a nemességnek, de Bach politikája összességében mégis mindenekelőtt az egykori nemesi rend követeléseinek elhárítására épült. Ebben – és nem a liberális szellemű képviselet követelményeinek érvényesítésében – áll annak fő motívuma, s ebben bizonyos fokig kimutathatjuk Bach alkotmánypolitikájának liberális gyökereit az 1850-es években is.

Fordította: DEÁK ÁGNES

¹⁰⁴ Friedjung, Heinrich: *Geschichte in Gesprächen. Aufzeichnungen 1898–1919*. Hg. und eingel. von Franz Adlgasser – Margret Friedrich. (Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs 87), 2 Bde. Wien–Köln–Weimar, 1997. I. 283–284. Bach itt a cseh nemességet „politikai analfabéták”-nak nevezte, akiket „egvedül rendi érdekeik vezetnek”.

GEORG SEIDERER

*Liberalism and neoabsolutism.**Constitutional politics and administrative reform in the Hapsburg Empire during the ministry of Alexander Bach from 1848 to 1859*

This paper examines the continuities and changes during the ministry of internal affairs minister Alexander Bach, from the time of his invitation to Felix zu Schwarzenberg's government. The author is looking for an answer to the question whether the neoabsolutist government policies of the 1850s had any liberal characteristics. The paper will not provide a detailed review Bach's internal affairs policies, but rather focus on two aspects of central importance: Bach's constitutional politics and his vision on local administrative bodies. On the basis of these, we can claim that Bach's break-up with his liberal past did not occur in 1848 or 1849: his policy sought to enact the March constitution of 1849 up until 1850, his standpoint was mainly the same as in 1848. From 1851 on, he gave up liberal politics – despite some obviously surviving elements in his theory, which were due to his conviction, crystallized in the meantime, that Austria could not be governed as a constitutional state. However, one would oversimplify to call his politics conservative. The difference between his bureaucratic conservatism and the monarchy's conservatism that sought absolute power was not a mere question of degree.

K. LENGYEL ZSOLT

Az országképviselet problémája a neoabszolutizmus-kori Magyarországon

Az 1851. december 31-én közzétett „Az ausztriai császári állam koronaországaiiban szervez intézmények alapelvei” (*Grundsätze für organische Einrichtungen in den Kronländern des österreichischen Kaiserstaates*) című uralkodói irat a tartományok számára országstátutumok, a helytartóságok és a kerületi hatóságok szintjén pedig tanácskozó testületek létrehozását írta elő.¹ Az újabb szakirodalom ezt a tervet a kettős arculatú neoabszolutizmus nehezen megfejtendő megnyilvánulásainak a sorába illeszti be. Az elmúlt közel három évtized során újra és újra megfogalmazódott az a kérdés, hogy éppen ez az alaptörvénynek nevezett szilveszteri pátens, amellyel az uralkodó bevezette a centralizált autokráciát, egyúttal a császárság alkotmányos átalakítását is előíranyozta-e. Abban egyetértés mutatkozik, hogy ezen kezdeményezés a rendszer egyik legfontosabb megghiúsult reformtörekvése volt. Kudarcát eddig elsősorban belső okokkal magyarázták, nevezetesen azon ellentmondással, amely két államszervező elv között feszült: a terv az értelmezések szerint egyrészt abból a rendies felfogásból táplálkozott, amely „azonosította az alkotmányt és az igazgatást”, s így már nem volt korszerű.² Másrészt azon a „túl modern és éppen hogy nem eléggé tradicionális” elképzelésen alapult, amely a „régí rend folyamatosságát” s így a „rendi elvek szerint tagolódo országgyűlés”-t elutasította, ezért még nem volt időszerű.³ Az első koncepciót a birodalmi tanács elnöke, Friedrich Kübeck báró, a másodikat Alexander Bach belügyminiszter képviselte. A birodalmi központban ebben a kérdésben döntő befolyású két politikus megközelítésmódja közötti ellentét Kübeck 1855 szeptemberében bekövetkező halála után is meghatározta a vitákat.⁴

Az ellentmondásos kísérletet, hogy autokratikus kormányzati rendszeren belül bizonyos beleszólási joggal rendelkező képviseleti formákat hozzanak létre, a Magyarországgal foglalkozó eddigi szakirodalom negatív végeredménye felől közelítette meg. Mindeddig homály fedte, hogy milyen sajátos, erre a koronaországra jellemző jegyekkel bírt politikai és elméleti szempontból. Csaknem két évtizede jelentek meg az 1856 nyarán tartott miniszteri

¹ Walter, Friedrich: *Die österreichische Zentralverwaltung*. III/2. Wien, 1964. 26. sz., 188–193., itt: 34–35.§ 192.

² Heindl, Waltraud: *Einleitung*. In: Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867. III//5: Das Ministerium Buol-Schauenstein, 26. April 1856–5. Februar 1857. Bearbeitet von W. Heindl. Wien, 1993. (a továbbiakban: ÖMR III/5.) IX–XLIII., itt: XX.

³ Heindl, Waltraud: *Verfassung als Verwaltung – das neoabsolutistische Experiment*. In: Die Habsburgermonarchie und die Slowaken 1849–1867. Hg. von Dušan Kováč. Bratislava, 2001. 23–35., itt: 34.

⁴ Heindl: *Einleitung*, XXI–XXXIII.

konferenciailleség jegyzőkönyvei.⁵ E dokumentumok az országképviselletekről tartott tanácskozások végső szakaszában keletkeztek, amelyeket az 1852-ben a birodalmi tanács és a minisztertanács tagjaiból alakult Szervezőbizottmány (*Organisationskommission*) indított el 1854 nyarán. Waltraud Heindl a kötet bevezetőjében mélyrehatóan, de – a magyar ügyekre való fontos kitekintés mellett is – alapvetően az alkotmányosságról folytatott ausztriai belpolitikai viták tükrében elemezte ezt a témát.⁶ Magyarországot illetően „egy külön publikációt” ígért,⁷ amely azonban nem jelent meg. Szűk tizenöt évvel korábban mutatott rá e tárgy jelentőségére a Magyar Országos Levéltárban található néhány belügyminisztériumi irat felhasználásával Sashegyi Oszkár *„Ungarns politische Verwaltung in der Ära Bach (1849–1860)”* című kismonográfiájában.⁸

E sorok írója kísérletet tesz arra, hogy az említett és saját kutatások nyomán legalább részben tisztázzon egy kérdést, amelyet huzamosabb ideje maga is felvet.⁹ Jelen tanulmány kiadatlan, illetve ebben a kérdéskörben még nem hasznosított forrásokra épül, amelyek a bécsi belügyminisztérium, a budai katonai és polgári kormányzóság, néhány kerületi hatóság és a Szervezőbizottmány iratanyagából származnak.¹⁰ Bepillantunk az 1850-es évek közepén Magyarország számára tervezett országképviselői struktúrájába, valamint annak politikai és adminisztratív előkészítésébe. Ezáltal új adatokat kívánunk közölni egy további, eddig csak jelzett kutatási irányhoz, amely a kísérlet kudarcát a korábban kimutatott tényezőknél túl egy külső előfeltétel, jelesül a magyar érdekeltség hiányára ajánlja visszavezetni.¹¹

Tanácskozó bizottmányok az öt közigazgatási kerületben

A kormányzóság 1854. július végén küldte el az öt közigazgatási kerületi helytartósági osztály alelnökének a birodalmi tanács elnöke, Kübeck báró által fogalmazott iratot, amely „Az 1851. december 31-én kibocsátott legfelsőbb alapelvek 35. §-ának alapján bevezetendő intézkedések tervezete” (*„Entwurf der Bestimmungen über die nach § 35 der a. h. Grund-*

⁵ ÖMR III/5. Nr. 351., 351a, 102–130.

⁶ Heindl: *Einleitung*, XIX–XLII.

⁷ Heindl: *Einleitung*, XXXV., 173. jegyzet.

⁸ Sashegyi, Oskar: *Ungarns politische Verwaltung in der Ära Bach (1849–1860)*. Graz, 1979. 105–110. Magyarul igen röviden uő.: *A neoabszolutizmus rendszere 1849–1867*. In: A magyarországi polgári államrendszerek (Tanulmánykötet). Szerk. Pölöskei Ferenc–Ránki György. Budapest, 1981. 81–139., itt 95–96.

⁹ Lengyel, Zsolt K.: *Österreichischer Neoabsolutismus in Ungarn. Grundlinien, Probleme und Perspektiven der historischen Forschung über die Bach-Ära*. Südost-Forschungen, vol. 56. (1997) 213–278., itt: 275–276.; uő.: *Neoabsolutismus-Probleme. Verwaltungsgeschichtliche Aspekte zum Fall Ungarn*. Levéltári Közlemények, 70. évf. (1999) 1–2. sz. 79–105., itt: 84.; uő.: *Neoabsolutismus oder Willkürherrschaft? Anmerkungen zur neueren Historiographie der Bach-Ära in Ungarn*. Südost-Forschungen, vol. 67. (2008) 295–320., itt: 297–299. (magyarul: *Neoabszolutizmus vagy önkényuralom? (Megjegyzések a magyarországi Bach-korszak újabb historiográfiájához)*. Aetas, 23. évf. (2008) 3. sz. 237–256.

¹⁰ A felhasznált levéltári állagok a következők: Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL), Abszolutizmuskori levéltár, D 1: K.k. Ministerium des Innern, Präsidialakten: Landesvertretungen Ungarn; D 46: K.k. Militär- und Zivilgouvernement für Ungarn, Zivilsektion; D 125: K.k. Statthaltereiateilung Ödenburg, Präsidialakten; D 128: K.k. Statthaltereiateilung Kaschau, Präsidialakten; Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Kabinettsarchiv, Reichsrat, Organisationskommission (a továbbiakban: ÖStA HHStA RR OK).

¹¹ Lásd a 9. sz. jegyzetet.

sätze vom 31. Dezember 1851 einzusetzenden Landesvertretungen”) címet viselte.¹² Minden kerületben bizottmány alakítandó a helytartósági osztály alelnökének vezetésével, közölte a budai hivatal az 1854. július 3-án született legfelsőbb kabineti iratra hivatkozva. Az erre vonatkozó javaslatokat gyorsított eljárásban kell felterjeszteni. Olyan személyekre volt szükség, akik „állásuk, ismereteik és tapasztalataik alapján alkalmasnak, erkölcsi és politikai nézeteik alapján pedig érdemesnek látszanak” arra, hogy az uralkodó őket az „országképviseleti szervezet tanácskozó bizottmányába” („Landes-Vertretungs-Organisierungs-Berathungs-Commission”) meghívja. A körirat felvázolta a belügyminiszter által meghatározott kiválasztási elveket. Bach szerint az látszott „legcélszerűbbnek”, hogy a kerületi bizottságok hat-nyolc főből álljanak, három-négy tartaléktaggal, s összeállításukkor „a lakosság különböző osztályaira” tekintettel legyenek. A tagokat részben az országos és megyei hatóságok hivatalnokaiából, részben pedig „azon rendek hűséges és tapasztalt férfiainból” kellett kiválasztani, akik majdan „az országgépviselő meghatározó elemét alkotják”. Arra is felszólította az irat a helytartósági osztályokat, hogy terjesszék elő a legfelsőbb alapelvekhez kapcsolódó megjegyzéseiket. A császár mindenekelőtt ahhoz a kérdéshez kért állásfoglalást, hogy mely „nemesi osztályokból” („Adelsklassen”) kellene az országgépviselőt összeállítani.¹³

A birodalmi tanács elnöke fél évvel később véleményezte a tanácskozó bizottmányok ügyét. Bach 1855. január 11-i előterjesztésére hivatkozott, amely azonban Magyarországot nem érintette. Kübeck leszögezte, hogy „az országgépviselő statútumának teljes egészében a trón és az uralkodói hatalom forrásából kell erednie”. Azt javasolta az uralkodónak, hogy amíg a magyarországi tanácskozó bizottmányok összetételéről nem születik döntés, a többi koronaországra vonatkozó kinevezéseket se hozza nyilvánosságra Bach, nehogy ezzel elégedetlenséget keltsen Magyarországon, s kérte, hogy az uralkodó utasítsa a belügyminisztert januári előterjesztésének kiegészítésére. Kübeck minderről Bachot is értesítette.¹⁴

Kübeck második, 1855. április végén született előterjesztése az uralkodóhoz már Bach több Magyarországra vonatkozó beadványát bírálta keményen. Először is emlékeztetett arra, hogy „a szóban forgó bizottmányok csak azt a célt szolgálják, hogy a közigazgatási vezetőket segítsék, speciális országismeretükkel és felvilágosításaikkal megkönnyítsék számukra, hogy előterjesztéseket tegyenek a jövőben felállítandó országgépviselő a Felsőház által már minden alapelv tekintetében jóváhagyott és meghatározott tervezetéhez fűződő kiegészítéseket és esetleges módosításokat illetően. Ezért ezeknek a bizottmányoknak a fe-

¹² Christian Leiningen-Westerburg gróf (Albrecht főherceg ad latusának) levele a helytartósági osztályokhoz (itt a kassaihoz), Buda, 1854. júl. 21. MOL D 128, 7. cs. III. 1854:4703. Ezen irat melléklete: „Az 1851. december 31-én kibocsátott legfelsőbb rendelkezések 35. cikkelyének megfelelően minden koronaországban országgépviselői szervek kerülnek bevezetésre, aminek során a következő rendelkezéseket kell irányadó alapelvként szem előtt tartani.” (a továbbiakban: Uralkodói rendelkezés 1854.) Uo. ad 1854:12 770/26 332, az 1854:4703 mellékleteként. Az iratot az 1854. július 3-i kabineti irattal együtt kiadta: Walter, Friedrich: *Die österreichische Zentralverwaltung*, Bd. III/4. Wien, 1971, 21. sz., 58–65. Az itt idézett legtöbb kormányzósági elnöki levelet Albrecht főherceg ad latusa írta alá, mivel a főherceg a krími háború idején gyakran távol volt. Stickler, Matthias: *Erzherzog Albrecht von Österreich. Selbstverständnis und Politik eines konservativen Habsburgers im Zeitalter Kaiser Franz Josephs*. Husum, 1997. 191.

¹³ Leiningen levele a kassai helytartósági osztálynak, Buda, 1854. júl. 21. MOL D 128, 7. cs. III. 1854:4703. ff. 2–4.

¹⁴ Kübeck előterjesztése az uralkodóhoz, Bécs, 1855. febr. 26. ÖStA HHStA RR OK 1855:339. Köszönöm Harm-Hinrich Brandt professzor úrnak, hogy felhívta a figyelmemet erre a forrásra, s rendelkezésemre bocsátotta kivonatát.

ladata szűkkörű, nem igényel sok időt. Éppen ezért a javasolt póttagok kinevezését annál is inkább mellőzni kellene, mivel általában véve is kerülni kell, hogy ezen bizottmányokban, amelyek csak ténybeli felvilágosításokra és véleménynyilvánításokra hivatottak, *azt a hitet keltsük, hogy nekik kijár egyfajta törvényhozó képviseleti jelleg*. Ilyen értelemben kell kioktatni a közigazgatási vezetőket.¹⁵ Kübeck továbbá alig leplezett csodálkozással megjegyezte a belügyminiszter személyi javaslatáról, hogy Bach – ahogy a többi tartomány tekintetében is – „minden magyarországi közigazgatási kerületre vonatkozóan nem jelentéktelen számú személyt javasol a szóban forgó tanácskozó bizottmányok tagjaiként és póttagjaiként”. Láthatóan azzal is elégedetlen volt a birodalmi tanács elnöke, hogy „a miniszter az ókonzervatív irányzathoz való vonzódás vádját egyébként rátermett, tiszteletreméltó és a legfelsőbb trón iránt odaadó férfiak esetében nem tartja kizáró oknak, sokkal inkább kedvező alkalomnak tekinti látszik”. Bach Kübeck szerint alkalmat kívánt adni az ókonzervatívoknak arra, hogy „tehetségeiket és képességeiket az ország és a kormány javára használhassák”.¹⁶

Kübeck – Bach előterjesztései mellett – hivatkozott a magyarországi kormányzó Bachhoz intézett egyik bizalmas iratára is. Ebből kiderült, hogy a kormányzóság számára gondot okozott határidőn belül olyan jelölteket állítani a tanácskozó bizottmányokba, akik nemcsak szakmailag voltak alkalmasak, hanem egyúttal „nem kelletlenül szolgáltak a kormánynak”. „Nyilvánvalóan nagy előnnyel járna – írta Albrecht főherceg –, ha ezek a személyek olyan nagy neveket viselnének, amelyek állásuk és tekintélyük folytán jól csengnek, a főherceg azonban tudatában van annak, milyen nehézséggel jár, hogy megfelelő számban találjanak ilyen személyeket olyanok sorában, akik nem alapvetően ellenzéki beállítottságúak; annál fontosabb ezért azok kiválasztása.”¹⁷ A főherceg Kübeck által idézett sorai azt tanúsítják, hogy Albrecht főherceg alapvetően Bachhoz hasonlóan tekintett az ókonzervatívokra, akik együttműködési készségét azonban először kipuhatolni javasolta. A tanácskozó bizottmányok nagyságára és összetételére vonatkozóan Albrecht és Bach szintén hasonlóan vélekedett: a bizottmányok létszámát a „legtöbb” kerületben hatról nyolc főre kellene emelni, hogy „a különböző felekezetek és nemzetiségek érdekeinek képviselését biztosítani lehessen, amit elengedhetetlen feltételnek kell tekinteni ahhoz, hogy az országban bizalmat lehessen ébreszteni ezen bizottmányok iránt”.¹⁸ Ahhoz, hogy a jelöltkeresés nehézségeit szemléltessük, a főherceg iratából, amely portrék sorát tartalmazta, a következőt idézzük: „Ha meggyőződhetnénk előzetesen arról, hogy Zichy Henrik gróf, császári kamarás hajlandó arra, hogy kiemelkedő [...] személyiségét mozgósítsa és őszintén szolgálja az ügyet, az kitűnő nyereség volna. 1848 előtt egyike volt a legjobb al-, majd főispánoknak, minden tekintetben messze felülmúlja Hermann fivérét, aki jelenleg a nagyváradi kerület helytartósági alelnöke, jól ismeri a soproni kerületet és nagyon ambíciózus, de sajnos az utóbbi években elsősorban mint ókonzervatív hívta fel magára a figyelmet.”¹⁹

Bach 1855 februárjában szükségesnek látta, hogy az előző évben elintézetlenül maradt utasításai alapján „sürgősen kérje” a magyarországi kormányzóságtól a személyi javaslatok

¹⁵ Kübeck előterjesztése az uralkodóhoz, Bécs, 1855. ápr. 22. ÖStA HHStA RR OK 1855:350. ff. 1-2. Kiem. K. L. Zs.

¹⁶ Uo. ff. 5., 8.

¹⁷ Uo. f. 14.

¹⁸ Uo. f. 16.

¹⁹ Uo. ff. 20–21.

„haladéktalan előterjesztését”.²⁰ A kormányzásának is nehezebbé esett beszerezni a névsorokat a helytartósági osztályoktól.²¹ A belügyminiszteri nyomásgyakorlást követően felszólította például a kassai helytartósági osztályt, hogy a régen esedékes jelentést „most már megbízhatóan a *legközelebbi postaküldeménynel*” terjessze fel.²² Bach 1855 áprilisában végre megtehetette személyi javaslatait a magyarországi tanácskozó bizottmányokra vonatkozóan. Albrecht főherceg kívánságának megfelelően tekintetbe vette a bizottmányi tagok felekezeti hovatartozását, különösen azon térségekben, ahol „mint például a kassai és nagyváradi kerületben, a felekezeti szempont a nemzetiségivel szorosan összeolvad, és ezért egy adott felekezethez tartozó személy behívása a bizottmányba egyidejűleg egy egész népfaj tekintetbe vételeként jelenik meg”.²³ Időközben Bach visszavonta a póttagokra vonatkozó javaslatát, s lemondott a bizottsági tagok számának hatról nyolcra való emeléséről is. Kübeck hangsúlyozta, hogy a belügyminiszter „nem teljesen pontosan értelmezte” az 1854. július 3-i kabineti irat rendelkezéseit. Az ő első, februári szakvéleménye nyomán azonban az uralkodó 1855. március 18-án kelt legfelsőbb döntésével²⁴ felvilágosította a „minisztert a szóban forgó bizottmányok pusztán konzultatív és bármiféle alkotmányos képvisellettől távol álló jellegéről”.²⁵ Lekerült a napirendről – ismerte el a birodalmi tanács elnöke – a póttagok terve, „amely ellen Magyarországon az általam a többi koronaország vonatkozásában alázatosan kifejtett összes fenntartás sokszorozódottan érvényes”.²⁶ Kübeck ezzel azonban nem szűnt meg bírálni a belügyminisztert. Rákérdezett, hogy Bach a testületek tisztán konzultatív funkciójának elvét érvényesítette-e a bizottmányok összetételét illetően. „Úgy tűnik számomra, hogy ez nem a kívánatos mértékben történt meg, mivel a javaslatok főleg a jelöltek felekezeti, társadalmi és politikai kategóriák szerinti tagolódását célozták meg, de effajta tagolódásra csak akkor volna szükség, ha e tagok egy alkotmányos gyülekezet tagjaiként felekezeti–rendi, valamint politikai pártérdek képviselőire lennének hivatottak, amiről a határozott legfelsőbb nyilatkozatban nincs szó.”²⁷ Kübeck a személyes tulajdonságok közül elsősorban a „megbízhatóságot, szellemi képességeket” és „a speciális országismeret kiterjedtségét” kívánta figyelembe venni, s csak „másodsorban” a „felekezeti, rendi és különleges állásokat”; „nemzetiségeket” egyáltalán nem említett.²⁸ A Bach – és Albrecht főherceg – által ajánlott ókonzervatívokhoz megjegyezte: félő, hogy figyelembevételük „a feladatra nézve bizonyos következményekkel járna”. „Távol áll tőlem, hogy az ókonzervatívok minden bizonnyal túlnyomó többségének a trón és a dinasztia iránti hűségét tagadjam vagy kisebbitsem – magam is hiszem, hogy közülük sokan mint a jövőbeli országgépviselők tagjai nagyon is a helyükön lesznek majd, mivel ott egy bizonyos,

²⁰ Bach levele a magyarországi kormányzásához, Bécs, 1855. febr. 6. MOL D 46, XVI.B, 1855:8855, az 1855:2423 mellékleteként.

²¹ Vö. Leiningen levelei a kassai helytartósági osztályhoz, Buda, 1854. szept. 30., 1855. febr. 10. MOL D 128, 7. cs. III. 1854:18 487/3445, 1855:2423/508; Leiningen levele Ambrózy Lajos soproni helytartósági alelnökhöz, Buda, 1854. nov. 30. MOL D 125, 87. cs. 1854:6601.

²² Leiningen levele a kassai helytartósági osztályhoz, Buda, 1855. febr. 27. MOL D 128, 7. cs. III. 1855:2423/508. Kiem. az eredetiben.

²³ Kübeck előterjesztése az uralkodóhoz, Bécs, 1855. ápr. 22. ÖStA HHStA RR OK 1855:350. ff. 22–23.

²⁴ Lásd: Walter: *Die Österreichische Zentralverwaltung*, III/4., 22. sz. 66–67.

²⁵ Kübeck előterjesztése az uralkodóhoz, Bécs, 1855. ápr. 22. ÖStA HHStA RR OK 1855:350. ff. 36–37.

²⁶ Uo. f. 38.

²⁷ Uo. f. 39.

²⁸ Uo. f. 40.

lojális törekvésekkel megegyező irányt mutatnak nekik, és lehetőséget kapnak, hogy a trónt és az országot egyaránt hasznosan szolgálják.²⁹ Kübeck tehát az országképviselő előkészítő munkálataiban óhajtotta mellőzni az ókonzervatívokat.

A birodalmi tanács elnöke a tanácskozó bizottságok méretével kapcsolatban is elhatárolódott a belügyminisztertől. Bach javaslata szerint azok hat-nyolc főből álltak volna, amit Kübeck „nem egészen célszerű”-nek nevezett, mivel „mérlegelni kell azt is, hogy Őfelsége a Magyar Királyság öt közigazgatási kerületre való felosztásával semmiféleképpen sem célozta ennek a koronaországnak a politikai szempontból való szétDarabolását, hanem az egész Magyar Királyság területére kiterjedő hatáskörrel rendelkező katonai és polgári kormányzóság felállításával sokkal inkább világosan kinyilvánította az öt kerület összetartozását egy nagyobb egész részeként”.³⁰ Kübeck bizottságonként öt-hat főt tartott indokoltnak, mivel így Magyarország az összes 25–30 fővel a koronaországok között – nagyságának megfelelően – a legtöbb taggal rendelkezne. Indoklása egy-egy szorosan összefüggő közigazgatás- és gazdaságpolitikai alapmotívumra épült: „Ez a szám nem lenne túlságosan nagy, mivel kevesebb tag esetén a hivatalviselő, azaz nem honos elemeknek a túlnyomó, teljesen jogos és Magyarországon teljes mértékben kikerülhetetlen bevonása talán túlságosan méreteket öltene, és nem kívánatos véleményeket váltana ki. Öt vagy hat tag behívásakor ez a tényező háttérbe szorulna, továbbá lehetővé válna olyan férfiak megnyerése, akik kiváltképp alkalmasak arra, hogy speciális szaktudásuk és pozitív tapasztalataik birtokában megkönnyítsék a bizottságok feladatának végrehajtását. Ide néhány Magyarországon született megyefőnök tartozik, akik éppen korábbi megyei hivatalnokoskodásuknak köszönhetően jól ismerik azokat az ügyeket, amelyeket a korábbi megyei rendek mint helyi ügyeket maguk igazgattak, s amelyek nagyrészt átkerülnek majd az országos választmányokhoz, például sok intézet legkülönbözőbb alapokkal. Amennyiben az ebből a kategóriából választott tagok egyben nemesi földbirtokosok is, ami a legtöbbjüknél adott eset, a közvélemény szemében hivatalnoki voltak háttérbe szorul, és behívásuk két célt ér el.”³¹

Az előterjesztés mellett megtalálható az öt tanácskozó bizottság tagjainak a császár által jóváhagyott névsora.³² Összetételük tükrözte Bach és Albrecht főherceg ajánlásait is. Valamennyi hat tagból állt – póttagok nélkül –, de mindegyikben felbukkant legalább egy ókonzervatív személyiség. A felekezeti hovatartozás szempontja protestáns vonatkozásban is érvényesült. Ügyeltek arra, hogy a tulajdonos polgárság, a földbirtokosok és a hivatalnokok soraiból is kerüljenek be tagok, honosok és más tartományokból származóak, illetve nem magyar származásúak is.³³

²⁹ Uo. f. 43.

³⁰ Uo. f. 44.

³¹ Uo. ff. 45–47.

³² Uo. 1. és 2. melléklet.

³³ „Verzeichniß der Mitglieder der Berathungs-Commissionen in Ungarn”. Uo. 2. melléklet, az eredeti névváltozatokkal:

1. Pest-budai kerület: Franz Freiherr von Schluga (helytartósági tanácsos), Johann Graf Cziráky (titkos tanácsos, országos főtörvényszéki elnök), Ladislaus Freiherr von Podmaniczky (kamárás), Alexander von Liptay (földbirtokos), Franz von Jankovich (jász-kun főkapitány), [József Krászonyi (Pest polgármestere);
2. Soproni kerület: Eugen Freiherr von Friedenfels (helytartósági tanácsos), Joseph Graf Somogyi (titkos tanácsos), Johann von Niczky (udvari tanácsos, földbirtokos), Ladislaus von Czindery (udvari tanácsos, földbirtokos), Ludwig von Kroner (megyefőnök), Johann von Rupprecht (kereskedő, gyár- és ingatlantulajdonos);

A kormányzóság 1855 májusában megkapta a belügyminisztériumból a névsorokat,³⁴ és értesítette a helytartósági osztályokat az illető bizottmányi tagok uralkodói kinevezéséről, hangsúlyozva a testületek pusztán konzultatív funkcióját.³⁵ A tanácskozások céljaként a következő kérdéskörökben szükséges beadványok kidolgozását jelölte meg:

1. Magyarország koronaország országképviselői szervének, „országgyűlésének” (*Landesversammlung*) felállítása;
2. a minden kerületben létrehozandó nagy és kis országos választmány (*großer und engerer Landesausschuss*) összetétele és
3. mindkét országos választmány hatásköre.

A kormányzóság azonban korlátozóan hozzáfűzte, hogy az első témakört „a tanácskozó bizottmányok nem tárgyalhatják”; „az általános országgyűlés összehívására” vonatkozó állásfoglalás ugyanis kizárólag a helytartósági alelnököket illette meg; e tárgy „semmi esetre” sem kerülhetett a bizottmányi ülések napirendjére.³⁶ Az országos választmányokat illetően társadalmi és gazdasági szempontok álltak előtérben. Az elkészítendő jelentéseknek statisztikai adatokat kellett tartalmazniuk a földbirtok és más ingatlantulajdon, valamint a közvetlen adók nagyságáról, mégpedig a kiválasztandó képviselői kategóriák szerinti bontásban.³⁷ A helytartósági osztály alelnökét átfogó tényanyag összeállítására szólították fel, s arra, hogy ügyeljen, nehogy „a bizottmány olyan alapok, vagyonok, alapítványok és hasonló intézmények igazgatására tartson igényt, amelyet a *korábban fennállt vagy még fennálló berendezkedések* szerint vagy *állami okokból* az állam és annak közegei részére kell fenntartani”.³⁸

Ezen utasításoknak megfelelően 1855 nyara és 1856 eleje között valamennyi kerületben összeírták a politikai hatóságok által igazgatott országos vagyont: épületeket, alapokat, pénztárakat, intézeteket és alapítványokat.³⁹ Az összeírások kiterjedtek például a soproni kerületben azokra az alapokra és alapítványokra is, amelyeket 1849 előtt a megyei hatóságok igazgattak, amint az épületekre is.⁴⁰ Átfogó kimutatások születtek az egyes megyékben a tulajdoni és adózási viszonyokról, amelyeket a megyefőnökök táblázatos formába öntöt-

3. Pozsonyi kerület: F. [!] Winkler (helytartósági tanácsos), Georg Freiherr von Walterskirchen (udvari tanácsos, földbirtokos), Anton von Babarczy (kamarás, helytartósági tanácsos, földbirtokos), Anton Freiherr von Balassa (további adat nélkül), [?] von Zaborsky (megyefőnök), Franz Kampfmüller (Pozsony polgármestere);
4. Kassai kerület: Max von Kray (helytartósági tanácsos), Anton Graf Majláth (titkos tanácsos), Franz Graf Andrássy (további adat nélkül), Eduard von Bujanovics (földbirtokos), Stefan von Vilecz (pénzügyi főtanácsos), Johann Klocko (Kassa polgármestere);
5. Nagyváradi kerület: Franz Freiherr von Reichenstein (udvari tanácsos), Ludwig von Ticza (kamarás, földbirtokos), Johann von Petrak (államügyész), Anton von Bánhid (tanácsos, földbirtokos), Melchior von Reviczky (megyefőnök), Johann Csorba (Debrecen polgármestere). Reviczkyt csak a bizottság felállítása után egy hónappal nevezte ki az uralkodó Bonyhády Gyula megyefőnök helyébe. Vö. ÖStA HHStA RR OK 1855:357. (1855. máj. 22.)

³⁴ Bach levelei a magyarországi kormányzósághoz, Bécs, 1855. máj. 9. és 22. MOL D 46, XVI.B. 1855:8855, a 1855:2423 mellékletként.

³⁵ A kormányzóság Anton Lazansky grófhhoz, a kassai helytartósági osztály vezetőjéhez, Buda, 1855. máj. 26. MOL D 128, 7. cs. III. 1855:3562. ff. 2–3.

³⁶ Uo. f. 7.

³⁷ Uo. f. 9.

³⁸ Uo. f. 11. Kiem. az eredetiben.

³⁹ MOL D 1, 1. d. 6. tétel.

⁴⁰ A Tolna megyei megyefőnök jelentése Ambrózyinak, Szekszárd, 1855. júl. 21. MOL D 125, 87. cs. 1855:3948. További példák más kerületből: Uo. D 128, 7. cs. III. 1855:3841., 3907-3908., 5216.

tek.⁴¹ Rendkívül alapos összefoglaló jelentés érkezett Sopronba a Veszprém megyei örökös nemesség, nagy nemesi földbirtokok, nagy földbirtokok, városok és községek földtulajdonáról és közvetlen adózásáról („*Summarische Zusammenstellung des Grundbesitzes und der direkten Besteuerung des Erbadels und des großen adeligen Grundbesitzes, des großen Grundbesitzes, dann der Stadt- und Landgemeinden*”).⁴²

1855 nyarán, amikor a tanácskozó bizottmányok megkezdték munkájukat, a kassai helytartósági osztály képet alkothatott magának arról, hogy a kerület lakossága mit is gondol a magyarországi országgépviselő intézményének az elképzeléséről. Erre a „Lombard-Velencei Királyságban életbe lépő központi kongregáció” szolgáltatta az alkalmat.⁴³ A megyei és járási hatóságokból befutó hangulatjelentések igazolták Albrecht főherceg aggodalmait az ókonzervatívok együttműködési készségét illetően, miként Kübeck félelmét is, vagyis hogy az új intézmény felébreszti az alkotmányos képviselő igényét. Ebben a kerületben a községi ügyek rendezése fontosabbnak tűnt, az országgépviselővel szemben az emberek visszafogottan nyilatkoztak, sőt, „inkább szándékosan éreztetett közömbösséggel”. Olyan hangok is hallatszottak, amelyekből „érezhető volt az a szándék, hogy passzívok maradnak e kormányintézkedés megvalósítása során, mivel ezektől az életre hívandó intézményektől [...] elvitatni kívánják a korábban fennállott politikai képviselőket jellemző gyakorlati fontosságot”.⁴⁴ A „reményt a régi intézmények visszatérésére” egy megyefőnök „eltűntnek vagy legalábbis elnapoltnak”⁴⁵ vélte, ami azt jelzi, hogy létezett efféle remény. A „községi ügyek rendezése törvényes rendeletekkel”, de „tanácskozó testületek közreműködése nélkül” – ez látszott „mindenekelőtt legsürgetőbben szükségesnek”, aminek során „először is a nagy földbirtokosoknak a községi kötelékből való óhajtott kiválása kiemelt figyelmet érdemelne, mivel ez a nagy földbirtokosokat nagy elégedettséggel töltene el”.⁴⁶

A Sáros megyei nemességről azt jelentették, hogy „a lakosság intelligens részével együtt” két csoportra, a „korábbi radikálisok”-ra és a „korábbi jóérezelműek”-re oszlik; azonban a „jelen pillanatban” egyik csoport sem „jóérezelmű”. A korábban „*gutgesinnt*” nemesek a „politikai szabadelvűség” előharcosaivá lettek, mivel „elveszítették a robotot, adót kell fizetniük, s hivatalviselési monopóliumukat sem élvezhetik már”. Ők „a tulajdonképeni ókonzervatívok és a veszélyesebb csoport”, mivel „az anyagi előjogok elvesztése végeredményben mégis érzékenyebben érintette őket, mint a politikai szabadság elvesztése”.⁴⁷ A felmérések a másik oldal tekintetében az államhatalom számára egy nem kevésbé elgondolkodtató eredménnyel végződtek: „Ugyancsak keveset várnak a tisztán radikálisok a jövőbeli országgépviselőtektől, mivel ezek leendő tagjaiknak csak egyes anyagi érdekek véleményezését engedélyezik, és egyáltalán nem kínálják nekik a törvényhozó vagy végrehajtó

⁴¹ Lásd például MOL D 128, 7. cs. III. 1855:4794.

⁴² Franz Branstein megyefőnök jelentése a soproni helytartósági osztályhoz, Veszprém, 1855. aug. 8. MOL D 125, 87. cs. 1855:4266.

⁴³ A Szepes megyei megyefőnök jelentése a kassai helytartósági osztályhoz, Lőcse, 1855. aug. 23. MOL D 128, 7. cs. III. 1855:5049. f. 1.

⁴⁴ Szolgabírói jelentés a Szepes megyei megyefőnökhöz, Lubló, 1855. aug. 19. MOL D 128, 7. cs. III. ad 1855: 5049. f. 2.

⁴⁵ A Szepes megyei megyefőnök jelentése a kassai helytartósági osztályhoz, Lőcse, 1855. aug. 23. MOL D 128, 7. cs. III. 1855:5049. f. 3.

⁴⁶ Szolgabírói jelentés a Szepes megyei megyefőnökhöz, Lubló, 1855. aug. 19. MOL D 128, 7. cs. III. ad 1855: 5049. f. 4.

⁴⁷ A Sáros megyei megyefőnök jelentése a kassai helytartósági osztályhoz, Eperjes, 1855. aug. 21. MOL D 128, 7. cs. III. 1855:5025. f. 1-2.

hatalomban való részvételt, következésképp azt a lehetőséget sem biztosítják, hogy a népszerűtlen [...] képviselői formát törvényes úton módosítsák vagy felborítsák.”⁴⁸

Az általános „országyűlés” (*allgemeine Landesversammlung*)

Az uralkodó 1854. július 3-i kabineti iratával azt is elrendelte, hogy Magyarországon „minden helytartósági osztály kerülete számára külön országos választmányt kell felállítani”.⁴⁹ Alig egy évvel később továbbította Bach a magyarországi kormányzásnak az uralkodó 1855. május 5-i elhatározását, amely szerint a Magyar Királyságban már csak „egyetlen egy általános országgyűlést kell létrehozni”, az öt közigazgatási kerületben felállítandó választmányok mellett.⁵⁰ A kormányzás ugyanabban a hónapban felszólította az öt helytartósági alelnököt, hogy nyújtsák be előterjesztésüket az országgyűlés tárgyában, és ahhoz csatolják az „egykor ténylegesen fennállt analóg helyi intézmények jellemzését”.⁵¹ Fél évvel később a kormányzás a belügyminiszterhez intézett, a befutott jelentéseket feldolgozó jegyzékében a „valamennyi koronaország számára ugyanazon általános országstatútum” kibocsátásából indult ki, amely azonban az egyes koronaországok regionális sajátosságaira tekintettel lesz. Ez az elvárás főleg az „általános országgyűlés” vonatkozásában a „Magyarország korábbi államjogá”-val való összevetést és annak a kérdésnek az eldöntését tette szükségessé, hogy kik tartozzanak a testülethez.⁵² Öt kategóriát különítettek el:

1. Az országgazdálkodókat („*Landeswürdenträger*”), akik „a trón és korona fényességét szolgálják, az országos udvari állam [*Landeshofstaat*] fogalmainak megfelelően, funkciójukból fakadó kötelezettségeik rögzítése mellett nemcsak hogy fenn kell tartani, hanem számukat és csoportjaikat még szaporítani is” ajánlatos.⁵³ A kormányzás legfelsőbb elhatározásra⁵⁴ hivatkozva megállapította, hogy az „országgyűlés” „az ország ügyeinek tárgyalására nem gyakorol hatást, sokkal inkább az udvar külső fényének erősítését szolgálja különleges alkalmak és rendezvények során”.⁵⁵ Éppen ezért, s miután Magyarország államjogi státusának változása nyomán jó néhány cím megszűnt, ugyanakkor a birodalom legnagyobb koronaországában egy sor személyiség magát a „cs. kir. udvari állam”-hoz („*k. k. Hofstaate*”) tartozónak ajánlja, itt új országos udvari méltóságcímeket illene bevezetni, nevezetesen a következő hármat: „örökös tartományi ceremóniamester”, „örökös tartományi vadászmeister”, „örökös tartományi zenegróf” („*Erbland-Zeremonienmeister*”, „*Erbland-Jägermeister*”, „*Erbland-Musikgraf*”).⁵⁶ A jegyzék az összbirodalmi egységre utaló „*Erbland*” névtoldalékot a korábban létező címeknél is használta, például így: „örökös tartományi udvari kamarás”, „örökös tartományi udvarnagy” és „örökös tartományi udvari pohárnok” („*Erbland-Hofkämmerer*”, „*Erbland-Hofmarschall*”, „*Erbland-Hofmundschenk*”).⁵⁷ Az, hogy a kormányzás megpróbálta összekötni a korábbi magyar államjogot az aktuális célkitűzésekkel, kitűnik azon javaslatából, hogy a Batthyány, Esterházy, Nádasdy, Pálffy,

⁴⁸ Uo. f. 3.

⁴⁹ Walter: *Die österreichische Zentralverwaltung*, III/4., 21. sz., 65.

⁵⁰ Bach levele a kormányzósághoz, Bécs, 1855. máj. 9. MOL D 46, XVI.B 1855:8855, az 1855:2423 mellékleteként.

⁵¹ A kormányzás levele Lazanskyhoz, Buda, 1855. máj. 26. MOL D 128, 7. cs. III. 1855:3562. f. 7.

⁵² Leiningen jelentése Bachhoz, Buda, 1855. nov. 29. MOL D 1, 1. d. 1. tétel, 1855:12 421. ff. 2–3.

⁵³ Uo. ff. 5–6.

⁵⁴ Uralkodói rendelkezés 1854. 4. cikkely.

⁵⁵ Leiningen jelentése Bachhoz, Buda, 1855. nov. 29. MOL D 1, 1. d. 1. tétel, 1855:12 421. ff. 9–10.

⁵⁶ Uo. ff. 8–10.

⁵⁷ Uo. f. 6.

Révay és Schönborn családok számára engedélyezni kellene a „főispáni” cím további viselését. A jegyzék ehhez hozzátette: „Mivel az örökös főispáni hivatal mint olyan nem létezik, az örökös főispáni cím éppoly kevéssé fogja az országképviselőbe való személyes beavatkozás jogát felvetni, mint a nem létező országbírói vagy tárnokmesteri cím. Ez azonban viselőit nem zárja ki az országképviselőből, mivel majd mindannyiukat földbirtokuk vagy személyes titkos tanácsosi, illetve kamarási méltóságuk folytán annak tagjává fogják kinevezni.”⁵⁸

2. Az *egyházi méltóságok* részvétele az irat szerint érvényesíteni fogja „valamennyi elismert felekezeti egyenlő státusát”, de azon „számos szempontot is, amelyek amellet szólnak, hogy a görögkeleti felekezeti hívei jobban közeledjenek a császári-királyi kormányzathoz, mint ahogy az korábban történt”.⁵⁹ Ezért a kormányzóság az evangélikus, református és görög-keleti egyházi méltóságok meghívását javasolta. A katolikus méltóságok tekintetében szintén taktikai, nevezetesen gazdasági megfontolásból érvelt, azzal számolva, hogy a „székes- és társaskáptalanok” „sok intelligenciát és nagy földbirtokot képviselnek”.⁶⁰

3. A *nemesség* esetében felvetődött az a probléma, hogy őket, akik korábban *virilisták*-ként születésükkel fogva az országgyűlés tagjai voltak, az előző két csoporttal ellentétben nem lehetett *kinevezni*. Így nem nyílt mód arra, hogy ellenőrizzék megbízhatóságukat. Ezért – vélte a kormányzóság – „az örökös nemesség jogosultságát mindenképpen egy nagy, az országban található földbirtokhoz kell kötni, ami előreláthatólag a legszilárdabb kezességet [...] nyújtja, és az általános országgyűlésnek a leginkább biztosíthatja azt a külső csillogást, amelyre az hivatottnak látszik”.⁶¹ A kormányzóság a földbirtok előírandó és három évenként felülvizsgálandó nagyságát azon minimális mérettel adta meg, amely egyes megyében a hitbizomány létrehozásához szükséges volt. A jegyzék nyolc, egyenként öt-nyolc megyét tartalmazó csoportot különített el: a legkisebb földbirtokméret Fejér, Sopron, Moson, Pozsony, Tolna és Vas megyében 2600 hold, a legnagyobb pedig Árva–Turócban és Máramarosban 4000 hold volt.⁶² Az országgyűlésbe való felvétel személyes előfeltételeihez a kormányzóság a következőket sorolta: osztrák állampolgárság, magyarországi születés vagy indigenatus, betöltött harmincadik életév, keresztény vallás, polgári jogok teljes élvezete és makulátlan előélet.⁶³ A nemesség kategóriájába sorolták a cs. kir. kamarásokat is, amennyiben magyar nemesi címmel bírtak, valamint a cs. kir. ausztriai lovagrendek tagjait, amennyiben „Magyarország honos népességéhez” tartoztak.⁶⁴

4. Az *egyetemi méltóságok*, akiket korábban a rendek elismertek, vagy akiket az uralkodó kinevezett, a régi magyar országgyűlésben nem rendelkeztek képviselővel. E tekintetben – világosabban, mint az egyháziak esetében – reformtörekvés nyilvánult meg. A pesti egyetem rektorának és a tudományos akadémia elnökének a részvétele fontos volt a kormányzóság számára, hogy „az intelligencia mint olyan az általános országgyűlésben elnyerje az őt megillető helyet”.⁶⁵ A nagyváradi, kassai és pozsonyi jogakadémiák képviselőinek bevonása pedig azt a jelentőséget tükrözte, amelyet a „magasabb fokú oktatás Magyarországon immár” magáénak mondhat.⁶⁶

⁵⁸ Uo. ff. 14–15.

⁵⁹ Uo. f. 17.

⁶⁰ Uo. f. 18.

⁶¹ Uo. f. 25.

⁶² Uo. ff. 25–28.

⁶³ Uo. ff. 29–30.

⁶⁴ Uo. f. 30.

⁶⁵ Uo. f. 32.

⁶⁶ Uo. f. 32.

5. Végezetül tárgyalta a jegyzék a *városokat*, amelyek közül a szabad királyi városok és a hajdú városok 1848 előtt rendelkeztek országgyűlési képviselővel, most azonban számuknak az egykori 48-ról⁶⁷ ötre kellett volna csökkenie. A kormányzás elegendőnek látta az öt kerületi központ képviselőt, s azt javasolta, hogy a kereskedelem és ipar növekvő fontossága a kereskedelmi és iparkamarák elnökeivel ellátott „külön képviselő” révén nyilvánuljon meg.⁶⁸ Nem a városok kiszorítása, hanem inkább szerepük megerősítése volt a cél: „Ha a kormányzás a jövőbeli országképviselő [„*Landesvertretung*”] jelentőségét helyesen fogja fel, akkor az általános országgyűlés [„*Landesversammlung*”] inkább a külső reprezentációt fogja szolgálni, miközben a tulajdonképpeni *érdekek* képviselője az országos választmányok számára lesz fenntartva.”⁶⁹ A városok képviselőinek éppen ezen választmányokban volna a helye.

A jegyzék két záró megjegyzésével bizonyos mértékig tekintettel volt a magyar nemzeti egység gondolatára. Egyrészt azt javasolta a kormányzás, hogy a helytartósági osztályok vezetői az országos választmányok elnökeiként legyenek szintén tagjai az országgyűlésnek, így „az öt magyar közigazgatási kerület képviselője megfelelő szerves tagozódást nyerne”.⁷⁰ A budai hatóság másrészt arra emlékeztetett, hogy korábban Magyarországon nem létezett országgyűlési egyenruha, hanem a ruhatár az ünnepély jellegétől, az ízléstől és a vagyoni helyzettől függött.⁷¹ Ezzel a kormányzás – Kübeck javaslatától eltérően⁷² – az országgyűlési tagok egyenruhájának bevezetése ellen és a „régől áthagyományozódott szokás”⁷³ továbbvitele mellett foglalt állást: „A nemzeti viselettől *eltérő* egyenruha a minden ősi-hagyományos nemzeti [jelenség – K. L. Zs.] rendületlen kultusza és a magyaros ruházathoz való, önmagában értelmetlen ragaszkodás következtében megbénítaná a tervezett fontos intézmények által esetlegesen kiváltandó jó benyomást [...]”.⁷⁴ Ezért elegendő lenne, ha az országos választmányok tagjai egy jelvényt viselnének, mégpedig „tiroli módra”.⁷⁵

Az országos választmányok

A kormányzás egy héttel az „országgyűlés” ügyében küldött jegyzéke után, 1855. december elején papírra vetette véleményét a pozsonyi tanácskozó bizottság kimerítően kommentált, az országos választmányokra vonatkozó javaslatairól.⁷⁶ Ezt megelőzően Bachnak többször is figyelmeztetnie kellett a tetemes hátralékokkal küzdő kormányzóságot⁷⁷ „a tanácskozások és munkálatok lehető felgyorsítására”.⁷⁸ Mindkét választmányi típus tekintetében a tagok létszáma, kategóriái és képesítései, valamint meghívásuk módja és megbízásuk időtartama volt a fő kérdés.

⁶⁷ Uo. f. 31.

⁶⁸ Uo. ff. 36–37.

⁶⁹ Uo. f. 35. Kiem. az eredetiben.

⁷⁰ Uo. f. 37.

⁷¹ Uo. f. 39.

⁷² Uralkodói rendelkezés 1854. 6. cikkely.

⁷³ Leiningen jelentése Bachhoz, Buda, 1855. nov. 29. MOL D 1, 1. d. 1. tétel. 1855:12 421. f. 42.

⁷⁴ Uo. f. 41. Kiem. az eredetiben.

⁷⁵ Uo. f. 42.

⁷⁶ Leiningen jelentése Bachhoz, Buda, 1855. dec. 5. MOL D 1, 1. d. 2. tétel, 1855:12 556.

⁷⁷ Vö. Leiningen jelentése Bachhoz, Buda, 1855. nov. 29. MOL D 1, 1. d. 1. tétel, 1855:12 390.

⁷⁸ Bach levelei a kormányzósághoz, Bécs, 1855. júl. 20., okt. 23. MOL D 46, XVI.B. 1855:8855, az 1855:2423 mellékleteként.

A nagy országos választmány

Létszám. A nagy országos választmány esetében mind a tanácskozó bizottmány, mind pedig a kormányzóság a lehető legnagyobb létszám, azaz 48 fő mellett foglalt állást a központi Szervezőbizottmány által a pozsonyi kerületben „elegendőnek” minősített 42 helyett. A népesebb létszám, érvelt a kormányzóság, a testületnek „a közvéleményben kedvezőbb fogadtatást és azáltal nagyobb életképességet” biztosíthatna.⁷⁹ A tagok megbízhatóságára vonatkozó aggodalmakat eloszlatná az, hogy az uralkodó fogja kinevezni őket – „és amennyiben annak idején behívásuk nyilvános választás útján történik majd”, folytatódott a gondolatmenet, „egy nagyobb gyűlésben könnyebb fogódzó pontokat találni” ahhoz, hogy „a tagokra gyakorolt megfelelő befolyás révén biztosítsuk a testület kielégítő magatartását”.⁸⁰ Egy 1855-ben összeállított táblázatos kimutatás szerint a kormányzóság a pest-budai, a pozsonyi és a soproni kerületben 48 fős, a kassai és a nagyváradi kerületben 36 fős testülettel számolt.⁸¹

Kategóriák. E tekintetben is összecsengtek a javaslatok: a tanácskozó bizottmányok és a kormányzóság a katolikus és a protestáns, a kassai és a nagyváradi kerületben emellett a görögkatolikus és a görög-keleti egyházi méltóságok, az örökös nemesség és egyéb földbirtokosok, a kereskedelmi és iparkamarák, az „intelligencia, valamint a városok, mezővárosok és községek képviselőit indítványozták”.⁸² Ezen a ponton a kormányzóság hangsúlyozta az országos választmányok egy bizonyos funkciójára vonatkozó ajánlását. Eszerint a választmányok nem avatkozhatnak be az állami politikába, hanem „anyagi érdekeket képviselnek”, és olyan ügyekben „gyakorolnak ellenőrző és igazgató befolyást”, amelyek „az államkincstár terhelése nélkül az ország anyagi támogatását igénylik”.⁸³ Ezért a tagok kiválasztásánál „kevésbé azok úgynevezett politikai irányultságára kell a súlyt fektetni, kevésbé arra a körülményre, hogy a lakosság ezen kategóriái vajon egyetértenek-e a nagypolitika szellemiségével és irányával, ezzel vagy azzal a kormányrendelettel, s ha igen, milyen mértékben, sokkal inkább arra kell figyelni, hogy mely kategóriákban érvényesülnek ténylegesen azok az érdekek, amelyek a választmányok hivatali kezelésébe vannak utalva”. A jegyzék tehát itt az egész ügy depolitizálása mellett érvelt. A kormányzóság azt tartotta a „legbiztosabb útnak”, ha „egyéb szemponttól, rokonszenvtől és ellenszenvtől eltekintve objektívan a dolgot tartjuk szem előtt, és kizárólag csak azt, annál is inkább, mivel az anyagi érdekek olyan teret alkotnak, amely napról napra szélesedik, és az úgynevezett politikai kérdések ellenében nap mint nap új utakat tör magának”.⁸⁴ A gazdaság- és pénzügypolitikai érdekeket az ország sajátosságainak megfelelően a következőképp pontosították: „Magyarország túlnyomórészt agrárország, és a választmányok által befolyásolandó országos ügyek kezelésére szükséges eszközöket többnyire közvetlen adóforintok szerint teremtik elő.”⁸⁵ Ezért az egyes kategóriákon belüli arányok megállapításakor mindenekelőtt a földtulajdonra és a közvetlen adó megoszlására kell figyelni. A kormányzóság az „országgyűlés” esetében alkalmazott kulcsra hivatkozva a nagy országos választmány

⁷⁹ Leiningen jelentése Bachhoz, Buda, 1855. dec. 5. MOL D 1, 1. d. 2. tétel, 1855:12 556. f. 58.

⁸⁰ Uo. f. 59. Kiem. K. L. Zs.

⁸¹ „Zusammenstellung der Gouvernements Anträge über die Zusammenstellung der großen und engeren Landesausschüße”, Buda, keltezés nélkül. MOL D 46, XVI.B. 1855:8855, az 1855:2423 mellékleteként.

⁸² A kategóriák arányait lásd ugyanott.

⁸³ Leiningen jelentése Bachhoz, Buda, 1855. dec. 5. MOL D 1, 1. d. 2. tétel, 1855:12 556. f. 60.

⁸⁴ Uo. ff. 60–61. Kiem. K. L. Zs.

⁸⁵ Uo. f. 61. Kiem. K. L. Zs.

számára „az adott megyében egy egész jobbágytelek százszorosát” javasolta a nagy földbirtokok meghatározási mércéjeként, az 1836-os szabályozás adatait alapul véve. Ezzel az arisztokráciát (*Hochadel*) a nagy országos választmányban is képviselőhöz juttatta volna. A „többi”, nem-nemesi földbirtokra, vagyis az arisztokrácia és a községek között elhelyezkedő köznemességre vonatkozóan a volt jobbágytelek legkevesebb ötszörösénél, a községek esetében pedig egy egész teleknél húzta meg a határt. Gazdaság- és pénzügypolitikai érdekekre utalt az a javaslat is, hogy Pozsony városának két képviselőt biztosítsanak, mivel „kívánatosnak látszik az öt közigazgatási kerület székhelyeit mint az öt részből álló országos adminisztráció központjait a többi várossal szemben előnyben részesíteni, hiszen azok adózó erő tekintetében egyébként is nagyobb tételt képviselnek, mint az összes többi város együttvéve”.⁸⁶ Az egyes tulajdonosi kategóriákat a kormányzóság álláspontja szerint vallási szempontból is meg kellett vizsgálni: „A súlyponton, az országos választmányok által igazgatandó érdekeken kívül Magyarországon a személyek kiválasztásánál, amíg ez kinevezés által történik”, figyelembe kell venni a felekezeti hovatartozást is.⁸⁷

Képesítés. A bizottsági javaslat szerint a vagyonos örökös nemességnek olyan földtulajdont kellett igazolnia, amelynek éves tiszta jövedelme elérte a 2000 ezüst forintot, és így – 16 százalékkal számítva – 320 forint éves földadót eredményezett. A községek képviselőire nézve addig, amíg a kinevezés elve érvényesül, nem állapítottak meg cenzust, de „mihelyt választásokra kerülne sor, a bizottsági javaslat szerint az aktív választójog gyakorlására nézve a lehető legmagasabb cenzust kellene meghatározni”.⁸⁸ A kormányzóság szakvéleménye a városok esetében azon minimális jövedelem mellett kardoskodott, amelyet a „még kidolgozásra váró községi szabályzatok a községi képviseletbe való passzív választhatóság” feltételeként fognak előírni. Egyelőre évi 100 ezüst forint föld-, ház- és házbéradót javasoltak meghatározni.⁸⁹

A meghívás módja. A tanácskozó bizottság a kinevezési elvhez ragaszkodott, ahogy a kormányzóság is. De az utóbbi kifejtette még, hogy a kinevezés gyakorlata addig marad érvényben, „amíg őfelsége e vonatkozásban más rendelkezést kibocsátani nem kegyeskedik”. Továbbá hogy amennyiben „legfelsőbb határozat a választást elrendeli, az ehhez bevezetendő eljárási módozatokról az országos választmányoktól szakvéleményt illene majd bekérni”.⁹⁰

A megbízás időtartama. A tanácskozó bizottság és a kormányzóság egybehangzóan hat éves időtartamot javasolt, s hogy annak leteltével a megbízásokat meg lehessen hosszabbítani. Minden második évben a tagok egyharmadát ki kellene cserélni, de megengedhető lenne, hogy a kivált tagok újra csatlakozzanak a testülethez. A nagy országos választmány évente kétszer legfeljebb két-két héten át tanácskozna.⁹¹

A kis országos választmány

A pozsonyi tanácskozó bizottság jelezte kétségeit, hogy helyes lenne-e a kis országos választmányokat pusztán „iroda”-ként felállítani. A kormányzóság azonban kijelentette, hogy éppen erre a szerepre lennének hivatottak, tehát hogy a „szabályozott ügymenetet” szolgálnák, és nem öt – ahogy a bizottság javasolta –, hanem hat tagból állnának: egy-egy főt a

⁸⁶ Uo. f. 65.

⁸⁷ Uo. f. 63. Kiem. K. L. Zs.

⁸⁸ Uo. ff. 67–68. Kiem. az eredetiben.

⁸⁹ Uo. f. 69.

⁹⁰ Uo. ff. 70. Kiem. az eredetiben.

⁹¹ Uo. ff. 71–72.

klérusból, az arisztokráciából és a köznemességből, a városokból és a községekből hívnának meg, szintén egyenként hat éves mandátummal.⁹² A kis országos választmány kötelességeit és jogait a nagy országos választmány külön utasításban határozná meg.⁹³

A kormányzóság a megbízás mikéntjével kapcsolatban a legfelsőbb elhatározások első, a kis országos választmányokra vonatkozó cikkelyének⁹⁴ egyéni értelmezési távlatot adott, s azt közvetlenül még a nagy választmányra is kiterjesztette: „Mivel ebben a cikkelyben cs. kir. apostoli őfelsége számára csak a kis választmányba meghívott tagok megerősítése tartatik fenn, ez, úgy tűnik, nem zárja ki, hogy a nagy országos választmányban választás történjen, ami, amennyiben hármass jelölés formájában történik, annál kevésbé ébreszthet aggodalmakat, mivel a választókat a helytartósági osztályok vezetőinek javaslata alapján korábban őfelsége nevezte ki.”⁹⁵

Kevésbé bátran kezelte a magyarországi központi igazgatási szerv a két választmány megnevezésének a kérdését. A pozsonyi tanácskozó bizottmány abból indulva ki, hogy „az általános országgyűlést [„*allgemeine Landesversammlung*”] »Landtag«-nak fogják nevezni”, a nagy és a kis országos választmány számára a „Pozsonyi kerület rendi gyűlése” („*Versammlung der Stände des Preßburger Verwaltungsgebietes*”), illetve „Pozsonyi kerület országos választmánya” („*Landesausschuß im Preßburger Verwaltungsgebiete*”) elnevezést javasolta. A kormányzóság a „Landtag” variáns eshetőségére nem tért ki, hanem az „Ausschuß” szót mindkét választmánytípus számára megtartva megelégedett a „Pozsonyi kerület nagy országos választmánya” („*Großer Landesausschuß des Preßburger Verwaltungsgebietes*”), illetve a „Pozsonyi kerület választmányi tanácsa” („*Ausschußrath des Preßburger Verwaltungsgebietes*”) megnevezésekkel.⁹⁶

A kormányzóság a jegyzék végén részletesebben kifejtette elképzelését az országos választmányokban viselendő jelvényről. Arra törekedett, hogy az összbirodalmi gondolat ezen külsőségét egy jól látható magyar vonással ruházza fel. A jelvénynek ugyan „tiroli jellegűnek” kellett lennie, de az osztrák rendjelektől mind színében, mind formájában különbözött volna. A kormányzóság egy ötágú csillagot javasolt, közepén a magyar országcímerrel, az öt csúcsban pedig az aranyba öntött F. J. I. A. I. betűkkel (*Franciscus Josephus Primus Austriae Imperator*). Csak a magyar díszöltönyön kellett volna mindkét választmánytípus tagjainak, illetve a klérus, a nemesség és a többi nagybirtokos képviselőinek viselniük.⁹⁷

A magyar államegység és a választott országképviselet opciójához

A kormányzóság a pozsonyi tanácskozó bizottmányi eredményekről írott jegyzék napján még két jegyzéket készített a belügyminiszter számára. Mindkettő a budai és a soproni bizottmányok javaslatait dolgozta fel és véleményezte – s bár az előbbi jegyzékkel tartalmilag nagymértékben megegyeztek, újabb szempontokat is felvillantottak a fentebb vázolt problémákhoz és motivációkhoz kapcsolódóan.⁹⁸ Cziráky János gróf udvari tanácsos a pest-

⁹² Uo. f. 77. Megoszlásukra lásd: „Zusammenstellung der Gouvernements Anträge über die Zusammenstellung der großen und engeren Landesausschüße”, Buda, keltezés nélkül. MOL D 46, XVI.B. 1855:8855, az 1855:2423 mellékleteként.

⁹³ Leiningen jelentése Bachhoz, Buda, 1855. dec. 5. MOL D 1, 1. d. 2. tétel, 1855:12 556. f. 60.

⁹⁴ Uralkodói rendelkezés 1854. 17. cikkely.

⁹⁵ Leiningen jelentése Bachhoz, Buda, 1855. dec. 5. MOL D 1, 1. d. 2. tétel, 1855:12 556. ff. 107–108. Kiem. az eredetiben.

⁹⁶ Uo. f. 108–109. Kiem. az eredetiben.

⁹⁷ Uo. ff. 109–110.

⁹⁸ Leiningen jelentése Bachhoz, Buda, 1855. dec. 5. MOL D 1, 1. d. 2. tétel, 1855:12 556, 12 558.

budai tanácskozó bizottmányból, akit Albrecht főherceg „különlegesen kívánatos szerzemény”-nek nevezett,⁹⁹ előterjesztett egy szakvéleményt, amellyel elutasította a korábbi magyarországi képviselő mintájával ellenkező elvek alapján megszervezendő országgépviselőt. A nyomaték kedvéért visszautasította, hogy Magyarország országgépviselőt megötszörözzék; „az ország integritása és egysége” jegyében egyetlen országos választmányt javasolt a kormányzóság székhelyén, azaz Budán, szerinte csak a kis országos választmányokat kellett volna az öt kerületben külön-külön felállítani.¹⁰⁰ Albrecht főherceg eredetileg sürgette Cziráky írásos véleményét,¹⁰¹ miután a gróf időközben betegsége miatt távol maradt a bizottmányi munkálatoktól,¹⁰² és az illetékes helytartósági alelnök azzal vádolta, hogy tanácskozó testületi tagságától megválni készül.¹⁰³ A kormányzóság most azonban nyilvánvalóan nem támogathatta az 1854-es uralkodói rendelkezések ilyen alapvető módosítását, ezért minden kommentár nélkül összefoglalta Cziráky véleményét.¹⁰⁴

Annál nyitottabbnak tűnt a kormányzóság a meghívási mód fejtegetésére, miután arról Sopronban is szívesen vitáztak volna. Az ottani tanácskozó bizottmány azon a véleményen volt, hogy „csak egy választáson keresztületesett országos képviselők nem nélkülözik a szükséges bizalmat és befolyást”, ezért sort kellene keríteni a választmányi tagok „korlátozott választásának kialakítására”, például a községekben „a községi előjárók és választmányok, és minden községből bizonyos számú legnagyobb adófizetők” révén.¹⁰⁵ „Egyelőre”, vélekedett idevonatkozóan a kormányzóság, meg kell maradni a kinevezés gyakorlatánál. De az eljárás mód kívánatos reformjára való kitekintés ezúttal sem maradt el: „Amennyiben cs. kir. apostoli őfelsége annak idején a meghívás módját illetően valami mást határozni kegyeskedik, úgy a választások engedélyezése esetén a kibocsátandó választási szabályzatot illetően meg kell valószínűleg hallgatni a nagy választmányt.”¹⁰⁶

Az országos választmányok hatásköre

A kormányzóság 1856 elején több jegyzékben tájékoztatta Bachot az országos választmányok hatásköréről folytatott tanácskozó bizottmányi viták eredményeiről. A visszatérő és ellentétesen megítélt problémát e tekintetben az 1854-es legfelsőbb határozat azon cikkelye okozta, amely szerint a bizottmányoknak gondot kell fordítaniuk az országos vagy „fenn-

⁹⁹ Idézte: Kübeck előterjesztése az uralkodó számára, Bécs, 1855. ápr. 22. ÖStA HHStA RR OK 1855:350. f. 18.

¹⁰⁰ Johann Graf Cziráky: Gutächtliche Äußerung des gehorsamst gefertigten in Bezug auf die die Landesvertretungen betreffenden Fragepunkte. Lovasberény, 1855. júl. 13. MOL D 1, 1. d. 2. tétel, ad 1855:12 557. ff. 46–49., az idézet: 48. (Augusz Antal, pest-budai kerületi alelnök küldte el az iratot a kormányzóságnak, Buda, 1855. júl. 16. Uo. 1855:13 783/2976.) Az előkészítés során magyar véleményezők által megfogalmazott kritikai észrevételek közül Cziráky megjegyzései voltak a legszókimondóbbak. Szakvéleményéből hosszabban idéz: Sashegyi: *Ungarns politische Verwaltung*, 107–108.

¹⁰¹ Albrecht főherceg távirata Leiningenhez, 1855. jún. 26. MOL D 46, XVI.B. 1855:8855, az 1855:2423. mellékleteként.

¹⁰² Cziráky levele Auguszhoz, Bécs, 1855. jún. 9. MOL D 46, XVI.B. 1855:8855, az 1855:2423. mellékleteként.

¹⁰³ Augusz levele a kormányzósághoz, Buda, 1855. jún. 10. MOL D 46 XVI.B. 1855:8853, az 1855:2423. mellékleteként.

¹⁰⁴ Leiningen jelentése Bachhoz, Buda, 1855. dec. 5. MOL D 1, 1. d. 2. tétel, 1855:12 557. ff. 2–3.

¹⁰⁵ Leiningen jelentése Bachhoz, Buda, 1855. dec. 5. MOL D 1, 1. d. 2. tétel, 1855:12 558. ff. 116–117. Kiem. K. L. Zs.

¹⁰⁶ Uo. f. 117.

tartására és méltányos használatára”.¹⁰⁷ Kérdéses volt, hogy mi számítson országos vagyonnak, s milyen szerep juthatott igazgatásában – az országos választmányok mellett – az állami szerveknek.

A tanácskozó bizottmányok síkra szálltak az egész királyság és az egyes kerületek országos vagyonának megkülönböztetéséért. Ezt azonban a kormányzóság elutasította – például a kassai tanácskozó bizottmány előterjesztésének margóján¹⁰⁸ –, „sem megengedhető, sem pedig szükséges”¹⁰⁹ intézkedésnek nevezve, azzal az indoklással, hogy például a regnikoláris alap igenis megosztható az öt kerület között. A kormányzóság az országos vagyonba sorolta a regnikoláris, az országos kulturális és az úrbéri kármentesítési alapot, a tulajdonképpeni országos alapot és az országos építészeti alapot, a megyék ingatlan- és földtulajdonát, továbbá a korábbi megyei alapokat, mint a rendi, nemesi, letéti és nemesi felkelési pénztárakat, valamint a börtönintézet alapot.¹¹⁰

Egy másik vitatott kérdés volt a kassai tanácskozó bizottmány és a kormányzóság között, hogy a hatáskör mire terjedjen ki az országos vagyon kezelése, a hitel- és adóssághelyfelvétel és a jótékonyági intézetekre meg alapítványokra gyakorolt befolyás során. A kormányzóság úgy vélte, hogy az országos választmányokat „a szükségesnél talán jobban korlátozná”, ha a tanácskozó bizottmány javallata szerint „csak felügyeleti befolyás”-sal rendelkeznének, miközben a felsorolt feladatokat a helytartósági osztályok látnák el.¹¹¹ Ezt a hatásköri megosztást a kormányzóság csak az úrbéri kármentesítési alap, az országos alap és az országos építészeti alap esetében látta indokoltnak, mégpedig azért, mert azok „szoros kapcsolatban állnak a cs. kir. hatóságokat megillető országos közigazgatással”; így ezen ügyekben az országos választmányoknak elég „tanácskozó befolyást” biztosítani.¹¹²

A budai és a soproni tanácskozó bizottmány az igazgatási illetékességek elhatárolásához és a vagyonmegosztáshoz kapcsolódóan közvetve szóba hozta Magyarország egységének a kérdését is. Az előző abban látott nehézséget, hogy az öt kerület országos választmányainak, „amelyek a legfelsőbb helyen jóváhagyott alapelvek szerint egymással közvetlen kapcsolatba nem léphetnek”,¹¹³ egymás között meg kellene osztaniuk Magyarország országos vagyonának az igazgatását, azaz a regnikoláris alapot, a Ludoviceumot, a Nemzeti Múzeum Alapot, a felkelési pénztárat és a Nemzeti Színház Alapot.¹¹⁴ Célszerűbb volna, fogalmazott a budai tanácskozó bizottmány a kormányzóság által a belügyminisztériumba továbbított állásfoglalásában, ha az országos választmányok csak az úrbéri kármentesítési alappal, a tulajdonképpeni országos alappal és az országos építészeti alappal foglalkoznának.¹¹⁵ A soproni bizottmány pedig különbséget tett az egész királyság országos vagyona és egyes kerületek vagyona között, s azt indítványozta, hogy „az öt országos választmány számára engedélyezzék, hogy az általános országgyűlésben egyesülve befolyást gyakoroljanak az országos vagyon igazgatására”.¹¹⁶

¹⁰⁷ Legfelsőbb határozat 1854. 13. e. cikkely.

¹⁰⁸ A kassai tanácskozó bizottmány ülésének jegyzőkönyve, 1855. szept. 1. MOL D 128, 7. cs. III. 1855:5216.

¹⁰⁹ Leiningen jelentése Bachhoz, Buda, 1856. jan. 11. MOL D 1, 1. d. 3. tétel, 1856:348. f. 105.

¹¹⁰ Uo. ff. 105–107.

¹¹¹ Uo. f. 108. Kiem. az eredetiben.

¹¹² Uo. ff. 108–109.

¹¹³ Legfelsőbb határozat 1854. 16. cikkely.

¹¹⁴ Leiningen jelentése Bachhoz, Buda, 1856. jan. 11. MOL D 1, 1. d. 3. tétel, 1856:349. f. 2.

¹¹⁵ Uo. ff. 2–3.

¹¹⁶ Leiningen jelentése Bachhoz, Buda, 1856. jan. 11. MOL D 1, 1. d. 3. tétel, 1856:350. f. 2.

Egy további, nem kevésbé bonyolult megkülönböztetést javasolt maga a kormányzóság is azáltal, hogy elkülönítette a rendi és az országos, tulajdonképpen állami vagyont, esetenként egyazon intézményen belül. Például a Nemzeti Múzeum és a Nemzeti Színház épülete rendi vagyon, mivel mindkettőt az 1832–1836-os országgyűlésen hozott törvény alapján az ország nemesei építették, minekután fenntartásuk az országos választmányok hatáskörébe tartozik. A tőke viszont, amelyből a két intézményt fenntartják, magánadományokból származik, ezért alapítványi jellegénél fogva nem rendi vagyon. Így a Nemzeti Múzeumnak és a Nemzeti Színháznak „ezután is a kormányzat fennhatósága alatt kell maradnia”. Amennyiben azonban, szöveg a kormányzóság politikai értelemben lekerékített szakvéleménye, a belügyminiszter más álláspontra helyezkedne, a két intézményt a budai országos választmány hatáskörébe lehetne utalni, de ebben az esetben is „tekintettel ezen intézményeknek a lakosságra gyakorolt lehetséges általános politikai befolyására, az országgépviselői csak a rendi vagyon kezeléséért és fenntartásáért feleljen, egyébként azonban a cs. kir. hatóságok mostani befolyását magára az intézmények vezetésére változatlanul kellene hagyni”.¹¹⁷ A kormányzóság mindezzel arra törekedett, hogy „összhangba hozza a politikai hatóságok érdekeit az országos vagyon kezelése feletti felügyelettel”.¹¹⁸ Ez azt jelentette, hogy „azon alapítványok és alapok, amelyek nem országos eszközökből” jöttek létre, „továbbra is az állami hatóságok igazgatása és felügyelete alatt” maradjanak.¹¹⁹

A pozsonyi tanácskozó bizottmány álláspontjához fűzött kormányzósági szakvélemény különleges forrást szolgáltat ahhoz, hogy szemléltessük a rendi és állami vagyon megkülönböztetését és azt a szándékot, hogy végeredményben mindkettőt állami célokra használják fel. Jellemző, hogy a rendi pénztárakat összeolvasztották volna az országos választmányok kezelésében lévő alapokkal, és belőlük fedezték volna az országgépviselői költségeit.¹²⁰ Azt tervezték továbbá, hogy a kórházi alapokat átengedjék a megfelelő intézményeknek, amelyek aztán „az állami igazgatás felügyelete” alatt használnák azokat; a „tébolydai alapok” viszont a budai helytartósági osztály felügyelete alatt működő alapba kerültek volna egy országos elmeorvosintézet létesítésének a céljával. A megyei épületek karbantartására használt építészeti alapok az országos választmányok alá tartoznának, amennyiben azonban utak és hidak építésekor vennék igénybe őket, az országos alapba kerülnének.¹²¹ A rendi vagyonnak számító, az egykori megyei hivatalnokok és szolgák özvegyeinek és árváinak ellátására szolgáló nyugdíjalapból pedig az országos választmányok tagjaik járandóságát finanszíroznák, mivel „a megyei hivatalnokok nem királyi, hanem rendi tisztviselők voltak, ezért a részükre folyósított hozzájárulásokat analóg módon a mostani rendi tisztviselők számára kell használni”.¹²²

Könnyebb volt a választmányok konkrét feladatainak a meghatározása. A tanácskozó bizottmányok és a kormányzóság elképzelései szerint a nagy országos választmányt illette az éves költségvetés és elszámolás elkészítése, mégpedig – amennyiben ez nem érintette az országos vagyont – a helytartósági osztállyal együttműködve. Szükség esetén benyújthatna pótköltségvetési tervet is. Hitelfelvételhez és a kerületet terhelő kötelezettségek vállalásához pedig kötelező e testület „ideiglenes hozzájárulása és egyetértése”, ahogy a kerület or-

¹¹⁷ Leiningen jelentése Bachhoz, Buda, 1856. jan. 11. MOL D 1, 1. d. 3. tétel, 1856:349. ff. 4–5.

¹¹⁸ Uo. f. 6.

¹¹⁹ Uo. f. 8.

¹²⁰ Haller Ferenc gróf jelentése Bachhoz, Buda, 1856. febr. 7. MOL D 1, 1. d. 3. tétel, 1856:1211. ff. 100–101.

¹²¹ Uo. ff. 101–102.

¹²² Uo. f. 102.

szágos vagyonába tartozó ingatlanok vagy „más haszonnal járó jogok” megszerzése, elidegenítése vagy elzálogosítása esetén is.¹²³

A kis országos választmányok a kormányzóság felfogásában a mindenkori nagy választmány „állandó irodája”-ként körvonalazódtak, olyan titkárságként, amely a nagy választmány igazgatási hatáskörébe átengedett vagyont – ingatlanokat, alapokat és jogokat – kezel, adott esetben a helytartósági osztállyal együttműködve. Az 1000 ezüst forintot meghaladó éves kiadásokra csak egyetértésével kerülhetne sor, annál is inkább, mivel ez a tétel állítaná össze és terjesztené a nagy választmány elé ellenőrzésre és jóváhagyásra a kerületi országos vagyonra vonatkozó költségvetést és a felhasználásról szóló jelentést, bizonyos esetekben szintén a helytartósági osztályokkal egyeztetve. A kis választmány további feladata lenne az adósságok és aktív követelések nyilvántartása, az utóbbiak érvényesítése állami hatóságok segítségével, és új kötelezettségvállalások előkészítése a mindenkori nagy országos választmánnyal együtt.¹²⁴

A kormányzóság végezetül az intézetekre, alapítványokra, közhasznú és jótékonyági alapokra gyakorlandó befolyást illetően egyrészt a legfelsőbb határozat azon pontjára hivatkozott,¹²⁵ amely az elemi iskolai tanítók fizetésének biztosítását irányozta elő. Azt ajánlotta, hogy az illető ellátmányok kifizetését az „elemi iskolai ügy jobb fejlesztése” érdekében „ruházzák át az országos választmányokra”.¹²⁶ Éppen ezért volna helyes, ha egyházi méltóságok, akiknek a konkordátum értelmében hatniuk kell az elemi oktatásügyre, bekerülnének az országos választmányokba. A kormányzóság másrészt a jótékonyági és közhasznú intézmények körében Magyarországon sokkal kevesebb rendi tulajdont látott, „mint a német örökös tartományokban”, ugyanakkor egy sor olyan létesítményt vélt felfedezni, amelyek felügyeletét „állami okokból a kormány és közegei számára kell továbbra is fenntartani”.¹²⁷

Éppen az effajta beavatkozás alól igyekeztek kivonni magukat a nagyvárad tanácskozó bizottmány tagjai, azt jelentve, hogy az ő kerületükben „semmi olyan ingatlan” nincs, „amely az egykori rendi alkotmány szerint országos vagyonnak lenne tekintendő”.¹²⁸ Nem csoda, hogy a kormányzóság felszólította a szerzőket beadványuk kiegészítésére.¹²⁹

Albrecht főherceg különvéleménye

1856 szeptemberében a katonai és polgári kormányzóságot átnevezték a Magyar Királyság főkormányzóságává.¹³⁰ Azon év márciusában született Albrecht főherceg Bach belügyminiszterhez intézett jegyzéke, amely összefoglalóan értékelte a magyarországi országképviseletről folytatott kétéves tanácskozásokat.¹³¹

¹²³ Leiningen jelentése Bachhoz, Buda, 1856. jan. 11. MOL D 1, 1. d. 3. tétel, 1856:349. ff. 9–10., idézet: 10.

¹²⁴ Uo. ff. 10–12., idézet: 10.

¹²⁵ Legfelsőbb határozat 1854. 8. e. cikkely.

¹²⁶ Leiningen jelentése Bachhoz, Buda, 1856. jan. 11. MOL D 1, 1. d. 3. tétel, 1856:349. f. 12.

¹²⁷ Uo. f. 13. Ezt a szempontot érinti már a kormányzóság Lazanskyhoz intézett korábbi levele is, Buda, 1855. máj. 26. MOL D 128, 7. cs. III. 1855:3562. f. 11.

¹²⁸ Albrecht főherceg levele Bachhoz, Buda, 1856. febr. 4. MOL D 1, 1. d. 3. tétel, 1856:1123. f. 140.; vö.: Zichy Hermann gróf jelentése a kormányzósághoz, Nagyvárad, 1856. jan. 7. Uo. ad 1123.

¹²⁹ Albrecht főherceg levele Bachhoz, Buda, 1856. febr. 4. MOL D 1, 1. d. 3. tétel, 1856:1123. f. 140.

¹³⁰ Sashegyi: *Ungarns politische Verwaltung*, 101.

¹³¹ Albrecht főherceg levele Bachhoz, Buda, 1856. márc. 10. MOL D 1, 1. d. 4. tétel, 1856:126.

Albrecht megismételte a kormányzóság kritikai észrevételeit, lényeges kérdésekben azonban hivatala álláspontjától eltérően is fogalmazott. Érvelésében keveredett a Magyarország sajátosságainak és egységének és az összbirodalmi eszmének a figyelembevétele. Az országgazdálkodókat illetően például megjegyezte, hogy nem kellene megváltoztatni sorrendjüket, „mert az ilyen régről fenntartott külsőségekben a lehető legkevesebbet kell változtatni, hiszen éppen koruk és hagyományuk nagyobb értéket kölcsönöz nekik”.¹³² Az országos választmányok jelvényeivel kapcsolatban azon akadt fenn a főherceg, hogy a kormányzóság javaslata szerint öt különböző színű szalagon lengtek volna. „Aggódok, hogy ezt az ország – meg nem történt – öt részre szakítása szemmel látható jelének fogják tekinteni, és ezért a kedélyeket felizgatná anélkül, hogy így valamilyen magasabb célt elérnénk.” Albrecht szerint az ősi magyar országos színeket, a pirosat és a zöldet kellene használni, hogy „ne hozzunk be idegen színeket az országgépviselői jelvényekre”.¹³³

Egyidejűleg attól óvott a főherceg, hogy az országgépviselői szerveket olyan nevekkal lássák el, amelyeknek magyar nyelvű fordítása az 1848 előtti alkotmányos berendezkedésre emlékeztetne. Ez felesleges összehasonlítást vonna maga után, s egyébként sem volna méltányos egy „ismert elnevezés alatt valami mást adni, mint amit az emberek megszoktak azon elnevezés alatt érteni”.¹³⁴ Albrecht ezért visszautasította a „Landesversammlung” elnevezést, mert azt magyarra „országgyűlés”-nek kellett volna fordítani. Ehelyett a „Landes Repraesentanz” („ország képviselés”) fogalmat javasolta, amely „nem kelt másképp értelmezendő reminiscenciákat”, mivel „a korábbi országgépviselőt nem így hívták”.¹³⁵

Albrecht mindemellett el is tért a kormányzati kánontól a képviselő (*Vertretung*) fogalmának értelmezésével. Ezzel kihegyezte a tanácskozó bizottságok és a kormányzóság előterjesztéseiben vissza-visszatérő, az országgépviselő mérlegelendő választhatóságára vonatkozó utalásokat. Eszerint „az országgépviselő fogalmával kevésbé egyeztethető össze a képviselők kijelölése a képviseltek minden, bármiféle közreműködése nélkül” – ez különösen áll egy olyan intézményre, „amely egyébként sem fog általános rokonszenvenek örvendeni”. A főherceg ebből a két, elvi-taktikai okból azt javasolta, hogy a képviselteknek akár „csak közvetett befolyást” biztosítsanak, mivel ez esetben „a kinevezettek nagyobb erkölcsi hatalommal rendelkeznek, s a választás visszautasítása inkább a jelölőket, mint a kormányt terheli”.¹³⁶ Ezen eljárás során a különböző – egyházi, nagybirtokosi, városi és községi – kategóriákon belül kívánatos jelöltek kellene állítani: „Ezúton anélkül, hogy prejudikálnánk az uralkodónak fenntartott első kinevezést, a hatóságok javaslatai számára biztosítható lenne az érintettek itt oly lényeges részvétele.”¹³⁷

Albrecht ezekkel és további megjegyzésekkel mintha az utolsó simításokat akarta volna elvégezni a tervezett törvényen. Nem nélkülözi a dramaturgiai leleményt az, ahogy aztán iratának „Általános megjegyzések” című utolsó fejezetében a magyarországi országgépviselő felállításának az elhalasztását tanácsolta. Államjogi, társadalomtörténeti és igazgatás-technikai érveit egy olyan belpolitikai mérlegelésbe iktatta be, amely a magyarországi viszonyokat megillető figyelemről tanúskodott. Eszerint Magyarországon, a német örökös tartományoktól eltérően, nem létezett „rendi intézmény”, „rendi vagyon, amelyet a rendek közvetlenül igazgattak” volna; hanem létezett „a politikai államéletben és a törvényhozás-

¹³² Uo. f. 3.

¹³³ Uo. ff. 17–18.

¹³⁴ Uo. f. 16.

¹³⁵ Uo. Az „országgyűlés” és „ország képviselés” fogalmak az eredetiben.

¹³⁶ Uo. f. 11. Kiem. K. L. Zs.

¹³⁷ Uo. f. 14. Kiem. K. L. Zs.

ban részt vevő alkotmányos államtest”. Ezért a jelenlegi Magyarországon „nem létezik a rendek által közvetlenül igazgatott rendi vagyon”. Következésképpen nem áll fenn az országképviselő „sürgős felállításának fő indítéka”, egy olyan intézményé, amely egyébként is „nagyon nyugodt, előítéletmentes hangulatot és megítélést” igényel ahhoz, hogy „az ország megbarátkozzék” vele. „Ezt azonban sokkal kevésbé annak pátenstben való elméleti meghirdetése, mint inkább gyakorlati szemlélet révén lehet elérni”, amelynek itt a többi koronaországban szerzett tapasztalatok kiértékelése nyomán még fejlődnie kell.¹³⁸

Az ezen érvre következő utolsó bekezdés méltón kifejti az indoklást is: „Ezt a tervezett intézmény magyarországi virágzása érdekében oly fontosnak tartom, hogy belső meggyőződéseim szerint azt kell indítványoznom, hogy azt először a német országcsoportban, Alsó- és Felső-Ausztriában, Tirolban, Stájerországban, Karinthiában, Krajnában, stb., azután a szláv országcsoportban: Csehországban, Morvaországban, Galíciában, stb. vezessék be, s azután a magyar csoportban, Magyarországon, Erdélyben, a Vajdaságban, Horvátországban, stb., ahhoz, hogy a többi országbeli tárgyalások gyakorlati tapasztalatai mind a választmányi tagoknak, mind az ezen gyűléseket vezető kormányzerveknek a betartandó utakat és határvonalakat mutassák; s ezzel másrészt a különböző időben történő bevezetésnek köszönhetően elkerülhetővé váljék, hogy Ausztria újjászervezésének életkérdéseiben indítványok netán pártszempontok nyomán mesterségesen előidézett egybehangzósága alakuljon ki, amely indítványok többoldalú egyidejűségük folytán azt a hamis látszatot keltenék, hogy általános szükséglet tükröznek.”¹³⁹

Összefoglalás

A korábbi magyar történeti szakirodalomban megjelent az a feltételezés, hogy az imént bemutatott jegyzék Albrecht szűk körében egy magyar arisztokrata közreműködésével született, annak ellenére, hogy a főherceg személyesen keltezte és írta alá. Sashegyi Oszkár azt gyanította, hogy „az itt kifejtett gondolatmenet mögött Albrecht főherceg új ad latusának, Haller gróf véleménye húzódott meg, aki a magyar ügyeket és a magyar felfogást sokkal jobban ismerte, mint elődje [Christian Leiningen-Westerburg gróf – K. L. Zs.], vagy akár maga a kormányzó.”¹⁴⁰ Albrecht főherceg életrajzának írója, Matthias Stickler a Sashegyi által idézett szövegrészek alapján bírálta ezt a feltételezést, mivel véleménye szerint a jegyzék tartalma nagyon is beleillik abba a képbe, amelyet „a főherceg a magyar viszonyokról” alkotott magának, „mindenekelőtt a császárhoz írott leveleinek tanúbizonysága szerint”.¹⁴¹ Mégis, a jegyzék egész szövegének ismeretében feltűnő, hogy a főherceg, akinek rendíthetetlen hűségét az adott politikai rendszerhez Stickler éppen a magyar ügyekben bizonyítja,¹⁴² a magyarországi országképviselő kérdéskörében sem Bach, sem Kübeck nézeteit nem követte teljes mértékben. Albrecht – vagy megbízottja – sokkal inkább megkérdőjelezte mind a belügyminiszter által képviselt opciót, Magyarország egységének *megbontását*,¹⁴³ mind pedig *bárminemű* közreműködési jog kizárását, amivel viszont a birodalmi tanács elnöke igyekezett az abszolutizmus lazulását megakadályozni.¹⁴⁴ Ezzel a kormányzóság elnö-

¹³⁸ Uo. f. 20.

¹³⁹ Uo. ff. 20–21.

¹⁴⁰ Sashegyi: *Ungarns politische Verwaltung*, 136. Haller 1856 elején foglalta el posztját. Uo. 101.

¹⁴¹ Stickler: *Erzherzog Albrecht*, 153. 601. jegyzet.

¹⁴² Uo. 138–172.

¹⁴³ Heindl: *Einleitung*, XXXVII.; Heindl: *Verfassung als Verwaltung*, 32.

¹⁴⁴ Sashegyi: *Ungarns politische Verwaltung*, 104.; Walter, Friedrich: *Die österreichische Zentralverwaltung*, Bd. III/3. Wien, 1970. 79.

ki jegyzéke az érintettek kritikai észrevételeinek két fő elemét továbbította az államközpontra, hiszen Bach a magyar elvárásoknak nemzeti, Kübeck pedig politikai tekintetben mondott ellent. Kiemelten figyelemreméltó, hogy a két vezető bécsi politikus koncepcionális alapelvei nemcsak a helyi tanácskozó bizottságokban, hanem a budai kormányzásban is felbresztették az alternatívák megvitatásának az igényét, amint azt Magyarország egységének és a participációs kinevezési elvnek az indítványokban és szakvéleményekben ismételtelen tematizált gondolata bizonyítja. Az elnöki jegyzék már érvelésében sokatmondó ebben – a magyar – értelmezésben. Végkifejlete pedig minden kétséget kizár afelől, hogy a szerző – bárki is volt ő¹⁴⁵ – azok álláspontját közvetítette, akik nem tudtak lelkesedni egy olyan országképviselőletért, amely Magyarországtól továbbra is elvonta volna a nemzeti és a politikai öngazgatás jogát, ráadásul az államhatalom gazdaság- és pénzügypolitikai érdekeinek a szolgálatára lett volna hivatott.

A kormányzó arra kérte Bachot, hogy ismertesse megállapításait a minisztériumban folyó tanácskozások során, majd csatolja jegyzékét a császár elé terjesztendő miniszteri előterjesztéséhez.¹⁴⁶ Néhány hónappal később, 1856. június–júliusban az országképviselőlet témája a miniszteri konferencia napirendjére került, amely azonban a kiadott jegyzőkönyvek és ezek melléklete („*Allgemeine Erläuterungen zu den Landesstatuten*”) tanúbizonyossága szerint nem bocsátkozott az Albrecht főherceg által megfogalmazott aggodalmak és ajánlások tárgyalásába.¹⁴⁷ A Bach által előterjesztett tartományi statútumok nem léptek törvényerőre,¹⁴⁸ de négy év után ismét kormányzati tanácskozások tárgyai voltak. Ekkorra azonban Bach már kikerült a belügyminiszteri székéből. Az országképviselőlet újratárgyalása 1860 tavaszán éppen azon a miniszteri konferencián kezdődött meg, amelyen Albrecht főherceg Magyarországról való visszahívása is szerepelt, s még négy hónapon át folytatódott.¹⁴⁹

Az 1860-as októberi diploma állami alaptörvényként felváltotta az 1851-ben kibocsátott szilveszteri pátenst, s új alapokon nyugvó alkotmányos kísérletekhez vezetett. Így az országképviselőlet terve, a neoabszolútizmus más intézkedéseitől eltérően, Magyarországon a rendszer bukása után sem fejtett ki államszervezési hatást. Benne azonban így is összesűrűsödnek a problémák a történettudományi kutatás számára: a bürokratizáció a vitatott hazai és más tartománybeli elemekkel, a magyar passzív ellenállás, a királyság egysége a monarchián belül. Mindezen szempont egybefonódik abban a kérdésben, hogy a rendszer képes volt-e nemcsak reformokat elrendelni, hanem magát is megreformálni. Az itt – szigorú válogatás után – elemzett irategyüttes ezen felül Magyarország gazdaság- és társadalomtörténete szempontjából is tartalmaz még felfedezésre váró, értékes forrásokat.

Fordította: DEÁK ÁGNES

¹⁴⁵ Az eredeti szerzőség kérdése vélhetően megoldódna, ha előkerülne a jegyzék fogalmazványja. Az iratot a belügyminisztériumban „MI 2278” jellel iktatták, első oldalán más kéztől „H:620. P.P.” olvasható. Sashegyi szerint (Sashegyi: *Ungarns politische Verwaltung*, 136. 167. jegyzet) a „P. P.” a „kormányzó bizalmas iratait” jelölte, amelyek azonban – a belügyminisztérium itt feldolgozott elnöki irataitól eltérően – nem találhatóak a Magyar Országos Levéltárban.

¹⁴⁶ Albrecht főherceg levele Bachhoz, Buda, 1856. márc. 10. MOL D 1, 1. d. 4. tétel, 1856:126. ff. 1–2.

¹⁴⁷ Vö. ÖMR III/5. 102–130.

¹⁴⁸ Heindl: *Einleitung*, XXXIII–XXXVII.

¹⁴⁹ *Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867*. IV/2: Das Ministerium Rechberg. 6. März 1860 – 16. Oktober 1860. Bearb. Stefan Malfèr. Wien, 2007. 85–96., 338–339. Albrecht főherceg Bach 1859. évi augusztusi leváltása után a magyarországi neoabszolútizmus utolsó jelképes alakja volt. Visszahívásáról lásd: Stickler: *Erzherzog Albrecht*, 171–172.

ZSOLT K. LENGYEL

Country representation in neoabsolutist Hungary

The royal rescript attached to the New Year's Eve patent issued on December 31, 1851 decreed the establishment of country statutes and, on the level of lieutenancies and local authorities, the establishment of councils. One of the most important and unsuccessful reforms of the neoabsolutist regime was this controversial attempt to establish representative bodies with consultation rights inside an autocratic system. The paper provides insights into the structure of country representation in Hungary in the mid-1850s as well as into the process of political and administrative preparation of the system. Based on recently analyzed archival sources, it attributes the failure of the attempt (in addition to the causes mentioned in the literature) to the absence of interest from the Hungarian party. The intention of establishing representative bodies, unlike other neoabsolutist administrative measures, eventually had no lasting influence in Hungary.

SZATMÁRI JUDIT

A politikai élet színtere?

avagy világiak részvétele a protestáns egyházi gyűléseken az 1850-es években

Az 1849. augusztus 13-i világosi fegyverletétel a magyarországi protestáns felekezetek s így a református egyház életében is új korszak kezdetét jelentette, bár a kortársak maguk sem tudták, hogy ez mennyire lesz más, merőben eltérő a korábbi egyházi élethez, gyakorlathoz képest. 1848 tavaszán a protestáns egyházak örömmel üdvözölték az áprilisi törvényeket, az 1848:20. törvénycikk kimondta a protestáns felekezetek teljes egyenjogúságát. 1848 szeptemberében miniszteriális értekezletre gyűltek össze az evangélikus, református és unitárius küldöttek (Erdély uniója után először így együtt Magyarország protestánsai), hogy báró Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszterrel az állam és egyház közötti viszony gyakorlati kérdéseit vitassák meg.¹ Ekkor határoztak arról is, hogy 1849. augusztus első vasárnapján nemzeti zsinatot tartanak. A hadi események azonban nem kedveztek a zsinattartásnak.

A magyarországi négy református egyházkerület vezetését más-más helyzetben érte a szabadságharc leverése. A dunántúli egyházkerület már császári ellenőrzés alatt állt, püspöke, Nagy Mihály komáromi lelkész a komáromi várba zárva értesülhetett a hírről.² A dunamelléki egyházkerület még megtartotta éves közgyűlését Pesten július 2-án, de már a jövődőre készült. Az összegyűlt küldöttek – „miként honunk közügye kétes folyamú és kimenetelű zavarba jövén”³ – nem tudhatták, mikor tarthatnak ismét gyűlést, a kerület ügyeit viszont addig is intézni kellett. Ezért – a katonai helyzet bizonytalansága miatt szinte „állva” – hoztak határozatot arról, hogy Polgár Mihály szuperintendens „az időközben jöhető változásokhoz és körülményekhez képest az egész egyházkerületet kormányozni és bölcs belátása szerint intézkedni méltóztassék”.⁴ A tiszántúli egyházkerületben Szoboszlai Pap István püspök 1849. augusztus 2-án, a debreceni csata napján jegyezte fel naplójában: „Rettenetes nap. De engemet az vigasztalt, biztatott, éltetett, hogy jobb jövődő kezdődik ez nappal, s eljövend a békének, a törvényes rendnek általam mindig szívszakadva óhajtott

¹ Kósa László: *A polgári szabadság kapujában: a református egyház 1848-ban*. Protestáns Szemle, 60. (7. új) évf. (1998) 2. sz. 89–99.; Szatmári Judit: *A református egyház előkészületei az 1848-as miniszteriális konferenciára*. Egyháztörténeti Szemle, 1. évf. (2000) 1. sz. 74–92.; Kertész Botond: *Evangélium és szabadság. Az evangélikus egyház Magyarországon 1848–49-ben*. Budapest, 2002.

² Tóth Endre: *A pápens története a dunántúli egyházkerületben*. Theológiai Szemle, 16. évf. (1940) 2. sz. 547–564., 3. sz. 579–600., 4. sz. 609–649.

³ Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (a továbbiakban: RL) A/1.a Egyházkerületi közgyűlési jegyzőkönyvek 8. kötet 1849-ik évi Jegyzőkönyv 1. pont

⁴ Uo.

ideje.”⁵ A tiszáninneri egyházkerületben Apostol Pál szuperintendens, akit a forradalom évében, az 1848. szeptemberi gyűlésben választottak meg,⁶ augusztus 29-én Miskolcon már az új helyzetben tartott kisgyűlést az országos főbiztos, gróf Zichy Ferenc által értéktelennek nyilvánított Kossuth-bankók ügyében.⁷

Zichy nevéhez fűződik az a rendelet is, mely mintegy előrevetítette, hogyan fogja korlátozni az újonnan berendezkedő önkényuralmi rendszer a protestáns egyházak eddig kialakult autonóm önkormányzatát. A szeptember 18-án kiadott rendelet az országban mindenmű gyűlés tartását megtiltotta, így az egyházi gyűlésekét is, különösen pedig az évenként októberben tartani szokott debreceni szuperintendencionális gyűlést.⁸

A harcok elcsitulása után egy ideig élt a remény: mivel ezeket halálra ítélni úgysem lehet, a megtévelyedett országlakokkal szemben kegyelmet fognak gyakorolni.⁹ A jelentős anyagi károk (háborús események okozta épületkárok, harangfelajánlások, Kossuth-bankók miatt pénztörkéék semmivé válása stb.), a lelkészi–tanítói kart érintő személyi veszteségek mind idővel kiheverhetőnek, pótolhatóknak tűntek, remélve, hogy a protestáns felekezetek egyházi élete hamarosan visszatérhet a megszokott kerékvágásba. Ezzel szemben az egyes személyeket ért megtorlásokon túl (lelkészek, tanítók, kollégiumi diákok elítélése, besorozása) a protestáns egyházakat egészében érte büntetésként a Haynau-féle rendelet 1850. február 10-én. „A protestáns egyház kormányzatáról az ostromállapot idejére” szóló rendelet kilenc pontban szabályozta a protestáns felekezetek belső életét.¹⁰ Ennek főbb pontjai: az egyetemes és kerületi felügyelők, gondnokok tevékenysége megszűnik. A megüresedett szuperintendensi állások – választások nem engedélyeztetvén a kivételes állapot idejére – kinevezett adminisztrátorokkal töltenek be, akik az esperesekkel és néhány világi bizalmi férfival vezetik az egyházi kormányzatot. A főfelügyelők és főgondnokok tiszte a szuperin-

⁵ *A tiszántúli egyházkerület múltjából. Szoboszlai Pap István püspök naplójegyzetei.* Közli: Dr. Nagy Sándor. Debreceni Protestáns Lap, 57. évf. (1937) 1-12. sz., 47-50., 69-71., 93-96., 116-118., 139-142., 161-164., 187-189., 214-216., 236-238., 263-265., itt 7.; Szoboszlai szuperintendenssé választásától haláláig (1841-1855), „magánjegyzőkönyveket” vezetett, melyek a hivatalos iktató-, másolati könyv, magánnapló sajátos keverékei. A sorozatból épp az 1848-as kötet hiányzik, s az 1849-es első lapjai is kiszakítva, miként maga a szerző jegyzi fel: „Ezen naplóból a 3-k laptól fogva a 229-ig lapig minden levelek kiszakasztattak, a 229-ik lapon álló sorok pedig letöröltettek a január 6-kán 1851 [...] kerületi kormányi magas rendelet folytán és értelmében.” Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár (a továbbiakban: TREL) I. Elnöki iratok (e) 5. k. Az 1849. augusztus 2-től december 31-ig terjedő naplórészt Nagy Sándor közölte tizenkét részben. A megsemmisített részek adhatnának felvilágosítást arról, hogyan jutott a Függetlenségi Nyilatkozat kihirdetését pásztorlevelében ajánló püspök a Habsburgok „törvényes rendjének” óhajtásáig.

⁶ A forradalom alatti választásokat több helyen megsemmisítették. Uray Bálint Debrecen kerületi főispán (1849. októbertől a kerületi főbiztosok a „kerületi főispán” címet viselheték az 1850. szeptemberi átszervezésig, mely megszüntette tisztüket) rendelete szerint az egyházvidékekben a forradalom következtében beállt változások az 1848 előtti állapotra visszaállítandók. Ekkor veszítette el hivatalát az 1848-ban bihari esperessé választott Nagy István kisszántói lelkész. Zoványi Jenő: *A tiszántúli református egyházkerület története.* Debrecen, 1937. 114.

⁷ Tiszáninneri Református Egyházkerületi Levéltár (a továbbiakban: TIREL) 1. Egyházkerületi-kollégiumi levéltári gyűjtemény (Zsoldos-féle gyűjtemény) B/LXX 32.314/31

⁸ Vári Szabó Sámuel: *1848-1849 bepecsételt könyve.* Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelő, 3. évf. (1881) 8. sz. 367-371., 9-10. sz. 428-433., 11-12. sz. 510-515., itt 514.

⁹ Berzeviczy Albert: *Az abszolutizmus kora Magyarországon 1849-1865.* 1-3. köt. Budapest, 1922-1932. I. 123.

¹⁰ *Állam, egyház, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790-2005* (Dokumentumok). 1. köt. 1790-1944. Budapest, 2005. 188-190.; a rendelet tartalmát ismerteti Zsilinszky Mihály: *A magyar honi protestáns egyház története.* Budapest, 1907. 677.

tendensre száll. Az egyházi és iskolai alapítványok kezelése miatt szükséges gyűlések kerületi hadbiztos jelenlétében tartathatnak. A négy-négy egyházkerület beosztását az ország katonai beosztásához kell közelíteni. Végül három adminisztrátort nevez ki Haynau az evangélikus egyházban, Wohlmuth Lipótot a dunántúli, Chalupka Jánost a bányai, Reisz Sámuel a tiszai evangélikus egyházkerületbe.

A Haynau-rendelet idegen voltát akkor értjük meg igazán, ha ismerjük a protestáns egyházaknak a 19. század közepére kialakult önkormányzati rendszerét. Az 1791:26. törvénycikk biztosította önrendelkezési jogukat, megtartva az uralkodónak a főfelügyeleti jogot. Belső egyházi életüket az önmaguk alkotta kánonok szabályozták. Jóllehet az 1791. évi zsinatok (budai református és pesti evangélikus zsinat) határozatait az uralkodó nem szentesítette,¹¹ ezek alapján a 19. század első felében a zsinat–presbiteri elven működő egyházban megszilárdult egyházkerületi, egyházmegyei szinten a paritás, azaz egyházi és világi tisztségviselők közösen vitték az egyházkormányzatot. (Helyi szinten, az egyházközségek szintjén még nem volt ez jellemző, épp a pátenshare hívja majd fel a figyelmet arra, hogy működő presbitérium kell a lelkész mellé, ne álljon egymagában a hatalommal szemben.) Egyházi és világi képviselők hol vállvetve, hol egymás ellenében, de egymásra utalva közösen irányították az egyházi életet. Az természetes volt, hogy mindenki a maga feladatát végezte elsősorban: a lelkészek, professzorok az egyház belső életéért feleltek – teológiai kérdések, papjelöltek vizsgáztatása, gyülekezetbe kirendelésük, az iskolák igazgatása elemi szinttől a kollégiumokig, lelkészekkel és tanítókkal kapcsolatos ügyek stb.; a világi képviselők (főgondnokok, egyházmegyei gondnokok, assessorok [ülnökök vagy tanácsbírák] – jórészt nemesi származásúak, akár arisztokraták a főgondnoki székben, esetleg honorácior értelmiségiek) pedig inkább kifelé képviselték az egyházat – eljártak a Helytartótanácsnál, vármegyénél, de emellett az egyházi gyűlések aktív résztvevői is voltak, kollégiumi bizottságok vagy akár egy helyi konfliktus elsimítására kirendelt deputáció tagjai. Probléma abból adódott, ha valamelyik fél úgy érezte, a másik kerül fölénybe, és kisajátítja a vezetést. Az önkényuralmi berendezkedés épp ezt a fokozatosan kialakult, kényes egyensúlyú berendezkedést változtatta meg egy tollvonással, a Haynau-féle rendelettel, amit sem az egyházak, sem a világiak nem fogadtak örömmel. Eltekintve az evangélikus egyháztól, ahol a nemzetiségi megosztottság folytán a világiak és egyháziak közötti ellentétet az 1840-es évek uniós mozgalma különösen kiélezte.¹² Az evangélikus egyházban egy korábbi szuperinten-

¹¹ Varga Zoltán: *Politikai okok az 1791. évi zsinati végzések szentesítésének elmaradásában*. Debrecen, é. n.; erről még részletesen lásd: Polgár Mihály: *A magyarhoni helv. vallástételt követők Budán 1791-ben tartott nemzeti zsinatjuk rövid históriája*. Egyházi Almanak MDCCCXLII-dik évre. Kecskemét, 1842. 163–255.; RL A/1. a 5. k. 654–660. Tormássi János generalis notarius feljegyzése a zsinatról. A különálló, csak fontosabb ügyekben együtt tanácskozó vagy feliratot fogalmazó egyházkerületek más-más hagyományokkal rendelkeztek, már csak elhelyezkedésük miatt is. Aszerint, hogy a királyi Magyarországon, a török hódoltságban vagy éppen az erdélyi fejedelemség uralma alatt éltek, más tradíciót hoztak magukkal a 18. századba, amikor az uralkodói akarat kényszerítette őket az egységesülés útjára (I. és II. *Carolina Resolutio*).

¹² A magyarországi protestantizmus egyesítésének gondolata – az augsburgi és helvét hitvallású evangélikusok vagy evangélikusok és reformátusok egy közös egyházban történő egyesítése – már az 1791-es budai–pesti zsinatok után napirendre került. Lásd: Balázs László: *A felekezetek egymáshoz való viszonya 1791–1830 különös tekintettel az egykorú nyomtatványokra*. Budapest, 1935. A reformkorban mint a nemzeti egység egyik eszköze tűnt az megvalósítandó feladatnak. Az eszmének azonban mindkét felekezeten belül bőven akadtak ellenzői. Az evangélikus egyházban hosszabbtávú hatása volt az uniós mozgalomnak, a nemzetiségi lelkészek (szlovákok) és a magyar világi tisztségviselők közötti ellentétek a lehető legjobban kiéleződtek, hiszen az unió egyik nem

dens sem maradt hivatalban (a Haynau-rendeletben kinevezett három adminisztrátor után a dunáninnyi egyházkerület is adminisztrátort kapott, Chalupkát helyezték ide át, a bányaiba pedig Komáromi Józsefet nevezték ki), ezzel szemben a református egyházban mind a négy superintendens a helyén maradhatott, de immár főgondnok-társ nélkül. A megváltozott viszonyok közepette különösen érdekes annak vizsgálata, vajon igaz-e a protestánsok története kapcsán közhelynek számító megállapítás, hogy az egyházi életben résztvevő világiak valójában politikai célokra használták egyházi tisztségeiket. Amennyiben ez így lett volna, tisztségeik rendeleti megszüntetése után, mivel politikai működés az egyházakon belül az önkényuralmi berendezkedés alatt lehetetlenné vált, az egyházi életből teljesen eltűntek volna. Azonban nem ezt tapasztaljuk.

A református főgondnokok, bár természetesen nem jelenhettek meg a korlátozott formában engedélyezett gyűlésekben, a színpalak mögött igen aktív szerepet vállaltak.¹³ A dunántúli egyházkerületben id. Pázmándy Dénes főgondnok (1781–1854) és Nagy Mihály szuperintendens között folyamatos volt a levélváltás, minden fontosabb ügyről tanácskoztak.¹⁴ Éppen ezért érezte Nagy Mihály Pázmándy 1854-ben bekövetkezett halála után, hogy támasz nélkül maradt. A tiszáninnyi és a dunamelléki egyházkerület főgondnokai a Teleki családból kerültek ki: gróf Teleki József (1790–1855) és gróf Teleki Sámuel (1792–1857) levelezés útján szintén folyamatosan jelen volt „háttértanácsadóként”, másrészt házukban helyet adtak egyháziak és világiak összejöveteleinek, ahol a kormányzattal szembeni stratégiát tárgyalták meg.

A tiszántúli egyházkerületben más volt a helyzet. Itt a főgondnok báró Vay Miklóst (1802–1894) a közte és Szoboszlai Pap István szuperintendens közötti személyes ellentét távolította el az egyházi közéletből. Vay erdélyi kormánybiztossága után, mely őt Debrecenben népszerűtlenné tette, Szoboszlai több lépéséről nem értesítette a főgondnokot 1849-ben. A Magyarország kormányzójává választott Kossuthhoz intézett egyházkerületi hódoló nyilatkozatot például az átadás előtt az utolsó pillanatban akarta vele aláírni, amit Vay megtagadott. A sértett Vay Miklós lemondott a főgondnokságról, haláláig sértve érezte magát Szoboszlai eljárása miatt, aki a „jó hazafit” akarta játszani vele a „rossz hazafival” szemben.¹⁵ Lemondása azonban nem akadályozta meg abban, hogy az évtized második felében (1851-es elítéltetése és bebörtönzése után)¹⁶ feladatot vállaljon az egyetemes protestáns egyházi érdekek képviselőjeként, a pátensharc idején fontos szerepe volt a protestánsok és Bécs közötti tárgyalásokban. 1860-ban pedig ismét főgondnokká választották, immáron a tiszáninnyi egyházkerületben.

A főgondnokok távolmaradása miatt az egyházmegyék segédgondnokaira, *assessor*aira maradt a döntés, elvállalják-e, hogy a Haynau-rendeletben engedélyezett bizalmi férfiúi

titkolt célja a világi elem részéről a magyarosítás volt. Lásd: Kertész Botond: *Protestáns uniókísérelt Magyarországon az 1840-es években*. *Protestáns Szemle*, 59. évf. (1997) 4. sz. 256–281.

¹³ Az evangélikus egyházban hasonló volt a helyzet. Erről a háttérben működésről ad igen szemléletes képet Bauhofer György budai evangélikus lelkész naplója: *Bauhofer György budai evangélikus lelkész kéziratos naplója*. Karner Károly átírásában, 1929. (Az eredeti példány nem áll rendelkezésre.) *Evangélikus Országos Könyvtár*

¹⁴ Tóth: *A pátenstörténete*, 557–558.

¹⁵ Ballagi Géza: *Emlékbeszéd id. báró Vay Miklós felett*. *Protestáns Szemle*, 6. évf. (1894) 7. sz. 431–477., 8. sz. 521–554., itt 450–451.

¹⁶ *Emléklapok br. Vay Miklós életéből*. Lévy József bevezetésével. Budapest, 1889.; Vay Miklós: *A jószágos császár haragja börtönben sínylődött*. In: Tóth Gyula (szerk.): *A föld megőszült. Emlékiratok, naplók az abszolutizmus (Bach) korából*. Budapest, 1985. 1-2. köt., I. 299–362.

minőségben megjelennek a gyűlésekben, aktívan részt vállalnak az egyházi életben. A református egyházban egyházkerületenként eltérő megoldásokat találhatunk.

A dunántúli egyházkerületben 1850-ben és 1851-ben két-két gyűlést is tartottak, melyen bizalmi férfiúi minőségben megjelentek világiak.¹⁷ A Haynau-rendelet után az 1850. május 27–30-án Pápán tartott gyűlés volt az első, melyet ebben a korlátozott formában tartottak meg.¹⁸ Az itt fogalmazott felségfolyamodvány és maga a gyűlés lefolytatása Karl Geringer báró császári királyi teljhatalmú polgári biztos megrovását vonta maga után.¹⁹ A gyűlésbe kirendelt császári királyi biztos,²⁰ Szathmáry Dániel, a Komárom vármegyei árvaszék ideiglenes elnöke ugyanis jelentette, hogy két esperes is ekkor tett esküt, melynek szövegében nem szerepelt „kivált a jelen idő kívánatához képest, Urunk Királyunk és Fejedelmünk, s felséges uralkodó császári királyi ház eránti hűségrei kötelezés”, hiába kérte a biztos ennek bevételét. Ráadásul a jegyzőkönyvben szerepelt id. Pázmándy Dénes iskolai felügyelővé választása, amit Geringer úgy tekintett, hogy a főgondnokot más címen ugyan, de továbbra is a kerület vezetésében akarják megtartani. Mindez Geringer számára világos bizonyíték volt a „*vormärzlich*” törvényekhez való nyakas ragaszkodásra és a protestánsok kivételezett helyzetére Magyarországon („*exemptionelle Stellung der Protestanten in Ungarn*”). Ez az eset rávilágított továbbá a Haynau-rendelet hiányosságára, az ugyanis csak egyházkerületi szinten szól a világi tisztségek megszüntetéséről, amit Pápán úgy értelmeztek, hogy az egyházmegyei gondnokok működhetnek tovább. Ezért Geringer szükségesnek látta, hogy pótlólagos rendeletben a világi tisztségviselők hivatalának felfüggesztését kiterjessze az egyházmegyék szintjére is.²¹ Eskü-kérdésben pedig a református és evangélikus esküformák országos összegyűjtésére került sor.

A tiszáninneni egyházkerület 1850 nyarán Miskolcon tartván gyűlését, azon kormánybiztosként Nagy Gedeont köszönthették, az alsóborsodi egyházmegye korábbi segédgondnokát.²² Meg is választották a szuperintendens mellé világi elnöknek, amit Nagy Gedeon azzal a feltétellel fogadott el a kivételes állapot idejére, hogy mihelyt visszatér a korábbi állapot, addigi alsóborsodi gondnokságát viszi tovább. A miskolci gyűlés nem maradt következmény nélkül, megsemmisítették a világi elnöki kinevezést, hiába tiltakozott Apostol Pál szuperintendens, hogy ezzel nem a korábbi főgondnoki hivatalt állították vissza.²³

A tiszántúli egyházkerület is tartott 1850-ben egy szűkebb körű tanácskozást kinevezett biztos jelenlétében. Itt két feliratot fogalmaztak meg: egy a közügyre vonatkozót (a Haynau-rendelet által eltörölt egyházi autonómia visszanyeréséért) s egyet „foglyaink megkegyelmeztetése iránt”.²⁴

Az előző három református egyházkerülethez képest a dunamelléki szuperintendencia 1850-ben nem tartott gyűlést. Itt Polgár Mihály szuperintendenst még 1849-ben megbíz-

¹⁷ Tóth: *A pápens története*, 550.

¹⁸ *Dunántúli református egyházkerület nyomtatott közgyűlési jegyzőkönyve*. Pápa, 1850. május 27–30.

¹⁹ Österreichisches Staatsarchiv, Verwaltungsarchiv, Akatholischer Neuer Kultus, Evangelischer Kultus, Fascikel 304. 2515/142 1850

²⁰ Az egyházi gyűlésekbe kirendelt biztos különböző elnevezéseivel találkozunk a forrásokban: cs. kir. biztos, országfejedelmi biztos, cs. kir. országfejedelmi biztos, királyi biztos, polgári biztos, de még kormánybiztos formában is előfordul.

²¹ Geringer 1850. április 1. 5696/c rendelete

²² TIREL B-15 Egyházkerületi gyűlések jegyzőkönyvei 1850–1854, 1850. június 20. miskolci gyűlés

²³ TIREL 1. B/LXXI. 32.642/308

²⁴ Barcsa János: *A tiszántúli ev. ref. egyházkerület történelme*. 1-3. köt. Debrecen, 1906–1908. III. 32.

ták, hogy kormányozza az egyházkerületet az „idők kívánata és bölcs belátása szerint”. Ennek eleget téve Polgár naplót vezetett hivatali működéséről, amelyet időről-időre közölt az esperesekkel, hogy az aktuális ügyekről véleményüket kikérje.²⁵ Polgár Mihály 1850 decemberében folyamodványt nyújtott be az uralkodóhoz, melyben kérte a Haynau-rendelet visszavonását, mivel annak érvényben léte alatt érvényesen nyilatkozható és határozható tagokból összehívandó közgyűlés tartásától tiltva vannak. Fájlalta azt is, hogy csak királyi biztos jelenlétében gyűlhetnének össze, mintha összejöveteleik politikai jellegű összejövetelek lennének: „De lealacsonyító is egyszeremind ezen királyi biztos felvigyázása – mert azt láttatik feltenni, hogy a mi gyűléseinkben talán political vitatkozások, a status és uralkodó elleni beszédek foroghatnak fel. Felséges Uram! Én 32 esztendeje, mióta hitrokonaim közgyűléseiben mindenkor jelen szoktam lenni – mint legéltesebb superintendens nem sokára Isten ítélőszéke elébe fogok állni –, de azzal a jó lelki esmerettel, mellyel Istenem ítélő széke előtt megállani kívánok, bátorodom bizonyosságot tenni arról, hogy soha hitrokonim gyűléseiben olyan beszédek, annyival inkább vitatkozások nem történtek, melyeket a legkajánabb irigység is politicaliaknak, status vagy dynastia ellen intézetteknek mondhatna.”²⁶ Hamarosan nyilvánvalóvá vált azonban, hogy csak levelezés útján nem lehet az egyházkerület ügyeit intézni, de nem elegendő néhány egyházi előljáró részvételével tartandó konferencia sem. Az iskolaügyben lépni kellett. (Míg a másik három szuperintendenciában működött főiskola – Debrecen, Sárospatak, Pápa –, a dunamellékiben nem, talán ez is magyarázhatta a gyűléstartásban való hátramaradásukat.) Leo Thun gróf vallás- és közoktatásügyi miniszter 1850. szeptember 7-i rendeletével Magyarországra is kiterjesztette az osztrák tanrendszert, bevezette az „*Organisations Entwurf*”-ot.²⁷ Polgárt a Pest kerületi tanfelügyelőség is sürgette, tegyen lépést iskolaügyben, s a kormányzóság is érdeklődött: eddig talán nem tartottak gyűlést, hogy nincs kinevezett kormánybiztosuk. A világi tisztségviselők részéről is biztatást kapott, hogy hajlandóak tanácskozáson megjelenni, ha az kizárólag a sérelmek orvoslását kérő felirat elfogadása végett ül össze. Végül a szuperintendens kiküldte a meghívókat az 1851. május 5-én tartandó tanácskozásra az espereseknek, az egyházkerület és egyházmegyék gondnokainak, a Pesten lakó assessoroknak. A tanácskozás lefolyásáról Török Pál pesti esperes részletesen tudósít a *Korrajzokban*.²⁸ 1851. május 4-én Pesten az előzetes magánértekezletre összegyűlt gondnokok és világi képviselők kijelentették, hogy a protestáns önkormányzati elv megsértésével jelenhetnének csak meg a másnapi tanácskozáson „bizalmi férfiúi” minőségben, ilyen tanácskozás pedig érvényes határozatokat, törvényes végzéseket nem hozhat. Így a május 5-én Nagy István kormánybiztos, Pest megyei császári királyi törvényszéki elnök jelenlétében megnyitott tanácskozmányon a világi rendből ifj. Polgár Mihály világi főjegyzőn kívül csak Fáy András jelent meg. Egyetlen dolog történt a gyűlésben: Fáy András felolvasta az előzőleg elkészített felségfolyamodványt, s eldöntötték, hogy azt egyházkerületi küldöttség vigye Bécsbe.

²⁵ RL A/1.a 8. k szuperintendensi napló 1849–1853

²⁶ RL A/1.a 8. k szuperintendensi napló 1850–51 31. szám

²⁷ Felkai László – Zibolen Endre: *A magyar nevelés története*. 2. köt. Budapest, 1993. 9–69.; Zibolen Endre: *Az Entwurf*. Magyar Pedagógia, 82. évf. (1984) 2. sz. 149–159.; uő.: *Az Entwurf kiterjesztése Magyarországra*. Magyar Pedagógia, 82. évf. (1984) 4. sz. 423–441.; Gazda István: *A gimnáziumok és a fizika a Bach-korszak Magyarországon*. In: Forradalom után – kiegyezés előtt. A magyar polgárosodás az abszolutizmus korában. Szerk. és a bevezetőt írta Németh G. Béla. Budapest, 1988. 538–549.

²⁸ Török Pál: *Korrajzok a dunamelléki helvét hitvallású egyházkerület életköréből*. Pest, 1858. 7. sköv.

A dunamelléki egyházkerület kezdeményezése, a bécsi deputáció terve hamarosan országos méretűvé nőtt, a másik három szuperintendencia is csatlakozott ahhoz. Annál inkább szükségesnek érezték a református egyházban, hogy az addigi külön-külön készített folyamodványaik után egységesen lépjenek fel, s egészen a trónig menjenek kérésükkel, mivel a testvér evangélikus egyház már megtette ezt a lépést. Az evangélikus egyház első tiltakozó akciójára ugyanis a Haynau-rendelet kibocsátása után sor került. Bauhofer György budai evangélikus lelkész írta le naplójában,²⁹ hogy gróf Tihanyi Ferencnél gyűlt össze néhány befolyosabb protestáns megbeszélni a teendőket. Volt, aki szerint semmit nem kell tenni, még ha harminc évig is tart a kivételes állapot. Mások úgy vélték, folyamodványt kell benyújtani. Ez utóbbiak cselekedtek s aláírásokat gyűjtöttek, de csak lelkészekről, nehogy politikai szándékot tulajdonítsanak a folyamodványnak, s hogy a világiak elvesztett tisztségeik miatt lépnek fel. Ám a főbb világi tisztségviselők egyetértésével történt mindez, a folyamodvány szövegét átolvasta Prónay báró – Bauhofernál Baron P., valószínűleg Prónay Gábor – és egy bizonyos S. udvari tanácsos, akik a stilizálásban, egyes kemény kifejezések enyhítésében közreműködtek. Egy református lelkész (Török Pál?) közreműködésével református részről szintén került aláírás a kérvényre. A nógrádi evangélikus esperesség szlovák lelkészei közül azonban nem egy megtagadta az aláírást. Bauhofer szerint Kuzmány Károly és Kollár János hatására, akik a bécsi kultuszminisztériumban döntő hatást gyakoroltak, egész „szláv klub” alakult a Felvidéken, melynek tagjai elégedettek voltak az egyházi életben bekövetkezett változásokkal.³⁰ A folyamodvány uralkodónak történő átnyújtására Mária Dorottya főhercegnőt, József nádor özvegyét kérték meg, aki mindig készen állt arra, hogy a magyarországi protestánsok érdekében az udvarban közbenjárjon. Ebben az esetben is ezt tette, audienciát kért az uralkodótól, és személyesen adta át Ferenc Józsefnek a folyamodványt. Közvetlenül ennek a lépésnek köszönhető, hogy a protestánsok már elkészült, 101 paragrafusból álló egyházalkotmánya nem került bevezetésre.³¹ A sikeres folyamodáson felbuzdulva – a *Wiener Wanderer* is tudósított a folyamodványról – több evangélikus küldöttség is járt Bécsben. A bányai kerület küldöttségét Mária Dorottya közbenjárására 1850 decemberében fogadta az uralkodó, Felix Schwarzenberg herceg miniszterelnök, Thun, Bach, Thienfield, Schmerling, Krauss miniszterek.³² Ekkor mondotta Tihanyi Ferenc gróf magyarul az uralkodónak a híressé vált mondatot: „Felséges uram, vallást otkrojírozni nem lehet.”³³ A nagy küldöttségjárás azonban azzal a következ-

²⁹ *Bauhofer napló*, 8.

³⁰ Kollár János, Jan Kollar korábban pesti evangélikus lelkész, 1849-től a bécsi egyetem bölcsészeti fakultásán volt professzor. Kuzmány Károly, Karol Kuzmany besztercebányai evangélikus lelkész a honvéd csapatok elől menekült el 1849-ben, miután Windischgrätz hercegtől Zólyom megyei hivatalt fogadott el. Bécsben tartózkodva 1849–1850-ben három memorandumot is készített, melyben a magyarországi protestánsok sérelmeit sorolta fel, legfőképpen azt, hogy a világiak a magyarizmus érdekében az egyházon belül elnyomták a lelkészeket. Schwarz, Karl: *Karol Kuzmány's Memoranden zur kirchlichen Verfassungsgeschichte (1850) und zur aktuellen Lage der Lutheranischen Kirche (1849). Edition und Analyse*. Acta Collegii Evangelici Presovienensis VII. Miscellanea Anno 1999. 89–118.; az 1840-es évek protestáns uniós mozgalmára lásd: Kertész: *Protestáns uniókísérlet*, id. mű.; az evangélikus egyház nemzetiségi megoszlása az évtizedben végig szerepet látszott, különösen majd a protestáns pátens kibocsátásakor, lásd: Deák Ágnes: *„Nemzeti egyenjogúsítás” 1849–1860*. Budapest, 2000. 232–233.

³¹ A minisztériumi tervekről részletesen lásd: Götts, Friedrich: *Die Frage der Protestanten in Ungarn in der Ära des Neoabsolutismus*. München, 1965. 39–40.; Csohány János: *A magyarországi protestánsok az abszolutizmuskori kormányzatok tükrében*. Budapest, 1979. 52–55.

³² *Bauhofer napló*, 14–21.

³³ *Bauhofer napló*, 16.

ménnyel járt, hogy Geringer császári biztos megnehezelt, amiért a magyarországi hatóságok előzetes beleegyezése nélkül fogadták Bécsben a deputációt. Ilyen előzmények után nem lehet csodálkozni, hogy Geringer mindenképpen meg akarta akadályozni, hogy a reformátusok küldöttsége eljusson Bécsbe. Először a tiszántúli egyházkerület hátrált ki a közös küldöttségből, miután Geringertől biztatást kaptak, hogy hamarosan országos gyűlést, *generalis conventet* tarthatnak.³⁴ Erre ugyan nem került sor a következő évtizedben sem, de erre hivatkozva Szoboszlai szuperintendens sorra lemondta a részvételt hivataltársainál.³⁵ Ám a többi egyházkerület sem jutott tovább Geringernél, egymás után kapták az elutasításról szóló rendeleteket.³⁶ A dunamellékiek folyamodványa ellen a legfőbb érv az volt, hogy nem a gyűlésben készült, hanem azon kívül, s ott csak felolvasták.

Az 1851-es felirat megmutatta, hogy a református egyházban sem tétlenül vártak arra, hogy majd a kivételes állapot egyszer véget érven visszatérhetnek korábbi önkormányzatukhoz. Ugyanakkor az is nyilvánvalóvá vált, hogy jóllehet a világi tisztségviselők korábbi hivatalai megszűntek, ők továbbra is jelen voltak az egyházi életben. Igaz, a gyűlésekben nem egyformán vettek részt: volt, aki elfogadta, hogy ezentúl csak világi „bizalmi férfiú” címe alatt jelenhet meg, míg másokat ez visszatartott. Az előbbire példa Pálóczi Horváth Simon, az ungi egyházmegye segédgondnoka, aki az 1852-es gyűlésben kijelentette: „Az egyházmegye közbizodalma tette alám ezen széket, s csak az veheti ki alólam; más hatalom csak szuronnyal vethet ki.”³⁷ A gyűlési aktivitás azonban nem feltétlenül egyezett a világiak tényleges részvételével az egyházi életben. Az előzetesen bejelentett, kirendelt biztos jelenlétében megtartott, jegyzőkönyvet vezető gyűléseken túl a különböző bizottmányok, értekezletek, magántanácskozmányok rendszeres összejövetelei élénkülő egyházi életet mutattak. A dunamelléki egyházkerületben éppen a bizottságok túlzott aktivitása vonta maga után Polgár Mihály szuperintendens neheztelését. 1851-ben ugyanis két egyházkerületi gyűlést is hiába hívott össze, a világiak nem jöttek el: a korábban tárgyalt, májusi gyűlés előtt még csak részt vettek az előzetes magánértekezleten a felirat megfogalmazása céljából, de a szeptemberre meghirdetett gyűléstől már teljesen távol maradtak.

1852-ben az uralkodó magyarországi útja nyújtott kedvező alkalmat a református egyház vezetői számára, hogy Pesten összegyűljenek, és az aktuális kérdésekben országosan egyeztessenek. Szoboszlai Pap István májusban hívta fel hivatalnoktársai figyelmét, hogy a református vezetőknek – miként a katolikus klérus, de az evangélikus atyfiak is teszik – együttesen kellene hódolatukat kinyilvánítani az uralkodó előtt.³⁸ A szuperintendensek világi képviselők kíséretében kívántak az uralkodó előtt megjelenni, de azok, mivel hivatalos egyházi képviselőként nem jelenhettek meg, inkább távol maradtak. A Ferenc Józseffel történő találkozóról a következőt jegyezte fel a dunamelléki szuperintendens: „Június 3-án felmentem Pestre, hol másnap [ő]t[isztelendő] superintendens Szoboszlai Pap István és Nagy Mihály urakkal (mert f.t. Apostol Pál tiszamelléki szuperintendens úr betegsége miatt

³⁴ Zsoldos Benő: *A protestánsok magatartása és helyzete a bécsi abszolút kormánnyal szemben 1859. szeptember 1-seje előtt*. Sárospataki Lapok, 20. évf. (1901) 7. sz. 133–141., 8. sz. 160–168., itt 139.

³⁵ Dunántúli Református Egyházkerületi Levéltár (a továbbiakban: DTREL) Szoboszlai Pap István levele Nagy Mihályhoz 1851. máj. 25., RL A/1. b Püspöki levéltár 1850–1859 E III. 8., TIREL 1. B/LXXII. 33003/314

³⁶ Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) D 105 Districts-Regierung Pest, Egyházi osztály 1. cs. 13. kútfő 11734/1851

³⁷ TIREL 1. C/LXXXIII. 40.805/193. „A lefolyt nehéz idők gyászos eseményeire vonatkozó adatok az ungi egyházmegyéből”, 1862. ápr. 23.

³⁸ RL A/1. b 1850–1859 E III. 16. Szoboszlai Pap István levele Polgár Mihályhoz

meg nem jelenhetett) értekeztem az ő cs. kir. felségénél leendő tiszteletünk módjáról és idejéről. Abban állapotunk meg, hogy mindenik szuperintendens a kerületbeli s most Pesten lévő világi református urak közül kérjen meg egyet vagy kettőt a velünk jövetelre. Ez nap tehát ebben foglalatoskodtunk – de miután megértettük, hogy a jelen volt világi urak nem hajlandók mostani körülmények közt őfelsége előtt képviselői minéműségben jelenni meg –, 5-ik júniusban csak hárman átmentünk Budára, és magunkat annak helyén beíratuk a tiszteletünk kívánók sorába. Június 6-án d.e. 12 órakor bevezettettünk helytartósági alelnök gróf De la Motte őméltósága által az elfogadási szalába, s ő cs. kir. felsége Albert főherceg kormányzó őfensége és gr. Grünne altábornagy őexc. kíséretében kijövetén szobájából megállott előttünk, s anélkül, hogy f.t. Szoboszlai Pap István úr elmondhatta volna beszédét, elkezdett mindjárt vidám orcával sorra tudakozni bennünket német nyelven nevünkről, lakásunk helyéről, hivatalunk éveiről, egyházkerületünk kiterjedéséről, egyházaink, lelkészeink, főiskoláink számára. Feleleteinket azzal végeztük be mindnyájan, hogy ajánlottuk egyházainkat, iskoláinkat ő cs. kir. felsége legmagosabb kegyelmébe – ígérvén, hogy mi könyörögni fogunk mindenkor hosszú életéért és boldog uralkodásáért –, s magunkat mélyen meghajtva eljöttünk.”³⁹

Az audienciát követő napon a szuperintendensek gróf Teleki József tiszáninneni főgondnoknál gyűltek össze közös megbeszélésre, melyen több világi is megjelent. Az aktuális kérdés a kánonok ügye volt. Thun vallás- és közoktatásügyi miniszter ugyanis 1852 májusában elrendelte az egyházi kánonok felterjesztését. Nem válaszolhatták erre azt, hogy az utolsó, 1791-es budai kánonok szentesítését, ami azóta is elmaradt, most kéri, mert már az 1840-es években új zsinatra készültek, épp újat alkotni a budai kánonok helyett. (1848-ban sem kérték ezt, amikor erre vonatkozóan megkérdezte őket Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter, aki a Helytartótanácsból örökölt elintézetlen ügyeket kívánta lezárni. Mind az evangélikus, mind a református egyház az 1849-re kijelölt zsinaton akart új, az idő kívánatainak megfelelő törvényeket alkotni.) Nem válaszolhatták Thunnak azt sem, hogy tulajdonképpen a régebbi, a mai viszonyokra többé-kevésbé alkalmazott kánonok szerint működnek. Ezzel csak azt a véleményt erősítették volna, hogy a magyarországi protestánsok teljesen rendezetlen körülmények között élnek. A közös tanácskozáson megállapodtak arról, hogy a kultuszminiszternek adandó válaszban mindegyik egyházkerület felsorolja az 1791:26. törvényig megalkotott kánonokat. Ugyanakkor azt is megírják, hogy 1791 óta ugyanúgy élnek önkormányzati jogokkal, az egyházkerületi gyűlések és a négy szuperintendencia konventi gyűlései időről-időre szabályokat alkottak, melyek forma szerint uralkodói megerősítést nyertek, mivel a jegyzőkönyvek a Helytartótanácsnak beküldetvén, onnan észrevétel nélkül érkeztek vissza. A kánonok bekérése azonban nem jelentette azt, hogy a minisztériumban ténylegesen számoltak volna protestánsok részvételével az új egyházi szabályozás megalkotásában.

1854 tavaszán az uralkodó házasságkötését követően véget ért az ostromállapot Magyarországon.⁴⁰ Ennek kihirdetése azonban nem felelt meg az országos várakozásnak, mely sokkal többet, kormányzati változásokat remélt. Ugyanígy a protestánsok is ráébredhettek arra, hogy az ostromállapot megszűnése nem jelentette törvényes állapotukba történő visszahelyezésüket. A Haynau-rendelet ugyan hatályon kívül került, de a vallás- és közoktatásügyi minisztérium július 3-i rendelete hasonló értelemben rendelkezett. Ennek tizenegyedik paragrafusában azt ígérte, hogy „a magyarországi mindkét hitvallású evangélikusok az 1791-iki 26. törvény cikk 4. §-ának útmutatása szerint, egyházi ügyeiknek legfelsőbb végle-

³⁹ RL A/1. a 8. k szuperintendensi napló 1852–53. 9. szám

⁴⁰ Berzeviczy: *Az abszolútizmus kora Magyarországon*, II. 43.

ges elintézése végett még 1854. év folytában meg fognak hallgattatni”.⁴¹ A protestáns-ügy rendezése előtt azonban tető alá kellett hozni a Rómával kötendő konkordátumot, így csak 1855-ben térhettek vissza a minisztériumban a protestáns kérdésre. A már kész törvénytervezetről kívánták megtudni, milyen fogadtatásra számíthat az a protestánsok részéről.⁴² Esetleges kifogásaikat, észrevételeiket, javaslataikat előzetesen kívánta meghallgatni a miniszter, s ezzel a meghallgatással azt a látszatot kelthette, hogy az érdekeltek véleményének ismeretében született meg a tervezet. Az 1855. május–júniusban tartott minisztériumi tanácskozásra csak lelkészek kaptak meghívót.⁴³ Evangélikus részről egy szuperintendensi adminisztrátor, egy esperes, két középiskolai tanár és egy bécsi professzor (Toperczer János, a tiszai kerület adminisztrátora, Ostroluczky Mihály nógrádi esperes, Pálffy József soproni líceumi tanár, Kánya Pál pesti gimnáziumi tanár, Kuzmány Károly bécsi teológiai professzor), református részről egy szuperintendens, Ferenczy József abaúji esperes – a kimentését kérő Apostol Pál szuperintendens helyett, Török Pál pesti esperes, Szeremlei Gábor bécsi teológiai professzor). Egyetlen világi sem kapott meghívót annak a tervezetnek a megvitatására, mely a protestáns egyházak zsinat-presbiteri alapelvét szüntette volna meg. A világiakat teljesen háttérbe szorította, az addigi kettős elnökségből a lelkészi elnök utáni alelnökségre utasította vissza őket. Már nem a törvényhozó zsinat volt a tervezet szerint a legfelsőbb szerv, hanem az *Oberconsistorium* vagy *Oberkirchenrat*, melynek tagjait az uralkodó nevezi ki élethossziglanra, állami fizetéssel. Az egyházak addigi területi beosztását is megváltoztatta a rendelet, a négy-négy egyházkerület helyett hatot-hatott kellett szervezni. A minisztériumba meghívott bizalmi férfiak nem rejtették véka alá, hogy ez a tervezet nem számíthat kedvező fogadtatásra, azonban Thun nem számított arra az egységes elutasításra, melyben az 1856-ben kiadott, *Entwurf* néven elhíresült törvénytervezet részesült.⁴⁴ A szuperintendensek a miniszteri kísérőlevéllel kézhez kapták az *Entwurf* többszáz német nyelvű példányát, hogy az egyházkerületi gyűlések tegyenek arról nyilatkozatot. Engedélyt kaptak annak lefordítására, kinyomtatására s közzétehetők határozataikat a sajtóban a politikai vagy heti lapok kivételével. A négy református egyházkerületi gyűlés egyöntetűen az *Entwurf* ellen nyilatkozott. (Tiszántúli egyházkerület: 1856. október 5. Debrecen; dunántúli egyházkerület: október 20. Komárom; dunáninneni egyházkerület: október 27–29. Pest; tiszáninneni egyházkerület: november 11. Miskolc.) Zsinatot kérő feliratot fogalmaztak és deputációt neveztek ki, hogy azt Bécsbe vigye. (A egyházkerületek azt tervezték, hogy egyesítik a négy kerületi deputációt és közös folyamodványt nyújtanak be.) A deputáció tagjaiként – miként a gyűlésekben is jelen voltak – szép számban világi küldöttest neveztek meg. Általánosságban elmondhatjuk, hogy a világi képviselők aktivitása megerősödött. A dunamelléki egyházkerület gyűléséről a Pesti Napló közölt tudósítást október

⁴¹ Állam, egyház, vallásgyakorlás Magyarországon 1790–2005, 200–201.

⁴² A minisztériumi tervekről lásd: Gottas: *Die Frage der Protestanten*, 52–53.; Csohány: *A magyarországi protestánsok*, 74–77.

⁴³ A tárgyalásokról lásd: Gottas: *Die Frage der Protestanten*, 52–53.; Csohány: *A magyarországi protestánsok*, 74–77.; Szoboszlai Pap István naplóját közölte Tóth Sámuel: *Bécsi tanácskozás a magyarországi protestáns egyház szervezete ügyében 1855. május 16–június 19-ig*. Az illető egyházkerületi jegyzőkönyvek és Szoboszlai Pap István feljegyzéseiből összeállította Tóth Sámuel. Debrecen, 1894.; Török Pál naplójegyzetei RL C/93 Török Pál iratai Entwurf

⁴⁴ Az Entwurf néven elhíresült törvénytervezet nyomtatásban is megjelent: *Entwurf zu einem Gesetze über die Vertretung und Verwaltung der Kirchen-Angelegenheiten der Evangelischen beider Bekenntnisse in Königreiche Ungarn in der Serbischen Woidwodschaft und dem Temescher Banate*. Pest, 1856.

29-i és 30-i számában I. J. szignóval (Irinyi József), nemcsak a határozatot közölve, hanem beszámolva az ülés lefolyásáról is.⁴⁵ A dunamelléki egyházkerületben ez volt az első kerületi gyűlés 1849 óta, amelyben a világiak megjelentek. Sőt első teendőként, a gyűlés törvényes voltának feltételeként betöltötték a világi elnöki széket gróf Teleki Sámuel főgondnokkal. A jelen lévő kormánybiztos természetesen tiltakozott ez ellen, amit gróf Ráday Gedeon visszautasított, mondván, nem a főgondnoki hivatalt állították vissza, csak a gyűlés idejére választottak világi elnököt. Teleki is jegyzőkönyvbe vétette nyilatkozatát: A körülmények kényszerítették arra, hogy főgondnokként – ebben a tisztségben jelenleg az egész országban utolsóként⁴⁶ – nem tette az elmúlt években, mi feladata lett volna, nem az akarat hiányzott nála, hanem lehetetlen volt főgondnokként működnie.

Míg a református egyházban az *Entwurf* egyháziak és világiak egységes fellépését – zsinatkérés és deputáció kinevezése – segítette elő, sőt az előző évekhez képest a világiak erőteljesebb megnyilvánulását eredményezte,⁴⁷ addig az evangélikus testvéregyház nemzetiségi megosztottsága egyre inkább szembetűnővé vált. Az egyik oldal „minden üdvöt” a törvénytervezettől várt, a másik éppen a „protestáns egyház sírját” látta benne.⁴⁸ A minisztérium taktikája azonban, mely a válaszdás idejét rövidebbre szabta (szeptemberben kapták meg a tervezetet, november közepéig kellett válaszolni), célt tévesztett. Az ellenzőknek nem volt szükségük nagyobb szervezkedésre, támogatóinak viszont éppen az ehhez szükséges idő hiányzott. A már hét éve adminisztrátorok által irányított evangélikus egyházkerületi gyűléseken az ellenzők kerekedtek felül, s a minisztérium legnagyobb csodálkozására elutasították a törvénytervezetet. Az *Entwurf* elvetésének hátterét, a színpalak – a kerületi gyűlések – mögötti eseményeket világította meg az a protestáns szerzőtől származó helyzetfelmérés, mely az *Entwurf* pesti fogadtatásáról számolt be: A protestáns egyházszervezet kérdése élénk mozgást indított el egyházunkban a világiak között, s ez jelenleg a politikai tevékenység fő tárgya.⁴⁹ Mióta a kultuszminisztérium a törvénytervezetet kiadta, különböző kisebb konferenciákat tartottak a protestánsok Pesten Török Pál református lelkésznel, Fáy András író és publicistánál, Kubinyi Ágostonnál, a Nemzeti Múzeum igazgatójánál, báró Podmaniczky Jánosnál [János], vagyis pontosabban vejénél, Radvánszky Antalnál, aki a forradalom idején Zólyom megye főispánja volt. Ezekon a konferenciákon részt vettek: báró Prónay Albert, Pest megye volt adminisztrátora, báró Prónay Gábor, Székács József evangélikus lelkész, gróf Ráday Gedeon, gróf Teleki Sámuel, Ballagi Mór professzor, Tóth Lőrinc író, Patay József, báró Podmaniczky Frigyes író, Bertha Sándor ügyvéd, Szőnyi Pál, aki nevelőintézetet működtetett, Ágoston József ügyvéd és mások. Ezekon az összejöveteleken tárgyalták meg, hogy milyen irányt vegyenek az *Entwurf*-ról folyó tárgyalások országsszerte,

⁴⁵ Pesti Napló, 1856. okt. 29-i és 30-i szám, ennek alapján Berzeviczy: *Az absolutismus kora Magyarországon*, II. 42.; a gyűlés lefolyásáról Török Pál vázlatos feljegyzése. RL A/7 Pesti egyházmegye 1. doboz, RL A/1. b 1850–1859 G 75.

⁴⁶ Báró Vay Miklós tiszántúli főgondnok még 1849-ben lemondott hivataláról. Pázmány Dénes dunántúli 1854-ben, gróf Teleki József tiszáninneni főgondnok 1855-ben halt meg. Az utolsónak maradt gróf Teleki Sámuel is elhunyt a következő évben, 1857-ben.

⁴⁷ Gróf Ráday Gedeon szájából hangzott el a pesti gyűlésben: „holmi Entwurfok útján” velük ne tárgyaljon a kormány. RL A/7. 1. d.

⁴⁸ *Bauhofer napló*, 97.

⁴⁹ „Die Organisation unserer protestantischen Kirche ruft jetzt eine lebhaftige Bewegung bei unseren führenden Herren. Dies ist gegenwärtig der Hauptgegenstand der politischen Thätigkeit.” Ismeretlen protestáns jelentése, 1856. szept. 20. Haus-, Hof- und Staatsarchiv Außenministerium, Informationsbüro BM 276/1856, Magyarországi és erdélyi protestáns egyházak helyzete. Több irat együtt, mind 1856-ból, több jelentés Joseph Protmann pesti rendőrfőnöktől.

nehogy a különböző konzisztóriumok és szuperintendenciák ellentétesen nyilatkozzanak. Azért is volt fontos a konferenciákon erről határozni – folytatta a szerző –, mert az ország különböző részeiből olyan levelek érkeztek, melyek éppen a koordinációt kívánták. Az általános vélemény azonban az volt, hogy az *Entwurf* – bár az egy évvel korábbi miniszteri tanácskozáson elhangzott javaslatok közül néhányat átvett – sokkal rosszabb helyzetbe juttatná a protestánsokat, mint korábban (1848-ig) voltak.

Az *Entwurf* elutasítása nagy ösztönző erőt jelentett a magyarországi protestáns egyházi közélet megélénkülésében. Ennek első látványos megnyilatkozása a reformátusok 1857-es bécsi deputációja volt, melyről még az előző év őszén határoztak az egyházkerületi gyűlések. A küldöttség bécsi útjának megszervezését, az audiencia kieszközlését Gyürky Pál dunántúli delegátus vállalta magára.⁵⁰ A többször megakadó előkészületek után (az ősz folyamán Ferenc József Észak-Itáliában tartózkodott, majd tervezett magyarországi útja miatt vált kérdésessé: miért menjenek Bécsbe, ha itthon is az uralkodó elé járulhatnak) egy Pesten tartott konferencia néhány tekintélyesebb református részvételével határozott az utazásról.⁵¹ A küldöttséget 1857. április 20-án fogadta az uralkodó. A deputáció tagjai a három egyházkerületből (a tiszáninneni egyházkerület szervezési nehézségek folytán kimaradt): Nagy Mihály szuperintendens, Báthori Gábor helyettes szuperintendens, Balogh Péter helyettes szuperintendens, Gyürky Pál, Lónyay János, Lónyay Menyhért, Zsoldos Ignác, Hubay József, Sárközy Kázmér, Sárközy József, Tisza Kálmán, Vályi János, Máriaassy Béla, Teleki Gyula, Vay Dániel, Gyürki Ábrahám, Révész Bálint egyházkerületi főjegyző, Benedek Lajos esperes, Széki Béla esperes, Nagy Zsigmond esperes, Dobos János lelkész, Ballagi Mór tanár. Az uralkodó előtt Lónyay János olvasta fel a kérelmet, melyre Ferenc József kegyesen válaszolt: „Kérelmeiket figyelmesen megfontolván, látni fogom, mennyire teljesíthetem kívánságaikat. Legyenek meggyőződve, hogy én helvét hitvallású alattvalóimnak csak javát kívánom, ellenben elvárom, hogy önök is nekem igaz bizodalommal és hív ragaszkodással megfeleljenek.”⁵² A deputáció felkereste Bach belügyminisztert is, kérve ügyük pártfogását. Thun kultuszminister Béctől távol lévén, egy napot vártak rá, de 21-én sem érkezett vissza, ezért a küldöttség hazautazott. Bizakodtak abban, hogy útjuk nem volt hiábavaló, a kért zsinatot hamarosan engedélyezi az uralkodó. Berzeviczy Albert beszámol arról, hogy Ferenc József 1857-es magyarországi útja előtt a kormány igyekezett intézkedéseivel biztosítani az uralkodó kedvező fogadtatását.⁵³ A hangulatkeltés jól sikerült, mivel a magyarországi közvélemény arról nem értesült, hogy az előzetes minisztertanácsan eldöntötték, csak olyan kedvezmények adhatók, melyek a kormány elveivel összeegyeztethetők. A hangulatkeltés része volt vagy sem, hírlapok útján mindenesetre elterjedt, hogy az uralkodó magyarországi tartózkodása alkalmat ad majd a protestánsok zsinatának engedélyezésére.⁵⁴ A reménykedők mellett voltak azonban olyanok is, akik óva intettek a túlzott várakozásoktól. Vay Miklós például úgy vélte, a zsinattartásra nincs sok remény, bécsi barátainak tudósítása szerint annak ideje még távol van.⁵⁵

⁵⁰ Tóth: *A pápens története*, 587.

⁵¹ RL C/93 Török Pál levelezése 1598. Balogh Péter levele Török Pálhoz. Debrecen, 1857. márc. 30. A résztvevőkről közelebbit nem tudni: csak világiak vagy lelkészek is részt vettek?

⁵² Dunántúli református egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyve. 1857. szept. 15–18. Komárom., 62. pont.; a feliratot és az uralkodó választát Ballagi Mór külön is kinyomtatta (Pest, 1857.).

⁵³ Berzeviczy: *Az absolutismus kora Magyarországon*, II. 112–113.; az uralkodó útjáról lásd még: Nemeskürty István: *Parázs a hamu alatt*. Budapest, 1998. 208. sköv.

⁵⁴ Berzeviczy: *Az absolutismus kora Magyarországon*, II. 142. Pesti Napló, 1857. ápr. 18-i száma alapján.

⁵⁵ RL C/93 Török Pál levelezése 1538. Br. Vay Miklós levele Török Pálhoz. Tálya, 1857. febr. 26.

Akár sokat reméltek, akár nem, a protestánsok felkészültek az uralkodó magyarországi útjára. Az evangélikusok körében Prónay Gábortól származott a gondolat, hogy az evangélikus egyház nagyszabású módon nyilvánítsa ki hódolatát Budán az uralkodónak.⁵⁶ Csak a bányai kerület 116 képviselőt nevezett ki. A reformátusok szintén készültek Budára, küldötteket neveztek ki, szállást foglaltak le stb. 1857. május 4-én került sor az uralkodó ünnepélyes fogadására a budai Várban, a következő két napon a protestáns küldöttségek megjelentek az uralkodó előtt. A május 5-re meghívó leiratban „*evangelische Geistlichkeit*” szerepelt, ami félreértést okozott, mivel nem értették, miért csak a lelkészeket akarja fogadni az uralkodó.⁵⁷ A protestánsok szándékosságát feltételeztek amögött, hogy a lelkészi és világi elemet el akarják egymástól választani, az egyház katolikus fogalmát akarják a protestáns egyházakra alkalmazni. Prónay Gábor kifejtette gróf Grünének és gróf Almássy Móricnak, hogy a papság egyedül nem képviselheti érvényesen az egyházat.⁵⁸ Az ügy megoldásaként az uralkodó 5-én fogadta a protestáns lelkészeket, majd másnap, a tulajdonképpeni audiencián az egyházat mint testületet, világi és lelkészi képviselőit együttesen. A két protestáns felekezet küldöttségei külön-külön járulhattak az uralkodó elé. Az evangélikus küldöttség hetvenkét lelkészből és körülbelül ugyanennyi világitól állt. A tisztelgő beszédre adott magyar nyelvű válaszában Ferenc József azt az „örvendetes ígéretet” tette, hogy mihamarabb lehetséges lesz a zsinattartás. Az utánuk fogadott reformátusok szintén kegyes választ kaptak: „...a protestáns egyház ügyei atyai gondoskodása tárgyai”. A küldöttségek még aznap Albrecht főherceg kormányzó előtt is tisztelegtek, aki szintén kedvezően fogadta őket, különösen elégedett volt az evangélikus delegáció népes számával. Mindenki a hamarosan bekövetkező kedvező fordulatban reménykedett.

A zsinat engedélyezése azonban váratott magára, így újabb deputációk járultak az uralkodó elé. A dunamelléki református egyházkerület 1858. májusi közgyűlésében arról határozott, hogy mivel tavalyi feliratukra nem érkezett válasz, megismétlik kérésüket, és annak hangsúlyosabbá tétele, illetve biztosabb sikere érdekében küldöttség útján juttatják el azt az uralkodóhoz. Nem akármilyen deputációra gondoltak, harmincnál több világit és huszonnyolc egyházit neveztek meg delegáltaként, sőt tervezték, hogy a többi kerületet is csatlakozásra hívják fel. Először azonban az engedélyt kellett megszerezni a Bécsbe utazáshoz. Az 1857-es bizakodó légkörnek ekkorra már nyoma sem maradt. Az egyházkerületi gyűlésre első alkalommal neveztek ki katolikus vallású biztost, a deputáció engedélyezése pedig egyre késett, előbb a névsort kérte be Albrecht főherceg, majd a létszámot maximalizálta tizenkettőben. Ezután az audiencia időpontja csúszott egyre későbbre, egészen november végére, amikor az ünnepek közeledtével a lelkészi tagok már nem lehettek távol gyülekezeteiktől.⁵⁹ Így a deputáció terve 1858-ban megghiúsult.⁶⁰ Az őket megelőző bányai evangélikus egyházkerületi küldöttség azonban még eljutott az uralkodóhoz. Zsedényi Ede Bécsből tudósította Vay Miklóst, hogy a gróf Tihanyi Ferenc vezette deputációt május 17-én fogadta Ferenc József. A küldöttség (Tihanyi, Prónay Gábor, Podmaniczky László, Lajos és Ármin,

⁵⁶ *Bauhofer napló*, 103.

⁵⁷ RL C/93 Török Pál levelezése 1563. Székács József levele Török Pálhoz. Pest, 1857. máj. 4.

⁵⁸ *Bauhofer napló*, 105.

⁵⁹ A deputáció előkészületeiről az egyházkerületi gyűlésekben számoltak be. RL A/1. a. 8. k 1858. szept. 6–14., 1859. máj. 2–8.

⁶⁰ Rogge téves adatát veszi át Berzeviczy, és teszi májusra az audiencia időpontját. Rogge, Walter: *Oesterreich von Vilagos bis Gegenwart*. 1-3. Leipzig–Wien, 1872–1873. II. 502: „*der Convent helvetischer Confession der Kirchendistrikte diesseits der Donau an den Kaiser abschickte, [...] 26. Mai. 1858 [...]*”; Berzeviczy: *Az absolutizmus kora Magyarországon*, II. 145–146.

valamint öt esperes) a legújabb vallási sérelmeket – áttérések, reverzálisok, katolikus ünnepek megtartásának kényszerítése – panaszolta el, meglehetősen „csípős hangon”. Tihamyi emlékeztette Ferenc Józsefet adott szavára, hogy az ostromállapot megszűntével a protestánsokat visszahelyezi törvényes jogaikba. Az uralkodó azt válaszolta, „ez ügy befejezését ő is óhajtja, ez most munkába vétetett, és az önök hozzájárulásával eszközzésre fog vétetni”.⁶¹ A vallás- és közoktatásügyi minisztériumban valóban lázas munkával igyekeztek mielőbb kidolgozni az új egyházalkotmányt, de az a tervezettnél tovább tartott, és nem készült el az itáliai háború előtt.⁶² A fegyverszünet megkötése után a birodalom belső rendjének megszilárdítását a kormány a protestáns pátenssel kívánta elérni.⁶³ A tervbe vett megszilárdítás helyett azonban éppen ellenkezőleg, a belső szétzilálódás következett be. A „vallásüldözés”⁶⁴ a kormányzattal szembenálló erőknél adott fegyvert a kezébe, és egyúttal elősegítette a különböző ellenzéki csoportosulások egymásra találását. A protestáns pátens kiadásakor már nem arról folyt a vita, hogy az új egyházi szervezet jobb lenne vagy sem az addiginál. Az 1856-os *Entwurf* elutasításakor mind az evangélikus, mind a református egyház kinyilvánította, hogy egyházszervezetük rendezését belügynek tekintik, melyről csak zsinat rendelkezhet. A pátens kiadása azt jelentette, hogy korábbi kéréseiket a kormány semmibe vette, az addig ideiglenesen felfüggesztett autonómiájukat végleg elveszítik. Az egyházon belüli törésvonal az autonómia kérdése, értelmezése mentén húzódott: ki alkotja az egyházi törvényeket, az autonóm zsinat és az uralkodó szentesíti az ott hozott kánonokat, vagy az uralkodó kiadhat törvényt az egyházi szervezetről?⁶⁵ Mindkét protestáns egyház, különösen a református számára egyértelmű volt, hogy csak az első válasz elfogadható. Csak az volt a kérdés, hogyan lehet visszautasítani egy pátentet, egy nyílt parancsot, és ez milyen következményekkel fog járni. Első lépésben az egyházkerületi gyűlések nyilatkoztak, és kérték a protestáns pátens felfüggesztését.⁶⁶ Felirataikban megfogalmazott érvelésük szép példája a kecskeméti református egyházmegye felségfolyamodványa: „A kegyelmes nyíltparancs nekünk egy törvényt adott, melyben talán minden megvan; megvan a fejedelemnek szava és jóakarata, megvan a teljes törvény, megvan a nagyra és kicsinyre kiterjedő gondos figye-

⁶¹ *Emléklapok báró Vay Miklós életéből*, 449–451.; Zsedényi Ede levele. Bécs, 1858. máj. 18. Zsedényi éppen a bányai deputáció erőteljesebb fellépése miatt kételkedett abban, hogy a dunamelléki küldöttség majd pünkösöd után nyer-e audienciát.

⁶² Gottas: *Die Frage der Protestanten*, 72–78.; Csohány: *A magyarországi protestánsok*, 104–111.

⁶³ Az 1859. szeptember 1-jei pátens és az azt követő szeptember 2-i miniszteri utasítás megjelent a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1859. évi 38-39-40-41. számában. 985–993., 1009–1020., 1041–1048., 1069–1077. „Császári nyílt parancs 1859. szept. 1. A két hitvallású evangélikus egyház belső szerkezetét, iskola és oktatásügyeit és államjogi helyzetét illetőleg, Magyar-, Horváth és Tótországban, Szerb vajdaság és Temesi-bánságban és a katonai határőrvidéken.”; *Állam, egyház, vallásgyakorlás Magyarországon*, 215–230.: csak a protestáns pátens szövege.

⁶⁴ Bauhofer naplója szerint 1850-ben még volt hatása Ferenc Józsefnél Mária Dorottya főhercegnő szavainak, aki azzal érvelt a felülről bevezetett egyházalkotmány ellen, hogy a protestánsüldözés szomorú következményét nem egy európai dinasztia megérezte. *Bauhofer napló*, 8–11.

⁶⁵ A pátens ellenzői voltak az autonomisták, elfogadói az úgynevezett pátentisták. Az utóbbiak az evangélikus egyházban voltak jelen. A reformátusoknál, ha szórványosan egyes egyházközségekben a lelkész vagy a presbitérium elfogadta a pátentet, ez elenyésző kisebbség volt, mely nem képviselt külön irányzatot. A pátentista és autonomista irányzat közötti harcra, követőinek összetételére lásd: Gottas: *Die Frage der Protestanten*, 84. sköv.

⁶⁶ A legelső tiltakozó gyűlésről a tiszai evangélikus egyházkerületben, Zsedényi Ede fellépéséről több helyen lásd: Zsilinszky: *A magyarországi protestáns egyház*, 698. sköv.; Berzeviczy: *Az abszolutizmus kora*, III. 10–12.; Gottas: *Die Frage der Protestanten*, 85–88.; Csohány: *A magyarországi protestánsok*, 118–119.

lem, – megvan újonnan születendő egyházunk és ennek szervezetének egész alakja, csak egy nincs meg benne, Felséges Urunk! És ez az egy: a jogalap, – mely egyedül képes protestáns egyházi törvényt életrevalóvá tenni – s az egyetemes protestáns egyház akaratából és lelkéből keletkezés; mert ez egyházunk kellő befolyása nélkül fogantatott és lett világra. Ezért nyíltan és minden leplezés nélkül megmondva, anélkül, hogy a Felséged által adott törvényt bírálni akarnók vagy mernők, van az említett egyházi törvénynek, mint Achilles testének egy igen kényes helye, mely annak halála magvát magában rejti, ez a kényes hely, mint hajdan Achilles testén éppen az, hol ahhoz Felséged magas kormánya világi kézzel nyúlt és annál fogva lehetlenné tette, hogy azt az egyház akaratának örökítő ereje merőben és éltetve átjárhatta volna. Nyíltan és minden leplezés nélkül kimondjuk, hogy egyházunk – mely békekötések, országos törvények és magának a Krisztus evangéliumának lélekére épült – egyedül olyan egyházi törvények paizsa alatt lehet boldog és nyugodt, egyedül azokat képes lelke meggyőződésében elfogadni, melyeket maga hozott, és a törvényes fejedelm helybenhagyása megszenteltet.⁶⁷ A szeptember végén, október elején addigi formájukban tartott egyházkerületi gyűlések – mindenütt a világi képviselők erőteljes részvételével – még hivatkozhattak arra, hogy az új kerületi beosztásnak, a hat-hat új szuperintendencia megszervezésének majd a pátens életbe lépése után (amit reméltek, hogy elkerülnek) kell megtörténnie. Mivel ezek a gyűlések nem a pátens szerinti szervezéshez kezdtek hozzá, hanem annak a zsinat engedélyezéséig történő felfüggesztését kérték, a minisztérium pótlólagos rendeletben mondta ki, hogy az addigi szuperintendenciák többé nem léteznek, így gyűlést sem tarthatnak. Ezt az október 8-i rendeletet követte 22-én a következő, mely szerint minden 1859. szeptember 1-je előtt beadott felirat a protestáns pátenssel elintézettnak tekintendő, az utána benyújtottak pedig mint nem létező egyházkerületek által készítették törvénytelenek. Egyértelművé vált a helyzet: minden tiltakozó akció ezután törvénytelen cselekedetnek számított. És mégis az a mintegy háromnegyedévig tartó időszak következett, melyet pátensharcnak nevezett el az utókor.⁶⁸ Révész Imre „Magánészrevételei”,⁶⁹ a sárospataki országos népiskolai értekezleten megfogalmazott „Utasítások”⁷⁰ kijelölte az egyházkerületek számára követendő utat. Eszerint az egyházkerületi gyűlések a régi formában megtartandók, és csak a fegyveres erőszaknak engedve oszolhatnak fel. Ha a szuperintendens vonakodik a törvényes gyűlést megtartani, a kánonok értelmében az esperesi, gondnoki kar hivataláról leteszi, és helyét a hivatalban legidősebb gondnok veszi át. Ha valaki a kormány megbízásából hív össze gyűlést, azon a meghívottak csak tiltakozásukat kifejezni jelenjenek meg. Bárki, aki akár gyűléstartásra, akár a pátens elfogadásának

⁶⁷ RL A/1. b 1850-59 Z 1859. 249 Kecskeméti egyházmegye felségfolyamodványa az 1859. november 10-i pándi gyűlésből

⁶⁸ Szatmári Judit: *A református egyház protestáns pátens elleni küzdelme*. In: Baráth Béla Levente – Fürj Zoltán (szerk.): *A protestáns pátens és kora. Tanulmányok és források a pátensharc 150. évfordulója alkalmából*. Debrecen, 2010. 31–69.

⁶⁹ *Révész Imre munkái a pátens korából 1859–1860*. Szerk. Révész Kálmán. Budapest, 1900. 21–55.; Révész Imre, ifj.: *Révész Imre élete 1826–1881*. Debrecen, 1926. 72. sköv.; Révész Imre, ifj.: *Fejezetek a Bach-korszak egyházpolitikájából*. Budapest, 1957. Kósa László ifj. Révész Imre két műve, a *Fejezetek a Bach-korszak egyházpolitikájából* (1957) és *Révész Imre élete* (1926) közötti különbségre mutat rá tanulmányában: *A történelem Révész Imre fordulata*. In: uő.: *Művelődés, egyház, társadalom. Tanulmányok*. Budapest, 2011. 408–436., itt: 432.

⁷⁰ *Révész munkái*, 137–139. Az 1858-tól működő népiskolai egyetemes bizottság az egyes kerületek iskolai bizottságából állt, a sárospataki 1859. okt. 30. – nov. 1-jei gyűlés időpontját még a pátens kiadása előtt tűzték ki. Az összejövétel kedvező alkalmat nyújtott a pátens kérdésében is egyeztetni, itt készült el az „Utasítások” Révész Imrétől.

elősegítésére a kormánytól megbízást fogad el, egyházi hivatalát elveszíti. Ezek után az egyházi gyűlések a pátens, de egyúttal a kormány ellen tiltakozó demonstrációk alkalmává váltak. A tiszánineni református egyházkerület november 15-i gyűlését a miskolci avasi templomban kellett megtartani, mivel a mintegy száz egyházmegyei küldöttön kívül „rop-pant számban összesereglett sokaság” jelent meg.⁷¹ A dunamelléki szuperintendenciában Báthori Gábor helyettes szuperintendens inkább lemondott hivataláról, mintsem megtartsa a betiltott gyűlést,⁷² amit december 12-én mégis megtartottak a pesti templomban Ráday Gedeon és Tisza Kálmán előkészítése nyomán. Az 1860. január 11-én a debreceni Kistemplomban megtartott tiszántúli kerületi gyűlés nyílt kormányellenes demonstráció volt.⁷³ Mindeközben a testvér evangélikus egyházat a protestáns pátens elfogadása, illetve visszautasítása két táborra osztotta. Míg a pátentisták szabadon tarthatták meg gyűléseiket és kezdtek neki a pátens szerinti szervezésnek, az autonómistákat a gyűléstartásban megakadályozta a hatóság. A bányai evangélikus egyházkerület 1859. december 15-re, Pestre tervezte kerületi gyűlését. Az elszakadt bács-szerémi esperesség már nem vett részt rajta, és az összehívás ellen tiltakozott több zólyomi, barsi, honti, nógrádi pátens-párti lelkész. Az ennek ellenére megtartani szándékozott gyűlést feloszlatták, a gyűlésre vonatkozó, a sajtóban megjelenő nyilatkozatokat és egyéb nyomtatványokat lefoglalták.⁷⁴ Az evangélikus egyházban a reformátushoz hasonlóan igen fontos szerepük volt a világiaknak az ellenállás megszervezésében. A pátens elleni tiltakozásban a nemzetiségi lelkészekre a délvidéki németek és a felvidéki szlovákok között kevéssé hagyatkozhattak (újverbászi és pozsonyi patentista egyházkerületek megszervezése), így különösen fontossá váltak az evangélikus és református világiak által Pesten tartott konferenciák, ahol a követendő stratégiát megbeszélték. Ezt a „pesti központot” a rendőrség is figyelemmel kísérte, igyekezett megszerezni az onnan terjedő iratokat.⁷⁵ Az evangélikus egyházban elért részsikerek ellenére a kormányzat számára nyilvánvalóvá vált 1860 elejére, hogy valamilyen formában, lehetőleg a pátens elfogadásának látszatát fenntartva, de ki kell hátrálnia az önmaga alkotta csapdából. A fegyveres erőszak nem jelentett megoldást, habár egyházmegyei gyűlések (békés) feloszlására sor került, de több száz vagy akár ezer fős egyházkerületi gyűléssel szemben ezt vérontás nélkül nem alkalmazhatták volna. Maradt a tárgyalás arról, milyen korrekcióval fogadnák el a protestánsok a pátent. A négy református és a bányai evangélikus egyházkerület közös bécsi deputációja ugyan nem jutott az uralkodó elé, de utána annak vezetőit, Vay Miklóst és Prónay Gábort mint magánembereket fogadta Ferenc József, tárgyalt velük Rechberg miniszterelnök, gróf Nádasdy Ferenc és Thun miniszterek.⁷⁶ A vallás- és közoktatásügyi minisztérium utolsó próbálkozásai ellenére – az eddig felülről történő átszervezés helyett az

⁷¹ DTREL Apostol Pál levele Nagy Mihályhoz, Miskolc, 1859. nov. 24.

⁷² Szatmári Judit: *Die ungarländische reformierte Kirche in den Jahren des Neoabsolutismus (1850–1860)*. Südst-Forschungen, 61/62. (2002–2003) 141–169., itt 162. sköv.; uő.: *A magyarországi református egyház a neoabszolútizmus éveiben (1850–1860)*. A Ráday Gyűjtemény Évkönyve XI. Budapest, 2005. 197–225., itt: 219 sköv.

⁷³ Fürj: *Egyházkerületi közgyűlés a Kistemplomban*, 97–128.

⁷⁴ Zsilinszky: *A magyarországi protestáns egyház*, 703–704.; Csohány: *A magyarországi protestánsok*, 130–131.

⁷⁵ MOL D 118 216. cs. III. kútfő, 1486/1860 a központi kormányzóság utasítása Protmann rendőrigazgatónak. 1860. március 13.

⁷⁶ Berzeviczy: *Az absolutismus kora*, III. 38–42.; Gottas: *Die Frage der Protestanten*, 109–111. A bécsi küldöttség naplóját és feliratát az uralkodóhoz országszerte terjesztették írásban, később nyomtatásban több helyütt is megjelent. *Emléklapok br. Vay Miklós életéből*, 453–465.; *Révész munkái*, 158–167.

alulról, az egyházközségek szintjéről induló szervezést írta elő Thun januári rendeletében, remélve, hogy az egyes lelkészek egyedül könnyebben rábírhatók erre, mint a világiak–egyháziak közös nagy gyűlései – csak a visszavonás maradt egyedüli megoldásként. A felmentett Albrecht főherceg helyébe kinevezett új kormányzó, Benedek Lajos tábornagy is ezt a megoldást javasolta az uralkodónak. Lehetetlennek tartotta Magyarországon az engedelmesség helyreállítását, amíg az ellenállásnak vallási színezetet adó protestánskérdés elintézetlen.⁷⁷ A május 11-i miniszteri konferencia döntött a protestáns pátens „felfüggesztéséről”.⁷⁸ Teljes visszavonásról nem lehetett szó, mivel a pátent elfogadó evangélikus egyházközségeket, egyházmegyéket Thun nem akarta cserben hagyni.⁷⁹ Így az uralkodó – „protestáns alattvalói alaptalan aggodalmait tekintetbe véve” – 1860. május 15-i rendeletével megengedte, hogy a pátens szerint még nem szervezett egyházközségek, egyházmegyék, egyházkerületek szabadon tarthatnak gyűléseket, választhatnak szuperintendens és főgondnokot. Az ezután sorra megtartott egyházkerületi gyűlésekben betöltötték a megüresedett tisztségeket: a tiszáninneni kerületben május 1–3-án Zsarnay Lajos szuperintendens (Apostol Pál szuperintendens a pátensharc alatt, 1860. márciusban hunyt el) és báró Vay Miklós főgondnok; a dunamelléki egyházkerületben Török Pál szuperintendens és gróf Ráday Gedeon főgondnok; a dunántúli egyházkerületben gróf Teleki Gyula főgondnok (Nagy Mihály szuperintendens továbbra is hivatalban); a tiszántúli egyházkerületben Balogh Péter szuperintendens és gróf Degenfeld Imre főgondnok lett.

Az utókor mint hősies időszakra tekintett vissza a pátensharc idejére, résztvevőit, akik a dualizmuskori egyházi és politikai élet irányítói közé kerültek, megbecsüléssel vette körül.⁸⁰ Bár világi résztvevőit, akik részben addig is a politikai színterek aktív szereplői voltak (mint például Vay Miklós), vagy éppen ekkor indult politikai pályafutásuk (Tisza Kálmán,⁸¹ Lónyay Menyhért⁸²), gyakran érte a vád, hogy saját karrierük, kormányellenességük vezette őket az egyházi életben is.⁸³ A pátens-ügyben politika és egyház valóban összefonódott, a pátensharc mégis elsősorban az önrendelkezés, az egyházi autonómia megőrzéséért folytatott küzdelem volt az abszolutista rendszerrel szemben.

⁷⁷ Friedjung, Heinrich: *Benedeks nachgelassene Papiere*. 3. Drezda, 1904. 271.

⁷⁸ Csohány: *A magyarországi protestánsok*, 147., 194–196.

⁷⁹ A protestáns pátent elfogadó, „koordinált” evangélikus egyházközségek, egyházmegyék utóéletéről lásd: Gottas: *Die Frage der Protestanten*, 132., 142–161.

⁸⁰ Baráth Béla Levente: *A pátensharc emléke a dualizmuskori református egyházkerületi életrajzokban*. In: A protestáns pátens és kora. 131–140. A Dömény József által összeállított és 1882-ben Székesfehérváron kiadott „Zsinati Emlékkönyv” életrajzgyűjtemény alapján Baráth Béla az 1881-es debreceni zsinatnak azokat a tagjait veszi sorra, akik a pátensharc résztvevői voltak.

⁸¹ Tisza Kálmán egyházi szereplése nem a protestáns pátenssel kezdődött. Részt vett az 1857-es bécsi delegációban, publikált az 1858-tól újra megjelenő Egyházi és Iskolai Lapban. Felszólalásai a református gyűlésekben nem kerültek el a rendőrség figyelmét sem, az 1859-es tavaszi gyűlésből jelentette a rendőrség megbízott, hogy Tisza végig mint szónok és indítványozó működött közre, jelentős befolyást gyakorolva az ülés lefolyására. MOL D 4 K. K. Ministerium des Cultus und Unterrichts: Akten „Ungarn”, „Woiwodina” und „Siebenbürgen” 1848–1860, 47. cs. B 9 tétel Szuperintendensek, konventek 12500/268. 1859

⁸² *Lónyay Menyhért naplója 1860–1861*. S. a. r. Berkes Hajnalka – Laszli Mariann – Nagy Anita. Szerk. Deák Ágnes. Budapest, 2004. Lónyay az októberi diplomával kezdi naplóját, de visszatérve az 1860-as évre, megemlékezik a protestáns pátensről is. Sajátos szemszöge szerint nagy volt a papok ijedelmé, de ő előre tudta, mi lesz a pátens-ügy vége. Uo. 94–95.

⁸³ Tóth Endre: *A kistemplomi „pátensgyűlés” százéves évfordulója*. Theológiai Szemle, 16. évf. (1960) 3. sz. 797–803.

JUDIT SZATMÁRI

A stage for politics? – or the participation of laymen in Protestant convocations during the 1850s

The surrender at Világos on August 13, 1849 marked the beginning of a new era for the Protestant churches in Hungary. Haynau's decree on the "Governance of Protestant churches in state of emergency" issued on February 10, 1850 was a heavy blow to all the Protestant churches and determined their situation for the next ten years. From then on, convocations could be held only if permitted and in the presence of a government commissioner, lay members were excluded from the church government until then, based on the principle of parity, and the offices of church overseer and superintendent were abolished. Although their offices were abolished and they could only participate on convocations as "trustees", laymen continued to actively take part in church life. Former superintendents and overseers frequently exchanged letters, their homes became the meeting points of lay and ecclesiastic members of the church, and they penned petitions to be sent to the monarch. After the 1856 issue of the Entwurf, the draft bill concerning churches, laymen stepped forward, appeared at convocations in growing numbers and got involved in delegations appealing to the court for the restoration of churches to the pre-1848 state. We can witness the peak of their activity during the Patent Controversy after the issue of the Protestant Patent on September 1, 1859. One of the delicate points in the nationwide dissent against the government was Protestant church autonomy, which seemed to be abolished for good by the Protestant patent. Regaining church autonomy – with the suspension of the Protestant patent – was the first sign that autonomy on a political level is something that can also be regained.

MANHERCZ ORSOLYA

Az esztergomi főszolgabíró az 1852-es császári utazás viharában¹

Ferenc József 1848. december 2-án került a Habsburg Birodalom trónjára, ezt követően azonban egyetlen koronatarományban sem koronáztatta meg magát. Ebből kifolyólag a koronázásokhoz kötődő csehországi, magyarországi és lombardiai udvari utazások is elmaradtak. Uralkodásának első éveit a magyar szabadságharc leverésével, majd az 1848–1849-ben szétzilálódott monarchia újjászervezésével teltek. Az új igazgatási rendszer alapja az 1851 végén kiadott „szilveszteri pátens” lett, amely abszolutisztikus kormányzati formát vezetett be.

A meghódított Magyarországot a bécsi kormányzat 1849 után megcsönkítve és korábbi különállásától megfosztva, öt kerületre osztott koronatarományként illesztette be az egységes birodalomba. Az osztrák csapatok előnyomulásával párhuzamosan katonai igazgatást vezettek be az országban, amit 1851-ben váltott fel a polgári igazgatás ideiglenes formája. A koronataromány élére katonai és polgári kormányzóként Albrecht főherceg került, a kerületeket főispánok vezették, alattuk megyefőnökök, járási szolgabírók és községi bírók álltak.

A birodalom átalakításával párhuzamosan Ferenc József beutazta az uralma alá tartozó tartományokat.² Az 1850–1852 közötti császári látogatások lehetővé tették számára, hogy trónra lépése alkalmából „bemutakozzon”, kialakítsa uralkodói „imázsát”, és egyidejűleg megsejtelje az uralma alá tartozó területek állapotát, a lakosság hangulatát.³

Magyarországon 1852-re sikerült annyira stabilizálni a kormányzat helyzetét, hogy Ferenc József ellátogathasson a tartományba. A szabadságharc élménye még élénken élt mind a császárnál, mind az őt fogadó alattvalókban, ennek ellenére Albrecht főherceg 1851

¹ A tanulmányban felhasznált bécsi források kutatását a Csapó Csaba vezetésével megvalósult *Politika és reprezentáció. Ferenc József Magyarországon* című, OTKA alapú kutatópályázaton (K 78147) kívül a Collegium Hungaricum ösztöndíja (2010) és az Állami Eötvös Ösztöndíj (2011) tette lehetővé.

² Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban: HHStA), Hofarchiv, Obersthofmeisteramt, Hofzeremonielldepartment, Zeremonialprotokolle Band 62, 62a (1848–1850), 63 (1851), 64 (1852)

³ Az utazásokat ilyen szempontból először II. József tette az uralkodói tevékenység szerves részévé, a szemleutakat az uralkodói „munka” egyik elemének tekintve. Az ő szemleútjait azonban a külöségek tekintetében nem az ünnepélyesség és a pompa jellemezte, hanem a puritánság és a gyakorlatiaság. Kulcsár Krisztina: *II. József utazásai Magyarországon, Erdélyben, Szlavóniában és a Temesi Bánságban, 1768–1773*. Budapest, 2004. 52., 57–59., 63.; Poór János: *A birodalom szolgálója (II. József 1741–1790)*. In: *Koronás portrék*. (Vál., szerk. Szvák Gyula) Kosmosz Könyvek, Budapest, 1987. 204.

őszén úgy vélte, a fiatal uralkodó személyes megjelenése a dinasztia felé fogja hajlítani a magyarokat.⁴

Az utazás 1852. június 5. és augusztus 14. között zajlott – kisebb megszakításokkal. A kéthónapos út keretében Ferenc József nemcsak a Magyar Királyságot látogatta meg, hanem a külön koronatarományt alkotó Szerb Vajdaság és Temesi Bánságot, illetve az Erdélyi Nagyfejedelemséget is.

A korszakról szóló művek és a Ferenc József-életrajzok a látogatással kapcsolatban előszeretettel említik az üdvözlésre kikényszerített lakosságot, a hivatalnokok és csendőrök visszaéléseit, a hűvös fogadtatást. Berzeviczy Albert például kiemeli, hogy a látogatás célja a belügyminiszter, Alexander Bach nevével fémjelzett politika népszerűsítése volt, a lelkesedés azonban nem volt egészen önkéntes.⁵ Szabad György a magyar konzervatív arisztokraták magatartásával kapcsolatban tér ki arra, hogy az 1852-es látogatás alkalmával többségük igyekezett távol maradni „a hatóságok által kinnal szervezett »lelkes« ünnepekről”.⁶

Gerő András a látogatás központi elemének az 1848–1849-es események felelevenítését tekinti, mivel Ferenc József programjában a gyakori hadgyakorlatok mellett kitüntetett szerepet kapott a csataterék meglátogatása, valamint az osztrák oldalon harcoló hősről való megemlékezés.⁷

A légkörről, amely Ferenc Józsefet fogadta, többek között Somogyi Éva művéből értesülhetünk. A császárnak egyaránt volt része túláradó hódolatban és hűvös fogadtatásban. A lakosság magatartását vizsgálva Somogyi arra is próbál válaszolni, hogy az emberek miért jelentek meg tömegesen az urakodó fogadásán. Véleménye szerint sokakat bizonyára a kíváncsiság, a császár és kísérete látványa vonzotta, mások hivatalos kötelezettségüknek tettek eleget, a köznemesség és polgárság fellépése pedig hol megfelelt a kormányzati elvárásoknak, hol nem.⁸

A korabeli magyarországi és birodalmi sajtó egységesen azt sugallta, hogy az utazás diadalmenetté változott,⁹ a kortársak azonban érzékelték a visszásságokat. Levelek, naplók és visszaemlékezések sora számol be egyfelől az uralkodó katonás és hajlíthatatlan fellépéséről, másfelől a kierőszakolt lelkesedésről, illetve a látogatással szemben megnyilvánuló demonstráló magatartásról. Gróf Bethlen Lajos például így fogalmazott egyik magánlevelében, amely a rendőrhatóságok figyelmét sem kerülte el: „Üvölt Pest, Buda és Debrecen –

⁴ Albrecht főherceg levele Ferenc Józsefhez, Pest, 1851. október 31. HHStA, Kabinettsarchiv, Kabinettskanzlei, Geheimakten Kt. 1.; Stickler, Matthias: *Erzherzog Albrecht von Österreich. Selbstverständnis und Politik eines konservativen Habsburgers im Zeitalter Kaiser Franz Josephs*. (Historische Studien, Band 450.) Husum, 1997. 139–140.

⁵ Berzeviczy Albert: *Az abszolútismus kora Magyarországon. 1849–1865*. 1. köt. Budapest, 1922. 306–310.

⁶ Szabad György: *Az önkényuralom kora (1849–1867)* In: Katus László (szerk.): *Magyarország története 1848–1890*. II/1. köt. Kovács Endre (főszerk.): *Magyarország története tíz kötetben 6/1–2*. Budapest, 1979. 493.

⁷ Gerő András: *Ferenc József, a magyarok királya*. Budapest, 1988. 73–74.

⁸ Somogyi Éva: *Ferenc József*. Budapest, 1989, 62.

⁹ A diadalmenet (*Triumphzug*) kifejezést használja a császári kíséretben utazó Hans Jörgel Sepising is, aki tudósításokat küldött az *Österreichische Volkszeitung*-nak. Speising, Hans Jörgel von: *Die Reise Sr. Majestät des Kaisers in Ungarn und Siebenbürgen im Jahre 1852*. Wien, 1852, 1. (Fünftes Dutzend. Erster Brief)

ámde a félelem és a bánat miatt, mivel látják, hogy a népek sóhaja nem érinti meg a kemény szívet.”¹⁰

A császár benyomásait, tapasztalatait nehéz rekonstruálni az utazással kapcsolatban, mivel – elődeitől eltérően – nem vezetett útinaplót. Anyjának írt levelei alapján azonban érdekes információkhoz juthatunk. A beszámolókból kiderül, hogy a fiatal uralkodó élvezte az utazással járó kalandos életmódot, megkedvelte a szabad életformát, és tetszett neki a számára egzotikus magyar táj. Húvös fogadtatásról Ferenc József leveleiben nem esik szó, csak hangos üdvözlésről. A császár a napjait kitöltő programokat is megemlíti: a színházi előadásokat, bálakat, szerenádokat, kivilágításokat, hadgyakorlatokat, amelyek akár hat és fél óras elfoglaltságot is jelentettek. Az utazás hosszúsága és a sűrű program bizonyára megviselte az utazókat, azonban Ferenc József nem panaszkodik fáradtságára. Kezdetben zavarta a hőség, azonban anyja aggódó sorait olvasva a későbbiekben már inkább arról írt, hogy elviselhető a klíma. Vágyott már az utazás utánra tervezett ischli pihenőre, erre szinte minden levelében utalt, ugyanakkor kötelességtudóan belátta, hogy utazását végig kell csinálnia, hiszen mindenütt várják az útitervből megadott időpontokban. Vadászszervezőének viszont Magyarországon sem tudott ellenállni. A sok hivatalos elfoglaltság mellett jutott idő egy-egy róka- vagy medvevadászatra, olykor pedig csak úgy, a hajóról lövöldöztek a közelben lévő madarakra a magas rangú utasok. A levelek alapján az utazás atmoszféráját, az utazók hangulatát jó kedv és vidámság jellemezte, legalábbis erre utalnak azok a felidézett pillanatok, amikor Ferenc József nem a nyilvánosság előtt szerepelt, hanem szárnysegédei körében, kikapcsolódással töltötte idejét.¹¹

A következőkben a fentiekől eltérő szempontból, az utazás előkészítéséért felelős hivatalnokok szemszögéből fogjuk megvizsgálni a látogatást. A bemutatásra kerülő esztergomi eset a császár fogadtatásának körülményein túl annak előzményeit és hátterét is megvilágítja.

Az esztergomi főszolgabíró esete¹²

Az 1852-es magyarországi látogatás, ahogy említettük, június 5. és augusztus 14. között zajlott, Ferenc József július 2-án érkezett meg Esztergomba. A császár fogadtatására való felkészülés során, illetve a július 2-i ünnepek alatt történtek azok az események, amelyek miatt két magasabb rangú tisztviselő tevékenységét a látogatás után ki kellett vizsgálni. Az eredeti vádak szerint Jagasits Sándor megyefőnök a lakosságot erőszakos intézkedésekkel kényszerítette az uralkodó fogadására, Reviczky Károly esztergomi járási biztos – vagy másként főszolgabíró – pedig hasonló okokból túlzó és önkényes módon járt el.

Az esetek kivizsgálására a budai kormányzóság augusztus 14-i utasításának megfelelően október elején kéttagú bizottságot küldött Esztergomba, amelynek vezetője Georg Friedrich helytartósági tanácsos, másik tagja pedig Heinrich Müllhens csendőr alezredes volt.

¹⁰ HHStA, Diplomatie und Außenpolitik (1848–1918), Ministerium des Äußern, Informationsbureau, BM Akten 138/1852. Köszönöm Deák Ágnesnek, hogy felhívta a figyelmemet az ügyiratra.

¹¹ Ferenc József levelei anyjának, Zsófia főhercegnőnek. Buda, 1852. jún. 7., Mezőhegyes, 1852. jún. 14., Gyöngyös, 1852. jún. 22., Buda, 1852. jún. 26., júl. 5., Fehéregyház /az illír-bánáti határőrezredben/, 1852. júl.?, Nagyszeben, 1852. júl. 25., Sziget, 1852. aug. 6., Túrócszentmárton, 1852. aug. 12. Schnürer, Franz (Hrsg. und eingel.): *Briefe Kaiser Franz Josephs I. an seine Mutter, 1838–1872*. München, 1930. 181–196.

¹² Az esetet az alábbi ügyirat alapján ismertetjük: MOL, D 45 5. doboz 1852–11/30. Köszönöm Deák Ágnesnek, hogy felhívta a figyelmemet a tanulmány alapjául szolgáló ügyiratra.

Jagasits megyefőnök esetében könnyen igazolható volt a vádak alaptalansága, hiszen ő mint megyefőnök rendeleteit a járási szerveken keresztül közölte a lakossággal, vagyis nem érintkezett velük közvetlenül, ezért az a vád, hogy Jagasits a népet parancsoló hangnemben szólította volna fel a hódolat bemutatására, és az ellenállókát pálcával fenyegette volna meg, alaptalannak bizonyult. Ugyanakkor egy – feltehetően a megyefőnökség által kibocsátott – felhívás arról árulkodik, hogy a megyei előjáróság valóban igen éles hangnemben utasította Esztergom megye községeit az együttműködésre:¹³

„A Csepi főszolgabírói hivatalnak Csepen. Ó cs. kir. apostoli Felsége Julius hó 1-én Györbül jöven regveli órákban Banánál a' Csepi járásba érkezendik, és Banán keresztül Bábólnára, onnét pedig másnap vagy is Julius 2-án vagy Ácson,– vagy Nagy és Kis-Igmándon keresztül Komáromba utazandik.

Noha nem kételkedem, hogy a' Csepi járás népessége e' régóhajtott, és azért megbecsülhetetlen szerencsét felfogni, és azért Urunk Fejedelmünk hódolatteljes elfogadására a' lehető legünnepélyesebb készüléteket megtenni örömteljesen kész, hogy azonban minden intézkedésekben, mellyek e' részben tételnek összhangzás, – és rend legyen, nem tartom feleslegesnek a Tekintetes Főszolgabírói hivatalt következőkre figyelmeztetni:

1ör A' megyének Győr megyével ütköző határszélén egy 8öl magasságú a' Császári sással, és zászlóval ellátandó és alkalmas felirással diszítendő határ jel körül fogják ö Felségét saját magam vezetése alatt a' főszolgabírói hivatalnak személyzete, és a' járásabeli minden községnek Birája hódolatteljesen elfogadni.

2or Ugyan ott a' határnál várja ő Felségét a' Csepi járásnak 250 főnyi Banderiuma két csapatban felállítva úgy, hogy mindegy száz alkalmasabb, és – mennyire lehet – nyeregben lovagló lovas az érkező Felség kocsija előtt, a' többi 150 pedig mindannyi kocsni után fog lovagolni egész Bábólnáig, hol az első csapat az utczán maradván a' Felség a' kastélyba fog bekocsizni.

Ugyan ezen Banderium hasonló rendben fogja Julius 2-án korán reggel ö Felségét Ácsig így elkísérni, hol a' kíséretet a1 Tatai járás szinte 250 főnyi Banderiuma veszi át a' Komáromi határszélig.

Szüükséges pedig, hogy ezen Banderiumnak úgy elő, valamint utócsapatja alkalmas vezéreket nyerjen, kik a' felosztást eszközölni, és a' lovasok közt a' rendet fentartani fogják.

A lovasoknak zászlójuk nem lesz, hanem ünnepies kalapjuk egyszerű zöld ággal diszítendő.

A díszlovasok egyszerű fekete átilában vezérekül alkalmazandók.

A Banderium szinte harsány éljenzésekkel fogadja a Felséget.

3or Banán a' falu hosszában az út mellett mindkétfelől alkalmas távolságban a' föld színétől kezdve zöl magasságu zöld fenyő ágakkal kidiszított, és felül friss virág koszorúval ellátott oszlopok emeltetnek, mellyekbe illő váltózattal zászlók fognak tüzetni. – A' faluban különösen azon utczában, mellyen keresztül a' menet történik, a' házaknak szipen ki meszelve, az utczáknak és országútnak tisztára söpörve, és mezei virágokkal 's füvekkel behintve kell lenniök. – A' házak eleje zöld ágakkal, – ha lehet, – friss zöld füzérekkel, és minden ablak kissebb szerű zászlóval láttatik el. – A katolikus templom előtt, mellynek tornyára szinte zöldfüzérekkel ékesítendő táblán a' helység neve olvasható, – gyülekeznek Bana, Tárkány, Ászár, Kisbér, Kéthely, Császár, Bokod, Csep, Szák, és Kömlöd helységek küldöttei, minden helységből 30., mennyire lehet előkelő birtokosok, a' minden vallású lel-

¹³ A felhívás szövegét betűhíven közöljük, kivéve a rövidítéseket, amelyeket feloldottunk. Aláhúzások az eredetiben.

készek, és a' községi Törvénybíró, és Jegyző vezetése mellett, – kik zeneszó harangok zugása közt hangos, és hosszas éljenzésekkel üdvözik a' közelgő, és mellettük eltávozó Fejedelmet. – A' tanuló ifjuság tanítójuk felügyelte alatt valamint háttérben a' Banai közön-ség mindkét nembeli lakossága a' Templom zászlók lobogtatása mellett gyülekeznek.

4er Bábolnán a' vendéglőben az előfogatok már Julius 1-én reggel készen tartandók, és korábbi utasításom következtében számokkal jegyzendők. Szükséges tehát, hogy azon előfogatok jókor oda rendeltessenek, és elegendő takarmánnyal magukat ellássák, 's egyszersmind a' főszolgabírói hivatal az előfogati költségek felszámításáról szőlő német nyelven szerkezendő, és általa aláírandó számlákat /:jegyzékeket:/ készen tartva az udvari számvevőnek kézbesítendőket[!].

5ör Julius 2-án korán reggel a' menet Bábolnáról megindulván Ácsig a' Csepi járás Banderiuma fog elöl, illetőleg hátul lovagolni, a' díszlovasok vezérlete alatt, magától értetődővén: miszerint a' megyei három lovas hajdu a' Banderiumot is megelőzi.

6or Ácson a' házak és út melléke hasonlóképp kidiszitendő valamint az Banánál mondatott. Itt majd személyesen a' helyszínen kijelendő helyen, Ács, Nagy, és Kis-Igmánd, Monokos, és Szend községeknek 50, 50 főnyi küldöttsége, és háttérben az Ácsi község népessége, mindannyian ünnepies öltözetben, a' Lelkészek és Birák vezérlete alatt valamint a' tanuló ifjuság, zeneszó, és harangozás, úgy – mennyire lehet tarack durrogás közt várják a' magos utazót, és harsány szünni nem tudó éljenekkel üdvözik őt.

Ácson a helység kidíszítését az ottani uradalmi Tisztartó Úr szíves leend talán átvállalni, segítségül neki a megyei mérnök Nagy Antal úr kirendeltetvén.

7er Ha ő császári királyi Apostoli Felsege utját nem Ács, hanem Igmándfelé venné, akkor a kidiszítések mindkét Igmádon eszközendők, és ez esetben Nagy Igmádon a' catholicus egyház körül Nagy Igmánd, Kocs, és Szend, – Kis-Igmádon pedig a' kijelendő helyen Kis-Igmánd, Ács, és Mocska küldöncsége, és nagyszámú népessége üdvözlendik.

Midőn ezen figyelmeztetéseket illetőleg utmutatásokat a' főszolgabírói hivatalnak megírnám, egyszersmind a' legszigorúbban, és személyesen felelőssé teszem, hogy minden nemű intézkedései tökéletes pontossággal eszközöltessenek, úgy hogy sehol akár az előfogatok kirendelésében, – akár a nép felállításában akár a' Banderium lovaglásaiban rendetlenség ne legyen, a' harangozásra, éljenzésekre különösen gond, és felügyelet fordítassék, mivégből szükséges, hogy főbírói hivatal a' minden vallásu Lelkészeket, községi bírákat, és jegyzőket jó előre e' tárgyban értessítse: miszerint az állomány tőlük, mint az állomány szolgálaitól e' nagy fontosságú tárgyban lelkes közremunkálást igényel. – Különösen megvárom ezt a' községbeli jegyzőktől, kiknek most legszebb alkalom nyílik: miszerint magukat a' felettük lebegő azon gyanu alul mintha politikai maguktartása nem volna egészen fedhetetlen, – tisztítsák, és a' nép élén egész lelkesedéssel várják, fogadják, és üdvözljék Urunkat, Fejedelmünket.

Esztergom, jún. 15. 1852.”

Az utasítás azonban nem igazolta a Jagasits ellen felmerült gyanút, ráadásul huszonhárom község¹⁴ megnyugtató igazolást adott arról, hogy a lakosok önként jelentek meg az uralkodó esztergomi fogadásán. A nyilatkozatokat a bírón és a jegyzőn kívül általában több lakos is aláírta. Az igazolásokban foglaltakat a községi elöljárók a kiküldött bizottság előtt is megerősítették. Süttő község például 1852. augusztus 2-i keltezéssel állította ki az alábbi nyilatkozatot, amelyet a jegyzőn és a bírón kívül még kilenc személy írt alá:

¹⁴ Tát, Süttő, Epel, Szentlélek, Dág, Kesztölc, Lábatlan, Piszke, Leányvár, Csév, Sárísáp, Bajna, Mogyorús, Kirva, Nyergesújfalu, Úny, Bajót, Csolnok, Dömös, Marót, Nagysáp, Dorog, Tokod.

„Mi alul irottak aláztatossan jelentjük mindeniknek, a kinek tudni illik, hogy süttői község lakossaitól azon álitás nem volt ki mondva, és senki sem fogja tudni bé bizonyítani, hogy valaki erőszakossan volt kinszerítve, hogy Esztergomba bémenjen, a midön e folyó évi Julius 2kán Ö Császári Királyi Apostoli Felsege kör utján Esztergomba leg kegyessebben rendelyni méltosztatott, mivel mind valamenyi süttői lakosok akik akkor Esztergomba voltak, magok kívánttak bé menni, ezt neveink alá írásával, és helység pecsetjével meg hitelesítve bizonyítjuk.”¹⁵

A vizsgálat vezetője azt is tisztázta, hogy Jagasits szóbeli utasításaiban éppen arra szólította fel a hivatalokat, hogy ne alkalmazzanak erőszakot a községekkel szemben. A megyefőnök tehát mentesült a vádak alól, sőt a hírnevén esett csorba miatt elégtételre is számíthatott.

Reviczky főszolgabíró esete azonban nem volt ilyen egyszerű, ráadásul az eredeti vád mellett újabb és újabb panaszok merültek fel tevékenységével kapcsolatban. Az ügy Ferenc József esztergomi látogatásának előkészületeivel kezdődött, ennek részleteiről számos iratot találhatunk az aktában.

A kiküldött bizottság által összegyűjtött anyagok alapján az első panasz Reviczky ellen már a császári látogatás előkészítése során felmerült. A hatáskör túllépésének gyanújához az alapot feltehetően az a levél adta, amelyet Reviczky a kesztölci plébánosnak írt. A főszolgabíró ugyanis kemény hangon tette felelőssé a tiszteletet a nép július 2-i esztergomi megjelenéséért, miután a kesztölci jegyzőtől megtudta, miszerint a plébános megtiltotta a lakosoknak, hogy addig elhagyják a falut, amíg misét nem hallgatnak. A konfliktus az időzítésben rejlett, ha ugyanis a lakosok részt vettek volna a reggel hét órai misén, akkor elkéstek volna Esztergomból, és nem tudták volna „bemutatni hódolatukat” az uralkodónak. A jegyző szerint a tiszteletes ráadásul gyalázta a hivatalnokokat, amiért nem értik a kormány rendeleteit, panaszolta „birkái” megadóztatását, és fenyegetőzött, hogy gondoskodik arról, hogy Reviczkyt máshová helyezték át. A vallomás szerint a pap fügét mutatva mondta, hogy neki nem parancsol a főszolgabíró.

Az ügybe Scitovszky János hercegprímás is beavatkozott. Június 24-én kelt levelében felszólította Reviczkyt, hogy szolgáltasson elégtételt a kesztölci plébános számára. Az eset tisztázása érdekében Reviczky augusztus 4-i dátummal írásbeli nyilatkozatot tett, amelyben hangsúlyozta, hogy a kesztölci plébános kivételével az érintettek a legnagyobb készséggel fogadták intézkedéseit, Piszkén még az ilyenkor szokásos Boldogságos Szűz Mária Sarló Boldogasszony ünnepét is egy héttel későbbre halasztották. A főszolgabíró nyilatkozatában tagadta, hogy berendelte volna az embereket, és hozzátette, hogy csupán a rend fenntartása érdekében jelöltek ki egy helyet és időpontot az érkezők számára.

A császári látogatás napján azonban nem a környező települések lakosságának megjelenése, illetve távolmaradása okozott gondot. Az uralkodó megérkezését általában minden városban népiünnepély kísérte, amelyen az üdvözlésére érkezett lakosság ingyen ételt és italt kapott. Esztergomban néhányan bort és sört ajánlottak fel, hogy a környékbeli községekből érkezőket a császár távozása után megvendégeljék. A hordókat Reviczky a Felső- vagy más néven Kutyaszorító-szigeten őriztette. Néhány nagyvárosi (Esztergom déli része) lakos azonban ahelyett, hogy az ünneplő tömeghez csatlakozott volna, csónakokkal átkelt a Dunán, és felbontotta a hordókat. A bor nagy részét megitták, a többit hazavitték vagy eladták.

A július 4-én Reviczky által lefolytatott kihallgatás során a tanúk közül elsőként a városi szőlőhegymester vallomását vették fel, aki megerősítette, hogy a polgármester utasítására

¹⁵ A felhívás szövegét betűhíven közöljük, kivéve a rövidítéseket, amelyeket feloldottunk.

13 akó bort vittek ki a szigetre, ahova a nagyvárosiak és tabányiak a révész és a fakereskedő ladikjain már reggel átkeltek. Farkas István, akinek a ladikját a rendbontók ugyancsak felhasználták, ehhez hozzátette, hogy nem tudták megakadályozni az átkelést.

Ezután következtek a bor és sör eltulajdonításával megvádolt személyek, akik többnyire nagyvárosi lakosok voltak, de két katona is akadt közöttük. Az elsőként kihallgatott vádlott beismerte, hogy nem engedték meg neki az átkelést a szigetre, mégis megtette, ment a többiek után, és vitte a bort. A többi tizenhét vádlott hasonlóan nyilatkozott, ezért a vizsgálat alapján Reviczky főszolgabíró megállapította, hogy a vádlottak elmulasztották bemutatni hódolatukat az uralkodónak, helyette „megrögzött gonoszságokkal párosult negédes pajkossággal” követték el tettüket. Az ítéletek enyhe fenyítésre, néhány napi börtönre, illetve az elhordott bor és a megrongált hordó árának megtérítésre terjedtek.¹⁶

Az esetet az októberben kiküldött bizottság újra kivizsgálta, és ekkor a főszolgabíró valomását is rögzítették. Reviczky elmondta, hogy az összegyűlt lakosság felrúgására szánta a bort, ezért őriztette, azonban a nap folyamán megtudta, hogy néhány esztergomi polgár engedély nélkül feltörte a hordókat. A főszolgabíró egy hajdút küldött a helyszínre, aki reggel 9 óra körül jelentette, hogy a rendbontók elűzték az öröket, és megitták a bort.

A főszolgabíró ebben az időben az ünnepi eseménnyel volt elfoglalva, már felállította a csendőrséget a császár fogadására, ezért nem tudott intézkedni. Este hét-nyolc óra körül, amikor vége volt az ünnepségeknek, a fáradt és szomjas néppel (2000 fő) a helyszínre sietett, és látta, hogy tényleg elfogyott a bor. A garázdálkodók körülbelül százan voltak, akiknek nem volt elég, hogy részegre itták magukat, még haza is vittek a borból. Szép szóval nem sikerült rendet teremteni közöttük, ezért Reviczky előhúzta a kardját, de csak a penge lapját használta. Ez már hatásos volt. A főszolgabíró tagadta, hogy bárkit bántott volna. A további tanúk kihallgatása alapján sem tisztázható, hogy Reviczky milyen módon használta a kardját rendteremtésre, esetleg bárkit megsebesített vagy belökött volna a Dunába.

Reviczky ügye ezzel azonban nem dőlt el, további tanúkihallgatások következtek, amelyek alapján nem igazolódott a főszolgabíró erőszakos fellépése a Kutyaszorító-szigeten történtek kapcsán. Az esztergomi járás hivatalnokai hangsúlyozták, hogy a rendbontók már ittasak voltak, és nem látták, hogy Reviczky bárkit megütött volna. Az egyik község jegyzője, aki saját szolgabírója utasítására ment a szigetre, hogy rendet tegyen községe lakosai között, már jelen volt a főszolgabíró megérkezésekor, és hasonlóan látta az eseményeket, mint az előtte megszólalók. Azonban azt is hozzátette vallomásához, Reviczky rákényszerült arra, hogy a kardjával utasítsa rendre a garázdálkodókat. A jegyző szerint helyes volt az eljárás, mert a főszolgabíró megfelelő eszközt talált arra, hogy rendet tegyen.

A vizsgálat során további két ügy is a kiküldött bizottság látókörébe került, amelyek ugyancsak azt kívánták bizonyítani, hogy Reviczky több alkalommal is erőszakos módon járt el. Schikulszky gyógyszerész például azért került összetűzésbe a főszolgabíróval, mert a patikus ellenállt annak a rendeletnek, miszerint a ház előtti járdát a háztulajdonosnak kell tisztíttatnia, és virágokkal vagy zászlókkal díszítenie. Reviczky ezért egy hajdúval bevitette a gyógyszerészt, majd elmondta neki, hogy csodálkozott a magatartásán, mivel jó szellemi-

¹⁶ A két főbűnöst 14 nap börtönre ítélték hetente 3 napi böjttel a maguk költségén. A két katonát átadták a katonai hatóságnak, a bor árának rájuk eső részét szüleikre terhelték. A többiek pénzbírságot fizettek, amelyet a résztvevők számát és az okozott kárt figyelembe véve számítottak ki, és így egy főre 1 forint 52 krajcár jutott. Ezenkívül 6 pálcaütést is kaptak mindazok, akik nem voltak alkalmatlanok. Az alkalmatlanságot orvos állapította meg, annak fennállása esetén a testi büntetést 6 napi fogsággal váltották ki. Az elítéltek között volt egy nő is, de ő pálcaütést nem kapott, mert alkalmatlannak találták. A rendeletnek ellenszegülők még egyszer kifizették a pénzbírságot, és további 12 palcát kaptak.

ségűnek ismerte. A patikus ezután bocsánatot kért, és nyugodtan távozott. A gyógyszerész vallomásából is az derült ki, hogy a konfliktus valóban kézfogással végződött. A városban ennek ellenére az a hír terjedt el, hogy Schikulszkyt letartóztatták.

A másik eset okozója és elszenvetője Koroncsy molnármester felesége volt, aki nyilvánosan szidta a megyei hajdúkat azon a napon, amikor Ferenc Józsefet várták. Őt is bevitték a fogdába, azonban az ünnepség miatt Reviczkynek nem volt ideje lefolytatni a vizsgálatot, s a nőt fogva tartották az ünnepségek végéig. A főszolgabíró biztos volt abban, hogy nem fenyegette meg a molnárt a kardjával, a molnármester azonban másképp látta az esetet. Vallomása szerint a császár fogadásának napján az ünnepi menethez csatlakozó feleségét a hajdúk erőszakosan próbálták felzárkóztatni, mire az asszony megfenyegette a hajdúkat, akik ezért bekísérték őt a megyeházára. Amikor ő (a molnár) megpróbált közbenjárni felesége szabadon engedéséért, nem foglalkoztak vele érdemben, sőt a többszöri próbálkozás után a főszolgabíró megfenyegette kardjával.

Mindkét oldal részéről felsorakoztak további tanúk, így az esztergomi járási hivatal egyik segéde szerint Reviczky azt válaszolta a molnárnak, hogy nincs ideje, nem tudja meghallgatni a panaszt, az ünnepségek végeztével tud vele foglalkozni, de nem beszélt sértően a molnárral. Koroncsy egyik ismerőse is tanúskodott, akit a molnár megkért, hogy kézbesítse helyette a feltehetően a felesége szabadon bocsátására vonatkozó kérelmét a főszolgabírónak. A tanú átadta a levelet, Reviczky azonban olvasatlanul széttépte, arra hivatkozva, hogy már ismeri a tartalmát, visszaadta a széttéptett levelet, majd észrevette a molnárt, és hazaküldte. Arra azonban a tanú már nem emlékezett, hogy milyen szavakkal parancsolt rá Reviczky a molnárra. Az utolsó tanú az ügyben a hajdúkáplár volt, aki azt állította, hogy a megyeházán a várószobában találta a molnárnét, Reviczky parancsára letartóztatta, de külön kellett bezárni, ezért átküldte a városházára, ahol a városi biztos átvette, azután nem sokkal később a férj kérésére saját szobájába zárta. Este 9 óra körül engedték el a nőt a főszolgabíró parancsára. A káplár akkor nem volt jelen, amikor Reviczky a férjjel beszélt.

A kiküldött bizottság a vizsgálat után jelentést készített, a két vizsgálóbiztos véleménye azonban nem egyezett, ezért a jelentéstétel során még további bonyodalmak adódtak. Friedrich helytartósági tanácsos lezártnak tekintette az ügyet, október 11-i keltezésű beszámolójában tisztázta a Jagasits elleni vádak alaptalanságát, illetve részletesen bemutatta a Reviczky ellen felmerült panaszok kivizsgálását. Ennek kapcsán megjegyezte, hogy a Schikulszky- és a Korencsy-ügy azért került be a jegyzőkönyvekbe, mert Mühlens alezredes a vizsgálat folyamán újabb vádemelésekkel hozakodott elő Reviczky ellen. Ezek a vádak ugyan kívül estek Friedrich megbízatásán, de mivel összefüggtek az adott ügyvel, megvizsgálta őket. Jelentését azzal zárta, hogy Reviczky a kesztölci plébánossal szembeni nem megfelelő eljárásért komoly megrovást érdemel, egyebet nem. A Mühlens alezredessel való nézeteltérés kapcsán pedig a tanácsos hangsúlyozta, hogy az alezredes nyomást gyakorolt rá, hogy kezdjék újra a vizsgálatot a Reviczkyvel szemben felmerült vádak ügyében, azonban ő erre nem volt hajlandó, és külön jelentést készített. Friedrich azt is leszögezte, hogy amennyiben folytatják a vizsgálatot, ő nem vesz részt benne, mert éppen helyettesíti a kerületi főispánt.

A vizsgálattal kapcsolatban Jagasits megyefőnök már október 3-án elkészített egy beszámolót, amelyet egyenesen Augustus Antal kerületi főispánnak küldött. Jagasits véleménye megegyezett Friedrichével. A megyefőnök jelentése szerint a vizsgálat a legnagyobb szigorral, pártatlanul folyt, a vád, miszerint a császár valóban szívélyes esztergomi fogadtatása a megyei hivatalok erőszakoskodásainak lett volna köszönhető, pusztá rágalomnak bizonyult. Jagasits hangsúlyozta az örömmel éljenző nép önkéntes beáramlását a városba, és hozzá-

tette, hogy a hivatalos vizsgálat miatt támadások érték a lakosság részéről. Egyúttal megnevezte Müllhens alezredest, mint aki a valótlan vádakat felsőbb szintre továbbította.

A csendőrség által október 14-én készített véleményből kiderül, hogy miért csak októberben vizsgálták ki a két hivatalnok ügyét. Eszerint a halasztás oka az volt, hogy Jagasits szabadságát töltötte. Azonban nem lett volna szükséges a halasztás, mert a vizsgálat nem Jagasits, hanem a szolgabíró ellen folyt. A csendőrség előterjesztése arra is kitért, hogy a pest-budai kerületi főispán és Friedrich láthatóan már előzetesen úgy vélték, hogy a csendőrségi feljelentés alaptalan, és a szolgabíró törvényesen járt el. Ennek szellemében folyt a vizsgálat, amely Müllhens alezredes szerint nem volt pártatlan. Jagasits és Reviczky szerint azonban éppen Müllhens volt elfogult. Az összetűzések következtében Friedrich megírta a maga beszámolóját, amelyre Müllhens szerette volna rávezetni a megjegyzéseit, de a tanácsos megakadályozta ezt. A csendőrség újabb vizsgálatot javasolt, amelynek lefolytatására magyarul is tudó hadbírójukat ajánlották.

A Friedrich által készített jelentés és vele együtt a különböző vélemények először a pesti katonai kerületi parancsnoksághoz kerültek, ahonnan október 22-én megjegyzésekkel el látva küldték tovább azokat a kormányzóságnak. A beszámolót a parancsnokság alaposnak, teljesnek és kimerítőnek találta, és osztotta azt a véleményt, hogy a megyefőnökkel szembeni vádak megalapozatlanok voltak, a főszolgabíró elleniek is, kivéve a kesztölci plébános megfenyegetését, amiért komoly megrovás jár. Újabb vizsgálatot a parancsnok nem javasolt.

A hosszúra nyúlt és sok szálon futó ügyet végül a kormányzóság október 31-i leirata zárta le, amelyben az esztergomi tisztviselők elleni vádak megítélésében láthatóan elfogadták Friedrich álláspontját. Eszerint a Jagasits Sándor megyefőnökkel szemben felmerült gyanú minden alapot nélkülözött, a Reviczky járási szolgabíró elleni vádakat viszont megerősítette a vizsgálat. Reviczky Károly túllépte a hatáskörét, és nem tartotta be a törvényeket. Jagasitsot ennek szellemében kellett tudósítani a vizsgálat eredményéről, valamint arról, hogy tevékenységével Budán meg vannak elégedve. Reviczky ezzel szemben arról értesülhetett, hogy magatartása nemtetszést váltott ki, és legközelebb súlyosabb büntetésben fog részesülni.

Hivatalnokok a császári látogatás viharában

Az esztergomi eset alapján részletes képet kaphattunk arról, hogy megyei, járási és községi szinten mekkora terhet jelentett a hivatalnokok számára a császári látogatás, hiszen erőszak alkalmazása nélkül kellett volna megoldaniuk egy olyan feladatot, amelyet csak szigorú utasításokkal, nyomásgyakorlással és helyenként erőszakkal lehetett megoldani. Nemcsak a lakosság tömeges megjelenésének biztosítását érintette ez, hanem a rend fenntartását is az ünnepi eseményeken. Nyilvánvaló volt, hogy az esetleges hibák és mulasztások utólag majd a hivatalnokokat fogják terhelni, ezért a Budáról érkező rendeleteket figyelembe véve, írásban és szóban egyaránt keményen jártak el.

A csepi járásnak kiküldött – idézett – utasításból kiderül, hogy a megyefőnökségi hivatal a császári fogadtatás megszervezésében a járási főszolgabírói hivatalon és a községi bírókon kívül az uradalmi tisztartókat és a megyei mérnököket is igyekezett bevonni a szervezésbe, valamint a lelkészeket is nyomatékosan felkérte a közreműködésre. A szervezőknek nagyon sok embert kellett megmozgatniuk, hiszen minden járásnak 250 fős bandériumot kellett kiállítania, ami egyben 250 ló biztosítását is jelentette. A császár útvonala mentén fekvő községekben pedig a helyi lakosokon kívül a tanuló ifjúság is kivonult a tanítóval az élen. A környéken lévő falvaknak 50 fős küldöttségek formájában kellett képviseltetniük

magukat. Az elsősorban az előkelő birtokosokból álló delegációkat a lelkészek, bírók és jegyzők kísérték.

A községek számára nehéz feladatot jelenthetett a megfelelő külsőségek biztosítása, hiszen az érintett falvakban, különösen azon az utcán, amelyen a menet haladt, a házakat le kellett meszelni, az utcát tisztára kellett söpörni, aztán virágokkal és füvekkel behinteni. A házak homlokzatát zöld ágakkal, füzérekkel és az ablakokban zászlókkal kellett díszíteni.

Az utasítás végén a megyefőnökség arra is utalt, hogy a politikai szempontból nem feddhetetlen községi jegyzők számára a császári látogatás lehetőséget biztosít arra, hogy lemosassák magukról a gyanút, ami alatt feltehetően az 1848–1849-es múltat értették. A kompromittált hivatalnokokon kívül azonban bizonyára a többiek számára is fontos volt, hogy semmi ne zavarja meg az ünnepségeket, és ezzel ők is bizonyítsák rátermettségüket valamint megfelelő politikai beállítottságukat.

A bemutatott vizsgálat szerint Reviczky valószínűleg többször túllépte hivatali hatáskörét. Erre azonban nyomós indoka volt, hiszen ő felelt azért, hogy a járásában található községek Esztergomban megfelelően fogadják a császárt, és a látogatás idején minden rendben történjen. A cél érdekében a főszolgabíró bizonyára szívesen nyúlt a kardjához, hogy ezzel a mozdulattal adjon még nagyobb jelentőséget szavainak.

A polgári igazgatás vezetői részéről nem is merült fel kétség sem Reviczky, sem Jagasits intézkedéseivel kapcsolatban. Az esztergomi esetről gróf Anton de la Motte, a budai helytartóság alelnöke számolt be Albrecht főhercegnek. Az októberi vizsgálat eredményei mellett röviden jellemezte is az érintett hivatalnokokat. Ezek szerint Jagasits Sándor fáradhatatlanul tevékeny hivatalnok, aki ügyesen tervez, biztosan ítél, energikus a kormányzati intézkedések kivitelezésében, illetve következetesen halad a tisztsége által kijelölt úton. Az egyik legkiválóbb megyefőnök. Politikai beállítottsága kétségtelen, adminisztratív munkássága sikeres, elismerésként megkapta a Ferenc József-rendet. A vizsgálat során ártatlannak találták, ezért nyilvános elégtételt kellene kapnia. Reviczky Károly a jellemzés alapján a forradalom előtt megyei esküdt volt, 1849-ben a császári hadsereg előrenyomulásával járási szolgabírónak nevezték ki, de a felkelők elfogták. 1849. november 15. óta járási biztosként szolgált Esztergomban. Lojális alattvalónak, nagyon tevékeny és energikus hivatalnoknak bizonyult.¹⁷

A rendszer hűséges és gyakorlott hivatalnokairól volt szó, nem véletlen tehát, hogy az októberi vizsgálat kimenetele Reviczkyre nézve csupán komoly feddéssel (*ernste Rüge*) járt. Egy súlyos ítélet ráadásul magára a rendszerre vetett volna rossz fényt, hiszen éppen azt igazolta volna, amit a bécsi udvar mindenképpen el akart kerülni: a császár fogadására kivonult tömegek mögött álló kényszerítettséget. A magyarországi látogatást kísérő propagandának ugyanis azt kellett bizonyítania, hogy a magyarok elfogadták az új államrendet, vagyis a kormánynak sikerült betagolnia a Magyar Királyságot a birodalomba, ezáltal pedig a monarchia visszanyerte stabilitását és nagyhatalmi pozícióját.

Az esztergomi eset alapján a fenti elemzésen túl még egy mozzanatot emelnénk ki: a polgári igazgatás és a csendőrség közötti nézeteltérést, amely a vizsgálatot kezdettől fogva meghatározta, és végül az ügyről készített beszámoló kapcsán is bonyodalmat okozott. Más források is megemlítik, hogy a polgári hivatalok és a rendvédelmi szervek között gyakori volt a konfliktus. Forgách Antal gróf, a kassai kerület főispánja is utalt arra például 1852 őszén, hogy „helyi háborúk” folytak a polgári hivatalok és a csendőrség között. A főispán megpróbálta felhívni a kormányzóság figyelmét arra, hogy a folyamatos konfliktusok miatt a lakosság bizalmatlanná vált a polgári hivatalokkal szemben, és a parasztok szívesebben

¹⁷ MOL D 45 5. doboz 1852–11/30.

fordultak a csendőrökhöz problémáikkal. Forgách már intézkedett a helyzet javítása érdekében, és arra kérte a kormányzót, hogy a csendőrség részéről is történjenek lépések.¹⁸

Az 1852 őszi hangulatjelentésekből az is kiderül, hogy a hivatalnokréteg sürgette a Magyar Királyság kormányzatának végleges rendezését, hiszen az ideiglenes állapot nemcsak a munkájukat nehezítette meg, hanem a népben is tovább élte a reményt, hogy a kormányzat vissza fog térni a régi – 1848 előtti – rendszerhez.¹⁹

Záró gondolatok

A Magyar Királyság igazgatását egyfelől a rendszer ideiglenessége nehezítette, másfelől a különböző kormányzati szervek és hatóságok közötti hatalmi harcok, amelyek nem csak az alsó szinteken voltak jellemzőek. Az 1852-ben életre hívott Legfelsőbb Rendőrhivatal vezetője, Johann Kempen báró és Alexander Bach belügyminiszter között folyamatos volt a hatalmi harc, amely Magyarországra is kiterjedt. A hatáskörök tisztázatlanságából, illetve a bécsi politikusok tevékenységéből kifolyólag rivalizálás bontakozott ki az egyes bécsi hivatalok és a budai kormányzóság között is.²⁰

Nem könnyítette meg a hivatalnokok munkáját a lakosság részéről megnyilvánuló ellenállás sem, amelyet a végleges igazgatás 1853-as bevezetése és azt követően az ostromállapot feloldása sem szüntetett meg. A császár személyes megjelenése sem 1852-ben, sem öt évvel később, 1857-ben nem tudott javítani a közhangulaton.²¹ A Bach-rendszert Magyarországon sem 1852-ben, sem a későbbiekben nem sikerült konszolidálni, a bukás 1859-ben következett be.

¹⁸ A kassai kerületi főispán jelentése, Kassa, 1852. okt. 14. (Bereg-Ugocsa, Máramaros megye) MOL D 44 Abszolutizmuskori Levéltár, K. k. Militär- und Civil-Gouvernement für Ungarn, Polizei Section, Titkos Iratok. Hangulatjelentések, általános politikai ügyek 2. doboz 1852–2996.

¹⁹ A pest-budai rendőrigazgató hangulatjelentése 1852. szeptember-október hónapjára, Pest, 1852. okt. 31. MOL D 44 2. doboz 1852–3087.

²⁰ Stickler: *Erzherzog Albrecht von Österreich*, 141–142.

²¹ A császárnak nem csak a Magyar Királyságban volt része hívős fogadtatásban. A magyarországit megelőző itáliai (1851), illetve az azt követő horvátországi (1852) látogatások sem érték el a közhangulat javulását. Berzeviczy: *Az abszolutizmus kora Magyarországon*, 310.

ORSOLYA MANHERCZ

The noble judge of Esztergom in the storms of the 1852 imperial journey

In line with the reorganization of the Hapsburg Empire, Franz Joseph paid a visit to the Crown Lands during the first years of his reign. The imperial visit of 1850–1852 permitted him to introduce himself, to build his “imperial image” and at the same time to survey the state of the territories under his rule and the moods of his nations.

He came to Hungary – to be more precise, to Hungary, to the Voivodeship of Serbia and Banat of Temesvár and to Transylvania – in 1852. Both the emperor and his subjects still had vivid memories about the events of the 1848–1849 revolution and war of independence, which affected both the way the imperial journey was organized and received.

The Vienna Court intended to avoid at all costs that the reception festivities organized for the emperor seem forced, however, in many cases it was suspected that it was only due to the pressure exerted by local civil servants and the gendarmerie that residents showed up in large numbers to greet the emperor. A file surviving in archival sources testifies that the county prefect and the noble judge of Esztergom were proceeded against on the suspicion of aggressive and despotic measures. The proceedings outlined during the inquiry, the measures taken, the other causes discovered by the commission and the conflicts between the members show the difficulties in the civil servants’ tasks and the clashes between civil and law enforcement servants resulting from the unclear boundaries between their competencies.

On the whole, the imperial visit did not reach the desired result. Despite the zeal of loyal civil servants the consolidation of absolutist monarchy was unsuccessful.

VÉR ESZTER VIRÁG

Újraértelmezett szerepvállalások

*avagy Erzsébet császárné alak-változásai 1866-ban**

Sz. R. L.-nek

Tanulmányomban az Erzsébet királyné magyarországi kultuszát feltárni tervező kutatás eddigi részeredményei kerülnek bemutatásra a címben jelölt korai periódus jellemzőinek ismertetésével. Ez az időszak kultuszának átmeneti szakaszát jelenti, melyet a kultusztörténeti terminológiában „beavatás koraként” említenek: a korábbi hódolati retorika átlényegülésével,¹ az uralkodó család népszerűtlenségi mélypontról való elmozdulásával, a kultusz későbbi alaprétegeket jelentő elemeinek stabilizálódásával s konstans jelenlétével, az Udvar politikáját 1865-től kísérő arculatváltás látványos eredményeként megszilárduló, a korábbi érdektelenséget felváltó pozitív uralkodóné-kép „finom” mozzanatokban megnyilvánuló, lépésről-lépésre követhető (át)váltásával, majd e kép rögzülésével. A fordulat lényegében két lépcsőben következett be Erzsébet 1866-os magyarországi tartózkodásai során, melyre elsők között – főként az utazás reprezentatív vonatkozásában – Manhercz Orsolya hívta fel a figyelmet.² Ez a korábbi szakirodalmi³ és kultusztörténeti munkák⁴ utalásainak újraértelmezéséhez és részletekben való feltárásához vezetett el. Másfelől a reprezentáció vizsgálata során – melyben más-más hangsúlyokkal ugyan, de egyszerre van jelen a dinasztikus és a nemzeti „vonal”, épp a közeg érintkezésének eredményeként – szükségessé vált külön kitérni azon mozzanatok kutatására, hogy milyen kiemelt helyszíneken találkozik a dinasztia, az őket övező Udvar és a nemzet képviselői, milyen reprezentációk és szövegek keletkeznek, s azok milyen üzenetet hordoznak, valamint a színpalak mögött mely elemek

* Készült a Habsburg Történeti Intézet *Erzsébet királyné magyarországi kultusza 1914-ig* című kutatási programjának keretében. Erről bővebben: Gerő András – Tormácssy Zsuzsanna (szerk.): *Habsburg Történeti Intézet 2003–2010*. Budapest, é. n. 112. Ezúton szeretném köszönetemet kifejezni F. Dózsa Katalinnak, Deák Ágnesnek, Fazekas Istvánnak, Manhercz Orsolyának, Cieger Andrásnak, Borovi Dánielnek és Turbucz Dávidnak, hogy kutatásaim során tanácsaikkal, javaslataikkal segítették munkámat s egyúttal a kézirat formálódását.

¹ A kultusztörténeti korszakoláshoz lásd: Dávidházi Péter: *Három alapelv az irodalmi kultusz vizsgálatához*. Litteratura, 15. évf. (1989) 3-4. sz. 380.; valamint a személyi kultuszok történeti vonatkozású, módszertani megközelítéséhez: Turbucz Dávid: *A Horthy-kultusz kezdetei*. Múltunk, 54. évf. (2009) 4. sz. 156–199.; valamint ezek ritualizációjához és működési mechanizmusához: Romics Gergely: *Mítosz, kultusz, társadalom*. Mozgó Világ, 30 évf. (2004) 7. sz. 57–60.

² Manhercz Orsolya: *Az uralkodó Magyarországon, 1865–1866*. In: Gergely Jenő (főszerk.): *Vázlatok két évszázad magyar történelméből*. Budapest, 2010. 35–49.

³ Gerő András: *Ferenc József a magyarok királya*. Budapest, 1999.; Márki Sándor: *Erzsébet királyné*. Budapest, 1899.

⁴ Zsigray Julianna: *Erzsébet magyar királyné*. Budapest, 1944. 257.

határozzák meg a szereplők megnyilvánulásait.⁵ A legfőbb vizsgálandó kérdéskörnek az Udvar részéről megvalósuló gesztusokat tekintem, elsődlegesen az amnesztia hullámot, melyet az uralkodó tudatosan és gondosan koreografáltan családi boldogságához igyekszik kötni – a keresztény–feudális uralkodókép egyre anakronisztikusabb továbbélésével –, remélve annak kedvező fogadatatását és Erzsébet személyéhez való kapcsolását,⁶ ami nem ekkor, hanem jóval később következik be, noha a kultuszépítési technikák révén visszamenőleg is újraértelmezik a közelmúltat. Másfelől 1866 első felében és a nyári tartózkodás során lehet tetten érni két lépcsőben azt a „finom” folyamatot, amely átvezet a hódolati retorikából és a kényszerűen megrendelt hódolatból a kultikus beállítódáshoz,⁷ ami mind az Udvar szándékaival, mind a megegyezést kereső politikai elit „elfogadásával” találkozik, s leszivárog a szélesebb társadalmi rétegekig is, folyamatosan kitágítva a befogadó közeget. Ekkor kerül előtérbe a politikai szintéren Andrásy Gyula gróf személye, de az általa közvetíteni kívánt identitás megerősítésének eszközeként új Erzsébet-kép rögzítése is,⁸ amelynek hivatalos kultusszá emelése majd miniszterelnökségének első fázisában valósul meg, s már külügyminiszterségének idején teljesedik ki.

Mindeközben még hangsúlyosan nyomon követhető az a szerepzavar, amely a hivatalos közegek és a lakosság érintkezését jellemzi a lojalitás kikényszerített formáinak érvényre juttatása során a látogatások idején.⁹

Az Udvar által használt reprezentációs formákban a szimbolikus politika részeként – mintegy tükrözve az uralkodó „stratégiai” szándékaiban beállt változásokat – a korábban a nemzetépítés hangsúlyos elemeiként megjelent magyar ruha, zene és nyelv előtérbe kerülésében s az egyes helyszínek megválasztásában is érzékelhető az a törekvés, mely a szimbolikus, gesztusokkal kifejezésre juttatott engedményekkel tervezte „pótolni” a politikai követelések kielégítését.

Előzmények

Az uralkodó 1865. júniusi magyarországi látogatását követően,¹⁰ a kormányváltás jegyében döntés születik az országgyűlés összehívásáról, melynek megnyitására Ferenc József ismét a magyar fővárosba tervezett utazni, személyes jelenlétével is növelve az esemény jelentőségét. Ennek részleteiről már szeptemberben megindultak az egyeztetések, már ekkor fel-

⁵ E kutatási vonal felvetéséhez lásd: Erdősi Péter: *Udvar és nemzet. Egy kutatás kérdései*. Korall, 10. évf. (2009) 37. sz. 46.; az egyes helyszínek szimbolikus használatához: Edlmann, Muray: *A politikai színtér mint szimbólum*. (Ford.: Hidas Zoltán) In: uő.: *A politika szimbolikus valósága*. Budapest, 2004. 75–87.

⁶ Hermann Róbert: *A bosszúhadjárat vége és az amnesztia*. In: Vértanúk könyve. A magyar forradalom és szabadságharc mártírjai 1848–1854. Budapest, 2007. 344–346.

⁷ A korszakban ekkor épp a „hivatalos” törekvésekkel szemben formálódó nemzeti jellegű kultusz(ok)hoz lásd: Gerő András: *A Batthyány-kultusz*. In: *Két világ kutatója*. Urbán Aladár 80 éves. Budapest, 2009. 167–178.

⁸ Ennek első, korai, a későbbi kultuszjeleket együttesen felvonultató bemutatásához s ezzel valamelyest „kiforrott” megjelenéséhez lásd: [Szegfy Mórné Kánya] Emília: *Erzsébet császárné és magyar királyné*. Családi Kör, 7. évf. 9. sz. 1866. márc. 4. 193–195. (Ennek egy kiemelt részlete újraközlésben: Fábri Anna – Borbíró Fanni – Szarka Eszter (szerk.): *A nő és hivatása II. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1866–1895*. Budapest, 2006. 318–319.)

⁹ Gerő: *Ferenc József*, 104.

¹⁰ Az út során (1865. június 6–9.) az uralkodó jelentős belpolitikai engedményeket tett. Vö.: Sashegyi Oszkár: *Az abszolutizmuskori levéltár*. Budapest, 1965. 114.; Manhercz: *Az uralkodó*, 35–37.

merül Erzsébet utazásának a lehetősége is.¹¹ A császári pár magánéleti nehézségei azonban ekkoriban is jelentősen befolyásolták a politikai jellegű döntéseket is,¹² hiszen a várakozások ellenére novemberre az utazás részleteinek tárgyalása során Ferenc József úgy határoz, hogy eltekintve a korábban meghatározott ünnepélyes formáktól, kíséretét is szűk körűre „redukálva” jelenik meg.¹³ Erről a lapok is tájékoztattak: „Ő Felsége pesti útja már végleg meg van állapítva, és pedig december 12-dikére van határozva. A fejedelem egyelőre csak kis kísérettel utazik¹⁴ s itt mulatása hat, legfeljebb nyolcz napra terjed. Az országgyűlés megnyitása a hagyományos »dies comparationales« számbavételével decz. 14-én fog végbemenni. Miniszter nem kíséri el ő felségét, de a magyar főkancellár mindenesetre kíséretében lesz.”¹⁵ A későbbi „emlékeztetozításokkal” ellentétben ekkoriban nem található utalás Erzsébet esetleges szerepére, várva-várt megjelenésére, ahogyan az erdélyi országgyűlés összehívása kapcsán sem tulajdonítottak a kortársak jelentőséget annak a „véletlen” egybeesésnek, amelyre elsősorban Márki Sándor biográfiája nyomán az utókor felfigyel.¹⁶ Arra ugyanis a császárné névnapján került sor, sőt a korabeli visszafogott és a díszítésre fókuszáló – az 1850-es évek stílusát idéző – tudósítások ezzel szemben inkább az uralkodó fogadtatásának mintegy előzményeként/előképeként „kényszerűen” megünnepelt jellegét sugallják;¹⁷ az elvárásoknak megfelelő, gondosan kialakított díszletek közötti kivitelezést: „A múlt szombati ünnepi előadás Császárné Ő Felsége névünnepére, a nemzeti színházban igen fényesen sikerült. A nézőtér általános kivilágítása, a megjelenő nagy közönség, s kivált a pá-

¹¹ Franz Kuefstein gróf, főistállómester és első főudvarmester helyettes felterjesztése az uralkodóhoz. (Bécs, 1865. szeptember 21.) Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL), Bécsi levéltárakból kiszolgáltattott iratok; Udvartartási iratok, Obersthofmeisteramt, Hofzeremonielldepartement: Ungarische Landtage und Krönungen I 60. (a továbbiakban: I 60.) 1865-2-28.

¹² Corti, Egon Cäsar: *Erzsébet*. Budapest, 1935. 112–113.; Hamann, Brigitte: *Erzsébet királyné*. Budapest, 1988. 179–180.

¹³ Majláth György, udvari kancellár (Nr. 1432. präs.) felterjesztése az uralkodóhoz (Bécs, 1865. nov. 7.), az uralkodó láttamozásával (Schönbrunn, 1865. nov. 9.) MOL I 60. 1865-2-28/12/1. ff. 170-175., az uralkodó kíséretének tagjairól bővebben: Uo. ff. 79-89. A kapcsolódó rendelkezésekhez lásd a ceremonielleket: Uo. ff. 73-78.

¹⁴ Ez a döntés (feltehetően a császár nyitási szándékainak megfelelően, a kölcsönös „bizalom” megalapozása jegyében) mintegy összhangban állt a magyar liberális többség törekvéseivel, akik az általuk képviselt jogfolytonosság elvének értelmezésének megfelelően az uralkodóval való érintkezést helyezték előtérbe. Somogyi Éva: *A birodalmi centralizációtól a dualizmusig. (Az osztrák-német liberálisok útja a kiegyezéshez.)* Budapest, 1976. 97.

¹⁵ Politikai Hetilap, 1. évf. 22. sz. 1865. nov. 27. 284.

¹⁶ Simon Péter: *Király és korona. Pillantás a múltra és jelenre. I. Ferenc József és Erzsébet Ő Felségük megkoronáztatása negyedszázados évfordulójának alkalmából*. Budapest, 1892. 270.; Márki: *Erzsébet*, 6.

¹⁷ Egy-két lojális nyilatkozattól eltekintve, lásd: Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien (HHStA); Hofarchive (HA), Obersthofmeisteramt (Sekretariat) Ihrer Majestät der Kaiserin und Königin Elisabeth XII/26. (a továbbiakban: OMEa Kaiserin Elisabeth XII/26.) Kart. 12. Nr. 454/865. fol. 484.; Nr. 455/865. fol. 485.; Nr. 456/865. fol. 486-491. Korábban inkább nemzeti ellenállás övezte ezen alkalmakat a kortársak körében, hiszen 1849 után helyettesítették ezekkel a korábbi, a nemzetépítés részeként megjelenő magyar történelmi emlékezet kijelölt napjait. Lásd: Sinkó Katalin: *Ferenc József: a dinasztikus és a nemzeti reprezentáció versengése és dualizmusa*. In.: Fazekas István – Ujvári Gábor (szerk.): *Császár és Király. Történelmi utazás: Ausztria és Magyarország 1526–1918*. (Kiállítás az Osztrák Nemzeti Könyvtár dísztermében 2001. március 8. – május 1.). Bécs, 2001. 19.

holyok díszre, és az »Erzsébet« című eredeti dalmű előadásának sikere igazi ünnepélylyé emelték az estét.¹⁸

Ferenc József Pest-Budára érkezésével¹⁹ szinte egy időben Erzsébet is távozott Bécsből, amiről egy kommüniké formájában a félhivatalos lapban is beszámoltak közvetlenül a trónbeszéd ismertetését követően: „Császárné Ő Felsege f. hó 13-án Münchenbe utazott el.”²⁰ Bár felmerült esetleges megbetegedésének lehetősége²¹ – lelki leterheltségének következtében, amely korábban is számos válságos periódusban előtört –, mégis valószínűsíthetőbb, hogy ismételten házastársi konfliktus állhatott²² (és/vagy a fentiekkel összefüggően) döntésének hátterében:²³ „Császárné Ő Felsege, – mint az »Oest. Ztg.« [Oesterreichische Zeitung] nak Münchenből írják – f. hó 13-án estve a legszorosb incognito alatt oda érkezett s az incognito alapján az »angol udvar« cz. Vendéglőbe szállt. Ő Felsege különös kívánatára elmaradt a király általi szándékolt személyes fogadtatása a pályaudvarban is, miáltal az incognito megőriztetvén, Császárné Ő Felsege csupán legközelebbi rokonai: Károly Tivadar bajor herczeg, a Császárné testvére által a pályaudvarban, s Miksa herczeg, Ő Felsege atyja által várattott. Császárné Ő Felsege ottmulatása folytán valószínűleg a királyi család is valamivel hamarább, mint ez különben történnék, költözend be téli lakaiba a székvárosba.”²⁴ Az uralkodó országlása kezdeti, reményteli periódusának idején országgyűlési határozat születik arról, hogy „közös” küldöttséget választanak a császárné születésnapján köszöntésére, de azt kénytelenek Erzsébet elhúzódo távolléte következtében elhalasztani:²⁵ „Mint értesültünk, legkegyelmesebb Asszonyunk, a Császárné és királyné Ő Felsege csak e hó utolsó napjaiban váratik Bécsbe, s az országgyűlés két házának küldöttségét jövő január hó 8-án méltóztatik legkegyesebben fogadni.”²⁶ Mindemellett szinte „(ki)tüntető” jelleggel számolnak be a születésnap megünnepléséről országszerte;²⁷ Than-hoffer Pál Pest város hatósága rendezvényén²⁸ tartott beszédében áldást kérve Erzsébetre

¹⁸ Fővárosi Lapok, 2. évf. 267. sz. 1865. nov. 21. 1059.

¹⁹ Fogadtatásához lásd a részletes programot: Politikai Hetilap 1865. (I. évf.) december 11. 308. (Deák december 12-re pártértekezletet hívott össze Ferenc József fogadtatásának tárgyában. Szász Károly: *Egy képviselő napló-jegyzetei. Az 1865. december 10-én megnyílt országgyűlés alatt.* Budapest, 1878⁽²⁾. 1. köt. 10.

²⁰ Hivatalos rész. Sürögöny, 5. évf. 267. sz. 1865. dec. 15.

²¹ A hivatalos álláspont szerint Erzsébet korábbi müncheni kezelőorvosával, Fischer doktorral szeretne volna kivizsgáltatni magát. Corti: *Erzsébet*, 112.; Hamann: *Erzsébet*, 179–180.

²² Erzsébet első „látványos” távozására 1860 júliusában került sor, ekkor idősebbik gyermekével, Gizellával Possenhofenbe utazott. F. Dózsa Katalin: *Megértő feleség és szenvedélyes anyja.* In.: Rác Árpád (szerk.): *Erzsébet a magyarok királynéja.* Budapest, 2001. 41.

²³ Hamann: *Erzsébet*, 179–180.; Herre, Franz: *Ferenc József élete és kora.* Budapest, 2000. 208–209.

²⁴ Tárca. Napi újdonságok. Sürögöny, 5. évf. 290. sz. 1865. dec. 19.

²⁵ A képviselőháznak 1865. december 18-i ülésén döntött erről, s azt a főrendek is elfogadták. *Főrendiházi irományok*, 1865. I. köt. (Nr. 26.) 97.; a halasztásról lásd: Majláth György magyar kir. udv. kancellár 1741. sz. felterjesztése (Bécs, 1865. december 25.) Erzsébet császárné Főudvarmesteri Hivatalának a deputáció tárgyában. HHStA OMeA Kaiserin Elisabeth XII/26. Kart. 13. Nr. 3/866. ff. 2-5.

²⁶ Tárca. Napi újdonságok. Sürögöny, 5. évf. 295. sz. 1865. dec. 24.

²⁷ Sürögöny, 5. évf. 296. sz. 1865. dec. 28.

²⁸ Pestváros hatósága és képviselői a belvárosi plébánia-templomban (december 24-én) tartott istentiszteletet követően testületileg felkeresték a főtárnokmestert Budán, ahol a főpolgármester betegsége miatt a városi főbíró mondott köszöntőt. (Erről értesítve a császárnét, a szokásoknak megfelelően ő legfelsőbb köszönetét fejezte ki a megjelenteknek. Majláth György magyar kir. udv. kancellár)

előre vetíti az Erzsébet kultuszának egyik fő aspektusává váló Mária-analógiát is, reflektálva a politikai változásokra:²⁹ „...női bájakban egyformán tündöklő Felséges asszony fejére; és engedje meg, hogy miként a mennyben a Megváltó édesanyját e nemzet mint védasszonyát tiszteli, ugy a dicső Fejedelemnő e földön a magyar nemzet boldogító védasszonyává válhasson.”³⁰

Előkészületek

A magyar országgyűlés két házának megvalósult bécsi fogadtatása 1866. január 8-án a teatralitás jegyében ismét újabb lépcsőt jelentett a közeledés irányában.³¹ Erzsébet ezúttal betöltötte azt a szerepkört a dinasztikus reprezentáció főszereplőjeként, amire egyébként oly ritkán volt hajlandó Ferenc József politikájának reprezentánsaként, miközben alkatilag – bár a közszereplést rendkívül nehezen viselte kötött formalitásával, ürességével és bábszerűségével³² – finomságával, érzékenységével és intelligenciájával rendkívül alkalmas volt a szerepkörre, s ezzel az Udvar (hathatós) eszközként már korábban is számos esetben hangsúlyosan számolt.³³ A hercegprímás beszédére adott – sokat idézett magyar nyelvű – válaszában Erzsébet megújította Ferenc József korábban tett ígétét közös (mielőbbi) magyarországi látogatásukra vonatkozóan.³⁴ Ez a beszéd később formálódó kultuszában is kiemelt eseményként szerepel majd.³⁵ S azt akkor a hódolati retorika mellett fokozatosan átalakuló hódoló tisztelet jegyében – noha az erőteljes propagandisztikus szándék sem vitatható az egyre tudatosabb imázsépítés részeként – „üdvözölik” a magyar lapok: „Háromszáz negyven éve, hogy a magyar királyné ajkán nyilvános alkalommal először csendült meg hazánk

lár átírata Sennyey Pál főtárnokmesternek (Bécs, 1866. jan. 10.) MOL Abszolútizmuskori Levéltár, Magyar Királyi Helytartótanács, Elnöki iratok, D 191. (a továbbiakban: D 191.) 1866-I-306. f. 168.)

²⁹ Az uralkodó kegyelmezési hullámának eredményeként december 24-én hét magyar politikai foglyot engedtek ki az olmtüzi várbörtönből, ami a későbbi kultikus hagyományban összefonódott az uralkodó felségének kegyességével, azt az ő személyes közbenjárásának vélve: „Vajjon gondolt-e a hét közül valamelyik arra, hogy Üdvözítőnk ama születésnapján Annak neje is ünnepli születése 28.-i évfordulóját, ki a szabadság angyalát hozzájuk küldte?” Simon: *Király és korona*, 282. (Az ennek kapcsán fogantatosított intézkedésekhez lásd: Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL), IV. Megyei törvényhatóságok, szabad királyi városok és törvényhatósági jogú városok; Pest szabad királyi város levéltára, 1319. Pest város polgármesterének elnöki iratai (a továbbiakban: IV. 1319.) 16/1866.) Erzsébet kultuszának egyes elemeihez és későbbi „tárgyasulásokhoz” lásd: Borovi Dániel: *Zala György bécsi Erzsébet királyné-síremléke és az Erzsébet-kultusz szakralizáló emlékei az 1900 körüli magyar szobrászatban*. Műemlékvédelem, 55. évf. (2011) 5. sz. 291–293.

³⁰ Sürgöny, 5. évf. 296. sz. 1865. dec. 28.

³¹ Az ezt megelőző egyeztetési folyamathoz lásd: Majláth György magyar kir. udv. kancellár 6. Präs. sz. felterjesztése Alfred Königsegg-Aulendorf grófnak, Erzsébet császárné főudvarmesterének (Bécs, 1865. január 5.). HHStA OMeA Kaiserin Elisabeth XII/26. Kart. 13. Nr. 14/866. ff. 24-26.

³² *Egy udvarhölgy naplójából. Festetics Mária grófnő, udvarhölgy naplójának Budán és Gödöllőn papírra vetett részei*. Ford. és összeáll.: Tolnayné Kiss Mária. Gödöllő, 2009.

³³ „Erzsébet császárné szépsége sok olyan személyt vonz az udvarba, akik különben távol maradnának.” Johann Franz Kempen von Fichtenstamm 1856-os naplóbejegyzését idézi: Hamann: *Erzsébet*, 182.

³⁴ Szász: *Egy képviselő*, I. 72.; beszédének részleteihez lásd: Sürgöny, 6. évf. 6. sz. 1866. jan. 10.

³⁵ Az 1857-es út során még tekintettel kellett lennie az egyes hatóságoknak arra – például üdvözlőbeszédek megfogalmazásakor –, hogy a császárné nem ért magyarul. Lásd erről: Manhercz Orsolya: *Magas rangú hivatalos utazások Magyarországon a Bach-korszakban. Ferenc József magyarországi látogatásai 1849 és 1859 között*. (PhD-disszertáció.) Budapest, ELTE BTK Történeti Intézet, 2012. 158.

zengetes nyelve, s ha e körülmény egyrésztől csak öregbitheti azon hódoló hűséget, melyel Ő Felsége elébe örömmel repdes minden magyar sziv: ugy másrésztől méltó és biztos inauguratiója amaz új korszaknak, melyért buzgón epedezünk, melyet óhajtvá remélünk bekövetkezni.”³⁶

Az uralkodó pár tervezett magyarországi látogatása kapcsán azonban – magyar oldalról is – megfogalmazódtak (jogos) kételyek a tekintetben, hogy ha az a reprezentáció előtérbe kerülésével járhat, azzal az érdemi országgyűlési munka halasztást szenvedhet, ami talán az udvar részéről a „puhítás” és „megnyerés” politikájának érvényre jutását is eredményezheti (az valóban meghatározza majd az 1866-os év eleji uralkodói tartózkodás jellegét):³⁷ „S megvallom még is, hogy a királyné már e napokban lejjön, mint rebesgetik, magunk érdekéből még sem ohajthatom. Nem, egyedül azon szempontból, mert akkor az elfogadási s egyéb ünnepélyek szükségkép ismét előtérbe lépnek s nem engednek már egyszer, hogy úgy mondjam neki fekönni a dolgoknak; holott ha egyszer bele kezdenék, rendeznök [...] a teendőket, ha mintegy belemelegülnék a munkába: a félbeszakítás világért sem lenne oly zsidbasztó, mint így a belekezdeni nem tudás.”³⁸ A birodalom nyugati felében reális félelmek merültek fel a magyaroknak teendő esetleges politikai engedmények miatt,³⁹ s ennek esetleges gazdasági kihatásait is felvetették a hosszabb, báli szezonban megvalósuló uralkodói tartózkodás kapcsán (amivel magyar kereskedő rétegek is hangsúlyosan számolnak⁴⁰ az országgyűlés ülésével együtt): „Aggálylyal gondolnak ugyan arra, hogy a Felsőnek Budán hosszabb mulatása, továbbá Buda-Pestnek kereskedelmi tekintetben a közelebbi időben várható jelentékenyebb emelkedése, nemkülönben a decentralisatio Bécs eddigi segédforrásait megkevesbitendi.”⁴¹ Vagy más helyütt még „kifejezőbben”: „...látjuk már, hogy megint nem lesz semmi, mi mindent elvesztettünk, ti pedig nem fogtok nyerni semmit; ti nem akartok semmi áldozatot hozni és mi annyit áldoztunk már; először megszüntették a reichsrátot és ezzel mindjárt kétszáz idegennel kevesebb van itt, a kinek naponként tíz forint költeni valója volt, most meg udvari bál is csak egy lesz, a legszebb ünnepélyeket Pesten fogják tartani; mi szegény bécsiek anyagilag tönkre jutunk és végre még ausgleich sem lesz...”⁴² A bécsi közvélemény Erzsébettel mint hathatós eszközzel számolt a politikai átalakulás várható fejleményeiben, mondván, ha Ferenc József 1865. decemberi útjának ekkora közvetlen hatása volt a közeledés tekintetében, akkor a császárné (várt) jelenlétével kiegészülve az még inkább fokozódhat:⁴³ „Nem maradhat el, hogy a Felső Fejedelmné kegyessége és szendesége, valamint hű országanyai érzülete által a gyors és biztos pacificatio új biztosítékát ne nyujtsa s fogadjja [Magyarország – V. E. V.]”⁴⁴ – idézte a *Sürgöny*.

³⁶ Zs.-a.: Bécsi tárcza-levél. (1866. január 9.) *Sürgöny*, 6. évf. 7. sz. 1866. jan. 11.; az uralkodócsalád magyar nyelvismereteinek és nyelvhasználatának rövid áttekintéséhez lásd: Toldi Ferenc: A magyar nyelv az ausztriai ház tagjainál. (Nyelvtörténeti vázlat.) *Tárcza. Magyar Világ*, 2. évf. 34. sz. 1866. febr. 13.; vö.: Cieger András: *Lónyay Menyhért 1822–1884. (Szerepek – programok – konfliktusok.)* Budapest, 2008. 41.

³⁷ Az utazás költségei – mutatva egyúttal a válságos időkben is annak exkluzív jellegét, illetve e hátságok kiemelt fontosságát – 324 725 forintot tettek ki. HHStA Kabinettsarchive (KA); Kabinettskanzlei, Separatakten Nr. 162/866.

³⁸ *Szász. Egy képviselő*, I. 72–73.

³⁹ Somogyi: *A birodalmi centralizációtól*, 89.

⁴⁰ Sor került több cég udvari szállítói rangra emelésére, lásd: MOL D 191. 1866.-I.-1254. ff. 226-245.

⁴¹ Zs.-a.: Bécsi tárcza-levél. (1866. január 9.) *Sürgöny*, 1866. 6. évf. 7. sz. jan. 11.

⁴² Bécsi levelek. (Bécs, jan. 20.) *Politikai Hetilap*, 2. évf. 4. sz. 1866. jan. 22. 45.

⁴³ Az Ost Deutsche-Post beszámolóját elemzi: *Sürgöny*, 6. évf. 25. sz. 1866. febr. 1.

⁴⁴ A Vaterland tudósítását idézi: *Sürgöny*, 6. évf. 25. sz. 1866. febr. 1.

Január 29-ére tűzték ki az uralkodópár Pest-Budára érkezését, amelyet a lakosság egyre megélenkülő figyelme kísért.⁴⁵ „Figyelmeztetés. Ó Felsegeiknek az indóházban fogadásában számos hölgy is résztvenni óhajtván, az alulirt polgári választmány akkép intézkedett, miszerint az egyik, és szőnyegekkel beborított oldal a hölgyek részére fenntartassék; s az indóházba a tisztességesen öltözött egyéneknek belépti díj nélkül bebocsáttasanak.”⁴⁶ Az uralkodó a korábbiakkal ellentétben azt is kinyilvánította, hogy mellőzni kívánja a „kötött” programokat,⁴⁷ egyúttal kijelölte Erzsébet számára a hagyományos (női) szerepkörben a jó-tékonyosság gyakorlását,⁴⁸ melyben Mária Dorothea (József nádor harmadik felesége)⁴⁹ tevékenysége óta nem, illetve csak részben részesültek a magyar alattvalók⁵⁰ a családi tragédia nyomán kényszerűen lerövidült 1857-es körutat kivéve. A hirtelen uralkodói döntés egyúttal mutatta a képlékenységet is,⁵¹ amely ekkor az uralkodó „közeledését” is jellemez-

⁴⁵ Az utazás részletes programjához lásd: MOL I 60. 1865-2-28. fol. 2. (Programm zur Reise Ihrer Majestäten des Kaisers und der Kaiserin am 29. sten Jänner 1866 nach Pest-Ofen.); továbbá a pest-budai tartózkodáshoz: MOL D 191. 1866-I-518. ff. 1-157. A vasúttársaságok különjáratok indításával és kedvezményes tarifa ajánlatokkal ösztönözték a vidéki érdeklődőket az ünnepségeken való (tömeges) megjelenésre. Ujdonságok. (Pest, jan. 26.) Magyar Világ, 2. évf. 21. sz. 1866. jan. 27.

⁴⁶ Polgári választmány közleménye/határozata (Pest, 1866. január 26.) *Sürgöny* 6. évf. 21. sz. 1866. jan. 27. A későbbiekben biztonsági okokból bevezetésre került az ún. belépési igazolvány. Frisnyák Zsuzsa: *Fejezetek az udvari és kormányzati utazások történetéből*. Budapest, 2000. 91.

⁴⁷ Az udvari előkészületekhez és a tervbe vett programokhoz lásd: Raymond udvari titkár feljegyzése előterjesztése az elkövetkező utazással kapcsolatban (Bécs, 1866. január 12.) MOL I 60. 1865-2-28. ff. 56-62.

⁴⁸ A Habsburg udvarban uralkodó hagyományok a család nőtagjait elsődlegesen a reprezentációra s a karitatív tevékenységekre korlátozták. Somogyi Éva: *Erzsébet királyné Magyarországon. Erzsébet királyné kultusza*. História, 6. évf. (1984) 4. sz. 9.; Gerő András: *A magyar Habsburg – szűkséglet, lehetőség és valóság*. In.: uő.: *Képzelt történelem. Fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX–XX. századi történetéből*. Budapest, 2004. 110.

⁴⁹ Kettejük között egyébként is párhuzamot vontak, mivel a nádor felesége az 1825-től ülésező országgyűlés öt üdvözlő küldöttségnek magyarul válaszolt 1826 januárjában. Toldy: *A magyar nyelv*, i. m.

⁵⁰ A karitatív szerepkört, illetve a reprezentatív feladatkörök némelyikét 1851-től fő kormányzónéi minőségében Albrecht főherceg felesége, Hildegárd főhercegnő vette át. (Manhercz Orsolya szíves közlése.) Az idegen uralmat reprezentáló katonai fő kormányzó népszerűtlensége és „kényszerű” elszigeteltsége azonban értelem szerűen éreztette hatását e területen is. Vö.: Szögyény-Marich László: *Mindenütt csak panasz és elégedetlenség hallható*. In.: Tóth Gyula (szerk.): *A föld megszünt. Emlékiratok, naplók az abszolutizmus (Bach) korából*. Budapest, 1985. 1. köt. 74.

⁵¹ A korábbi gyakorlatot az előre meghatározott és az illetékes hatóságoknak továbbított program szinte menetrendszerű követése jellemezte, amellyel egyúttal biztosítható volt azok kontrollálása is. MOL D 120. Abszolutizmus kori Levéltár; K. k. Statthaltere Abtheilung Ofen, „Kaiser-Reise” 1-199/1857. ff. 1-600. Vö.: Manhercz Orsolya: *Ferenc József 1857-es magyarországi utazása a Tímes hasábjain*. Magyar Könyvszemle, 125. évf. (2009) 1. sz. 47. A valóban váratlan, utolsó pillanatban közzétett „legfelsőbb” elhatározások számos meglepetéshez vezettek, ami a tájékoztatás terén is nehézséggel járt: „A reporterek s a bécsi hírkapkodók a Fölségek itt mulatása alatt úgy megvannak szorulva, mint soha az előtt. Máskor az udvari személyzet egy nappal korábban értesült a legfelsőbb akaratnak akaratlán megfelelelő lett elintézve s a hírlapok tudósítói, már huszonnegy órával előbb pingálták le szépen azt, a mi csak azután volt történendő. Most azonban a Fölségek közvetlen környezete sem tudja, a következő percz mit hoz?” Náday Ezüstös [Ábrányi Kornél]: *Fővárosi levél*. (Pest, febr. 8.) Magyar Világ, 2. évf. 31. sz. 1866. febr. 9.

te:⁵² „...miszerint ez időre nem állapított meg semmi hivatalos program. Ő Felsége nem tekinti magát vendégnek, s ennél fogva mindennap meg fogja a nap teendőit határozni; mindamellett azon biztos reményt táplálják, miszerint Császárné Ő Felsége az Elisabethinumot, az angol szüzek zárdáját, a szürke nénéket, a bölcsödét, az árvaleányházat s a szegénygyermek kórodát mindenesetre meg fogja látogatni.”⁵³

Megérkezés

Az uralkodó pár Pestre utazása során, az udvari különvonattal néhány (összesen hat) rövid megállót iktatott be, az előzetes terveknek megfelelően, közöttük Pozsonyt és Esztergomot is. Az esztergomi „kiszállás” során⁵⁴ – már érzékelhetők a korábbi látogatás és a politikai engedmények nyomán bekövetkezett irányváltás hatásai, ami Erzsébetre is egyre fokozottabb és látványosabb formában kivetül – Ferenc József a helyettes főispán üdvözlő beszédét követő válaszát követően ismét „az udvari kocsiba szállt,⁵⁵ de azonnal visszajött, és karján vezette a szeretett Királynét, magyarosan öltözve. A sokaság dörgő éljenekbe tört ki, midőn, hála az égnek, a jó egészségnek örvendő Királynét megpillantá, kit szintén helyettes-főispán üdvözölt, mire aztán a vonat a sokaság üdvkívánatai közt tovarobogott a főváros felé.”⁵⁶

A pest-budai fogadtatást már Erzsébet előtérbe kerülése jellemzi; így például a díszítés kialakítása során a császári színek korábbi (sérlemezett) dominanciájával szemben, ennek kiváltására előszeretettel utaltak a császárné bajor mivoltára: „A várost nagyon csinosan feldíszítették, főként a nemzeti lobogóval, de voltak kék és fehér drapériák és szalagok is, ezek a bajor színek.”⁵⁷

A bevonulást ezúttal felsőbb utasításra, élve a modern propagandisztikus eszközökkel, lefényképeztették, és sokszorosított grafikákon is számtalan formában megjelentették.⁵⁸ Az

⁵² A közeledés politikai vonatkozásairól az elutazást megelőző, 1866. január 27-i minisztertanácson egyeztettek. Határozott fellépést csak a Monarchia egységét és hatalmi helyzetét veszélyeztető kérdésekben irányoztak elő, míg a jogi kérdések vonatkozásában korainak ítélték az elköteleződést valamely irányban, egyúttal teret biztosítva valamelyest a „plasztikusságnak”. HHStA Kabinettkanzlei, Ministerratsprotokolle 1866. Nr. 1472. (1866. január 27.) Idézi: Somogyi: *A birodalmi centralizációtól*, 104.

⁵³ A Magyar Világban megjelentek alapján közli: Sürgöny, 6. évf. 22. sz. 1866. jan. 28. Erre vonatkozóan már előzetesen történtek egyeztetések, felkérve az egyes szerveket, hogy a tárnokmesterrel folytatott megbeszélést követően felterjesztésre kerüljenek azon intézetek, melyeket az uralkodó pár figyelmébe ajánlottak „megtekintés végett”. Lásd erről: BFL IV. 1319. 119/1866.; Rottenbiller Lipót Pest sz. k. város főpolgármesterének 119. eln. sz. felterjesztése Sennyey Pál főtárnokmesterhez (Pest, 1866. jan. 24.) MOL D 191. 1866-I-518. 38.

⁵⁴ Fogadtatásuk előkészítéséhez lásd: Esztergom megye főispáni helytartójának 36. eln. sz. felterjesztése Sennyey Pál főtárnokmesterhez (Esztergom, 1866. jan. 15.) MOL D 191. 1866-I-518. f. 15.

⁵⁵ A vasúton történő utazás az uralkodóház protokolljára is hatással volt, lásd: Frisnyák: *Fejezetek*, 8–11.

⁵⁶ A császári-pár bevonulása. Pesti Napló, 17. évf. 23–4733. sz. 1866. jan. 30.; a tudósításokban kiemelésre került, hogy Erzsébetet az utazásra magyar felolvasónője, Ferenczy Ida is elkísérte. Fővárosi Lapok, 3. évf. 22. sz. 1866. jan. 28. 87.

⁵⁷ Mary Elisabeth Stevens levele nővérének, Elisa Stevensnek ([Buda], 1866. febr. 3.) Közli: *Levelek az Andrássy-házból (1864–1869.)*. Egy angol nevelőnő levelei. S. a. r. Cieger András. Budapest, 2007. 193–194.

⁵⁸ Tárca. Napi ujdonságok. Sürgöny, 6. évf. 23. sz. 1866. jan. 30.; Különfélek. (Pest, jan. 30.) Pesti Napló, 17. évf. 24–4734. sz. 1866. jan. 31.; Borovi Dániel: *Habsburg reprezentáció Magyarországon a XIX. század második felében. Ferenc József és Erzsébet magyarországi portréi*. (Szakdol-

utazást, illetve a pest-budai tartózkodást a korábbiakhoz képest jóval intenzívebb magyar sajtókampány kísérte.⁵⁹ A kellő hatás elérésének érdekében a hideg idő ellenére Erzsébet nyitott hintón kocsizott át Budára, az öltözkéneke kiválasztásakor magyar utalásokkal – ami szinte végigkísérte magyarországi reprezentációját:⁶⁰ „Nyitott hintón hajtatott be a városba, a lehető legegyszerűbb ruhát viselte, fekete bársonyköpenyt és kis magyaros kalapot toll nélkül, amely nagyon egyszerűen bársonnyal volt szegélyezve. Igen szép asszony, különösen gyönyörű az arca felső része, és pompás a haja. Üdvívalgás fogadta, ő pedig a vasútállomástól a palotáig nem szűnt meg bólogatni. Mivel ez egy órányi kocsit, szegény lélek jól elfáradhatott. Vele volt a császár huszáruniformisban, de az arcán még mindig meglehetősen rosszkedv látszott, bár bizonyára örült a fogadtatásnak. Az állomásnál egy ideig vesztegelt, mert az emberek, amint itt gyakran teszik, túlzásba estek, körülvették a hintót, és lehetetlen volt elindulni.”⁶¹ Miközben az uralkodópár bevonulását övező reményteljes hangulatot⁶² és érzékelhető változást a Lajtán túl is kedvezően fogadták, egyúttal reményeket tápláltak Erzsébet női mivoltából következő szerepvállalását illetően, s mintegy a békéltető szerepkörben „léptették fel”: „Bizonyosan nem közönyös dolog az, hogy a Császárné Felső Férje karján a budai királyi várakba bevonult. A lelkesedés, melylyel üdvözöltetett, nem szólhat csak az Uralkodóné személyének. »Férfiak alkudoznak. Hová a nő férje kíséretében lép, többnyire minden viszály elnémul, a béke biztosítva van.«”⁶³ [Kiemelés tő-

gozat.) Budapest, ELTE BTK Művészettörténeti Intézet, 2006. 64–68.; Tomsics Emőke: *Királyi öltöztetőbabák. Az 1866-os királylátogatás képei*. Fotóművészet, 52. évf. (2009) 1. sz. 118–120.

⁵⁹ Az előzményekhez összehasonlításként lásd: Manhercz Orsolya: *Az 1857-es császári utazás sajtója*. In.: Gergely Jenő (főszerk.): *Fejezetek a tegnapi világból*. Budapest, 2009. 57–62.; az információ gyűjtés nehézségeihez, valamint az ebből fakadó esetleges tévedésekhez lásd még kortárs visszaemlékezést: Náday Ezüstös [Ábrányi Kornél]: *Fővárosi levél*. (Pest, febr. 8.) Magyar Világ, 2. évf. 31. sz. 1866. febr. 9.

⁶⁰ Erzsébet ruhatárában fellelhető példának okáért egy zsinóros díszítésű korai (1864 körüli) Worth darab (bolero) is. F. Dózsa Katalin – Hegyiné Déri Erzsébet. (szerk.): *Párizs és Budapest a divat tükrében 1750–2003*. Budapest, 2003. 144. (MNM ltsz.: T. 1966.80); Borovi: *Habsburg reprezentáció*, 67.

⁶¹ Mary Elisabeth Stevens levele nővérének, Elisa Stevensnek ([Buda], 1866. febr. 3.) Közli: *Levelek az Andrássy-házból*, 193–194. A magyaros viselet a nemzeti ellenállás részeként az 1860-as évek elején reneszánszát élte Magyarországon, de erre az időszakra azonban már kezd visszaszorulni: „De bármennyire volt is magyar Ő Felsője öltözkéneke, kötelességem kinyilatkoztatni, hogy a nemzeti viselet az ideai farsangon ismét csak mostoha gyermekül tekintetik.” *Divattudósítás*. Családi Kör, 7. évf. (1866) 5. sz. 118.; a korábbi jellemzőkhöz lásd: Berzeviczy Albert: *Régi emlékek 1853–1870*. Budapest, 1907. 122.; Váry Gellért: *Magyar viseletek 1861-ben*. In: A föld megőszült, 26–28.; F. Dózsa Katalin: *A budapesti divat fénykora. A magyar divatipar megerősödése és nemzetközivé válása 1850–1918 között*. In: F. Dózsa Katalin (szerk.): *A Magyar Divat 1116 éve. A magyar viselet a honfoglalástól a 21. század elejéig*. Budapest, 2012. 104–111.; Lukács Anikó: *Átöltözések. A 19. századi magyar nemzeti divat emlékiratok és naplók tükrében*. Aetas, 23. évf. (2008) 3. sz. 51–56.

⁶² A nagyszámú tömeg ellenére a korábban alkalmazott katonai felügyelet helyett a helyszínek biztosításában ezúttal – egyes laptudósítások értesülései szerint – egyetemisták és a rendezőség tagjai vettek részt. Áldor Imre: *A hét története*. Magyarország és a Nagy világ, 2. évf. 5. sz. 1866. febr. 4. 75.

⁶³ A Presse tudósítását idézi: Sürgöny, 6. évf. 25. sz. 1866. febr. 1. Ennek egyes hangsúlyos részeihez lásd: Rákai Orsolya: *Kaméleon-kultusz. (Erzsébet királyné kultuszának alakulástörténete a kollektív identitás alakításától az egyéni identitás alakításáig)*. In: Hites Sándor – Török Zsuzsa (szerk.): *Építész a kőfejtőben*. Tanulmányok Dávidházi Péter hatvanadik születésnapjára. Budapest, 2010. 250–258.

lem. – V. E. V.] A megérkezésükről szóló tudósításokban már tetten érhető az a hatásmechanizmus, ami mindvégig érvényesült Erzsébet nyilvános szerepléseinek közönségre gyakorolt – későbbiekben egyre tudatosabban formált – hatásában: „A császárné viruló bájos kinézése az egész közönségre varázsszerű hatást gyakorolt; a ki csak szerét tehetette, megelőzni igyekezett a léptetve haladó kocsisorozatot, hogy még másodszer is részesüljön a szerencsében, imádott fejedelem Asszonyát bár csak egy rövid pillanatra is ujjal megsejmelhetni.”⁶⁴ Eközben a bécsi reprezentációs tevékenységét is jellemző – a bécsiek által gúnyosan „iskola betegségnek” nevezett⁶⁵ – tünetek Pest-Budán is időről-időre feltűntek, így az esti ünnepi kivilágításra már csak Ferenc József kocsizott ki főhadsegédje, Crenneville tábornagy kíséretében: „Közszajnálát tárgya volt, hogy a kit mindenki epedve vágyott látni: a Felséges Asszony az ut fáradalmai miatt akadályoztatva volt [...] szintén megtekinteni.”⁶⁶ Emellett a gondosan megtervezett és előkészített fogadtatásba egy kis „szépség-hiba” csúszott az által, hogy a császárné kíséretének egyik előkelő rendezvényre szóló részvételi kérelmét elutasították, ami mutatta a társadalom nagy részében még mindig jelen lévő erős érzelmi „feszültségeket”,⁶⁷ melyek továbbra is nehezítették az esetleges közeledési kísérleteket: „A császárné kísérete ohajtott volna részt venni abban [az Európa Szállóban rendezett urak bálján január 29-én], hihetőleg a magyar főrangú körök megismerése végett. S az udvarmesteri hivatal által ez ohajtás szép módjával tudtúl adatott az illetőknek. Hinné-e valaki: hogy teljesítése megtagadott? A tisztelt honfiak nem akartak az udvari személyzettel érintkezni, s tisztelt honleányok nem akartak katonatiszttal táncolni.”⁶⁸

Az uralkodó felesége iránt megnyilvánuló fokozott társadalmi érdeklődést mutatja ugyanakkor a fényképei eladásának váratlan sikere: „Fényképirók a mult héten tizezernél több példányt adtak el Császárné Ő Felsége arcképeiből.”⁶⁹ Emellett korábbi gyakorlattal ellentétben valószínűsíthetően szintén a valós vásárlói igények felmerülését tükrözi, hogy Ujvári Mihály Erzsébethez intézett Szózatát Emich Gusztáv külön kiadásában (8 oldalas nyomtatvány formájában) is megjelentetik, számos más hasonló műfajú munkával egyetemben:⁷⁰ „Im tündöklő szép királynénk/Hősi férje oldalán/Jön, mint május szép hajnala/A hosszú zord tél után.”⁷¹

⁶⁴ Sürögöny, 6. évf. 23. sz. 1866. jan. 30.; vö.: Vadnay Károly: *A hét története (Február 1.)*. Hazánk s a Külföld. 2. évf. 5. sz. 1866. febr. 4. 77–78.

⁶⁵ *Egy udvarhölgy naplójából*, 42–43.

⁶⁶ Sürögöny, 6. évf. 23. sz. 1866. jan. 30.

⁶⁷ Berzeviczy Albert: *A nemzeti ellenállás módjai és eredményei az absolutizmus alatt*. Budapesti Szemle, 221. köt. (1931) 161–172.

⁶⁸ Szász: *Egy képviselő*, II. 108. A szálló az 1850-es évek végétől a nemzeti ellenállás egyik „nyilvános” fóruma volt, ezáltal szimbolikus jelentőséggel bírt nem csak az elutasítás, hanem már a részvételi szándék is. Vadnay Károly: *Egy művésznőnk szalonja. (Emlékezés Hollós Kornéliára.)* In: uő.: *Elmúlt idők. Emlékezések*. [Budapest] 1886. 141.

⁶⁹ Fővárosi Lapok, 3. évf. 28. sz. 1866. febr. 6. 111.; vö.: *Ujdonságok. (Pest, febr. 3.)* Magyar Világ, 2. évf. 27. sz. 1866. febr. 4. Ezek igény szerinti „magyarosításához” lásd: Borovi: *Habsburg reprezentáció*, 65–68.; Tomsics: *Királyi öltöztetőbabák*, 121–124.; az engedélyeztetési eljárás hivatali ügymenetéhez: Farkas Zsuzsa: *Ki fényképezhetette a királyt?* Fotóművészet, 53. évf. (2010) 3. sz. 114–120.; az uralkodópár későbbi magyaros vizuális megjelen(ít)éséhez, valamint a róluk készült felvételekhez lásd: Borovi Dániel: *„Hát még semmi sincs a vásznon?” Fotóhasználat Ferenc József és Erzsébet magyarországi portréin*. Fotóművészet, 55. évf. (2012) – megjelenés alatt.

⁷⁰ Lásd például: Morzsányi Sándor: *Ő csász. és apostoli Királyi Felsége Ferencz József legkegyelmesebb Urunk: s felséges királynénk Erzsébet [...] tiszteletére*. Pest, 1866. Országos Széchényi Könyvtár Plakát- és Aprónyomtatványtár (a továbbiakban: OSzK PAT) OSzK PAT Kny. D 3.866. Ezekben a később is folyamatosan jelen lévő motívumokból a hon anyja és a védőangyal szerep-

Fogadások

Erzsébet megjelenésének jelentősége a politikai közélet újjáéledésével a társasélet újbóli megélénkülését jelenti, szakítva a korábbi kényszerű visszavonultsággal: „Bizony nagy sebeket ütött a társadalmi életünkön is ezen rettenetes 17 év!”⁷² A pest-budai társaság szinte felszabadul az országgyűlésre egyébként is a fővárosba sereglő politikai elittel kiegészülve, ami felhőtlen és egymásba nyúló, esetenként „végeérhetetlen” mulatozásokban ölt testet a báli idényben:⁷³ „Folyt is a táncz, derűre borura. Az írók rokkantjaikért tánczoltak, a orvosok betegjeikért, a technikusok a szűkölködőkért, a művészek meg épen el is tánczolták ő felsége kegyadományát⁷⁴ s mindegyik azzal kecsgettette magát, hogy neki is jut abból a sóvárgott fűszerből s mindegyik abban vérzett el, hogy a bájos császár- és királyné annyi helyen meg nem jelenhetett, a hány helyen várta és leste, megjelenését remélte a soha ki nem elégíthető sóvár női, de meg férfi közönség is.”⁷⁵ Ez párosult az udvar reprezentációs törekvéseivel, mivel ily formában is igyekeztek (politikai) nyomást gyakorolni a tárgyalások előmenetelére. E nyomásgyakorlástól jogosan tartottak a megegyezést kereső politikusok: „A történelem bizonyítja, hogy az udvar nem egyszer gyakorolt veszélyes nyomást a magyar országgyűlésekre” – jegyezte fel Szász Károly.⁷⁶ Arról, hogy bizonyos tekintetben hatásos tényezőnek mutatkozott az udvari reprezentáció, Podmaniczky Frigyes báró is panaszkodott naplóbejegyzésben: „Annyit mondhatok, hogy az udvari élet nagyon izlett hazánkfainak;

körének felvázolása jelenik meg. Az út előkészítése során számos megkeresés érkezett: HHStA OMeA Kaiserin Elisabeth, XII/26. Kart. 13. Nr. 47/866. ff. 136-138.; Nr. 54/866. ff. 158-160.; Nr. 58/866. ff. 177-181. Az uralkodónak felterjesztett felajánlásokra (kötetek, emléktárgyak stb.) és esetleges kérvényezésekre vonatkozóan még mindig az 1838. december 10-én kiadott legfelsőbb határozat volt érvényben. Lásd erről: *Hivatalos rész*. Sürögöny, 3. évf. 4. sz. 1863. jan. 6.; Forgách Antal magyar kir. udv. kancellár 20 001. sz. átirata (Őfelségének küldendő nyomtatványok iránti szabályrendeletek újabb közzététele tárgyában) Pálffy Móric magyar királyi helytartóhoz (Bécs, 1862. [dec.] 21.) MOL D 191. 1862-I-23 218. 362.

⁷¹ Ujváry Mihály: *Szózat ő császári apostoli királyi Felsége Erzsébet legkegyelmesebb asszonyunkhoz Budapestre érkezvén január hó 29-én 1866.* Pest, Emich Gusztáv, 1866. 5. OSzK PAT Kny. D 346.; Sürögöny, 6. évf. 25. sz. 1866. febr. 1.; Különlélek. (Pest, jan. 31.) *Pesti Napló*, 17. évf. 25-4735. sz. 1866. febr. 1. (A költemény elfogadtatási eljáráshoz lásd: HHStA OMeA Kaiserin Elisabeth, XII/26. Kart. 13. Nr. 57/866. ff. 166-176.)

⁷² *Várady Gábor országgyűlési levelei.* Kiadta Szilágyi István. Budapest, é.n.² 1. köt. 22.

⁷³ Ennek esetleges előnyei és hosszabb távra kiható következményei már az előkészületek során megfogalmazódtak: „Ezek a hivatalos fogadtatás részletei, de ki festheti, ki rajzolhatja előre a lelkesedést s a szeretetteljes hódolat magánnyilatkozásait, melyek e hideg keretben a főséges, eleven színű s megragadó képet fogják képezni? Ő Felségeik két heti Pesten tartózkodása új életet fog önteni az egész városba. A lanyha bálók a legmagasb látogatás reményében keresettek leendek s a képzőművészeti társulat épp úgy, mint az orvostanhallgatók szép jövedelemre számítanak; a színházi repertoire – talán – szintén érdekes lészen e néhány nap alatt; elhanyagolt közintézetek gyűjteményét lázasan rendezik és tisztogatják; az udvari vígalmak s a polgári bál ezeket fognak forgalomba hozni, s ami fő – a szívek bizalomteljesen nézendik az éppen együttlévő országgyűlés működését, mert a nemzet és fejedelme között gonoszul emelt korlát leromboltatott s a nép óhaja tisztán és meghamisíthatatlanul jut most ahhoz, kitől megvalósítása függ.” Áldor Imre: *A kandalló mellett.* A divat, 1. évf. 3. sz. 1866. febr. 1. 36.

⁷⁴ Ferenc József a Magyar Képzőművészeti Társulat részére 1000 frtnyi adományt tett, amit az általa rendezett bál napján hoztak nyilvánosságra. Lásd erről: Magyarország királyi tárnokmesterének 704. eln. sz. leirata Rottenbiller Lipótnak szab. kir. Pest város főpolgármesterének. (Buda, 1866. jan. 31.) BFL IV. 1319. 177/1866.; MOL D 191. 1866-I-518. ff. 24-37.

⁷⁵ *Vigalom és bánat.* Politikai Hetilap, 2. évf. 7. sz. 1866. febr. 11. 78.

⁷⁶ Szász: *Egy képviselő*, I. 72–73.

nem egyet közülök láttam a mint a síma padlón mozogva, s válogatott borokkal telt serlegeket ürítve s finomabbnál-finomabb ételeket elköltve – megszelidült kissé, s szépnek s igézőnek tartotta azt ma, a miről nem rég még egykedvűséggel s bizonyos fitymáló hetykeséggel szólott; ne tagadjuk, a csárdás is megtette a maga hatását, bármennyire is akarjuk is vértetzettnek látszani s felülemelkedettnek tetszeni.”⁷⁷

Az utazást előkészítő tervezetek során külön kiemelt hangsúlyt fektettek arra, hogy mind Ferenc József, mind Erzsébet külön-külön fogadja az országgyűlés két házának küldöttségeit.⁷⁸ A fogadásra két nappal a császári pár megérkezését követően, január 31-én kerül sor, s az hatását illetően közismert módon szinte teljesen megismétli az év eleji bécsi eseményeket, s nemcsak teátrálisnak ható koreográfiájával és a hódolati retorika sokszor önmagát ismétlő fordulataival: „A császárné látásának benyomása alatt írom e sorokat. Ma fogadta el a két ház küldöttségét, az ismeretes trónteremben, a trónszék mellett állva, a császár-királyné. Kik jelenvoltunk, sokáig nem fogjuk kibontakozni a hatás édes szövevényéből. De nem férfiatlan megadásra puhított minket személyes hatása, hanem büszke s áldozatkész ragaszkodásra ösztönzött azon nemzet és haza ügyéhez melyért ily védangyal imádkozik az egék urához. Míg csak láttuk: elbájolt; mikor hallottuk: elragadott. Mikor imádkozva állt előttünk, hitünk angyalainak legfényesbikét véltük szemlélni benne. Hallgassa meg imáját a magosságban lakozó.”⁷⁹ Erzsébet ezúttal is – csakúgy, mint Ferenc József, aki ekkor kizárólag huszártábornoki egyenruhában jelenik meg⁸⁰ – magyaros ruhát viselt:⁸¹ „...fehér selyem, magyar szabású díszöltözékben fogadta az országgyűlés küldöttségét.”⁸² Erzsébet a küldöttségeknek adott magyar nyelvű, szabadon elmondott⁸³ válaszában

⁷⁷ Podmaniczky Frigyes *Naplótöredékek*. Budapest, 1888. 3. köt. 237.

⁷⁸ Raymond udvari titkár előterjesztése az utazás tárgyában (Bécs, 1866. január 12.) MOL I 60. 1865-2-28. ff. 56-62.; vö.: Manhercz: *Az uralkodó*, 42–43.

⁷⁹ *Szász: Egy képviselő*, II. 108.

⁸⁰ Ez az alattvalókkal való korábbi érintkezés módjának újjáéledését jelentette, ami jelentős hagyományokra tekintett vissza a Habsburg udvarban. Emellett a nemzetközi tendenciákat is követte, hiszen Viktória és Albert a skótok viszonylatában hasonló módon járt el. Fülemile Ágnes: *Királyok nemzeti viseletben. (Példák a nemzeti elemek megjelenésére a 19. századi európai udvari öltözködésben.)* In: Szilágyi Miklós (szerk.): *Társadalomnéprajzi Tanulmányok. (A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének évkönyve XIX.)* Budapest, 1998. 104.; az udvari hagyományokhoz: F. Dózsa Katalin: *A magyar nemesi viselet mint udvari díszruha.* In: Császár és Király, 23–28. A kedvező benyomás már az 1865-ös látogatás során is megmutatkozott. Manhercz: *Az uralkodó*, 42.

⁸¹ Valószínűsíthetően az utazás részleteinek egyeztetése során döntenek a nyilvános megjelenést mindvégig jellemző magyaros utalásokról viseletükben is, ezért Erzsébet a tervbe vett látogatás követelményeinek eleget téve ruhatárát kénytelen a lehető leggyorsabban magyaros darabokkal egészíteni: „Császárné Ő Felsege többrendbeli magyar öltözetet rendelt meg e [Alter és Kiss várci utcai divatkereskedése] méltán országos hírvé divatkereskedésben”. *Családi Kör*, 7. évf. (1866) 2. sz. 47.; e megrendelések dokumentációjához lásd: HHStA OMeA Kaiserin Elisabeth XII/26. Kart. 13. Nr. 50/866. ff. 145-149. (Kultuszában ez a tény mindvégig személyes döntéseként szerepel, egyúttal magyarok iránt érzett vonzalmának látványos megnyilvánulásaként.) Ez a cég az uralkodó pár látogatását követően elnyeri a „cs. kir. divatáru szállítók” címet. MOL D 191. 1866-I-1254. ff. 226-245.

⁸² *Sürgöny*, 6. évf. 26. sz. 1866. febr. 2.

⁸³ Erzsébet nyelvi ismereteire valamelyest következtetni enged egy 1866 körülre datált magyar (nyelv)gyakorlat töredék, amely számos mese és legenda mellett egy szegény özvegyasszony történetét is tartalmazza, aki nehéz anyagi helyzetében segítséget kér az udvari kertésztől: „A kertész jószívű ember volt, a másik szobába ment, s papírba burkolt hagymát hozott magával. Fogadd ezt tőlem, használd célszerűen, s Isten áldása lesz adományomon. (...) A tulipán kifejlődvén, az özvegy

ismételten az ország irányában megmutatkozó rokonszenvét hangsúlyozta, utalva arra is, hogy várakozásai egybecsengnek a magyar szándékokkal: „Szivem benső vágya teljesült, midőn Felséges Férjemmel Magyarország fővárosában megjelenhettem; mert őszinte vonzalommal, meleg rokonszenvvel viseltetem a nemes magyar nemzet iránt és körében örömet időzöm.”⁸⁴ Beszéde hatását rendkívül kedvezőnek értékelték és a magyar nyelv udvarképessé emelésének ünnepi megnyilvánulásaként üdvözölték. Ez később is meghatározó lesz a kultikus szövegek tekintetében, annak egyik alaprétéget képezve: „A magyar nyelv fényes és meglepő új diadala volt az a beszéd, melyet a Császárné Ő Felsége válaszul mondott a magyar országgyűlés tisztelgő küldöttsége előtt. Pest városában ma, három nap mulva sem teltek be a tiszta kiejtésnek s a beszéd valóban művészi előadásának dicséretével”⁸⁵ Ez az értékelés – egybehangzóan Ferenc József anyjának tett későbbi beszámolójával⁸⁶ – előrevetítette azt a remélt „különleges” befolyást is, amit az uralkodóval való házastársi kapcsolatának köszönhetően Erzsébet gyakorolhat a magyar ügyre, kijelölve egyúttal a neki szánt kultikus szerepkört: „Egy szép asszony ajkáról mindig különös édes csengése van a szónak; s százszorta édesebb, ha tudjuk hogy ez az asszony legközelebb van annak a szívéhez, kinek kezébe milliók sorsa van letéve.”⁸⁷ Az e napi program udvari díszbédével folytatódott, melyet este „Hölgykör” követett, a magyar társadalmi elit nőtagjainak – az udvari ceremóniák által gondosan, mindenre kitérően szabályozott – bemutatásával: „A palotahölgyeknek, s az udvarnál megjelenésre hivatott urhölgyeknek Császárné Ő Felségénél bemutatása 1866. évi Január 31-én szerdán délelti hat órakor fog Budán a királyi várakban megtörténni. A hölgyek uszályos ruhában jelennek meg, ékszerekkel. (Az udvari gyász e napon nem viseltetik.)”⁸⁸ Ez kiemelkedő jelentőségű volt a társasági életben, amely ezzel vette magyarországi nyitányát – a palota sárga termében. „A Pesten tartózkodó főrendű asszonyok úgyszólván teljes számmal, a rendszeren Bécsben tartózkodók közül többen [...] összesen 80-on körül, élükön gr. Eszterházy Mórné és gr. Török Bálintnéval, mutattattak be egyenkint Sennyey bárónő ő excja által Ő Felségének, ki 6 palotahölgy kíséretében 6 óra után a teremben megjelent. Ő Felsége fehér magyar ruhában, tündöklő diadémával a legfedelmibb jelenetet mutatta, és világhírű szépsége és leereszkedő nyájassága által a kört mintegy családi ünnepélylyé varázsolta. A megjelent hölgyek mindegyikéhez volt nyájas szava, többekkel pedig, mint gr. Andrassy Gyuláné, Bohus-Szögényi Antónia és Eötvös

szívét a legnagyobb örömmel töltötte el, mert sohasem volt alkalma ily szépet láthatni. (...) A keretész mindezt mosolyogva hallgatta, mondván gyakran történik az életben, hogy azt ami később legnagyobb javunkra szolgálna, csekélységnek érezzük.” OSzK Kt Analekta 1457. Ferenc József ezzel szemben az országgyűlési küldöttségek fogadásakor a számára készített magyar nyelvű beszédet felolvasta. A feljegyzések arra engednek következtetni, hogy írásban és szövegértésben sokkal biztosabb volt, mint szóbeli megnyilatkozásaiban. Lásd erről: Nádor Orsolya: Utószó. In.: Pelcz Katalin: *Nyelvmesterkedés. Ferenc József magyarul tanul.* Budapest, 2009. 205.

⁸⁴ Sürögöny, 6. évf. 26. sz. 1866. febr. 2.

⁸⁵ Pesti Napló, 17. évf. 27-4737. sz. 1866. febr. 4. Az osztrák értékelések is pozitívak voltak: „Tagadhatatlan: szívük az van a magyaroknak – bárcsak meg is maradna!” Adolf Ritter von Braun báró, a kabinetiroda főnökének naplóbejegyzése ([Buda] 1866. február 2.) HHStA, Nachlaß des Staatrats Baron Adolf von Braun. Idézi: Hamann: *Erzsébet*, 219.

⁸⁶ Ferenc József anyjának, Zsófia főhercegasszonynak. (Buda, 1866. febr. 17.) Schnürer, von Franz (Hg): *Briefe Kaiser Franz Josephs I. an seine Mutter.* München, 1930. 350.

⁸⁷ Szász: *Egy képviselő*, II. 107–108.

⁸⁸ Udvari tudósítás. MOL I 60. 1865-2-28. f. 4.; erről bővebben: Vér Eszter Virág: *Udvari reprezentáció a Budai Királyi Palotában (1867–1916). Az udvari bálók és fogadások.* In: Gergely Jenő (főszerk.): *Fejezetek a tegnapi világból.* Budapest, 2009. 92–114.

báróné asszonyságokkal a legtisztább magyar nyelven hosszabb ideig társalgott.⁸⁹ Miközben az újságok elragadtatással szólta Erzsébet nyilvános szerepléséről, a színpalak mögött az elvárt közszereplő szerepéből „kilépve”, magánemberként felfedi önmagát, és egyúttal azt is, hogy itt is csak a körülmények kényszerének enged a reprezentáció során: „Itt sok dolgom van. A gyakori át- és felöltözést unalmasnak tartom; nagyon fárasztó volt a hölgy-cercle, a hosszas állás és beszéd.”⁹⁰ A látszat – és/vagy a láttatni akart kép – mégis az, hogy kitörve a bécsi udvar lelkületére nyomasztóan ható merev, egyúttal Zsófia főhercegnő által uralt keretei közül érezhetően felszabadult a pest-budai látogatás során a megnyilvánulásaira kedvezően reagáló magyar környezetben, mind az Udvar, mind a magyar alattvalók elvárásainak megfelelően „örömmel” eljátssza a királynői szerepet, amelyet Bécsben kényszerítően terhesnek érez.⁹¹

Az országlás hétköznapi

A látogatásnak valamelyest „otthonos”, egyúttal fesztelenebb jelleget kölcsönzött az is, hogy császár kedvelt esti szórakozásának itt is folyamatosan eleget tesznek, és rendszeresen megjelennek a színházi előadásokon⁹² – magától értetődően ezáltal is megpróbálva népszerűsége szert tenni –, amit a közönség kiemelt figyelmével kíséri: „Az előadás kezdete előtt pár perccel lón csak a nemzeti színház igazgatóságával tudatva, hogy Ő Felsőgeik ez esti előadásra jelen lenni méltóztatandnak; s hogy legmagasabb parancsuk, miszerint az előadás a szokott órában vegye kezdetét, s minden ünnepélyes fogadás mellőztessék.”⁹³ A közhangulat változásával az esetlegesen megnyilvánuló rokonszenv és/vagy kíváncsiság egyre inkább Erzsébet személyét övezte:⁹⁴ „Híre ment, hogy a császárné is meg fog jelenni a színházban,

⁸⁹ *Tárca. Napi újdonságok.* Sürgöny, 6. évf. 26. sz. 1866. febr. 2. Beszámoltak arról is, hogy egy-egy ilyen „körbenállás” során kivel mennyire hosszasan és milyen témákat érintve beszélgetett, aminek majdnem ugyanolyan (bár értelemszerűen politikailag jóval kisebb) jelentőséget tulajdonítottak, mint az uralkodó esetében: „A császárné nagyon kegyes volt, vele [Andrássy Gyula feleségével Kendeffy Katinkával] beszélgetett a legtovább (amint azt később az újságok is megírták), kérdőzködött a férje, a gyermekei, a rokonai felől; megtudakolta mikor volt utoljára Bécsben és még sok minden mást is kérdezett.” Mary Elisabeth Stevens levele nővérének, Elisa Stevensnek ([Buda], 1866. febr. 3.) Közli: *Levelek az Andrássy-házból*, 194.

⁹⁰ Erzsébet levele lányához, Gizellához. (Buda, 1866. febr. 2.) Idézi: Corti: *Erzsébet*, 142.

⁹¹ Somogyi: *Erzsébet*, 10.

⁹² Ennek nyitányaként a Nemzeti Színház díszelőadása ezúttal is csakúgy, mint 1857-ben az *Erzsébet* című dalmű volt, melyben az uralkodóné formálódó kultuszának később konstanssá váló eleme, Szt. Erzsébet szerepel főhősként, ugyanakkor a szövegek könyv számos merésznek ható hazafias utalással élt: sőt mintegy zenei „bravúrként” a második felvonás első jelenetében „becsempészték” a Himnusz dallamát is. Uslu, Ateş: *Az abszolutizmuskori operajátszás Pesten (1850–1861)*. In: Gergely Jenő (főszerk.): *Fejezetek a tegnap világából*. Budapest, 2009. 50.; erről bővebben: Uslu, Ateş: *Les voies lyriques de la nation: l'opéra et la formation de l'identité nationale hongroise (1790–1884)*. Paris, l'Université Paris I & l'Université Eötvös Loránd de Budapest, 2010. (Thèse) 407–413. A jegyekkel folytatott üzérkedéssel szemben a sajtóban is felszólalnak, mivel akár nyolcszoros áron is kínálták az előadások megkezdése előtt a belépőket, rendkívüli felháborodást és elégedetlenséget váltva ki. *Különfélek. (Pest, jan. 31.)* Pesti Napló, 17. évf. 25-4735. sz. 1866. febr. 1.; *Újdonságok. (Pest, febr. 6.)* Magyar Világ, 2. évf. 29. sz. 1866. febr. 7.

⁹³ Sürgöny, 6. évf. 27. sz. 1866. febr. 4.

⁹⁴ Pest-budai tartózkodásuk kezdeti periódusában még történtek kísérletek Ferenc József magánemberként való bemutatására is; az érdeklődés felkeltését szolgáló sajtókampányban, az imázsépítés szerves részeként: H. s.: *Ferenc József Ő Főlsége zergevadásaton*. Magyarország és a Nagy Világ, 2. évf. 7. sz. 1866. febr. 18. 103–104.

[...] Az udvari páholy jobb oldalt lévén, mi sem természetesebb, mint hogy a jobban látás érdekéből mindenki a bal oldalra törekszik. (...) szóval a színházi közönség is egészen baloldalivá lett.⁹⁵

Budai tartózkodásuk során, akárcsak Bécsben, a hivatalos társasélet csúcsát az általuk tartott udvari bálók jelentették, személyesen érintkezve a társadalmi elittel, bár tekintettel a magyarországi kiszélesített „udvarképességre” csak úgynevezett – az udvari bálnál kevésbé exkluzívnak tekintett – „bált az udvarnál” rendeztek egy 1857-ben kiadott rendelkezés értelmében.⁹⁶ A személyes meghívók által szabályozták a meghívottak körét,⁹⁷ alkalmazkodva egyúttal a budai palota ekkor bécsi állapotokhoz viszonyítva jóval kisebb reprezentációs befogadó tere nyújtotta adottságokhoz is. Az előzetes tervekben két bál rendezését irányozták elő, a császárné által adott cercle-lel, amelynek ismét kiemelt szerepet szántak.⁹⁸ Az első bált február 3-án tartották 625 fővel, mindazonáltal a sikeres rendezés⁹⁹ ellenére az udvari kíséret rendkívül nehezményezte „kizárását a társalgásból”, valamint azt is, hogy a császárné tüntetően, közel negyed órát magyarul beszélgetett Andrássy Gyulával, tág teret nyitva a későbbi rosszindulatú találgatásoknak, mely számos leírásban, mintegy a kiegészítés katalizáló tényezőjeként jelenhet meg.¹⁰⁰ A korábbi tiltást feloldva két csárdást is felvettek a táncrend programjába,¹⁰¹ ami kellő hatást gyakorolt a kezdeti – udvari járatlanságból

⁹⁵ Várady Gábor *országgyűlési levelei*, I. 50. (Pest, 1866. febr.) A (köz)figyelem „központjába” kerüléséhez ezúttal Erzsébet betegsége is hozzájárul(hat)ot.

⁹⁶ Manhercz: *Az uralkodó*, 43.; az ezeket egymástól elkülönítő finom distinkciókhoz lásd: Vér: *Udvari reprezentáció*, 98–99.

⁹⁷ MOL I. 60. 1866-2-28/a/6. ff. 170-171. (Meghívók magyar és német nyelven.)

⁹⁸ Raymond udvari titkár előterjesztése az utazás tárgyában (Bécs, 1866. január 12.) MOL I 60. 1865-2-28. ff. 56-62.

⁹⁹ „A sárga márványzatú táncterem kívül még több mint tiz szalon volt nyitva. Midőn a vendégek már együtt voltak, megjelent a Császári pár, a szertartások vezetője Hohenlohe, gr. Almásy főajtonálló, a főudvarmesterné és a palotahölgyek között. A Császár magyar tábornoki egyenruhát viselt, veres nadrágot, atillát fehér mentével, a Császárnén fehér uszályos ruha volt, ezüst csillagokkal, gazdag haja könnyedén omlott le, homlokát csillagos diadém ékíté; kezében csipkelegyző és kamélia-bokréta. A hölgyek körbe állva várták a Fölséges asszonyt, ki egy emelvényes pamtagon foglalván helyet, magyar nyelven társalogni kezdett. Königshegné mintegy husz fiatal főrangú hölgyet mutatott be ez alkalommal a Császárnénak. A Fölséges asszony a képviselők közül is többekkel társalgott, nevezetesen Eötvös b., Szentkirályi Mór, Bortal, Bánó József, Klauzál, Ghiczzy Kálmán, Podmaniczky Frigyes stbvel. A táncrend, valamint a meghívások, magyarul voltak nyoma. [...] Tíz óra körül az éttermekbe tért a bál közönsége. Császárné ő Fölsége a rózsaszín teremben ült asztalhoz, csupán palotahölgyeitől körvezeve. [...] Ő Fölségeik éjfélt után hagyták el a termeket.” Közli: Fővárosi Lapok, 3. évf. 29. sz. 1866. febr. 7. 116.; Manhercz: *Az uralkodó*, 44.

¹⁰⁰ Franz Folliot de Crenneville főhadsegéd levele feleségének. (Buda, 1866. febr. 4.) Közli: Hamann: *Erzsébet*, 218.; vö.: Herre: *Ferenc József*, 209.; kapcsolatuk alakulását elemzi: F. Dózsa Katalin: „Tanácsadó és barát”. – *Andrássy Gyula gróf*. In: F. Dózsa Katalin – Faludi Ildikó. (szerk.): *Gróf Andrássy Gyula – A lángoló zseni*. (Időszaki kiállítás a Gödöllői Királyi Kastélyban 2009. június 5. – szeptember 27.) Gödöllő, 2009. 4–13.; Ábrányi Kornél politikai pamfletjében (II. Kákai Aranyos álarcába bújva) mindezt Andrássy sikeres politikai udvarlásai egyikének nevezi – az „ellenállhatatlan” állandó jelzővel illetve őt –, ami jelentősen segítette karrierjének gyors alakulását. Erről bővebben: II-ik Kákai Aranyos [Ábrányi Kornél]: *Gróf Andrássy Gyula. Politikai- és jellemrajz*. Budapest, 1878. 3–18.

¹⁰¹ Raymond udvari titkár Bécsbe továbbított jelentése (Buda, 1866. febr. 4.) Idézi: Manhercz: *Az uralkodó*, 44.

következő – nehézségek áthidalására,¹⁰² s a magyarok felé tett nyitási gesztusként:¹⁰³ „A daliás urak lekanyarítván vállukról a mentéket, vidám kedvvel kezdtek a tánczhoz. A kezdet ugyan nehéz volt, mert mindenki a Császári Pár közvetlen környezetében óhajtván időzni; utóbb még rést is tört a táncz s Ő Felsege a Császárné is látható gyönyörrel nézte az ügyes tánczpárokat, kivált csárdásuk eredetiségét.”¹⁰⁴

Emellett rendkívül jó benyomást gyakorolt a közönségre, hogy Erzsébet a női „mecenatúra” szerepkörébe tartozó intézményekben is sorra látogatást tett, őszinte érdeklődéssel reprezentált, lehetőleg kerülve a sablonos formákat, így empátiája is előtérbe kerülhetett.¹⁰⁵ Napokig cikkeztek az újságok azon gesztusáról, hogy a pesti bölcsödében tett látogatása során egy rendkívül idős, beteg asszonynak felmentést adott az udvari etikett szabályai alól, és engedélyezte számára, hogy a jelenlétében leülhessen. Másnap a várakozásoknak megfelelően „a pesti szürke nénék intézetét méltóztatott legkegyesebb látogatásával szerencsételtetni”, valamint közszereplésének szintén karitatív részeként fogadta a palotában a pesti jótevékony nőegyesület Bohus-Szögyény Antónia vezette 15 tagú küldöttségét.¹⁰⁶

A sűrű program ellenére Budán is időt szakított a napi rendszeres testedzésre, amiről az újságok is tájékoztatják az olvasóikat,¹⁰⁷ bemutatva az uralkodó feleségének mindennapjait, realisabb – magánemberként való – megjelenítésével közelebb hozva személyét szélesebb társadalmi rétegekhez, s egyúttal jelentősen differenciálva az alattvalók korábbi – végtelenül távoli, ceremoniális – trón magasságában időző császárnéről alkotott képét: „Sokszor meglátogatja a kir. palotával szemközt levő udv. lovardát, melynek porondján villámsebességgel száguld át. A császárné számára öt nyerges ló van Budán, s oly szenvedélyesen lovagol,¹⁰⁸ hogy egymás után két lovat is kifáraszt.”¹⁰⁹ Erről maga is beszámol fiának, Rudolf-

¹⁰² „Fáma sokat suttogott az első bál sok ily apró részletéről. Többi közt azt beszélnek, hogy egy szép grófnőt úgy felmelegített Császárné Ő Felsegének szívélyes beszélgetése, hogy elővette ragyogó legyezőjét, s folyvást legyezé magát, mignem a társalgás végeztével valaki figyelmezteté a szép grófnőt, hogy ily szerencsés alkalmaknál a legyezőt egészen mellőzni szokták. Egy bárónót pedig, ki ékszernek nélkül jelent meg, arra figyelmeztettek, hogy az udvari öltözék egy igen lényeges részét feledé otthon. »Bocsánat – viszonzá, – családi ékszereinket mind anyám viseli,« ki valóban úgy ragyogott, mint egy eleven ékszer-szekrény. Szerencsésebb volt egy másik grófnő, ki még jó korán tudta meg, hogy öt rófnyi uszályos fekete bársony ruha, melyet ez alkalomra készítettett, gyászos színeinél fogva nem udvari bálba való.” *Fővárosi hírek*. Fővárosi Lapok, 3. évf. 35. sz. 1866. febr. 14. 139.

¹⁰³ A kellő rang elérésére, a magyarországi udvari táncmultságokon avagy nyitótáncként való „fel-emelésére” egészen 1898-ig kellett várni. Mária Valéria naplóbejegyzését (Budapest, 1898. febr. 19.) idézi: Vér: *Udvari reprezentáció*, 98.

¹⁰⁴ A Pester Lloyd báli beszámolóját idézi: Sürgöny, 6. évf. 29. sz. 1866. febr. 7.

¹⁰⁵ *Különfélék*. (Pest, febr. 3.) Pesti Napló, 17. évf. 27-4737. sz. 1866. febr. 4.; Erzsébet kultuszában ezen aspektust lelkületének „angyali” szükségleteiből vezették le. Vö.: Ponori Thewrewk Árpád: *Királynénk*. Budapest, 1894. 3. OSzK PAT Kny. C 9.175.; lásd erről még Borovi: *Zala György*, 294.

¹⁰⁶ *Különfélék*. (Pest, febr. 5.) Pesti Napló, 17. évf. 28-4738. sz. 1866. febr. 6.; Sürgöny, 6. évf. 29., 34. sz. 1866. febr. 7., 13.; *Különfélék*. (Pest, febr. 13.) Pesti Napló, 17. évf. 35-4745. sz. 1866. febr. 14.

¹⁰⁷ *Ujdonságok*. (Pest, febr. 8.) Magyar Világ, 2. évf. 31. sz. 1866. febr. 9.; vö.: „Császárné Ő Fölsége azon időt, midőn elfogadásokkal nincs elfoglalva, vagy nem sétál, olvasással, magyar társalgással és lovaglási gyakorlatokkal szokta töltetni.” *Ujdonságok*. (Pest, február 12.) Magyar Világ, 2. évf. 34. sz. 1866. febr. 13.

¹⁰⁸ Annak ellenére, hogy a magyar nemzeti karakterben mindvégig hangsúlyosan jelen volt a ló tisztelete és szeretete, mégis ez nem épült be Erzsébet kultuszába mint „magyar sajátosság”, ami valószínűsíthetően ennek maskulin vonatkozásaival hozható összefüggésbe. Vö.: Simon: *Király és korona*, 312.

¹⁰⁹ *A császári pár fővárosunkban*. Családi Kör, 7. évf. 6. sz. 1866. febr. 11. 140.

nak egyik levelében: „Itt meglehetősen mozgalmas életet élek, azonban eljárak minden egyes nap a lovasiskolába [...] Ha itt lennétek Ti ketten is, akkor örömmel tölteném az egész telet itt, így azonban nagyon vágyódom vissza hozzátok [...] Most muszáj abbahagynom, hogy a Toilette-met a polgári bálra elkezdhessem, amely biztosan nagyon meleg és fárasztó lesz. Itt magyarul szinte többet beszélek, mint németül.”¹¹⁰

E rendezvényen való részvételüket¹¹¹ oly nagy érdeklődés kísérte, hogy a szervezőknek már napokkal korábban közzé kellett tenni azon szigorított ellenőrzést szolgáló intézkedéseiket, miszerint a polgári bálra a rendezőség instrukciói értelmében senkit sem lehet beengedni a Redout termeibe belépőjegy nélkül.¹¹² A díszítményekben a magyar és bajor címekkel ellátott virágkompozíciók kerültek előtérbe¹¹³ – Erzsébetre való utalás ürügyével ismételten ki lehetett váltani a császári színeket. A számukra kialakított emelvényt is ez jellemezte, ehhez jól illeszkedett a császárné (részleteiben) nemzeti színeket idéző ruhaválasztása, amely a későbbi kultikus utalásokban már egyértelmű magyaros jelleget kap, mintegy a nemzeti érdekek védelmében való kiállásként értelmeződik:¹¹⁴ „A fehér ruha zöldlevelű piros rózsákkal volt díszítve.”¹¹⁵ Az uralkodó pár körbesétálva belehallgatott a magyar népzenebe,¹¹⁶ majd „Ő Felsőgeik egy rövid félóra után eltávoztak,¹¹⁷ s az összezúfolt közönség kissé meggritkulván,¹¹⁸ szabadulni kezdtünk a megfulladás aggodalmától. Sajnálom, hogy hév - mérőt nem vittem magammal az afrikai hőség fokának meghatározására.”¹¹⁹

¹¹⁰ Erzsébet levele fiához, Rudolffhoz. (Pest, 1866. február 6.) HHStA, Das habsburg-lothringische Familienarchiv, Selekt Kronprinz Rudolf Kart. 18. Idézi: Corti: *Erzsébet*, 142.

¹¹¹ A sajtóban megjelent információk szerint 4000 meghívót küldtek szét, és a visszaemlékezések szerint sokan valóban csak azért jelentek meg a bálon, hogy közelről láthassák a császárnét, legfőképpen azok a társadalmi csoportok, amelyek a kiszélesített udvarképesség ellenére is csak kívülről szemlélhették az egyéb udvari rendezési eseményeket. N.[áday] E.[züstös][Ábrányi Kornél]: *A polgári bál.* (Pest, febr. 7.) Magyar Világ, 2. évf. 30. sz. 1866. febr. 8., lásd még: *Különfélék.* (Pest, febr. 6.) Pesti Napló, 17. évf. 29-4739. sz. 1866. febr. 7.; *Különfélék.* (Pest, febr. 7.) Uo. 30-4740. sz. 1866. febr. 8.

¹¹² Sürgöny, 6. évf. 28. sz. 1866. febr. 5.

¹¹³ *Várady Gábor országgyűlési levelei*, I. 36. (Pest, 1866. febr. 9.)

¹¹⁴ Vö.: Márki: *Erzsébet*, 7.

¹¹⁵ Sürgöny, 6. évf. 30. sz. 1866. febr. 8.

¹¹⁶ A fogadtatásokat jellemző elragadtatás a személyesség és a közvetlen közelség révén számos (egyes esetekben szinte vallási áhítathoz hasonló) formát öltött: „Közel, egészen közel haladt el mellettünk az uralkodói pár. A Főlséges Asszony ruhája az alattvaló ruháját érinté, s voltak, kik a Fejedelmné uszályának szélét ajkukhoz emelték. S mily közel állott a királynéhoz testileg a nép, oly közel áll annak a szívéhez is.” Ábrányi: *A polgári bál*, i. m.

¹¹⁷ Feltételezhetően Erzsébet rosszullétének következtében történt ez, amely már a bálon való megjelenését is kétségessé tette. Azt a termekben uralkodó nagy tömeg okozta hőség és levegőtlenység csak fokozhatta. *Különfélék.* (Pest, febr. 9.) Pesti Napló, 17. évf. 32-4742. sz. 1866. febr. 10.

¹¹⁸ A kis számban megjelent arisztokraták ezt követően Károly György palotájában rendezett táncestélyén folytatták a mulatozást, amit „az idény legfényesebb elit-bálja”-ként jellemeztek. *Különfélék.* (Pest, febr. 10.) Pesti Napló, 17. évf. 33-4743. sz. 1866. febr. 11. Károlyi ugyanis aznap este „demonstratív” saját táncestélyt szervezett. A palotájában rendezett hasonló összejövetelek az 1850-es évektől a nemzeti ellenállás kiemelt helyszíneiként szerepeltek. Viola [Vezerle Gyula]: *Visszaemlékezések. Korrajz az 1860-61-iki időszakról.* Vác, 1878. 77. Vö.: Dubinszky Zsolt: *A gróf Károlyi-család Pesten.* In: Gergely Jenő (főszerk.): *Ahogy mi látjuk.* Tanulmányok. Budapest, 2007. 95–114.

¹¹⁹ *Várady Gábor országgyűlési levelei*, I. 36–37. (Pest, 1866. febr. 9.)

A színpalak mögött

A megváltozott politikai légkörben „hosszan” elhúzódó felirati vita, az uralkodópár folyamatos kedvezményeket sejtető gesztusai kiváltották a bécsiek – nemcsak a kormánykörök,¹²⁰ hanem a szélesebb néprétegek – neheztelését, félelmét az esetleges kényszerű átalakulásoktól, előrevetítve egyúttal a későbbi együttélés során is mindvégig jelen lévő féltékenységet a birodalom mindkét felében: „Közben itt Bécsben a hangulat egyre jobban a felségek ellen fordul, és különösen a császárné őfelsége ellen, amikor az emberek [...] részletes híreket olvasnak olyan megnyilvánulásokról és kedveskedésekről, amelyekben az itteni nemességnek, sem a bécsieknek, de még kevésbé más tartományoknak soha nem volt részük.”¹²¹ Ennek „érzékeltető” megnyilvánulásaira a magyar lapok is reflektáltak: „Soha a lajtántúliakat nem bántotta annyira a Belcredi-miniszterium programtalansága, mint a hogy nyugtalanította Budapestet a programtalanság a felséges pár ittmulatása alatt. De mi, kiket a programzene már annyiszor untatott e lapok hasábjain is, mi beértük a programnéküliséggel, mely alatt a fejedelem és felséges neje oly kedélyesen töltötték itt idejüket, s velünk együtt, tudom örül, főképp a nemzeti színház, mely éppen a programtalanságnak köszöni, hogy esténként sovár közönség tölti meg gyakran üresen tátongó zártszékeit: hiszen innen szemlélhették a közönség ezrei még fegyverzett szemmel is a mindig éljenzéssel fogadott megjelenést.”¹²²

Az udvar nyitási szándékának újabb bizonyítékát jelenthette volna, s az országglás idejének kiterjesztését eredményezhette volna a császári gyermekek Magyarországra utaztatása, amely azonban minden ilyen irányú – magyar részről megfogalmazott – igény ellenére nem valósult meg, valószínűsíthetően a bécsi udvari körök ellenállásának következtében.¹²³ Ennek nyoma a sajtóban is megfigyelhető: „A Wien. Ztg. [Wiener Zeitung] 7-ről a »Fremdenblatt« hírét, a koronaherceg és Gizella főhercegnő ő cs. k. Fenségeiknek állítólag várható Budárai utazásukat illetőleg, alapnékülínek mondja.”¹²⁴ A folyamatos közszereplés azonban, a maximális leterheltséggel párosítva¹²⁵ – az ebből következő állandó kifelé fordulás kényszere, amely folyamatos önmagán tett erőszakot jelent Erzsébet befelé forduló személyiségének, valamint az egyéni személyes szabadság rovására érvényesülő folyamatos beszabályozottság – ismételtén megviselte Erzsébet szervezetét, ami a szokott módon egészségi állapotának hirtelen változásához vezetett, s a már korábban is jelentkező fulladásos

¹²⁰ A spanyol követ például kiemeli, hogy a reprezentáció során az udvari politika hathatós eszközeként Erzsébet mintegy második Mária Terézia szerepében jelent meg – ezt majd az 1866-os nyári tartózkodás a königgrätzi vereséget követő gyászruhában való megérkezés még hangsúlyosabbá teszi. Luis López de la Torre Ayllon H-1365/N° 22 számú jelentése (Bécs, 1866. február 8.) Közli: Anderle Ádám (szerk.): *A magyar kérdés. Spanyol követi jelentések Bécsből 1848–1868.* Szeged, 2002. 152.

¹²¹ Albrecht főherceg levele Franz Folliot de Crenneville-nek, Ferenc József főhadsegédjének. (Bécs, 1866. febr. 9.) Idézi: Hamann: *Erzsébet*, 220.

¹²² *Vigalom és bánat.* Politikai Hetilap, 2. évf. 7. sz. 1866. febr. 11. 78.

¹²³ *A császári pár fővárosunkban.* Családi Kör, 7. évf. 6. sz. 1866. febr. 11. 140. A kiegyezést követően is a császári gyermekek kis udvartartásukkal általában kisebb „fáziskéséssel” követték szüleit. Erről bővebben: Csapó Csaba: „...a királyi család még mindig népszerűtlen a pestiek körében...” Új Forrás, 41. évf. (2009) 7. sz. 34–43.

¹²⁴ Sürgöny, 6. évf. 31. sz. 1866. febr. 9.

¹²⁵ Naponta átlagosan akár három hivatalos programot jelenthetett ez a hosszas előkészületekkel együtt. Február 3-án például kora délelőtt a várkapornában misét hallgatott, majd meglátogatta az angol kisasszonyok zárdáját, végül este részt vett az udvari bálon. Közli: *A királyi pár látogatása.* Nefejejs, 12. évf. 6. sz. 1866. febr. 11. 67.

rohamokban és sírógörcsökben „kulminálódott”.¹²⁶ Ennek eredményeként a 12-re tervezett „udvari táncmulatságot” kénytelenek voltak egy nappal későbbre halasztani,¹²⁷ és a császárné betegsége idejére – valamelyest az ő szerepkörének helyettesítésére, az udvari reprezentációban az uralkodó család jelenlétének erősítésére – császár kisebbik öccsét hívják azonnali hatállyal Magyarországra,¹²⁸ míg Bécsben bizonyos illetékességi körökben (főként magánaudenciákon) Károly Lajos főherceg lépett fel az uralkodó helyetteseként:¹²⁹ „Lajos Viktor főherceg, a Császár Ő Felseje legifjabb testvére, e hó 13-án délután különvonattal Pestre érkezett. Nem fogadta küldöttség, mert ez ellen előre felszólalt.”¹³⁰ Az ő magyarországi jelenléte és az uralkodó melletti közszereplése újabb félelmek forrásává válik Bécsben: „A »Vaterland« szerint Lajos Victor főherceg volna kiszemelve Magyarország nádori székére. Meglehet azonban, hogy e hír alapja csupán az, hogy a főherceg Budán tartózkodik.”¹³¹ Összekapcsolódott ez a közvéleményt az országgyűlés összehívása óta folyamatosan érdeklő koronázás kérdésével.¹³² „A leendő koronázás színhelyéről máris örömet beszélnek az emberek. Míg Besze János a képviselők kaszinójában minden áron azon van, hogy Esztergom legyen ez ünnep színhelye, miután – mint ő szokta mondani – hol másutt oly templom, mely az egész nemzetet befogadhatta: addig mások szerint e célra a budai tábor mező volna kiszemelve. Ferenc király atyja, Leopold halála után (1792) négy évvel szintén Budán koronáztatott meg, s ez volt Magyarországon az utolsó eset, midőn király fejére tettek koronát, miután V. Ferdinándot még trónörökös korában [1830. szeptember 27-én] koronázták meg Pozsonyban. – A »Pester Lloyd« közelébb Buda mellett szavazott, azonban némi helyes módosítással. A koronázás egyházi szertartása – úgy mond – történiék a budavári plébánia templomban s aztán onnan a díszmenet jöjjön át az új úton és a lánchídon át a Ferenc-József térre az eskütétel és az ünnepélyes kardvágások végett. A koronázási halmozatot az új kőpart fölötti nagy téren lehetne emelni, a budavári palotával szemközt. Itt tömördek sokaság lehetne jelen, s rendkívüli történeti képnek a legpompázatosabb rámat kölesönözhetnék. Képzeld el az olvasó a főzszlózott Budavárt, Lánchidat, a vizen a hajókat, a kőpartokat és a dunasori palotákat, s az e vonalon eltérő néptömeg tarkaságát, s okvetlen helyeselni fogja e jó tervet.”¹³³

¹²⁶ Ennek egyes tünetei már a nőgyeleti küldöttség február 11-i fogadtatásakor is megmutatkoztak. Sürögöny, 6. évf. 34. sz. 1866. febr. 13.; Hamann: *Erzsébet*, 219. A kedélybetegség jelleget látszanak megerősíteni azon lapinformációk is, melyek kedvenc kutyájának Budára szállításáról tájékoztatják az olvasóközönséget, feltételezhetően kedélyállapotának javítására. *Fővárosi hírek*. Fővárosi Lapok, 3. évf. 35. sz. 1866. febr. 14. 139.; *Ujdonságok*. (Pest, február 13.) Magyar Világ, 2. évf. 35. sz. 1866. febr. 14.

¹²⁷ *Budapesti hírvivő*. Családi Kör, 7. évf. 7. sz. 1866. febr. 18. 163.; *Különfélek*. (Pest, febr. 12.) Pesti Napló, 17. évf. 34-4744. sz. 1866. febr. 13.

¹²⁸ *Tárca. Napi ujdonságok*. Sürögöny, 6. évf. 36. sz. 1866. febr. 15.

¹²⁹ *Tárca. Napi ujdonságok*. Sürögöny, 6. évf. 38. sz. 1866. febr. 17.

¹³⁰ *Budapesti hírvivő*. Családi Kör, 7. évf. 7. sz. 1866. febr. 18. 163.; fogadtatásáról lásd: Magyarország királyi tárnokmesteri hivatalának értesítése Rottenbiller Lipótnak szab. kir. Pest város főpolgármesterének. (Buda, 1866. febr. 12.) BFL IV. 1319. 257/1866. A menetrendszerinti vagy különvonattal történő utazásokra vonatkozó előírásokról lásd: Frisnyák: *Fejezetek*, 53–55.

¹³¹ *Bécsi hírek*. Fővárosi Lapok, 3. évf. 39. sz. 1866. febr. 18. 155.

¹³² *Budapesti hírvivő*. Családi Kör, 6. évf. (1865) 53. sz. 1277.; *Ujdonságok*. (Pest, december 27-én.) Magyar Világ, 1. évf. 14. sz. 1865. dec. 29.; Szász: *Egy képviselő*, II. 121.

¹³³ Fővárosi Lapok, 3. évf. 5. sz. 1866. jan. 9. [19]. Besze János (1811–1892) liberális politikus, Esztergom – előbb határozati, majd deákpárti – országgyűlési képviselője.

A tartózkodás elhúzóásával azonban egyre nyilvánvalóbbá vált mindkét fél számára, hogy az álláspontok továbbra sem közeledtek egymáshoz, mivel az Udvar politikája és a Deák vezette többség programja között még mindig rendkívül széles „szakadék tátongott”, s attól lehetett tartani, hogy módosított formában, de megismétlődnek az 1857-es események, s a kedvező fogadtatás után a változások elmaradása a közhangulat átfordulását eredményezi:¹³⁴ „Bárcsak meg lehetne akadályozni valamiképpen a legfelségesebb császári pár kétségtelenül káros és túlságosan hosszúra nyúló útját! Ami ezáltal elérhető volt, azt elérték az első 8-10 napon, és most az első jó benyomást éppúgy tönkre teszi az ismétlés, mint ahogy kárára van a császári méltóságnak és tekintélynek.”¹³⁵ Miközben Ferenc József a küszöbön álló háború fenyegetésének közepette valóban készséget mutatott volna a megengedett szellemében, továbbra is elzárkózott a magyar kormány kinevezésétől és az alkotmány visszaállításától, s még mindig bízott abban, hogy a hivatalos szereplések és az állandó jelenlét által – hajthatatlanságával párosulva – befolyásolni lehet a közhangulatot, még ha lassabban is a tervezettnél:¹³⁶ „Az uralkodó személyes tekintélyét az itteni tartózkodás nem veszélyezteti, mivel a császár nagyon jól tudja, hogy mit akar, és mit nem engedhet meg soha; egyébként pedig nem csak Bécs császára, hanem valamennyi királyságát és országát otthonának tekinti.”¹³⁷ E „meggyőzési” folyamatban az uralkodó feleségének kiemelt szerepet szánt, érzékelve az általa kiváltott hatást – ami azonban politikai téren (ekkor még) a tervezett formában nem volt érvényesíthető – ezt a visszaemlékezők is helyesen érzékelték: „Ezt a célt szolgálták a budai palotában tartott fényes udvari ünnepségek is, melyeken a hódító megjelenésű Erzsébet császárné is jelen volt.”¹³⁸ Erre az uralkodó maga is utal sokat idézett levelében: „Azt hallom, hogy Bécs ismét eleget tesz annak a szokott szükségletének, hogy féljen. Úgy látszik ezúttal attól tart, hogy Pesten engedményeket tehetnék, hozzájárulhatnék a minisztérium megalakulásához. Ilyesmi természetesen eszem ágában sincs [...] Bécsben azonban [...] szitkozódnak, mint rendesen. Isten óvjon bennünket a bécsi gutgesinntektől! [jó szándékúaktól – V. E. V.] A dolgok itt lassan haladnak, de azért mégis csak lesz belőle valami. Egyfelől a mi szilárdságunk segítségével, másfelől a bizalom, a barátság s a magyar jellem megfelelő kezelése révén.”¹³⁹ Eközben Erzsébet pótolhatatlan szerepkörét is felvázolja: „...nagy segítségemre van a maga udvariasságával, a maga mértéket tartó tapintatával, a maga magyar nyelvi tudásával”.¹⁴⁰

Végül a tervezettnél egy nappal később, február 13-án, a pest-budai farsangi szezon lezárásaként került megrendezésre a második „bál az udvarnál”,¹⁴¹ amely a gondos előkészü-

¹³⁴ Halász Imre: *Egy letűnt nemzedék. Emlékezések a magyar állam kialakulásának újabb korszakából*. Budapest, 1911. 203.; vö. The Times, 1857. aug. 14. 8. Idézi: Manhercz: *Ferenc József*, 61.

¹³⁵ Albrecht főherceg levele Franz Folliot de Crenneville-nek, Ferenc József főhadsegédjének. (Bécs, 1866. febr. 9.) Idézi: Hamann: *Erzsébet*, 220.

¹³⁶ Halász: *Egy letűnt nemzedék*, 202–203.

¹³⁷ Ferenc József levele Albrecht főhercegnek. (Buda, 1866. febr. 15.) Idézi: Hamann: *Erzsébet*, 220.

¹³⁸ Halász: *Egy letűnt nemzedék*, 203.

¹³⁹ Ferenc József levele anyjának, Zsófia főhercegasszonynak. (Buda, 1866. febr. 17.) Idézi: Corti: *Erzsébet*, 118.

¹⁴⁰ Uo.

¹⁴¹ *Fővárosi hírek*. Fővárosi Lapok, 3. évf. 37. sz. 1866. febr. 16. 146. A Fővárosi Lapok valamely résztvevő beszámolója nyomán eredeti tárcát közölt, amit a többi társasági lap is átvett valamilyen formában. *Fővárosi hírek*. Uo. 35. sz. 1866. febr. 14. 139.; a Családi Kör folyamatosan helytállóan bizonyuló információi kapcsán feltételezhető, hogy a főszerkesztő továbbra is kapcsolatban állhatott gyermekkori barátnőjével, Kendeffy Katinkával, esetenként talán őt fedi a „jól értesültek”

letek ellenére Erzsébet távolmaradásával ekkor már sokakban „úrt” hagyott.: „Irhatnám, hogy a császár folyvást kedélyesen társalgott a vendégkoszorú hölgyeivel, férfaiával; hogy b. Eötvösseli beszélgetésekben több ízben mindketten nevettek is; irhatnám, hogy Ő felsége legifjabb testvére Lajos Viktor ezredes nagy szenvedélyvel tánczolt, s a kellemeiben gazdag b. Sennyeyné kitüntetésével jó és nemes izlését tanusította; hogy a hölgyek gazdag uszályainak mindegyike egy-egy apródot igényelt volna, kik azokat emelgessék. [...] Mindezekről írhatnék neked, ha nem tudnám, hogy nem ezekre vártok; a mire pedig vártok, azzal nem szolgálhatok, mert a királyné a bálban nem jelent meg.”¹⁴² Ferenc József is érzekelte a hangulat változását: „...tulajdonképpen mégis csalódást okozott, mert sokan csak azért jöttek az ország minden részéről, hogy Sisit lássák, és bemutassák őket neki, és csak engem találtak nélküle.”¹⁴³ Mindennek pótlására a böjti időszakban megváltozó fogadások rendjében kamara-estélyeket terveztek rendezni,¹⁴⁴ s továbbra is nagy jelentőséggel bírtak a tartózkodásuk kezdetétől fogva folyamatosan rendezett udvari díszebédek, húshagyó keddet követően feltételezhetően valamelyest megváltozott menüsorral.¹⁴⁵ Eközben Erzsébet állapotának folyamatos javulása nyomán már részben eleget tesz császárnéi feladatainak: „Időközben Ő Fölsége elfogadja a főudvarmesternőnél jelentkező hölgyeket, de általános audienciát orvosi tilalom folytán nem ad.”¹⁴⁶

Utóhang

Az uralkodó pár végül a felirati javaslat felolvasását követően március 5-én „csendben” utazott el Magyarországról. Erzsébet ennek során megnyilvánuló zavarát ismételtelen másként értelmezték, s a fővárosból könnyek között távozó uralkodóné képe a kultusz visszatérő motívumává vált a későbbiekben: „Viszonzása [a felé szóló üdvözléseknek – V. E. V.] a legszebb volt: könyezett és nyájasan inte a kezével. A császár pedig a vonat lépcsőjéről fejezte ki reményét, hogy »kedvelt Magyarországnkba« nemsokára megint vissza fognak térni. [...] Mindenki sajnálta, hogy komorabb idővel távoztak, mint a milyennel jöttek. Ma már az emberek érdekeltsége nincs megosztva a budai várpalota és a múzeum díszterme közt. Megint minden szem ide fordul egészen, hol a képviselők folytatják a nehéz munkát, komoly arccal állván a válaszut előtt.”¹⁴⁷ Elutazásukat követően intézkedések történnek egyfelől a Palota Erzsébet által lakott részeinek kibővítéséről,¹⁴⁸ figyelembe véve igényeit, erről az új-

megnevezés. Lásd erről: Török Zsuzsa: *Kánya Emília szerkesztői és írói pályája*. Irodalomtörténet, 92. évf. (2011) 4. sz. 477.

¹⁴² *Várady Gábor országgyűlési levelei*, I. 43–44. (Pest, 1866. febr. 22.); vö.: Raymond udvari titkár Bécsbe továbbított jelentése (Buda, 1866. febr. 14.) MOL I 60. 1866-2-28/a/9. f. 179.; udvari körökben továbbra is rosszindulatúan figyeltek fel a külsőségek mögötti visszasságokra, a magyar udvari díszöltözetet is bírálat érte, azt sok esetben kopottnak, piszkosnak és nevetségesnek vélték. Franz Folliot de Crenneville főhadsegéd megállapításait közli: Hamann: *Erzsébet*, 218.

¹⁴³ Ferenc József levele anyjának, Zsófia főhercegasszonynak. (Buda, 1866. február 17.) *Briefe Kaiser Franz Josephs*, 350.; részleteiben magyar fordításban: Hamann: *Erzsébet*, 219.

¹⁴⁴ *Fővárosi hírek*. Fővárosi Lapok, 3. évf. 41. sz. 1866. febr. 21. 163.

¹⁴⁵ Erről általánosságban: Cachée, Joseph: *Die k.u.k. Hofküche und Hoftafel. Die k.u.k. Hofküche, die Hofzuckerbäckerei und Hofkeller in der Wiener Hofburg*. Wien, 1987. 32–38., 114–126. Az uralkodó pár kíséretében nem volt elegendő bécsi személyzet, így az egyszerűbb és könnyen betanítható feladatkörök ellátására külső munkaerő bevonására is sor került. Lásd erről: *Fővárosi hírek*. Fővárosi Lapok, 3. évf. 56. sz. 1866. márc. 10. 223.

¹⁴⁶ *Ujdonságok*. (Pest, február 19.) Magyar Világ, 2. évf. 41. sz. 1866. febr. 20.

¹⁴⁷ Vadnay Károly: *A hét története (Március 8.)* Hazánk s a Külföld, 2. évf. 10. sz. 1866. márc. 11. 159.

¹⁴⁸ *Hirfüzér*. Magyarország és a Nagyvilág, 2. évf. 12. sz. 1866. márc. 25. 190.

ságok is tudósítottak, várakozásokat keltve, s megindult Erzsébet balatonfüredi tartózkodásának előkészítése is,¹⁴⁹ mellyel az ischli nyári kúrát tervezte kiváltani. A politikai és hadi események hatására azonban e tervezett nyaralás elmaradt, helyette egészen más szerepkörben érkezik majd újra Magyarországra Erzsébet.¹⁵⁰

ESZTER VIRÁG VÉR

Roles reinterpreted or Empress Elisabeth's metamorphosis in 1866

It was during the 1866 sojourn of the imperial couple in Hungary that Empress Elisabeth's change of character occurred, as she left behind the role of “accessory” at the side of her husband. This period is the early, transitional stage of her cult, which is characterized by a shift from the previous rhetoric of reverence in connection with the rise from nadir of the popularity of the imperial family due to the effects of political change, and the basic elements of the cult were consolidated and remained constant from that time on. As a spectacular result of the Court's change of image, that of the empress gradually transformed as well and, step by step, morphed into a positive image of an empress consort. This turn came about in two phases during Elizabeth's 1866 stay in Hungary and was started by the visit examined in detail in this paper. The perception of the empress shifted from forced reverence to a cult attitude which in the first phase met the expectations of both the Court and the political elite seeking an agreement, and in a second phase found its way to lower classes, constantly widening its public of reception.

¹⁴⁹ *Tárcza. Napi újdonságok*. Sürgöny, 6. évf. 53 sz. 1866. márc. 7.; HHStA OMeA Kaiserin Elisabeth XII/26. Kart. 13. Nr. 170/1866. ff. 509-517.

¹⁵⁰ HHStA, Sonderbestände, Nl. Conte Corti, Materialien zu „Elisabeth, eine seltsame Frau”, Kart. 13.

TEVESZ LÁSZLÓ

Eötvös József nemzetiségpolitikai koncepciója és a Deák párt által képviselt alkotmányos–nemzeti hagyomány, 1860–1868

Mivel a témánkban született szellemtörténeti, marxista és kortárs történeti koncepciókat másutt már összefoglaltuk,¹ hadd legyen elég itt csupán arra utalnunk, hogy a liberális politikai nemzetfogalom és az erre épülő 1868-as nemzetiségi törvény megítélése körül manapság nincsenek komolyabb eszmetörténeti viták. A témával foglalkozó szerzők egybehangzó véleménye szerint a nyugatra tekintő, egyszersmind a magyar közjogi hagyományokat is gondosan ápoló 19. századi honi liberálisok a francia nemzetállam alapelveit és a magyarországi nemesi nemzet örökségét ötvözték egymással. A reformkorban abban bíztak, hogy a nemesi előjogok kiterjesztésével, a társadalmi csoportok érdekeinek összehangolásával, a magyar nyelv hivatali polcra emelésével és a magyarosodás viszonylag óvatos előmozdításával, valamint a magyar állam közjogi különállásának megerősítésével és területi épségének helyreállításával Magyarország közelíteni fog a francia nemzetállami mintához. Az 1848–1849-es tapasztalatok függvényében a liberális politikusok jobbjai néhány ponton engedtek eredeti célkitűzéseikből, elsősorban a közéleti nyelvhasználat és az anyanyelvi oktatás terén – állítják történetíróink –, a magyar állam területi–közjogi egységét azonban soha nem adták fel, s a politikai nemzetfogalom törvénybe iktatásával kőbe vették a magyarság szupremáciáját sugalló „egy nemzet, egy állam” elvét. Ebben az összefüggésben meglehetősen pozitív színben tűnik föl Eötvös József Világos utáni szerepe, aki az európai körülmények aprólékos számbavételével és a nyugati civilizáció folyamatának mélyenszántó elemzésével a kortársainál jóval szélesebbre vonta a nemzetiségi kérdés horizontját. Néhány történész úgy ítéli meg, hogy Eötvös ezzel együtt sem tudott sokkal nagyobb vonalú ajánlatot tenni a Magyarországon élő nem magyar népeknek, mint amit az 1868-as törvény végül kimondott; koncepciója nem feszítette szét a magyar liberális politikai nemzetkonceptió kereteit.² A többség ellenben akként érvel, hogy Eötvös nem csak gondolkodóként, de gyakorló politikusként, a nemzetiségi törvény előkészítőjeként is kiemelkedett a korabeli magyar politikai kultúra nacionalista közegéből. S amíg ő a nemzetiségek egyenjogúsításából indult ki, addig a nemesi közvélemény nyomásának engedő, illetve saját közjogi nemzetkonceptiójához állhatatosan ragaszkodó Deák Ferenc nyelvkérdéssé fokozta le a nemze-

¹ Tevesz László: *A magyar liberális elit közös nemzetiségpolitikai koncepciója. 1849–1868*. Kút, 4. évf. (2005) 2. sz. 45–47.

² Schlett István: *Az 1868-as nemzetiségi törvény képviselőházi vitája*. Budapest, 2001. 5–23.

tiségi problémát, s a nem magyar népek megnyerésére alkalmatlan „politikai nemzet” elvét foglalta bele a tárgyalt törvénybe.³

Ha távolról tekintjük a kérdést, csakugyan úgy tűnhet, mintha a magyar liberálisok a reformkorban francia államnemzeti modell érvényesítésére, Világos után jobb híján pótlására törekedtek volna, s innen nézve Eötvös koncepciója kétség kívül mesze kiemelkedik a magyar nacionalizmus hagyományából. Ha azonban a liberális magyar politikai kultúra mélyebb megismerésére – a kortársak rendelkezésére álló gondolati és jogi tradíciók aprólékos vizsgálatára, illetve az egykorú közvélemény megértő elemzésére – vállalkozunk, merőben más benyomásunk támad. Észre fogjuk venni, hogy a francia nemzetállami berendezkedésről a magyar liberálisok derékhadának már a reformkorban is meglehetősen rossz véleménye volt. A vármegyékben megszerveződő reformellenzék szószólói, egyben a Pesti Hírlap legjobb tollú publicistái – elsősorban Kossuth, Pulszky Ferenc és Wesselényi Miklós – élesen elítélték a társadalmi életet adminisztratív eszközökkel igazgató, bürokratikus politikai berendezkedés minden formáját – köztük a franciát. Sőt, Kossuth a Hírlapot egynyesen a francia állammodell „engesztelhetetlen ellenségének” nevezte, mondván, a francia nemzettől „mindent lehet tanulni, csak alkotmányt s közigazgatási rendszert nem”.⁴ A magyar liberálisok az angolszász társadalmak példáját méltatva, a „jakobinus” és a „porosz” típusú berendezkedést élesen bíráló európai gondolkodók irányadását alaposan fontolóra véve fejtették ki véleményüket a nemzeti kérdéstről, egyszersmind büszkén emlegették a magyar társadalom széleskörű önkormányzatát biztosító honi intézményi–alkotmányos tradíciókat. Olyan nemzetmodell lebegett szemek előtt, amelyben a központi kormányzat – akár a fennálló abszolutista, akár az országgyűlésnek felelős leendő nemzeti – csekély társadalomformáló szerepet játszik. Az ország reformja, az érdekek egyesítése, a társadalmi összetartozás kiformalódása, a kultúra felvirágzása, egyszóval a „nemzeti újjászületés” nagy munkája ugyanis jórészt a társadalmi önszerveződés terepén, a vármegyei, városi és helyhatósági önkormányzatok, az autonóm felekezeti gimnáziumok és a civil egyesületek kerekei között megy végbe.⁵

Témánk szempontjából külön hangsúlyoznunk kell, hogy e nemzetfogalom, pontosabban a mögötte álló alkotmányos–jogi hagyomány a vallásfelekezetek szabadsága keretében magában foglalta a helyi közösségek vallási, oktatási és művelődési autonómiáját. A reformkori liberálisok közjogi álláspontját megalapozó 18. század végi rendi mozgalom az „ősi magyar alkotmány várának legerősebb sáncát” adó „sarkalatos törvények” alatt az Aranybullát, a bécsi és a linzi békét, az e békéket megerősítő 1608-as és 1647-es törvényeket, IV. Ferdinánd és I. Lipót becikkelyezett koronázási hitlevelét értette, s az 1790. évi törvényekben jórészt a 17. századi állapotokat igyekezett visszaállítani. Ezek a törvények részint Magyarország közjogi különállását, részint a bevett protestáns felekezetek, a szabad királyi városok, a mezővárosok, a falvak és az egyházközösségen belül kisebbséget alkotó

³ Baka András: *Eötvös Józseftől Jászi Oszkárig*. Budapest, 1990. 78., 143–146.; Deák Ágnes: „A magyar nemzet jövője cultura kérdése”. *Eötvös József nemzetiségpolitikai koncepciója 1850–1868*. Aetas, 6. évf. (1990) 1–2. sz.; Péter László: *Az 1868. XLIV.tc.: „a nemzetiségi egyenjogúság tárgyában” és a törvényhatóságok nyelve*. Aetas, 8. évf. (1992) 4. sz.; Galántai József: *Nemzet és kisebbség Eötvös József életművében*. Budapest, 1993. 35–36., 80–81., 118–120.; Kiss Károly – Lovas Krisztina: *Történelem és nemzet: tanulmánykötet Galántai József professzor tiszteletére*. Budapest, 1996. 22–23., 35–42., 52–58., 68–82., 111–112.; Bódy Pál: *Eötvös József*. Budapest, 2002. 103–115.; Gángó Gábor: „...mód nyújtassék neki gyermekei neveltetésére, kiművelésére. Az 1868. évi törvény korunk nemzetiségpolitikájának tükrében. Új Horizont, 32. évf. (2004) 1. sz. 79–88.

⁴ Pesti Hírlap, 1843. ápr. 9. 237. sz.

⁵ Pesti Hírlap, 1842. 157., 158., 159. sz., 1842. júl. 3., 7., 10., 1843. 256. sz., 1843. jún. 15.

fiókegyházak vallási önkormányzatát, templomhasználati, iskolaműködtetési, tanügyi és társaságalapítási jogát mondták ki.⁶ Ilyképpen pedig lehetőséget adtak arra, hogy az egyházigazgatás alsó szintjén a hitéleti, oktatási és művelődési intézmények az illető helyi gyülekezet anyanyelvi–kulturális igényei szerint szerveződjenek. Sőt, a „társadalmi egyetértés” megvalósítása érdekében a sarkalatos törvények közé iktatott 1790: XXVII. törvénycikk a – jórészt szerb és román ajkú – görögkeletiek „egyenjogúságáról” is rendelkezik, egyszersmind a görögkeleti egyház számára „az alapítványok, a tanulmányi rendszer és az ifjúságnevelés” „teljes szabadságát” is biztosítja.

Bár a reformkori alkotmányos érvelésben egyértelműen az ország közjogi különállására esett a hangsúly, a bécsi és a linzi béke pontjai, illetve az 1790-es országgyűlés vallásügyi végzése a reformellenzék olvasatában is az alkotmányos szabadság fontos biztosítékai voltak. Az pedig a magyar liberálisok derékhadának esze ágában sem volt, hogy a fennálló felekezeti–oktatási intézményrendszer felszámolásával, a „francia” típusú nemzetállam mintáját követve teljesen szekularizált, egységesített, államilag szigorúan ellenőrzött közoktatási rendszert építsen ki. Amikor e csoport szószólói a közoktatás magyar nyelvűségéről és a protestáns egyházak uniójáról beszéltek, illetve a „pánszláv” eszméket dédelgető szlovák nyelvűművelő és irodalmi társulatok működését nehezményezték, csakis a felekezeti középiskolák, köztük az evangélikus líceumok oktatási nyelvét akarták latinról magyarra váltani, biztosítván, hogy a leendő magyar középosztály művelt elitje „magyar nyelvű és szellemű” közegben nevelkedjék föl. A „falusi népiskolákat” illetően viszont Kossuth és táborá beérte volna annyival, hogy a magyar nyelv csupán tantárgyként kerüljön bevezetésre, s elfogadta, hogy a többi tantárgy oktatása, illetve a gyülekezeti hitélet továbbra is a helyi közösség anyanyelvén folyjék.⁷ Ezen felül Wesselényi – az 1790-es rendi mozgalom törekvéseit továbbgondolva – még külön arra is utalt, hogy a görögkeleti románság alkotmányos létét nem csupán az egyéni szabadság biztosításával lenne múlhatatlanul szükséges megerősíteni, hanem az egyházi önkormányzat kiépítésével is (a báró itt nyilvánvalóan a karlócai metropolitától és szerb jellegű „nemzeti–egyházi” kongresszustól független, önálló román érsekség létrehozására gondolt).⁸ Hasonló húrokat pendített a magyar–nemzetiségi érdek-egyesítés ügyének másik nagy barátja, Gorove István, aki szerint „magyar hazánk, magyar alkotmányunk az, mely a vallási egyenlőségnek első[ként] veté meg alapját, mely e vallási egyenlőséget egészé terjedelmében helyre állítandja”, azaz biztosítani szándékozik az ország összes felekezetének egyenjogú önkormányzatát. „Vallási egyenlőség az, mely a még kibékítetlen érdekeket összefűzze, s az embereket, az egymástól emiatt elfordultakat, meleg, őszinte kézszorításra bírja. Katolikus, protestáns, óhitű, magyar vagy szláv, a státushatalomnak egy fókán, egyenlő pártolás alatt állnak [majd]; itt pedig kéz a kezét megérintheti, kebel kebelre borulhat, s a nemzeti egyetértés szelleme mosolyogva nézendi majd ez annyira várt jelenetet.”⁹ Ebben az összefüggésben válik egyértelművé a politikai nemzet klasszikus megfogalmazása, amely szerint a nemzet történetileg kialakuló „historiai faktum”, több

⁶ Lásd erre a bécsi, illetve a linzi békét megerősítő törvénycikkeket (1608. I. tc., 1647. VI., VII., VIII., IX., X., XI., XII. XIII. XVI. tc.), az e békéket ugyancsak megerősítő, egyben az ország különféle szabadságairól és kiváltságairól szóló koronázási hitlevelek becikkelyezését (1622. II. tc., 1638. I., 1659. I. tc.), valamint a 17. századi vallási törvények újbóli megerősítését (1790. XXV., XXVI. tc.).

⁷ Pesti Hírlap, 1841. 11., 29., 33., 34., 37., 44., 59., 66., 70., 73., 76. sz., 1841. febr. 6., ápr. 10., 24., 28., máj. 8., jún. 2., júl. 24., aug. 18., szept. 1., 11., 22., 1842. 183., 184. sz., 1842. dec. 2., 6., 1843. 209., 210., 212. sz., 1843. jan. 1., 5., 12.

⁸ Pesti Hírlap, 1842. 162., 163., 164. sz., 1842. júl. 21., 24., 28.

⁹ Gorove István: *Nemzetiség jelenünk szempontjából*. Pest, 1842. 88–90.

nép csoportból álló, de politikailag egységes, közös alkotmánnyal bíró közösség; belső kohéziója a felsőbb „társasági élet” nyelvi–kulturális összhangját követeli meg, a lokális „népélet” keretein belül azonban megengedi a különféle nyelvek és kulturális hagyományok érvényesülését.¹⁰

Ezek a reformkori elképzelések eredendően is túlmutatnak a „francia” államnemzet-modellen, akárcsak az etnikumok államszerveződését feltételező „német” nemzetkonceptción, hiszen a nemzet lényegét éppen az állami és az etnikai szféra között, a társadalmi önszerveződés dinamikájában ragadják meg. Az 1849 előtti és utáni törekvések közötti különbség abban áll, hogy amíg a reformkoriak a középosztályi önszerveződés közigazgatási, középiskolai és civil fórumain mindenáron meg akarták akadályozni a nem magyar nyelvek és kultúrák érvényesülését, addig a Világos utániak a társadalmi élet és a közigazgatási rendszer magasabb szintjein is teret engedtek a nyelvek és kultúrák szabadságának, miközben persze továbbra is a vagyomban, politikai befolyásban és társadalmi súlyban első helyen álló magyarság gyarapodását remélték.

Az alábbiakban amellet fogunk érvelni, hogy Eötvös éppúgy e politikai hagyomány keretei között fejtette ki véleményét a nemzetiségi kérdéstről, mint az ország nyelvi–kulturális sokszínűségével józanul számoló liberális elvbarátai. Előbb a Deák körül csoportosuló liberális „párt” nemzeti–nemzetiségi elképzeléseit foglaljuk össze röviden, majd Eötvös nézeteit igyekezünk elhelyezni ebben a szellemi közegben, miközben az eötvösi elképzelésekre folyvást reflektáló liberális közvélemény megnyilatkozásait is igyekezünk rekonstruálni.

A „Deák-párt” nemzeti–nemzetiségi koncepciója és Eötvös helye a liberális politikai kultúrában

Mielőtt a Deák-párt politikai koncepcióját elemeznénk, nem árt néhány szót ejtenünk arról, hogy a magyar liberális politikusok az 1848–1849-es események döntő hányadában nem engedtek a reformkorban kialakított nemzeti programból, azaz a nem magyar népcsoportok nyelvi–kulturális igényeit csupán felekezeti, egyházközségi és iskolai keretek között tartották kielégíthetőnek. Szemléletükön végül azért voltak kénytelenek változtatni, mert törekvéseiket kétfelől is komoly kihívások érték. Az egyik kihívás az volt, hogy magyarországi szlovákok és szerbek, illetve az erdélyi románok 1848 tavaszán–nyarán egymás után fogalmazták meg önálló nemzeti programjaikat, amelyek mind a nyelvhasználati jogok, mind a közigazgatási berendezkedés terén jócskán túlmutattak a magyar elképzeléseken, sőt jelentős pontokon élesen szemben álltak az 1848-as törvényekben kialakított polgári–liberális politikai modellel.¹¹ A másik kihívás az volt, hogy a „nemzeti egyenjogúsítás” programjáról, amely a különféle népcsoportok nyelvi–kulturális és/vagy területi autonómiáját ígérte, a Habsburg-monarchia másik felében komoly vitákat folytattak az osztrák–német és a cseh politikusok, mi több az udvar is hajlott arra, hogy foglalkozzék e kényes kérdéssel.¹² Mivel viszont Ferenc József 1849-es oktrojált alkotmánya a „nemzeti egyenjogúsítás” gyakorlati vonatkozásairól hallgatott, az udvarban csalódó román politikusok hajlandók voltak tárgyalásztalhoz ülni a császári és a cári seregek harapófogójába szoruló magyar féllel. Az

¹⁰ Pesti Hírlap, 1842. 155. sz. 1842. jún. 26.; Szontagh Gusztáv: *Propylaeumok a társasági philosophiához, tekintettel hazánk viszonyaira*. Buda, 1843. 163–168.

¹¹ Gergely András: *A forradalom és az önvédelmi háború*. In: Gergely András (szerk.): *Magyarország története a 19. században*. Budapest, 2003. 248.

¹² Hanák Péter: *Magyarország a Monarchiában*. Budapest, 1975. 100–104.; Deák Ágnes: *A Habsburg Birodalom a nacionalizmus kihívásai között. Tervek és koncepciók a birodalom újjáalakítására*. Aetas, 13. évf. (1997) 4. sz. 5–44.

1849 júliusában megkötött magyar–román békeegyezmény és az erre épülő, ugyancsak ebben a hónapban elfogadott szegedi házhatározat a magyar liberális törvényhozás szemléleti fordulatát jelzi: immáron a nem magyar többségű községi és törvényhatósági közgyűlésekben is megengedte a nem magyar nyelv használatát, illetve az önálló görögkeleti román egyházkormányzat kialakítására is ígéretet tett.¹³ Azt persze hangsúlyoznunk kell, hogy e törvényerejű határozat nem gondosan kiérlelt, végleges álláspontot tükrözött, hanem az események sodrában kialakult kompromisszumot. Valószínűleg mindkét fél, a magyar is, a román is abban bízott, hogy az egyezséget a saját szempontjai érvényesítésével lehet majd kedvezőbb körülmények között végleges formába önteni.¹⁴ E helyzetnek megfelelően a határozat *preambuluma* nem fogalmaz egyértelműen: a „magyarországi népiségek szabad nemzeti kifejlődéséről” beszél, amelybe a nem magyar népek leendő önálló intézményesülését éppúgy bele lehetett érteni, mint amiről a házhatározat ténylegesen szól: a fennálló intézményes keretek között érvényesülő nyelvi–kulturális autonómiát.

Az előbbi lehetőséget a nem magyar népekkel való megegyezés mikéntjét fáradhatatlannul kereső emigráns Kossuth 1851-es alkotmányterve bontja ki: nem mond le Magyarország politikai–területi egységéről, az államkeretek között csak egyetlen nemzetet ismer el, a kollektív jogokat viszont megadja a nem magyar népeknek, s ennek jegyében lehetőséget biztosít nekik arra, hogy a decentralizált szerkezetű evangélikus önkormányzat mintájára önálló kulturális intézményrendszert hozzanak létre.¹⁵ Kossuth néhány évvel később abban is újat hozott, hogy Magyarország sorsát a Duna mentén élő, független nemzetként megszerveződni vágyó népcsoportokéval kötötte össze, együttműködést szorgalmazva a magyarság, a románság, a horvátság és a szerbség között, vagyis úttörője volt annak a nemzetszemléletnek, amely a magyarság jövőjét „kelet-közép-európai” összefüggésekben képzelte el.

A másik változatot, amely a fennálló intézményes keretek között tervezte a nem magyar nyelvi és kulturális igények kielégítését, az 1850-es évek derekára a Deák politikája mögé felsorakozó politikai gondolkodók fogalmazták meg. Ők a reformkori liberális nemzet-szemlélet, illetve a háttérben álló régi, egészen a 17. századig visszanyúló hagyomány jegyében írták le a magyarság sorsát: a Nyugat és a rajta kívül álló „barbár” világ éles ellentétében gondolkodtak. Az önálló alkotmánnyal bíró Magyarországot egyértelműen a „nyugati polgárosodás” szerves részének, sőt szilárd védbástyájának tartották, ugyanakkor a magyarság, illetve a magyarországi társadalom kulturális és gazdasági elmaradottságát tarthatatlannak ítélték. A cári Oroszországgal azonosított „Északban” a despotizmus megnyilvánulását látták, s az ország közjogi helyzetét, illetve magyar és nem magyar polgárok viszonyát ebből a civilizációs látószögéből nézték. A „germán” hatalomtól közjogilag akartak önállóak maradni; „Északtól” a civilizációs törésvonalak mentén, a nyugati polgárosodás részeseként és eltökélt védelmezőjeként határolódtak el; a nem magyar népeket a despotizmus „pánszláv” erőtől igyekeztek politikailag elszigetelni; s mindennek érdekében arra törekedtek, hogy a magyarság a „nyugati polgárosodás” zászlóvivőjeként, kultúráját kibontakoztatva s az ország társadalmi és gazdasági viszonyait megreformálva hágjon az európai civilizáció legfelső lépcsőfokára.

¹³ Varga János: *Románok és magyarok 1848-49-ben*. Budapest, 1995.; Gergely András: *1848-ban hogy is volt?* Budapest, 2001. 452–453.; Gergely András: *Kossuth nemzetiségi politikája 1847–1853*. Tiszatáj, 56. évf. (2002) 9. sz. 82.

¹⁴ Miskolczy Ambrus: *Kísérlet az interetnikus kapcsolatok szabályozására: az első magyar nemzeti „törvény”*. Magyar Tudomány, 45. évf. (2000) 3. sz. 279–288.

¹⁵ Gergely: *Kossuth nemzetiségi politikája*, 82–84.

E szellemi csoport legfőbb szószólója a politikai gondolkodás és a szépirodalom terén egyaránt maradandót alkotó Kemény Zsigmond volt, aki szimbolikusan Széchenyi reformkori elképzeléseire kanyarodott vissza, tartalmilag viszont a polgárosodás fent röviden összefoglalt koncepcióját, lényegében tehát a liberális ellenzék reformkori elképzeléseit gondolta tovább. Az ország esélyeit a forradalom utáni helyzetben latolgató röpirata a „veszélyeztetett magyar faj megvédését és nemesebb kifejtését” szorgalmazza, amit szerinte a józan magyar politikusoknak az „európai polgárosodás nagy kérdéseivel” és a Habsburg „birodalmi szempontokkal” kell összhangba hoznia. A magyarságnak tehát az „európai súlyegyen” határai között szükséges haladnia: el kell fogadnia a Habsburg-monarchia fennmaradását, s szembe kell néznie a balkáni helyzet kibontakozó veszélyeivel. Bár a bécsi udvar és a cár politikai és háborús kérdésekben együttműködött, Kemény a „germánok” és az „ájult” Törökország ígája alól rövidesen felszabaduló, az orosz rokon pártolását bíró „szláv” népcsoportok jövődőlbeli küzdelmét jósolta. Hogy ebből a leendő konfliktusból a nyugati civilizáció, a Habsburg-monarchia és a magyarság egyaránt győztesként kerüljön ki, Kemény szerint a bécsi udvarnak fel kell adnia a germanizálás politikáját, és el kell vállalnia a balkáni térséget polgárosító civilizációs hivatását. Ha ugyanis a török birodalom felbomlása a balkáni népek megbékítése és a Habsburg-monarchia kereteit feszegető népcsoportok megnyerése nélkül, a nyelvi–kulturális konfliktusok kiéleződése mellett megy végbe – fejtegette a báró –, akkor aligha lehet majd a Habsburg Birodalom „szláv” föderációvá alakítását megakadályozni. Ebben az összefüggésben Kemény szerint a magyarságra a germán és a szláv népek közötti közvetítő szerepe hárul, következésképpen a bécsi kormánynak vissza kell állítania Magyarország közjogi különállását.¹⁶

Kemény meg volt róla győződve, hogy e helyzetértékelés igazságát csakhamar az udvar is be fogja látni; a magyarságnak viszont addig is komoly erőfeszítéseket kell tennie a társadalmi önszerveződés terén. Az erdélyi báró és elvbarátai – mindenekelőtt a szakirodalomban „Deák-párt” néven ismert, lazább-szorosabb baráti és eszmei szálakon már ekkor összefűződő szellemi csoportosulás képviselői, Arany János, Csengery Antal, Lukács Mór és Gyulai Pál személyében – azt tartották a legfontosabbnak, hogy a „veszélyeztetett” magyarság semmiképpen ne adja fel kulturális sajátosságait és nemzeti öntudatát, de ne is rekedjen meg a rendi állapot korszerűtlen keretei között, vagy zuhanjon vissza a népelet még archaikusabb szintjére. Akik a Deák-párt szűkebb szellemi köréhez tartoztak, mindnyájan oda kívántak munkálni, hogy a nemesség gazdaságilag is, kulturálisan is polgárosodjék, a városi polgárság magyarosodjék; színvonalas magyar nyelvű szépirodalmi és tudományos élet bontakozzék ki; lépjenek életbe a jogegyenlőséget biztosító és az anyagi gyarapodás feltételeit megteremtő ’48-as törvények.¹⁷ Mindettől – akárcsak a reformkorban Kossuth és tábora – a művelt, vagyonos, erős és magyar jellegű középosztály kiformalódását, egyszerűsége a nem magyar népek megnyerését remélték. Magyarország közjogi–politikai helyzetével józanul számolva a többség az előbbire helyezte a hangsúlyt, mindenekelőtt a kultúra s különösen az irodalom és a tudomány terén szorgalmazva a magyarság megújulását. Kemény viszont a magyarországi nem magyar népek megnyerését már az ’50-es évek elején is kulcskérdésnek tartotta. A reformkor liberális törekvéseit újrafogalmazva olyan „politikai nemzetben” gondolkodott, amely szerint a közös érdek, a közös történelem és a

¹⁶ Kemény Zsigmond: *Változatok a történelemre*. Budapest, 1987. 492–533.

¹⁷ Kemény: *Változatok a történelemre*, 387–426.; Kemény Zsigmond: *Élet és irodalom*. Budapest, 1971. 123–257. Tágabb összefüggésekben tárgyalja a kérdést: Sótér István: *Nemzet és haladás: irodalmunk Világos után*. Budapest, 1963. 95–258., 336–424.; Schlett István: *A politikai gondolkodás története Magyarországon*. 2. köt. Budapest, 2010. 231–251.

közös politikai jövő az éles nyelvi különbségek ellenére is egyetlen, összetartó politikai közösséggé formálja az országban lakó népeket. „Ha vegyes ajkú országokban valahol, bizonyosan nálunk volt kifejlődve a politikai nemzetiség és azon közszellem, mely a különböző nyelvű, *de egy érdekű és egy politikai jövővel bíró* népiségeket összekötötte. A másfél-százados török rabiga sem irthatta ki a népiségekből az állami egység, a politikai nemzetiség eszméjét.”¹⁸ Ezt az etnikumokon átívelő nemzeti közszellemet, másképpen a politikai nemzet „századokon át gyűjtött kincsét” Kemény csakis amellett gondolta megőrizhetőnek és „eszélyesen gyarapíthatónak”, ha engedve a reformkori nemzeti politikából a lehető legtágabb keretek között kielégítjük a „hazánkban élő többi népfajok méltányos” igényeit, és semmiféle adminisztratív eszközzel nem pártoljuk a magyar kultúrát.¹⁹ Széchenyire hivatkozva igyekezett kortársait meggyőzni az erdélyi báró arról, hogy a magyarság fölényét kizárólag társadalmi önerőből, a közösségi önszerveződés körében, a „szellemi túlsúly” és a műveltség vonzereje révén lehetséges elérni. Ellen kell állni minden olyan „tervnek és törekvésnek”, amely ezenkívül, „más módokon és eszközökkel akarná terjeszteni” a magyar „nyelvet és nemzetiséget”. Mert „ha ti testvéri szívességet tanusítandatok a többi népek iránt, most a magán-, később pedig a közéletben is, akkor eltaláltatok az eszközt, mely által e haza minden ajkú lakosai a magyar politikai nemzetiség érzelmét gyarapítsák keblökben, és látni fogandjátok, miként e népek nem tartván elnyomatási szándéktól, önként állnak a belkormányzás azon részeinek, melyek nélkül a közigazgatásnak összhangzása valósággal lehetetlen, a többség nyelvén – mely hazánkban a magyar – leendő vezetésére”.²⁰

Kemény nem fejt ki részletesen véleményét abban a kényes kérdésben, hogy a „közéletben” milyen lehetőségeket biztosítana a nem magyar népek számára, amint azt is homályban hagyja, hogy a közigazgatás mely „részein” tartja szükségesnek a magyar nyelv kizárólagos megtartását. Az mindenestre sokat mondó, hogy bár Kemény mindig is élesen ostromozta az országot provinciális viszálykodásokba süllyesztő megyei „bunkokráciát”, már a reformkorban sem volt a francia típusú centralizáció híve. Akárcsak az ellenzéki liberálisok többsége, maga is nagy megbecsüléssel nyilatkozott a decentralizált szerkezetű angol közigazgatási berendezkedésről; a bürokratikus „tervhajhászással” szemben a történetileg kialakuló alkotmány körületekintő, a helyi sajtóságoknak, a társadalom közérkölcseinek és a gyakorlati élet tapasztalatainak egyaránt megfelelő átalakítását javasolta; a magyar polgárosodás intézményes feltételeit pedig a „hírlapszabadság” és a jobbágyfelszabadítás mellett éppen a „helyhatósági önkormányzatiságban” látta.²¹ Ebben az összefüggésben talán nem érdektelen, hogy már az 1840-es években azt szorgalmazta, hogy a „királyföldi” románok egyházi, iskolai és helyhatósági „belviszonyaikat” anyanyelvükön igazgathassák.²² Az 1850-es években viszont nem ment bele részletesen sem a közigazgatási, sem a nemzetiségi kérdés fejtegetésébe, más problémák megoldása kötötte le a figyelmét. Az évtized első felében az irodalmi élet egyik legbuzgóbb szervezője, egyszersmind maga is igen termékeny regényíró volt. Az évtized derekától pedig a Pesti Napló élén – megszakításokkal szerkesztőként, egészen a '60-as évek közepéig a lap legbefolyásosabb tollforgatójaként – immáron politikailag is igyekezett a Deák törekvéseit pártoló kiváló szellemeket egy táborban összefogni.

¹⁸ Kemény: *Változatok a történelemre*, 497–511., 517., 524.

¹⁹ Kemény: *Változatok a történelemre*, 181.

²⁰ Kemény: *Változatok a történelemre*, 542–547.

²¹ Kemény Zsigmond: *Korkívánatok*. Budapest, 1983. 135–141., 415–443. Kemény alkotmányfelfogására lásd bővebben: Szegedy-Maszák Mihály: *Kemény Zsigmond*. Budapest, 1989.; Takáts József: *Modern magyar politikai eszmetörténet*. Budapest, 2007. 55–60.

²² Kemény: *Korkívánatok*, 245–274.

Deák stratégiájával összhangban az volt a legfőbb célja, hogy a nemzeti közvéleményben ébren tartsa az alkotmányosság szellemét, a társadalmi–politikai erőket a magyar kultúra ápolására és az alkotmány visszaállítására összpontosítsa; s a „belkormányzat” ügyeiről folyó komolyabb vitákat az alkotmány visszaállítása utáni időkre odázza.²³

Ha ebben a szellemi közegben akarjuk Eötvöst elhelyezni, megállapíthatjuk, hogy a báró az '50-es évek derekától lazább-szorosabb szálakkal – részint személyes kapcsolatainak keresztül, részint politikai meggyőződése révén – ugyancsak a Deák-párthoz kötődött, miközben a polgárosodásról, a nemzetről és a nemzetiségi kérdésről már az '50-es évek első felében teljesen önálló, tudományosan jól megalapozott véleményt fogalmazott meg. Tudományos programját a nyugati „keresztény polgárosodás” mélyenszántó vizsgálatának szentelte, az európai civilizáció menetének törvényszerűségeit, strukturális összetevőit és lehetséges jövőjét akarta feltárni. Tudományos álláspontja kialakításával kölcsönhatásban formálódott ki a véleménye arról, hogy a nyugati civilizáció védfalát adó Habsburg-monarchia tartományainak milyen lehetőségei mutatkoznak a megmaradásra. Eötvös a legfőbb problémát abban látta, hogy a kor „uralkodó eszméit” a politikai mozgalmak helytelenül fogták fel, így a szabadság, az egyenlőség és a nemzetiség szempontjai kibékíthetetlen ellentétbe kerültek egymással, sőt az európai civilizáció jövőjét veszélyeztető konfliktusok forrásává váltak. A helyesen felfogott eszmék érvényesülése érdekében Eötvös mindennekellát a keresztény örökségen alapuló egyéni szabadság kiteljesedése előtt egyengetné az utat. Bár érzékenységet mutat a pauperizmus problémája iránt éppúgy, mint a különféle népcsoportok nyelvi–kulturális igényei iránt, a fennálló társadalmi–politikai rendet radikálisan felforgatni szándékozó kommunista és nacionalista törekvéseket egyaránt elítéli. Meglátása szerint a nemzetiségi eszme jelenlegi, helytelen felfogása az egyes népcsoportok „uralomvágyát” fejezi ki: a többségi népcsoport a kisebbségek elnyomására törekszik, a kisebbségi népcsoportok a fennálló államkereteket veszélyeztetik. A megoldást a történetileg kialakuló nagyobb államalakulatok fennmaradásában látja, az egyéni szabadságot aláásó népszuverenitás helyett pedig a fennálló tartományi és a helyi önkormányzatok megerősítését szorgalmazza. Úgy érvel, hogy ezek az önkormányzatok védik az egyén szabadságát, egyszersmind a különféle népcsoportok kulturális önszerveződését is lehetővé teszik. Ennek fényében kívánja Eötvös Ausztria fennmaradását biztosítani. Vitába száll az „egyenjogúsítás” azon értelmezésével, amely a nyelvi–kulturális csoportokat kollektív jogalanynak tekinti, hiszen a birodalomban a különféle etnikumok keverten élnek, a helyi kisebbségek elnyomásának veszélye nélkül nem lehet megadni számukra a területi–közigazgatási autonómiát. Helyette a történetileg kialakuló közigazgatási határokat veszi alapul, s olyan decentralizált szerkezetű, de egységes birodalmi alkotmányt javasol, amely a tartományok és a községek számára széles körű autonómiát biztosít.²⁴

Eötvös ezzel a koncepcióval nem állt teljesen távol Kemény szemléletétől, hiszen maga is a fennálló intézményes keretek között akarta a nemzetiségi kérdést megoldani, akárcsak az erdélyi báró; lényeges pontokon azonban különbözött is tőle. A civilizáció keleti bástyá-

²³ Kosáry Domokos – Németh G. Béla. (szerk.): *A magyar sajtó története*, 2/1. köt. 1848–1867. Budapest, 1985. 372–385.

²⁴ Gergely András: *Eötvös korszerűtlen koreszméi*. Új Forrás, 17. évf. (1985) 1. sz. 33–38.; Schlett István: *Eötvös József*. Budapest, 1989.; Deák: „*A magyar nemzet jövője cultura kérdése*”, id. mű; Schlett: *A politikai gondolkodás története Magyarországon*, 20–34. Eötvös tudományos munkásságára és az '50-es évek elején kifejtett politikai koncepciójára lásd tágabb összefüggésekben: Gángó Gábor: *Eötvös József az emigrációban*. Debrecen, 1999.; Gángó Gábor: *Eötvös József uralkodó eszméi: kontextus és kritika*. Budapest, 2006.

jának nem a közjogilag önálló Magyarországot, hanem a Habsburg-monarchiát tartotta, Magyarország autonómiáját csupán tartományi minőségében vélte elképzelhetőnek. A nemzeti öntudatnak pedig sokkal kisebb és kevésbé tartós történeti jelentőséget tulajdonított, mint a Deák-párt szellemi köre. Keménynél a közjogilag önálló Magyarország és a magyarság, Eötvösnél a Monarchia és az egyén áll a kárpát-medencei polgárosodás középpontjában.

Bár az *Uralkodó eszmék*et ért azon kritikákkal, hogy a mélyen tisztelt báró nagyszabású tudományos vállalkozása a nemzetiségi eszme történelemformáló szerepét, ezzel egyszersmind az önálló létéért küzdő magyarság legbecsesebb kincsét értékeli le, alighanem Kemény Zsigmond is egyetértett volna – a Deák-párt szűkebb szellemi körében mégsem érezte senki szükségét, hogy a köreiben nagy megbecsülésnek örvendő Eötvös nézeteit kipelengérezze. Sőt, mély elismeréssel adózott tudományos munkássága előtt, s elutasította azt a lehetőséget, hogy az *Uralkodó eszmék* megállapításait a Pesti Napló hasábjain tegyék közzé tárgyává. S már csak azért sem kellett Kemény Zsigmond körének különösebben aggódnia Eötvös koncepciója miatt, mert amikor ütött a cselekvés órája, s a magyar álláspontok érvényesülése előtt megnyílt az út, az *Uralkodó eszmék* szerzője egyértelműen Deák törekvései mellé állt, s éppen a legvitatottabb pontokon változtatta meg véleményét a nemzeti kérdéstről.²⁵

Hogy ennek az eszmei félfordulatnak mélyebb belső okai is voltak-e, vagy csupán a közvélemény igényeit tartotta Eötvös szem előtt, itt nincsen különösebb jelentősége. Elég annyit rögzítenünk, hogy immáron ő is szoros kölcsönhatást feltételezett az európai polgárosodás szakadatlan folyamata és a magyarság kulturális kibontakozása között, tág történeti-geopolitikai összefüggésekben beszélt a magyarság civilizációs küldetéséről, magáévá tette a politikai nemzet koncepcióját, s hosszasan értekezett Magyarország közjogi önállóságának szükségességéről. A *Pesti Napló* hasábjain megjelent rövid lélegzetű, de annál jelentősebb kérdéseket feszegető írásában a „nemzeti egyediség” és a technikai–infrastrukturális szféra közötti kölcsönhatást taglalva fogalmazta meg a magyarság azon feladatát, amely a Deák-párt s különösen Kemény Zsigmond politikai koncepciója középpontjában állott. Meg kell őriznünk „nemzeti egyéniségünket, annak tehetségeit s nemesebb hajlamait kifejlesztjük – írja –, de mindig szemünk előtt tartva azt is, hogy korunkban egyes, bármily kitűnő nép elszigetelve nem állhat, s azáltal biztosítja jövőjét leginkább, ha fennmaradása mások jólétével és szabadságával összefügg”.²⁶ Ugyancsak a *Pesti Napló* hasábjain jelent meg Eötvös akadémiai beszéde, amelyet Kazinczy emlékezete kapcsán mondott el. Itt Eötvös a magyarság és az európai polgárosodás történetileg kialakuló, szerves összefüggését feltételezi. Úgy érvel, hogy a magyarság ragaszkodása saját nemzeti nyelvéhez és szokásaihoz mindig is a nyugati civilizáció eltökélt védelmével párosult; az idő viszonyosságait kiálló nyolc évvel alkotmányának úgy őrizte meg eredeti szellemét, hogy közben az európai hatásokat folyvást sajátos politikai–jogi szerkezetéhez igazította; s azért sikerült önálló nemzetként fennmaradnia, mert Magyarország az „összes kereszténységnek védőfala” volt. „Férfias honszeretet” és „az emberiség közös ügyéért való lelkesedés”, „hív ragaszkodás saját nemzetiiségéhez” és munkálkodás „az emberiség közös feladatain” – ez az a történeti örökség, amelyhez Eötvös szerint a magyarságnak hűségesebbnek kell lennie. A jelen körülmények kö-

²⁵ Az *Uralkodó eszmék kritikájáról* és Eötvös megváltozott nézeteiről bővebben: Deák Ágnes: *Nacionalizmusok ösztüzeiben. Eötvös József, Kemény Gábor és Mocsáry Lajos nemzetiségpolitikai vitája (1856–1860)*. Doktori disszertáció. Kézirat. Szeged. 1990.; Deák Ágnes: *Útkeresés és hagyományörzés. Vita a nemzeti eszméről az 1850-es évek második felében*. Acta Universitas Szegediensis. Acta Historica – Tomus 114. évf. (2002) 37–57.

²⁶ *Pesti Napló*, 1858. 2–2388. sz., 1858. január. 3.

zött tehát a „kereszténység elveiből” kifejlődött új eszmék mellett szükséges lándzsát törnie, be kell töltenie helyét a „civilizáció nagy küzdelmeiben”, elsősorban most nem a csatamezőn, hanem a műveltség és a tudomány terén, s mindenütt – nyilvánvalóan például a jogegyenlőség ügyében –, ahol a civilizáció „nagy harcai folynak”.²⁷

Az *Uralkodó eszmék* korábbi bírálója, Kemény Gábor a Kazinczy emlékbeszédben saját álláspontja igazát látta érvényesülni. Eötvös viszont rövid lélegzetű, 1860-ban megjelenő röpiratában akként felelt, hogy Kazinczy emlékbeszéde logikusan következik az *Uralkodó eszmék* tételeiből, s a nagy tudományos munka témába vágó passzusait hosszasan idézve igyekezett ezen állítását bizonyítani. Számunkra nincsen jelentősége, hogy kinek volt igaza: az *Uralkodó eszmékből* csakugyan következik-e a Kazinczy emlékbeszéd vagy sem, annál érdekesebb viszont, hogy cikke lezárásaként Eötvös miként vélekedik a nemzetiségi kérdést magyarországi vonatkozásairól. Honunk helyzetét sajátságosnak tekinti abban, hogy amíg más országokban a kisebbségek asszimilációja jórészt megvalósult, nálunk a honfoglalás óta keverten élnek egymás mellett a különböző ajkú polgárok. Ezt az állapotot inkább Magyarország történeti erényeként, semmint problémaként tartja számon, s Kemény Zsigmond politikai nemzetfogalmával rokon módon nyilatkozik. Magyarországon nyomait sem találjuk az ország közös érdekeit semmibe vevő lokálpatriotizmusnak – írja –, honunk lakói „Erdély széleitől Pozsonyig egy hon polgárainak érzik s vallják magokat”, következésképpen el kell ismernünk, hogy „azon elvek, melyek hazai intézményeknek alapul szolgáltak, helyesek, hogy azon eljárás, melyet a magyar törvényhozás és kormány a legújabb időkig követett, a legcélszerűbb vala arra, hogy minden nemzetiségnek méltányos igényei kielégítenek”. E „helyes eljárásokat” Eötvös három dologban látja. Abban, hogy a magyar jogrendszer soha nem érvényesített nemzetiségi szempontokat, a kiváltságok megszerzése elől senkit nem zárt el nemzetisége miatt; hogy a magyar törvényhozás tiszteletben tartotta a történelmi jogokat, Horvátországét és az erdélyi szász székeket éppúgy, mint az egyes városokét; s hogy Magyarország szerkezete széles autonómiát biztosított a helyhatóságok számára. „Csak ennek [a három tényezőnek] köszönhetni – írja Eötvös –, hogy e hon külön ajkú s nemzetiségű lakói nyolc századon keresztül egy ország polgárainak érezték magokat; hogy a másfél százados török járom alatt minden nemzetiség a közös haza felszabadításában látta saját szabadsága egyedüli reményét [...] hogy királyi városaink polgárai nyelvökre nézve tótok vagy németek maradtak, de soha egy percig nem szűntek meg magyarok lenni; s hogy sem az ország egysége azon szívósság által, mellyel hazánk külön ajkú lakosai saját nyelvök- s nemzetiségökhöz ragaszkodtak, sem ezen nemzetiségek léte az ország egysége által nem veszélyeztetett”. Voltaképpen nem más ez, mint a Kemény Zsigmond által megfogalmazott politikai nemzetkonceptió árnyaltabb leírása, amiből Eötvös végül azt a következtetést vonja le, hogy a helyhatóságok széleskörű önkormányzatával lehet kielégíteni a nem magyar népek igényeit.²⁸

Ha mindezekhez még hozzászámítjuk, hogy Eötvös 1860-ban külön röpiratot írt Magyarország közjogi különállása mellett érvelve, akkor teljesnek tekinthetjük a báró eszmei csatlakozását a Deák körül formálódó politikai csoporthoz. Nem véletlenül publikálta nemzetiségpolitikai nézeteit Lukács Móriccral és Kemény Zsigmonddal közel egy időben a *Pesti Napló* hasábjain, éppen abban a lapban tehát, amely a Deák politikáját támogató tollforgatók orgánuma volt. S mivel e három kiváló tollforgató fejtegetései részben átfedik, részben kiegészítik egymást – Eötvös az alapelveket körvonalazta, Lukács és Kemény pedig inkább

²⁷ *Pesti Napló*, 1859. 246–2913. sz., 1859. október 28.

²⁸ Eötvös József: *Felelet Kemény Gábor néhány szavára báró Eötvös Józseftől*. In: Fenyő István (szerk.): *Reform és hazafiság*. Budapest, 1978. 3. köt. 303–338.

gyakorlati szempontból taglalta a kérdést –, aligha járunk messze az igazságtól, ha azt feltételezzük, hogy a *Pesti Napló* közös nemzetiségpolitikai koncepciót képviselt.

A nemzetiségi igények és a magyar alkotmányos szabadság összeegyeztetésén fáradozó Eötvös megintcsak az európai polgárosodás és a nyelvi–kulturális törekvések egymáshoz fűződő viszonyából indul ki. A Kazinczy-émlékbeszédben elmondottakkal egybehangzóan úgy érvel, hogy a magyarság azért maradt fenn a történelem viszontagságos körülményei között, mert eltökélten védte a nyugati civilizációt, így „nemcsak saját fennmaradásáért, de az emberiség legszentebb érdekeiért küzdött”. Most is a nyugati polgárosodás védelmében áll a magyarság hivatása – fejtegeti Eötvös –, hiszen „Európa jóléte s biztonsága ismét azt igényli, hogy e helyen, melyet nagy részben hazánk foglal el, egy erős állam létezzék”. Ezt a szempontot kell összhangba hozni a „korszellemmel”, ami viszont éppen az európai államok belső viszonyaira jelentős befolyást gyakorló nemzetiségi törekvésekben nyilatkozik meg. A megoldás Eötvös szerint a Kemény Zsigmond által politikai nemzetként nevezett történeti alakulat fennállásában rejlik, vagyis abban, hogy „históriai jogaink” és az ország „dicsőségben gazdag múltja” „közös tulajdona” mindazon „népeknek, melyek századok óta a magyar korona alatt egy nemzetté egyesültek”. Eötvös arról akarja meggyőzni kortársait, hogy „különböző nemzetiségeket” a magyar korona alatt kellene a „közös szabadság alapján s nemzetiségi követeléseik teljes kielégítése mellett egy erős egésszé összeforrasztani”, mert ellenkező esetben a bécsi kormányzat oldja meg a kérdést birodalmi keretek között. Másfelől viszont a nem magyar népeknek is érdekében áll elfogadniuk a magyar alkotmányos szabadságot, hiszen korunkban, s különösen a magyarországi viszonyok között, nem privilegiumokkal és nyelvhatárokhoz igazított különálló területek kikerekítésével lehet a nemzetiségi igényeket kielégíteni, hanem „jól rendezett helyhatósági szerkezet által, mely eléggé tág körű legyen, hogy az egyes nemzetiségek szabad kifejlésére helyet adjon, s csak annyiban szoríttassék korlátok közé, mennyiben azt az állam egysége elkerülhetetlenül szükségessé teszi”.²⁹

Alig egy hónappal később Lukács értekezett a tárgyban, mintegy gyakorlatiasan továbbgondolva, amit Eötvös az alapelvek síkján fejtett ki. Lukács a kérdés tágabb összefüggéseit egyenesen az *Uralkodó eszmék* szellemében világítja meg. Amint a korábbi századokban a vallás – írja –, úgy most a nemzetiségek, nyelvek jogosultságának kérdése az, mely főúrója a népek mozgalmainak és az európai politikának”. Olyan érzelmeket kavart és szenvedélyeket szít, hogy a legtöbbször „háttérbe szorítja még a szabadság érdekeit is”. A szerző többször is utal arra, hogy a nemzetiségi mozgalmak ebbéli természetét használta ki a „nemzetiségi egyenjogúság” programját zászlajára író bécsi kormányzat, amikor a szabadság alapjaira épített 1848-as berendezkedéssel szembefordította a Magyarországon élő nem magyar népeket, hogy aztán a nyelvek és kultúrák tényleges egyenjogúsága helyett a birodalom minden népcsoportjától elvegye a szabadságjogokat, és súlyos adóterheket rójon a lakosságra. Az 1848-as magyar törvényhozás ellenben következetesen érvényesítette a polgári jogegyenlőséget, sőt saját mulasztásait belátva egy évvel később a „nemzetiségek méltányos kívánatait” is kielégítette – utal Lukács a szegedi házhatározatra –, noha ez az intézkedés a fegyveres összecsapások forgatagában nem fejthette ki üdvös hatásait. Lukács szerint olyan megoldást kell találnia a leendő országgyűlésnek erre a kérdésre, amely „hazánk integritását, alkotmányos fejlődését és felvirágzását”, illetve a közigazgatás hatékony működését nem veszélyezteti. Ezt a lehetőséget Lukács éppen abban látja, mint Eötvös, nevezetesen az „önkormányzás alapján szervezett”, decentralizált államberendezkedésben, amelynek alkotóeleme a „község, a megye, az országgyűlés és az ennek ellenőrködése mel-

²⁹ *Pesti Napló*, 1860. 271–3236. sz., 1860. november 22. [A kiemelés az eredetiben.]

lett működő központi kormány”. Megítélése szerint a községi és a megyei képviselőtestület hivatalos nyelvén a közgyűlés többsége által választott nyelvet kell nyilvánítani, „úgy azonban, hogy tanácskozásban a minoritás tagjai, ha jónak látják, saját anyanyelvükön nyilatkozhatnak”. Egyedül az országgyűlések és a központi kormányhivatalok hivatalos nyelveként tartaná meg a szerző kizárólagosan a magyart, viszont a nemzetiségi egyenjogúság fent körvonalazott elveit, vagyis a helyi közösségek szabad nyelvhasználati jogát az oktatás területén is érvényesítené.³⁰

A decentralizált szerkezetű közigazgatás mellett érvelő egykori centralistákkal párhuzamosan fejtette ki álláspontját a nemzetiségi kérdéstről Kemény Zsigmond. Akárcsak Lukács, maga is éles szavakkal bírálja a Bach rendszer működését. Tanulságosnak tartja a magyarság számára az '50-es évek történéseit: a civilizáció álarcá mögé bújtatott kormányzati törekvések, amelyek a közigazgatás és a műveltség germanizálását célozták, megbuktak azon, hogy a magyarság önerőből, a társadalmi önszerveződés keretein belül őrizte meg és fejlesztette nemzetiségét. A magyar törvényhozásnak el kell kerülnie azt a hibát, hogy a műveltség terjesztésének örve alatt terjessze a magyar kultúrát, hiszen a honunkban lakó nem magyar népek sem fogják feladni „saját nyelvüket és nemzetiségi önérzetüket”. Sőt, ha a magyar politikai elit a bécsi kormányhoz hasonlóan bürokratikus eszközöket vesz igénybe – hangsúlyozza Kemény –, alighanem elidegeníti az alkotmánytól a nem magyar népeket. A „nemzeti individualitás szabad kifejleszthetése” korunkban ugyanis olyan igény, amely nélkül az „alkotmányosság és az egyéni szabadság” mit sem ér. Eötvössel és Lukáccsal egybehangzóan Kemény is azt szorgalmazza, hogy a törvényhozás „történeti jogainkat az országban lakó többi nemzetiségek érdekeivel” összeegyeztesse. Megoldási javaslata nála is szoros összefüggésben áll a történetileg kialakult, decentralizált szerkezetű önkormányzatisághoz ragaszkodó alkotmányos hitvallásával. Azt ígéri a nemzetiségeknek, hogy nyelvüket épp úgy érvényesíthetik a „községi, városi s megyei tanácsstermekben”, mint az oktatásban, s ezen felül a civil élet terepén is szabadon szervezhetik a „nemzeti egyéniségek megtartására és kifejtésére szükséges” intézményeket.³¹

Eötvös 1861-es nemzetiségi törvénytervezete és fogadtatása a magyar liberális sajtóban

Akárcsak 1849-ben, 1861-ben is két tűz közé került a magyar törvényhozás. Egyfelől szembe kellett nézniük a magyar politikusoknak azzal a súlyos problémával, hogy az országban élő nem magyar népek önálló politikai–területi autonómiára jelentették be igényüket: mind a karlócai szerb, mind a túrócszentmártoni szlovák „nemzeti” kongresszus az ország történeti közigazgatását átrendező tervvel állt elő.³² Másfelől a magyar liberálisoknak azzal a kényelmetlen helyzettel is számolniuk kellett, hogy az udvar, feladva a birodalmi közigazgatás teljes német nyelvűségére vonatkozó távlatos terveit, újra a „népfajok egyenjogúságát” hirdette. A birodalmi vezetés immáron arra törekedett, hogy gyakorlatiasan közelítse meg a nemzetiségi kérdést, elsősorban a helyi közigazgatás, az oktatás, az egyházigazgatás és az egyesületi élet keretei között kielégítve a különféle népcsoportok nyelvi–

³⁰ Pesti Napló, 1860. 293–3258., 296–3261. sz., 1860. december 19., 20., 21., 22.

³¹ Pesti Napló, 1860. 254–3219., 283–3248., 301–3266. sz., 1860. november 2. december 6., 30. 1861. 1–3267., 87–3353., 93–3359. sz., 1861. január 1., április 16., 23.

³² Kemény G. Gábor (szerk.): *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez*. 1. köt. Budapest. 1952. 28–35., 36–39.

kulturális igényeit.³³ Ebben a helyzetben kezdte meg munkáját az 1861-es országgyűlés által kiküldött, Eötvös vezette bizottság, amely a '48-as jogegyenlőség elvi–törvényi keretei között kívánta rendezni a nemzetiségi kérdést. Nem habozik tehát a bizottság javaslata elvetni a szerb és a szlovák a javaslatokat, s általában is a „külön engedmények”, vagyis a kollektív jogok rendszerét; egyszersmind a területi autonómiát is lehetetlennek ítéli, mert nyelvi–kulturális tekintetben kompakt közigazgatási egységeket Magyarországon nem lehet kialakítani, ellenkező esetben a kisebbségek „végelnyomása” valósulna meg. A törvénytervezet nem az etnikumokat tekinti jogi személyeknek, hanem a különféle nemzetiségű polgárokat, illetve a „szabad egyesülés” terepén megszerveződő nemzetiségi „testületeket”. A *Pesti Napló* közös nemzetiségpolitikai koncepcióját érvényesítve a történetileg kialakuló világi és egyházi önkormányzatok keretei között, „törvényes intézkedésekkel” kívánja rendezni a kérdést. „Ily törvényes intézkedések elemeit nyújtják nálunk a századokon keresztül fennállott” községi önkormányzás, az egyéni jogokat is oltalmazó helyhatósági rendszer, illetve az egyházi és oktatási ügyekre egyaránt kiterjedő vallásfelekezeti autonómia. „E nézetből kiindulva” „két fő elvet” állapít meg a törvénytervezet. Először, hogy „Magyarországnak minden ajkú polgárai *politikai tekintetben* csakis egy nemzetet, a magyar állam történelmi fogalmának megfelelő *egységes és oszthatatlan magyar nemzetet* képezik”; másodsor, „hogy az országban lakó minden népek, névszerint: a magyar, szláv, román, német, szerb, orosz, sat. egyenjogú nemzetiségnek tekintendők, melyek külön nemzetiségi igényeiket az ország *politikai egységének* korlátain belül az *egyéni és egyesülési szabadság* alapján, minden további nélkül szabadon érvényesíthetik”.³⁴

A törvénytervezet konkrét intézkedései nyomatékkal hivatkoznak és sok tekintetben emlékeztetnek is a vallásszabadságról rendelkező régi magyar törvényekre, annyi különbséggel, hogy a felekezetek, az egyházközségek és a helyi világi eljáróságok autonómiája mellett a 17. századi gondolkodástól még idegen egyéni szabadságot is nagy hangsúllyal szerepeltetik. Az „egyesek és a testületek nemzetiségi” jogai között a honpolgárok szabad közéleti nyelvhasználatát, a községi gyűlés, illetve az eljáróságon belüli „kisebbség” szabad nyelvválasztási jogát, a vallásfelekezetek és az egyházközségek nyelvi és oktatási autonómiáját, valamint a „vallásfelekezetek” és a „nemzetiségek” szabad oktatási–kulturális önszerveződését mondja ki. Ezen felül a közgyűlés többsége által választott nyelvet nyilvánítja hivatalossá törvényhatóságokban is, amellet, hogy a testület ötödét kitevő kisebbség nyelvhasználati jogát is biztosítaná. Egyedül az állami kormányintézmények és az országgyűlés nyelvét tekinti egységesnek, gyakorlati okokra hivatkozva természetesen magyarnak. Végezetül a leendő törvény végzéseit ünnepélyesen sarkalatos törvénynek nyilvánítja, lényegében tehát a történelmi magyar alkotmány részévé kívánja avatni, a nemzetiségi és a vallásfelekezeti kérdés szoros magyarországi összefonódására tekintettel pedig a protestánsok, illetve a görögkeletiek autonómiájáról rendelkező 1790: 26. és 27. sarkalatos törvénycikkeket megerősítendőnek nevezi.

Mindebből világos: az Eötvös nevével fémjelzett törvénytervezet a magyar alkotmányos politikai tradícióit követi és bővíti ki, illetve a *Pesti Napló* ide vonatkozó javaslatait konkretizálja. Legfőbb újdonsága az volt, hogy a politikai nemzet keményi–eötvösi koncepcióját logikusan végiggondolva világos rendet teremt a reformkori fogalomhasználatban, azaz

³³ Deák Ágnes: *Soknemzetiségű nemzetállam és soknemzetiségű birodalom erőterében. Nemzetiségpolitikai alternatívák 1868 előtt. Századvég, új folyam, 13. évf. (2008) 4. sz. 51–77.*

³⁴ A forrást teljes terjedelmében közli: Mikó Imre: *Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika – tanulmány a magyar közjog és politika történetéből. Kolozsvár. 1944. 105–107. [A kiemelés tőlem – T. L.]*

élesen szétválasztotta a nemzet és nemzetiség fogalmát. Az előbbi alatt a nemzetiségi törésvonalakon átívelő, nyelvi–kulturális tekintetben semleges Magyarország történeti–politikai egységét, utóbbi alatt a politikum szférájától függetlenül létező nyelvi–kulturális közösségeket érti. Noha e szétválasztás, illetve a nemzetiségek számára biztosított egyenjogúság a nem magyar népek kollektív jogainak elismerését sugallja, a törvénytervezet elvi bevezetője egyértelműen fogalmaz: elutasítja a kollektív jogokat, s konkrét javaslatai sem lépik át a klasszikus liberális jogegyenlőség, illetve a régi önkormányzatiság keretét. Miközben tehát a szöveg a nemzetiségek egyenjogúságáról beszél, voltaképpen „csak” az egyének és az önszerveződő „testületek” egyenjogúságát, azaz a községi eljáróságok, a felekezetek, az egyházközségek és a társadalmi önerőből megszervezett oktatási–kulturális intézmények autonómiáját ígéri.

A karlócai szerb, illetve a túrócszentmártoni román tervezet és az Eötvös által körvonalazott modell között ég és föld volt a különbség, de a nem magyar országgyűlési képviselők által beterjesztett külön-javaslat sem volt összeegyeztethető a bizottság elképzeléseivel, hiszen alapjaiban kérdőjelezte meg a politikai nemzet keményi–eötvösi felfogását. Magyarországot „politikai nemzetiségnek” nevezte, a „nemzet” fogalmát pedig a nyelvi–etnikai kollektívakkal azonosította; nem a fennálló intézményes–közigazgatási kereteket vette alapul, hanem a megyei önkormányzatok nyelvhatárokhoz igazított átszervezését, illetve megyei közgyűlési mandátumok nyelvi–nemzetiségi számarányoknak megfelelő felosztását igényelte; lényegében tehát nem a politikai szférától függetlenül létező nyelvi–kulturális közösségek („nemzetiségek”), hanem a közigazgatási rendszert strukturáló „nemzetek egyenjogúságáról” beszélt.³⁵

Nem csoda, ha az országgyűlési tárgyalások berekesztése után a nemzetiségi kérdés nem került le a magyarországi politikai élet napirendjéről. S már csak azért is érdemes volt magyar oldalról a kérdést alaposan körüljárni, mert az udvarban reálpolitikai célokat követve egészen a kiegyezésig komolyan fontolgatták az önálló Szerb Vajdaság, illetve a szlovákok által igényelt területi–közigazgatási autonómia tervének elfogadását.³⁶ A magyar liberális közvélemény derékhadra tehát minden szempontból fontosnak tartotta, hogy a nyilvánosság előtt megvédje Eötvös álláspontját, illetve az 1861-es többségi törvénytervezet koncepcióját. A Deák elképzeléseit támogató felirati párt soraiból először Madách Imre fejtette ki véleményét a kérdésről a *Magyarország* hasábjain. Eötvös nyomdokain járva világosan szétválasztja a politikai–alkotmányos és a nyelvi–kulturális közösségeket: „A nemzetiség kétféle fogalmat fejez ki. Történelmi fejlődésen alapuló politikai nemzetiséget. Vagy külön faji származást, s külön nyelvűséget.” Az előbbi a szabadsággal áll összefüggésben, és etnikailag semleges, „közjogi fogalom”, a másik pedig „lelki magánjog, mint a művelődés, mint a vallás gyakorolhatásának joga, miket az államnak vezetni s rendezni akarni nem csak nem kell, sőt nem is szabad, csak védeni köteles minden külérőszaktól”. Az általánosságokról a konkrét magyarországi helyzet ecsetelésére áttérve Madách a politikai nemzet fogalmát fejti ki, miszerint „politikai nemzetiség hazánkban mindig csak egy volt”, nyolcszáz év története forrasztotta össze magyart, szerbet és horvátot, következésképpen „Magyarország határai között más történeti vagy politikai nemzetiség, mint a magyar nem lehet”. Hazánkban a népek politikai entitásként való elismerésére nincsen mód, már csak azért sem, mert a felvilágosodásból eredő természetjog, amely a honpolgári jogegyenlőséget feltételezi, nem fér össze a kiváltságokkal. A nemzetiségi kérdést megoldani csak a „személyes szabadság gyakorolhatása” által lehet, épp úgy, mint az egymás mellett élő val-

³⁵ Kemény: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez*, I. 45–48.

³⁶ Deák: *Soknemzetiségű nemzetállam*, 67–81.

lásfelekezetek problémáját. Madách szerint ez a koncepció „lebegett az 1861-es országgyűlés nemzetiségi bizottmány szeme előtt, midőn javaslatában, melyet egész terjedelmében pártolok, a nyelvi nemzetiségek kielégítését a személyes szabadság elvén véleményezé mindazon határig, mely azt a politikai nemzetiség elismerésétől választja”.³⁷

Ugyancsak az eötvösi tervezet védelmében értekezett a *Magyarország* lapjain a kérdésről a felirati párt másik fontos gondolkodója, Eötvös régi barátja, Szalay László. Ő kifejezetten élesen vetette el a nem magyar képviselők különvéleményét, mondván, a benne foglalt koncepció életbeléptetése csakhamar Magyarország fölbomlását eredményezné. Márpedig szerinte Magyarországnak „egységes államnak, az egységes magyar nemzet államának kell maradnia”. Szalay az egyik legnagyobb nehézséget abban látja, hogy az egyenjogúság–egyenjogúsítás fogalma „sokféleképpen lévén értelmezhető, belőle mindenki azt érthette ki, a mi után józanul vagy botorul esengett”. Nehéz kérdés állt tehát az 1861-es országgyűlés s a megoldásban feladatot vállaló Eötvös előtt – utal név szerint is a báró meghatározó szerepére Szalay. Olyatén feladat, „minőt még semmi állam nem fejtett meg, sem a múltban sem a jelenben; s melyet mi is csak annyiban fogunk megfejteni, mennyiben következetesek maradunk az alsóházi választmány által felállított alapelvhez: hogy a szerbek, a románok sat. Magyarország területén nem mint Sonderbundra vezethető különszervű nemzettestek, hanem mint egyének” élvezhetnek jogokat. E minőségükben „azonban a legtágasabb alapon, tehát szabad egyesülés alapján, nemzeti igényeiket megszorítás nélkül” érvényesíthetik, „első sorban a leghatalmasabb tényezők, egyház és iskola által”.³⁸

Bár a felirati és a határozati párt között a politikai taktika megválasztásában lényeges eltérések voltak, az utóbbi politikai csoportosulás szószólóinak többsége ugyancsak az 1861-es eötvösi nemzetiségi törvénytervezettel összhangban foglalta össze álláspontját a nemzetiségi kérdéssről. A határozatiak egyik legjelesebb tollforgatója, a *Magyar Sajtó* szerkesztője, Jókai Mór például *Politikai nemzetiség* című cikksorozatában veszi védelmébe azt a nemzetfogalmat, amelyet Kemény és Eötvös publicisztikája, illetve az 1861-es törvénytervezet képviselt. A magyar nemzet „ugyanazon határok, ugyanazon történelmi múlt ugyanazon érdekjövendő, egy közös alkotmány, egynemű intézmények által összeforrasztott bár különajkú népfajok szövetsége”. Azaz olyan történelmi–politikai „egység”, amelyen belül a hazafiúság mellett a „fajbecsülés önérzete” is létezik, ám az érdekek egyezése és az alkotmány az ország „népfajait” egymáshoz „forrasztja”. Bár Jókai az 1861-es törvényjavaslatra nem hivatkozik, álláspontja teljesen egybevág Madáchéval és Szalayéval: „Magyarország külön népeit sem természeti határok szerint földtanilag szétdarabolni, sem fajok szerint egymás tömegéből kiválasztani, sem megosztott külön intézmények által egymással ellentétbe hozni nem lehet.” A különféle ajkú népek békés együttélését egyfelől a polgárosodás biztosíthatja, amely a vasúthálózat, az ipar, a kereskedelem, a bankok és a gazdasági társaságok terjedése révén jólétet és biztonságot teremt az országban, egyszersmind lehetőséget nyit nem magyar népek gazdasági önszerveződése előtt. Másfelől pedig arra is gondot kell fordítania a törvényhozásnak, hogy „a nemzeti nyelv művelődésére ható mindennemű intézmények az iskolától kezdve a kultusz igényein át, egész a színházakig és a magasabb tudományos intézetekig minden önerejű nemzetiség számára” biztosítsanak „az állam kezdeményezése és protekciója mellett; mely elv természetesen vonja maga után azt, hogy egy kiművelt nyelv sem lehet kirekeszthető a közigazgatás és államélet működéseiből”.³⁹

³⁷ Magyarország, 1861. 8. sz., 1861. jan. 10.

³⁸ Magyarország, 1862. 5., 7., 8. sz., 1862. jan. 8., 10., 11.

³⁹ Magyar Sajtó, 1862. 26., 27., 29., 31., 33., 55., 60. sz., 1862. febr. 1., 2., 5., 7., 9., márc. 7., 13.

A nemzetiségi kérdésben a *Magyar Sajtó* hasábjain publikáló szerzők lényegében nem térnek el Jókai álláspontjától. Csaknem mindegyikük érvényesíti nemzet és nemzetiség éles megkülönböztetését. „A magyar haza annyit tesz, mint a magyar sz. korona alatt lévő tartományok területe; a nemzet annyit, mint a magyar korona népeinek összessége, – a nemzetiség pedig a népfajok kisebb-nagyobb csoportozata.” Azaz „Magyarország nemzetét a haza minden külön fajú és nyelvű nemzetiségeinek az egy alkotmány, törvény által összeforrott egysége képviseli.” Miután az 1848-as törvény „politikai jogegyenlőséget léptetett életbe” – hangoztatják a *Magyar Sajtó* publicistái –, a nemzetiségi igényeket nem lehet „külön közjogokkal bíró területek” vagy „független kantonok” vagy egyéb előjogok által ki-elégíteni. A rendi válaszfalak ledöntése után nem lehet újabb sáncokat húzni a társadalom csoportjai közé. Már csak azért sem, mert a magyar nemzetiség szellemi és számbeli túlsúlyát nem kívánja érvényesíteni „úgy”, mint a franciák és az angolok. „Sőt egyenjogúságot törekszik létrehozni a külön nyelvű népfajok között.” A közéletben „nyelvbéli” jogokat biztosít tehát, ami a szó „szabadelvű értelmében jogos és méltányos”, s az országgyűlésben nem teremt „bábeli zűrzavart”. Kultúraápolásra nézve pedig „szabad tért engedünk: érezzen és működjék nemzetisége érdekében minden nemzetiség külön”, „őszintén óhajtjuk”, hogy a népek nyelvi–kulturális tekintetben kifejlődjenek.⁴⁰

A *Magyar Sajtó*ban közétett cikksorozatát röpirattá formálva és újabb adalékokkal kiegészítve világosan s kissé didaktikusan foglalta össze a liberális közvélemény álláspontját a nemzeti–nemzetiségi kérdéstről Peláthy István. Gondolatmenetének középpontjában *hazafiság és nemzetiség, politikai és nyelvi nemzetiség*, illetve *nemzet és nemzetiség* világos szétválasztása áll. Amíg a politikai nemzetiség, a haza vagy a nemzet „terület, alkotmány, törvények és intézmények” kérdése – írja –, addig a nyelvi nemzetiség vagy a nemzetiség a „nyelv és a népjellem” alapján körülírható közösségeket takarja. Peláthy nem hagy kétséget a felől, hogy „egy hazában” csak „egy politikai nemzetiség”, másképpen „nemzet” létezhet, ugyanakkor azt is hangsúlyozza, hogy ez az egyetlen nemzet, „minthogy különben is a haza egyenjogú polgárai vagyunk, minden népfaj közös tulajdona”, a „különböző népfajok összességét fejezi ki”. Egyszóval honunkban a nemzetről szólván „mindig az *egy* nemzetet értjük, azt t. i.: mely a magyar haza nemzetiségeinek összességéből áll: a *magyar nemzetet*”. Ami pedig „külön nemzetiségek” „méltányos” és „jogos” igényeit illeti: az 1848-as jogegyenlőséget kell alapnak tartanunk, amiből önként következik, hogy a „hazai nemzetiségek kérdése nem lehet egyéb, mint tisztán *nyelvkérdés, népszokások és jellem kérdése, a külön nemzetiségek nyelvének és népjellemének biztosítása és függetlenné tétele*”. Azaz olyan nyelvi–kulturális autonómiát kell törvénybe iktatni, amely a nem magyar népcsoportok „saját nyelvét és népjellemét” a magyarság „nyelvével és népjellemével egyenjogúvá” teszi. Peláthy többször hivatkozik Belgium példájára, ahol ugyancsak egyetlen politikai nemzet és ennek megfelelően egyetlen hivatalos nyelv létezik, ám a flamand nemzetiség mégis szabadon használhatja anyanyelvét tartományi és helyi keretek között, illetve az oktatás intézményeiben. Ugyanezt a helyzetet Magyarországon az 1861-es törvényjavaslat életbeléptetésével lehet megteremteni. A magyar nemzet tehát „óhajtva várja az alkalmat, hogy az 1861-ki országgyűlési program alapján, és amennyiben az alkotmány és közös hazai terület épségével összefér, még tágabb alapon is, – a különböző nemzetiségek nyelvbéli jogegyenlőségét törvényben kimondhassa”.⁴¹

⁴⁰ Magyar Sajtó, 1862. 84., 85., 88., 89., 124. sz. 1863. 106., 122., 230., 232., 268., 274., 280., 285., 291., 295. sz. 1864. 47., 53. sz., 1862. ápr. 11., 12., 16., 17., máj. 29., 1863. máj. 8., 29., okt. 8., 10., nov. 21., 28., dec. 5., 12., 19., 24., 1864. febr. 27., márc. 5.

⁴¹ Peláthy István: *Hazafiság és nemzetiség*. Pest, 1865. [A kiemelések az eredetiben.]

Miközben a liberális közvélemény egyértelműen kiállt az 1861-es országgyűlés nemzeti-ségi törvénytervezete mellett, 1865-ben maga Eötvös is tollat fogott, hogy bővebben fejtsse ki véleményét. Noha jóval szélesebbre vonja a kérdés horizontját, mint kortársai, ugyanis az *Uralkodó eszmék*ben kifejtett nézeteit összefoglalva tág történetfilozófiai és geopolitikai összefüggésekben értekezik a magyarországi helyzetről, tartalmilag nem akar többet és mást mondani az előbb ismertetett álláspontokhoz képest. Külön leszögezi, „olvasóim jelen iratomban csak azon elvek bővebb fejtegetését fogják találni, melyeket a nemzetiségi kérdés tárgyában az utolsó országgyűlés által kiküldött bizottmány jelentésében s törvényjavaslatában felállított...” Az uralkodó eszmék mibenlétét, az európai civilizáció folyamatát és a nemzetiségi mozgalmak kibontakozását taglaló általános elvi bevezetője után, a magyarországi helyzet történeti bemutatásakor ismét csak a politikai nemzetfogalom szempontjait érvényesíti. „Nálunk az állam egységéről, a korona feloszthatatlan hatalmáról” Európában példa nélkül álló „tiszta eszmék léteztek”. A hon „külön ajkú lakói nyolc századon át egy ország polgárainak érezték magokat, kik nyelvökre nézve szlávok, oláhok, németek maradtak, de soha egy percig sem szüntek meg magyarok lenni, s kiknél a szívósság, mellyel saját nyelvökhöz ragaszkodtak, a hazának egységét soha nem veszélyeztette; mert valamint a másfél százados török járom alatt, úgy később is minden egyes nemzetiség saját szabadságának biztosságát csak a közös haza hatalmában s szabadságában keresheték”. Miközben tehát a „magyar birodalom” „nemzetiségi tekintetben soha egyé nem válhatott”, „mint politikai nemzetiség” mindig is „kompakt egészet képezett”.⁴²

Eötvös a nyelvi–etnikai konfliktusok magyarországi megjelenését a 18. század végétől eredezteti, s az európai polgárosodás szükségszerű velejárójának tartja. A nemzeti törekvéseknek két honi irányát különbözteti meg: egyike „az ország politikai egységének (a történelmi nemzetiségnek), másika a faj- s nyelvi nemzetiségeknek jogosultságára hivatkozik”. Megítélése szerint mindkét irányzat túlzó követeléseket fogalmazott meg, a kérdést viszont csak úgy lehet megnyugtató módon és végérvényesen rendezni, ha a megoldás „mind e két iránynak megfelel, s a politikai és nyelvi nemzetiség nevében tett méltányos követeléseknek egyiránt eleget tesz”. Ami a történelmi–politikai egységhez fűződő, nyilvánvalóan a magyarság képviselői által megfogalmazott „méltányos” igényeket illeti: Eötvös az európai polgárosodás és az orosz hatalmi érdek – már a reformkorok által is hangoztatott, az ’50-es években Kemény által részletesen ecsetelt – ellentétéből indul ki. Akárcsak a kora újkorban, a „nyugati civilizáció határszélein két nagy nemzet között állunk” – fejtegeti Eötvös –, s e hatalmak „egyike” – nyilvánvalóan a cári – ki akarja terjeszteni hatalmát az „egész Duna völgyére”. Ráadásul a török birodalom hamarosan fel fog bomlani. Ha tehát a nyelvi törésvonalak mentén kívánjuk elrendezni a nemzetiségi kérdést és a civilizációk határán fekvő régió sorsát, akkor kicsiny, tartósan bizonyosan életképtelen államocskák alakulnának annak a történelmi képződménynek a helyén, amely az európai polgárosodás és szabadság vívmányait óvja. Következésképpen nem csupán a magyarság sorsa, de a honunkban lakó nem magyar népek boldogulása is azon nyugszik, hogy a „Szent István koronája által összefoglalt” államalakulat megőrizze politikai egységét. Ami pedig a nem magyar „méltányos” igények kielégítését illeti: Eötvös Tocqueville elemzésére hivatkozik, de lényegében ismétcsak reformkori ellenzéki liberális hagyományt folytat. Megítélése szerint a francia és a porosz típusú centralizáció honunkban nem kivihető és nem is kívánatos. Részint azért nem, mert történelmi tradícióinknak és alkotmányunknak a decentralizált szerkezetű társadalmi önkormányzatiság „lényeges részét képezi”. Másrészt a túlzott centralizáció jelentősen korlá-

⁴² Eötvös József: *A nemzetiségi kérdés*. In: Fenyő István (szerk.): *Reform és hazafiság*. Budapest, 1978. 3. köt. 360–362.

tozná a nem magyar népek helyi önszerveződését. Végeredményben tehát Magyarország szerencsés helyzetben van – vonja le a következtetést Eötvös –, a magyar közigazgatási berendezkedés és a nemzetiségi igények kielégítése „kölcsonösen feltételezik egymást”.⁴³

A megoldási javaslatok részletesebb kifejtése előtt Eötvös két, egymással összebékíthetetlen koncepciót vesz számba. Az egyik „törvényben szabatosan meghatározott jogkör”, vagyis kollektív jogok alapján óhajtja a problémát megoldani. A másik pedig a honpolgári jogegyenlőség és a fennálló önkormányzati intézmények keretei között képzeletben rendezni a kérdést. Eötvös az előbbi lehetőséget „túlzónak”, „teljesíthetetlennek” tartja, olyan új „kaszta-rendszernek”, amely a „középkor állapotjait” hozza vissza, tehát „egész civilizációnk irányával ellenkezésben” áll. Ezen az általános megállapításon felül hosszasan sorolja a báró azokat a gyakorlati akadályokat is, amelyek a kollektív jogok rendszerét, a megyék nyelvhatárok szerinti kikerekítését és a törvényhatósági intézmények etnikai alapú felosztását, összességében tehát a nem magyar országgyűlési képviselők 1861-es elgondolását kivihetlenné teszik Magyarországon. Fejtegetése végére érve többször is nyomatékosan leszögezi, hogy „a nemzetiségi egyenjogúság praktikus kivitelére csak az 1848-i törvényeknek végrehajtása s az kívánatik, hogy közigazgatási szervezetünkben az önkormányzás elvéhez, azaz azon formához ragaszkodjunk, melyet hosszú múlt s a nemzet erkölcsi és szokásai egész létünkkel összeforrasztottak”.⁴⁴

Eötvös röpiratához magyar liberális részről a Pesti Napló fűzött kommentárt. A névtelenül publikáló szerző dicsérte a báró írói zsenialitását, elismerően nyilatkozott széles látókörűségéről és helyes politikai helyzetfelfogásáról, s a legtöbb megállapítását „örömet” írta alá a lap nevében. Csupán néhány apró megjegyzést tartott fontosnak megjegyezni a báró fejtegetéseivel kapcsolatban, a zárszóban viszont megintcsak hitet tesz a röpirat által képviselt koncepció mellett, s végül, mintegy Eötvös nézeteit summázva, hozzáfűzi a következőket: „Bevégett tényként áll e hon minden lakóinak érületében, hogy minden nemzetiségnek saját nyelve művelésére, nemzetiségének kifejtésére jogában és szabadságában álljon mindazon eszközöket felhasználni, melyek az állam biztosságával megférnek – míg politikai tekintetben mindannyian egyenlők, azaz ugyanazon haza egyenjogú polgárai vagyunk.”⁴⁵

Összegzés

Dolgozatunkban azt igyekeztünk bizonyítani, hogy nincsen éles cezúra a reformkori és a Világos utáni liberális ellenzéki nemzetfelfogás között, hiszen már a '40-es évek liberális gondolkodói sem ragaszkodtak a helyi önszervezések, az egyházközségek és a hozzájuk tartozó oktatási–művelődési intézmények nyelvi–kulturális egyneműségéhez. A szabadságharc tapasztalatait levonó liberális ellenzéki gondolkodók tehát nem valami új „paradigmat” alakítottak ki, hanem a decentralizált szerkezetű önkormányzatisággal és az európai polgárosodással szorosan összefonódó magyar alkotmányos tradíciót gondolták újra, olyképpen, hogy a különféle nyelvek és kultúrák érvényesülésére a községi, megyei, felekezeti, egyházközségi, iskolai és civil autonómiák keretei között nyíljék tér. Amíg tehát a reformkorok minden áron el akarták érni, hogy a társadalmi önszerveződés magasabb fórumain a magyarság fölénye bontakozzék ki, addig a liberális ellenzék Világos utáni szószólói óvatosabbak voltak. Belátták, hogy a magyarság csakis az adminisztratív eszközöket mellőzve, társadalmi önerőből, a közösségi önszerveződés terepén válhat a magyarországi középosz-

⁴³ Eötvös: *A nemzetiségi kérdés*, 369–434.

⁴⁴ Eötvös: *A nemzetiségi kérdés*, 435–451.

⁴⁵ Pesti Napló, 1865. 126–4538. sz., 1865. június 2.

tály társadalmi, gazdasági és kulturális súlypontjává, egyszersmind az európai értékek zászlóvivőjévé, a polgárosodás kárpát-medencei éllóvasává. Ám miközben öszintén szorgalmazták a nem magyar népek nyelvi–kulturális igényeinek kielégítését, élesen elutasították a nyelvi–kulturális közösségeket szerintük egymástól elszigetelő kollektív jogokat, s eltökélten védtek azon politikai hitvallást, hogy a Magyar Királyság területén élő társadalom egységes politikai nemzetet alkot. S már csak azért is fontosnak tartották a nemzetfogalom nyelvi–etnikai törésvonalakon átívelő politikai minőségének hangsúlyozását, mert komolyan számoltak a Habsburg-monarchia és benne a Magyar Királyság fennállását fenyegető „keleti kérdés”, illetve az európai polgárosodás vívmányaival szemben álló „cári hódítás” veszélyeivel. Összességében tehát a fennálló intézményes keretek között, az állampolgári jogegyenlőségben és a decentralizált szerkezetű önkormányzatiságban rejlő lehetőségek mély kiaknázásával akarták kielégíteni a nem magyar népek nyelvi–kulturális igényeit.

A nemzeti–nemzetiségi kérdés illetően felfogása először Kemény Zsigmond röpirataiban körvonalazódott, az 1860-as évek első felében pedig a liberális közvélemény közös politikai meggyőződésévé érett. Noha Eötvös a nemzetiségi törvény előkészítésében nélkülözhetetlen munkát vállalt, nem szabad szerepét túlértékelnünk. Koncepciójával korántsem elszigetelten állt a politikai élet színpadán: álláspontjával egybehangzóan nyilatkozott a liberális közvélemény java – Kemény Zsigmondtól és Lukács Mórictól kezdve Madách Imrén és Szalay Lászlón át egészen Jókai Morig és Peláthy Istvánig –, s 1861-es törvényjavaslatát védelmébe vette mindenki, aki e kérdésben magyar oldalról megszólalt. E liberális csoportnak azért volt nehéz érvényre juttatnia koncepcióját, mert a szerb és szlovák területi autonómiát olykor taktikai okokból pártoló birodalmi kormányzat nemzetiségpolitikai tervei az országban élő nem magyar népcsoportok szószólóit felbátorította, a magyar félben viszont a félelmi beidegződéseket, az udvar felé kacsingató nem magyar nemzetiségekkel szembeni előítéleteket erősítette föl.⁴⁶ Ráadásul az sem könnyítette meg a helyzetet, hogy amíg a magyar liberális közvélemény szószólói országos síkon nézték a problémát, addig a magyarországi nyilvánosság második vonala a kérdés igazi tétjét a vármegyei önkormányzatok sorában látta. A megyei közönség magyar többsége mindenáron meg akarta őrizni a törvényhatóságok magyar jellegét, nem magyar kisebbsége viszont a vármegyék nyelvi–nemzeti alapú átszervezésében volt érdekelt. Az nemzetiségi kérdés „méltányos” rendezését remélő politikusoknak e két, Eötvös szemszögéből nézve „túlzó” álláspont között kellett egyensúlyozniuk. Eötvös hol ennek, hol annak a tábornak tett engedményeket. Az 1861-es törvénytervezet *preambulum*át gúnyosan bíráló nem magyar közvéleménynek gesztusokat téve az 1867-es országgyűlés albizottsági javaslatából elhagyta a politikai nemzet fogalmát, ezzel viszont a vármegyék éles hangú tiltakozását váltotta ki, miközben a nem magyar politikusokat sem sikerült megnyernie.⁴⁷ A központi bizottság javaslatába már nem is írt *preambulumot*, viszont visszaállította a megyék hivatalos nyelveként a magyart, azzal a kikötéssel, hogy a jegyzőkönyvet bármely más nyelven is vezetni kell, ha a testület legalább ötöde óhajtja, s e nyelveket a közgyűlési tanácskozásokon is használni lehet.⁴⁸ Deák, akinek a szövegezését végül a többség elfogadta, a központi bizottság által javasoltakon lényegileg nem változtatott, csupán a törvénytervezet szerkezetét rendezte át, és újra *preambulumot* írt a paragrafusok elé: ismét kimondta a politikai nemzet elvét, a nemzetiségek egyenjogúságát pedig egyértelműen a honpolgári jogegyenlőség összefüggésében tárgyalta.⁴⁹ Meg-

⁴⁶ Deák: *Soknemzetiségű nemzetállam*, 78.

⁴⁷ Kemény: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez*, I. 49–52.

⁴⁸ Kemény: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez*, I. 106–110.

⁴⁹ Kemény: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez*, I. 125–128.

győződésünk szerint azért vetette latba tekintélyét és lépett fel ilyen határozottan, hogy elejét vegye a hosszasan elhúzódó vitáknak, s minél előbb érvényre juttassa a törvénytervezet konkrétumait, amelyek a vallásfelekezeti önkormányzatokról és a közoktatásról szóló törvényekkel együtt valóban biztosították a nem magyar polgárok közéleti nyelvhasználatát és szabad oktatási–kulturális önszerveződését.⁵⁰

LÁSZLÓ TEVESZ

The ethnic minority policy of József Eötvös and the constitutional-nationalist tradition of the Deák Party, 1860-1868

In the paper the author's goal was to prove that in the Reform Era the Hungarian liberals had not been thinking in terms of a French-style centralized nation state, as, adhering to the old Hungarian constitutional judiciary tradition, they accepted that the country's linguistic and ethnic diversity prevailed through the educational and cultural institutions of local communities and parishes. Drawing the conclusions from the events of 1848-49, they improved upon this very tradition, allowing more room for ethnic and linguistic diversity, namely in county governments and on the higher levels of clerical administration and civil life. Not giving up the political creed of believing that ethnic groups living on the territory of the Kingdom of Hungary form a unified political nation, they intended to satisfy the linguistic and cultural demands of non-Hungarian peoples by exploiting the possibilities of decentralized self-governance and legal equality, while maintaining the status quo. This approach to the minority issue was first outlined in Zsigmond Kemény's pamphlets, and later, in the first half of the 1860s, it became the common political conviction of the liberal public. Although Eötvös undertook an indispensable task in preparing the minority act, his role must not be overestimated. His law concept was far from isolated in the political field: most of the liberal public shared his views, and everyone who has taken the floor from the Hungarian side spoke in defense of his 1861 bill. And finally, with some modifications, his concept did prevail in the 1868 minority act of Ferenc Deák.

⁵⁰ Az 1868. IX. tc. mind a szerb, mind a román görögkeletiek számára biztosítja az önálló patriarchátust. Az 1868. XXXVIII. tc. az anyanyelvi oktatási jogát mondja ki, a felekezeteknek, illetve az egyházközösségeknek csaknem teljes, a községeknek meglehetősen széles oktatási autonómiát biztosít. Az 1868. XLIV. tc. a törvényhatóságok fent említett nyelvhasználati szabályain túl biztosítja a községi gyűlések nyelvhasználati autonómiáját, a felekezetek és az egyházközösségek nyelvi–oktatási autonómiáját, a magániskolák és magántársulások autonómiáját, illetve a honpolgárok meglehetősen széleskörű nyelvhasználati jogait.

VAS RÉKA

„Meglehet, hogy rosszul gondolkozok a mostani világhoz képest”

Gönczruszkai Kornis Anna grófnő naplója, 1850–1851

A múlt század második felében meginduló mikrotörténeti kutatások a vizsgálat léptékének változását jelentették. „Ez önarckép, nem pedig csoportkép” – fogalmazott Carlo Ginzburg erre a fordulatra utalva.¹ Az „új”, vagyis a „jó történelem”, ahogyan Georges Duby vélte, egyfelől megújulást hozott, „más, a korábitól eltérő módon (nem csak a vájtfüllűek számára érthetően, másokat kizárva ezzel) adja elő, ami lényegében a mondanivaló”, másfelől pedig a kutatás tárgyának tekintett forrásokat érintette a változás, amennyiben ennek a paradigmaváltásnak köszönhetően a történettudománynak bármi a tárgya lehet.² Így kerültek a kutatás fókuszába a személyes magániratok, illetve a művészeti alkotások felkínálva mindenekelőtt a perspektívaváltás, a részletekre való odafigyelés, valamint az esetleges elhallgatások felfedésének lehetősége.

A személyes jellegű dokumentumok természetében rejlik, hogy általuk és bennük egyfelől egyéni nézőpontból látunk jelenségeket, történéseket, társadalmi folyamatokat, ezzel egyidőben pedig egy adott közösségre jellemző gondolkodás, felfogás, azaz a korszellem is tükröződik bennük. A személyes jellegű dokumentumok csoportjába tartozik a napló is, amely elsősorban az író gondolkodásmódját tükrözi, de annak társadalmi helyzetét, politikai nézeteit is megismerhetjük általa, ugyanakkor az önéletíráshoz hasonlóan, ahogy Erving Goffman fogalmaz, nemcsak az egyén portréja, hanem a „közösségi szellemé” is, egyszerre mutat személyes és kollektív valóságot.³

A naplóírás célját és módját tárgyalva Philippe Lejeune négy kategóriát különböztet meg: kifejezés, elmélkedés, az emlékezet és az írás öröme. Kifejezni annyit tesz, hogy kommunikálni, papírra vetni azt, amit érzünk. Az elmélkedésnek két oldala van – mondja –, az önelemzés és a töprengés. A napló erre olyan teret és főleg időt kínál, amelyet sajátmagunkhoz, illetve saját ritmusunkhoz igazíthatunk. „Rögzíteni az időt annyi, mint megalkotni a papír-emlékezetet”, örömmünket lelni az írásban pedig azt jelenti, hogy „jó érzés

¹ Az alternatív források beemelésének egy lehetséges módját adta Carlo Ginzburg, amikor a vizuális emlékek forrásként való kezelését javasolta a történetírás számára. Ginzburg, Carlo: *Mikrotörténelem. Két-három dolog, amit tudok róla*. In: K. Horváth Zsolt (szerk.): *Nyomok, bizonyítékok, mikrotörténelem*. Budapest, 2010. 7.

² Duby, Georges – Lardreau, Guy: *Párbeszéd a történelemről*. Budapest, 2003. 83.

³ Eredeti megfogalmazásban: „the construction of a public self”. Goffman, Erving: *The Presentation of Self in Everyday Life*. New York, 1959.; idézi: Pan, Sheri: *Anne Frank: Finding the Truth (and Lies) in Diary Writing*. *Journal of The Undergraduated Writing Program, Annual*. 2007–2008. (http://www.columbia.edu/itc/uwp/journal/E3_Pan.pdf, letöltve: 2011. november 3.)

formába önteni azt, amit megélünk, fejlődni az írásban, létrehozni egy tárgyat, amelyben felismerjük magunkat”.⁴

A naplók kutatása felvet néhány etikai kérdést is. Mennyiben van jogunk valakinek a személyes dolgait kutatni, azt publikálni, értelmezni vagy bírálni? Különösen akkor, ha a szerzői szándék ellentétes volt a nyilvánosságra hozatallal. Talán hiteltelennek tűnik ezt a kérdést egy olyan írásban feltenni, amely a következőkben éppen egy ilyen természetű forrást vizsgál. Hisszük azonban, hogy fontos ennek a kérdésnek a szem előtt tartása – természetesen a leírtak elhallgatása, megmásítása nélkül – még akkor is, ha jelen esetben a naplóról többször is utal rá, hogy naplóját másoknak is meg szokta mutatni.

Gróf Kornis Anna naplója, 1850–1851

Kornis Anna naplójára a Kolozsvári Lucian Blaga Központi Egyetemi Könyvtár kéziratárában bukkantam rá. A kéziratot Szádeczky-Kardoss Béla, az Erdélyi Múzeum-Egyesület és az Egyetemi Könyvtár Kézirattári Osztályának akkori vezetője vette nyilvántartásba 1912-ben.⁵

A bejegyzéseket fekete tintával írták, szép, igen jól olvasható írással. Helyenként aláhúzások vannak grafitceruzával, valaki bizonyára utólagosan jegyzett bele.⁶ A leírtak az 1850. október 1-je és 1851. február 18-a közti időszakot ölelik fel. A füzet nagyságú, félbőr kötéssel díszített, vörössárga mintás könyvecske azonnal felkeltette érdeklődésem. A napló elsősorban művelődés-, mentalitás- és társadalomtörténeti szempontból értékes, ám a nyelvészek, irodalmárok vagy a pszichológia iránt érdeklődők, de tulajdonképpen bárki számára hasznos és érdekes lehet. A feljegyzésekből a 19. századi – elsősorban magyar és osztrák – nemesség életmódjának néhány jellemzője – a korabeli családmodell, a leánynevelés, a magánélet néhány aspektusa, különösen a házassággal kapcsolatos elképzeléseket illetően, a társasági élet és az azt meghatározó normák – rajzolódik ki, ugyanakkor szempontokat ad a kor embereszményének megragadásához is. A műfaj szubjektív jellegéből adódóan arra is érdemes figyelni, hogy a szerző, esetleg környezete hogyan élte meg a korukat jellemző politikai, gazdasági, társadalmi változásokat, és hogyan értékelték azokat;⁷ hogyan nyilvánul meg az emlékezet működési mechanizmusa a megjelenítettek módjában, de ugyanígy érdekes lehet az író énképének saját maga általi kialakítása, a kifejezésmód, a nyelvhasználat, a helyesírás, az íráskép is.

Kornis Anna grófnő

A Kornis család címerét valószínűleg Zsigmond királytól nyerte, egyszarvút, azaz unikornist ábrázol. Erdélybe való betelepülésük Szapolyai János uralkodása (1526–1540) alatt történt, amikor Kornis János Udvarhelyszékben nyert birtokot.⁸ A család férfi tagjai aktí-

⁴ Lejeune, Philippe: *Hogyan végződnek a naplók?* In: Z. Varga Zoltán (szerk.): *Önéletírás, élettörténet, napló; válogatás Philippe Lejeune írásaiból*. Budapest, 2003. 216–217.

⁵ Szádeczky-Kardoss Béla levele gr. Károlyi Lászlóhoz, Szeged, 1926. január 14. Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL). Károlyi-hagyaték. P 387. B. 3. A levél megírásának szándéka az volt, hogy felhívja a gróf figyelmét a naplóban idézett, édesanyja által írott levélre. A napló jelenleg Kolozsári Lucian Blaga Központi Egyetemi Könyvtárban a *Különgyűjtemény* megnevezésű gyűjtemény Ms. 1862. jelzete alatt található.

⁶ A december 2-i bejegyzésben egy rajzot említ a napló, amiről nem tudni, hova vészett.

⁷ Benda Gyula: *Társadalomtörténeti tanulmányok*. Budapest, 2006. 8.

⁸ Ezért Székely-Kornisnak is hívták, utódai alkották a homoródszentpáli ágat. Gudenus János József (szerk.): *A magyarországi főnemesség XX. századi geneológiája*. 1. köt. Budapest, 1990. 100.

van részt vettek a politikában és a közéletben, katonai téren is jeleskedtek, illetve magas hivatali és egyéb tisztségeket töltöttek be. A családnak széles rokoni, baráti és ismerősi körébe tartozott a korabeli magyar arisztokrácia színe-java, így a Bethlenek, Perényiek, Hallerek, Bornemiszák, Károlyiak, de osztrák, angol, sőt lengyel főnemesi családok is.

Kornis Mihály – Anna édesapja –, gróf Kornis Ignác és gróf Teleki Anna fia 1796 áprilisában született Désen. Hivatali pályára lépett, kezdetben fogalmazó (1818), majd 1824-ben titkár, két évre rá pedig kővárvidéki, majd 1829-től Kolozs megyei adminisztrátor, végül 1832-ben királyi kincstári tanácsos lett. Az 1834-es erdélyi országgyűlésen a katolikus rendek között szerepelt. Mindezek mellett a Magyar Tudós Társaság Igazgatótanácsának is tagja volt. 1830. július 4-én kötött házasságot iktári Bethen Sámuel gróf és saárdi Simén Anna lányával, Katalinnal (1814, Kolozsvár – 1871, Pest).⁹ Négy gyermekük született, sorrendben: Klára (1834, Gönczruszka – 1906, Abházia), Miklós (1831, Kolozsvár – 1880, Baca), akit Ádám (1832, Szeben – 1868, Budapest) követett. Negyedik volt a sorban Anna, aki 1836. május 18-án Kolozsváron látta meg a napvilágot. Az ő születését édesapja már nem érthette meg, 1835 novemberében tüdővészben meghalt.¹⁰

A megözvegyült feleség hamarosan másodszor is férjhez ment gróf Bánffy Miklóshoz (1801, Marosvásárhely – 1894, Budapest), aki a marosvásárhelyi Református Kollégium elvégzése után az Erdélyi Királyi Tábla ülnöke lett.¹¹ 1839–1848 között Alsó-Fehér vármegye főispáni tisztségét töltötte be. Emellett az Erdélyi Református Egyház főgondnoka, a Lipótrend kis- és nagykeresztése, 1856-tól ausztriai birodalmi gróf, 1882-től főpohárnokmester, illetve a hét magyar zászlósúr egyike, így a magyar főrendiház örökös tagja volt.¹² Iktári Bethlen Katalinnal 1840. június 9-én keltek egybe Kolozsváron. Házasságukból két gyermek született, Erzsébet (1841, Kolozsvár – 1913, Bécs) és György (1845, Kolozsvár – 1929, Bonchida).¹³

A családhoz erősen ragaszkodó lányt szoros kapcsolat fűzte mindenekelőtt édesanyjához, szinte nincs is olyan nap, amikor meg ne említené őt a naplójában. Az anya a család összetartójaként tűnik fel, ő szervezi meg és irányítja a gyermekek nevelését, emellett a család rokoni és társasági kapcsolatait is ő tartja össze, ugyanakkor a főúri családoknál szokásban lévő többszöri költözködést is ő koordinálja. Némi szigor és következetesség érzékelhető a gyermekek nevelésében, ugyanakkor körültekintő viszonyulást látunk például a pénzügyeket illetően.

„Nincsen nekünk egy barátunk. Apám!, mit bánja ő akármilyen történet velünk. Domokos bácsi, kit imádok, szeret, de nem teszen semmit értünk. Oh!, csak anyám az, ki szeret és mindent értünk áldozna”¹⁴ – fogalmaz egy alkalommal. A mostohaapa – közvetlen módon – kisebb szerepet játszik Anna életében. A korabeli családmódelben az apa feladata volt az anyagi jólét megteremtése, illetve ő képviselte a családot a közéletben. Kevesebbet érintkezett gyermekeivel, jóllehet ő lévén a család feje, általában övé volt a döntő szó a gyermekek

⁹ *A magyarországi főnemesség XX. századi geneológiája*, I. 100.

¹⁰ Dr. Veress Endre: *A Göncz-Ruszkai Gróf Kornis-Család Anyakönyve (1446–1917)*. Budapest, 1917. 38–66.

¹¹ Gaál György–Gránitz György: *Örök Házsongárd. Kolozsvár és sírkertje a századok sodrában*. 2. köt. Kolozsvár, 2010. 47.

¹² *A magyarországi főnemesség XX. századi geneológiája*, I. 47.

¹³ Bánffy Miklós első felesége gróf Wesselényi Katalin volt, akitől Béla nevű gyermeke született. Elváltak. Gaál–Gránitz: *Örök Házsongárd*, 101.

¹⁴ A naplóbejegyzés helye: 1850. november 10. (A továbbiakban az egyszerűség kedvéért csak a bejegyzés dátumát közöljük.)

taníttatását, hivatás- és párválasztást illetően egyaránt. A romantikus családmodell több közvetlenséget kívánt meg a szülők részéről, egyre inkább „integrálni” kezdte az apát is.¹⁵ Az Anna és nevelőapja közti viszony nem feltétlenül értelmezendő rossz viszonyként, hiszen alapvetően egy ideális család képe rajzolódik ki a naplóból. A szülők viszonyáról azonban nem szól a napló.

Anna testvérei közül nővérével, Klárával állt a legszorosabb kapcsolatban. A ragaszkodás kölcsönös volt, ahogyan az egymásnak írott levelekből – például a naplóban idézett levélből – is kiderül.¹⁶ Két bátyjához, Ádámhoz és Miklóshoz szintén szorosan kötődött, róluk is gyakran említést tesz Anna. A szűk családhoz tartozott Bethlen Katalin testvére, Bethlen Domokos gróf is („Domokos bácsi”)¹⁷, akire ugyanúgy gyakran hivatkozik. A nagybácsi néha meglátogatja Annát, néha pedig ő megy vizitába hozzá.

A közölt ábrán az eddig elmondottakat próbáljuk láthatóbbá tenni. A grafikon Annának a családtagok mellett a barátokként említett személyekkel, illetve a közvetlen környezetében lévőekkel való kapcsolatát mutatja, aminek fokmérőjéül a naplószövegben való említés gyakorisága szolgált. Ezt zárójelben számmal jeleztük.

Külső és belső tér – A naplóírás körülményei

A származásnak, illetve különösen a családfők által betöltött tisztségeknek és viselt címeknek – a naplóból is érzékelhető módon – fontos szerepe volt a család életkörülményeinek alakulásában, meghatározták annak közéleti helyzetét, ismerősi kapcsolatait, de a gyermekek nevelését és házasságait is. A *Kolozsvár* című lap tudósítása gróf Bánffy Miklós temetési szertartásáról igen sokatmondó: „...önzetlen hazaszeretet, a trón iránti hűség, a család iránti ragaszkodás és jóindulat.”¹⁸ Bánffy Miklós népszerű politikus volt, aki a konzervatívok táborában foglalt helyet a 1834–1835-ös, 1846–1847-es, illetve az 1848-as országgyűléseken. 1848 júniusában Mihályfalván lázadó román parasztok az életére törtek, ezért menekülni kényszerült Bécsbe. 1855-ben kapott osztrák, 1880-ban pedig magyar grófi rangot.¹⁹ Mindezeket annak érzékeltetésére idézzük, hogy mi indokolta a család Bécshez való kötöttségét, ottani tartózkodását, egyben pedig a naplóírás körülményeit is.

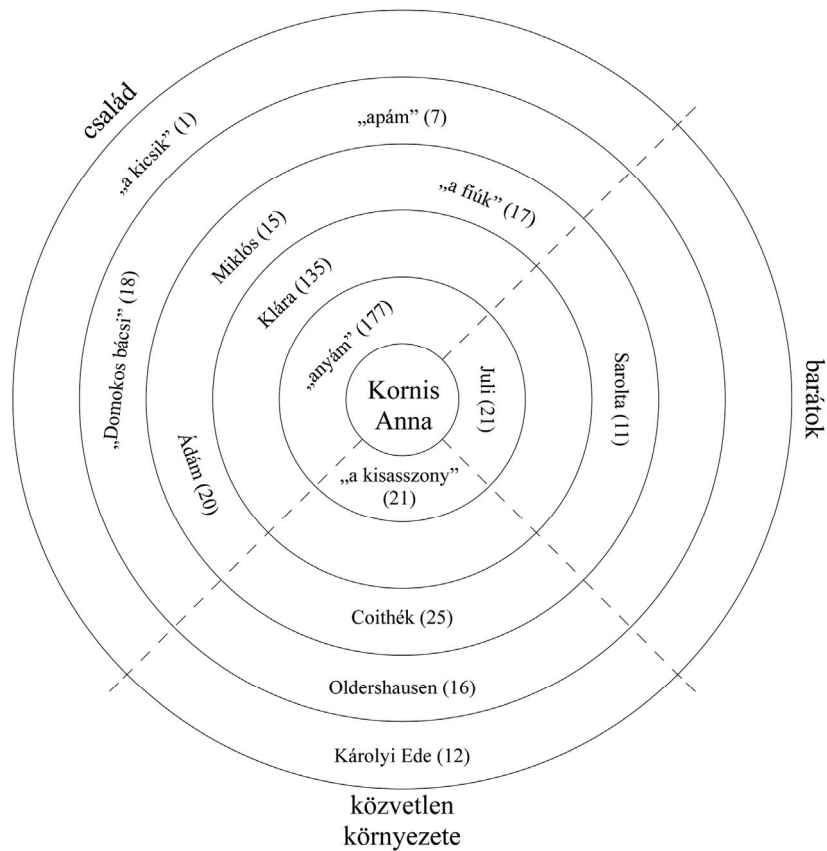
¹⁵ Fábri Anna: *Hétköznapi élet Széchenyi István korában*. Budapest, 2009. 15.

¹⁶ 1850. december 27.; a köztük lévő levelezésben – a későbbi leveleket is figyelembe véve – érdekes megfigyelni, hogy míg Klára magázza hűgát, Anna tegezi nővérét. Kornis Anna levele Károlyi Kláranak. MOL Károlyi levéltár, P387. B. 2. k.

¹⁷ A család többi férfitagjához hasonlóan ő is magas tisztségeket és különböző címeket viselt: császári és királyi kamarás, a Lipót-rend keresztese, aranysarkantyús vitéz volt, de johannita lovagként is említik. Bécsben megjelent munkája *A' nemzeti jól-létről* című könyvecske. Héderfáján tartózkodott, illetve Hetzendorfon is volt birtoka. Feleségül vette báró Wesselényi Zsuzsannát, akivel később elváltak, gyermekük nem született. Utóda nem lévén, vele halt ki az iktári Bethlen ág. 1866-ban hunyt el, Kolozsváron a Házsongárdi temetőben levő Bethlen-kriptában nyugszik. Unitáriusnak keresztelték, de halála előtt nem sokkal áttért a katolikus vallásra, ezt mutatja az általa építtetett kriptá kialakítása is. Gaál–Gránitz: *Örök Házsongárd*, 41–43.

¹⁸ Gaál–Gránitz: *Örök Házsongárd*, 47.

¹⁹ Pálmány Béla (szerk.): *Az 1848–49. évi első népképviselési országgyűlés történeti almanachja*. Budapest, 2002. 1141.

20

A mindennapi élet gazdasági, politikai eseményei kevésbé témái a naplóbejegyzéseknek néhány esetet kivéve. Jóllehet a nőknek a politikában való részvételéről a 19. század közepén igencsak megoszlottak a vélemények. A nők közéleti, de különösen politikai szerepvállalásával, tevékenységével kapcsolatos meglátások közül az egyik legerőteljesebben képviselt vélemény szerint a nők bekapcsolódása a döntéshozatalba a család és a háztartás elhanyagolásához vezetne, így a honleányi szerep betöltésének inkább a passzív formáját támogatták. Ennek a tábornak a nézőpontját képviselte Pálffy Pál is,²¹ aki az egyik bejegyzés tanúsága szerint egy bál alkalmával azt tanácsolta Annának, hogy ne politizáljon, mert az egy nőt visszataszítóvá tesz.²² Az említett „hiány” véleményünk szerint inkább a naplóírást motiváló tényezőkkel – az otthontól és a barátoktól való távollét – és a szerző személyiségével – az érzelmekre, benyomásokra fektetett hangsúly – magyarázható.

²⁰ Ehhez az eljáráshoz ötletként szolgált: Macfarlane, Alan: *The Family Life of Ralph Josselin, a Seventeenth-Century Clergyman. An Essay in Historical Anthropology*. Cambridge, 1977.

²¹ Pálffy Pál, császári királyi kamarás, 1855-ben vette el Károlyi Geraldine grófnőt, Károlyi Ede és Károlyi Sándor testvérét.

²² 1850. november 30.

„...ez a könyv az én barátném” – A szerző–napló viszony

Anna feljegyzéseit Hitzingben²³ írja nevelőnőjénél való tartózkodása alatt, így a naplóban leírtak jelentős hányada a tanulás köré szerveződik. Anna az főrangú lányokhoz hasonló nevelésben részesül. Fogékony és szorgalmas diáknak bizonyul, aki szívesen és rendszeresen készül az órákra. Hittant, rajzot tanul, zongora-, ének- és táncórákat vesz, emellett angol, német és francia órái vannak. A tudás és a hasznos ismeretek megtanulása mellett nagy hangsúlyt fektettek a műveltségre is, ami a kultúra ismeretén túl az adott társadalmi réteget jellemző normák, szokások, azaz a „jó erkölcs” ismeretét, elsajátítását jelentette.

A fiatal lányok nevelését az anya mellett elsősorban egy olyan hölgyre bízta, aki maga is hasonló környezetben nőtt fel, és hasonló nevelésben részesült. Ezt a szerepet töltötte be Anna esetében „Cavaliero kisasszony”, akivel egyfajta baráti viszony alakult ki. A fiatal lány tisztelettel és szeretettel beszél nevelőnőjéről, együtt mennek vizitálni, „komisziókat csinálni”,²⁴ színházba, kiállításokra és egyéb eseményekre is.²⁵

Mindennek ellenére Anna soha nem tud igazán eltekinteni attól, hogy a „kisasszonynál” idegen helyen van, távol a családjától. Az otthon és az idegenség kettőssége átítatja a szöveget: „...milyen különbség otthon lenni és idegeneknél. Ámbár a kisasszony nagyon jó, és mindent megteszen, hogy mulassuk magunkat...” – írja.²⁶ A folytonos vágyakozás, az aktuális helyzettel való elégedetlenség hozzájárul Anna jellemrajzához, ugyanakkor megadja a szöveg dekadenciába áthajló hangulatát is.

A családtól való távollét érzésével a barátok hiánya párosul. Két barátnőt említ a napló, Julit mint a legjobb barátnőt és Saroltát. Nathalie-val együtt tanulnak egy darabig, de csak pajtási viszony alakul ki köztük. A két előbbivel leveleznek, mivel Juli és Sarolta Kolozsváron laknak. Amikor Nathalie számára véget ér a tanulás, és elmegy „a kisasszonytól”, Annának már csak az ismerős osztrák család gyermekei, a Coith lányok maradnak. Anna nem tud velük baráti kapcsolatot kialakítani: „...nem gutírozom²⁷ – mind Nathalie és Lory – az ők társalgásukat. Az igaz, hogy szép, kellemes, eszes leányok, de én nem tehetek róla, nem jönnek nekem úgy elé, mint Paulina vagy Róza, pedig ők több gefélligkeittal²⁸ voltak irántam, mind ezek, és mégse tekintetem őket mint barátnéimat, hiszen hogy tisztán megmondjam, hogy minek gondolom okát. (Annak, hogy ők nincsenek velem egy rangba.)” – magyarázza.²⁹ Majd: „Ezt ha valaki – mármint az, aki maga nem érzi – elolvasná, fogadom, hogy azt gondolná, hogy nincs elég eszem. Pedig én eleget foiszírozom magamot velük mint barátnékkal lenni, de nem tudok, hiába. Ezt legjobban fogja érteni Juli, mivel minden gondolatunk, és ő is olyan nagy *aristokrata*, mint én, és nem kötne intim barátságot egy bárkiné leányával. Meglehet, hogy rosszul gondolkozok a mostani világhoz képest.”³⁰ Anna szemmel láthatóan büszke a származására, bár kétségtelenül van benne bizonyos fokú belátás és alázat, mindenekelőtt pedig jólneveltség.

Ebben az élethelyzetben naplójának jelentősége felértékelődik: „...ez a könyv az én barátném, mert neki mondom meg minden titkaimat – ámbár szinte egy csepp sincs –, de mégis a gondolataimat jól esik, hogy ha valakinek szabadon kimondhatom. Nincsen egy

²³ Bécs XIII. kerülete.

²⁴ vásárolni (latin)

²⁵ 1851. január 10.

²⁶ 1850. október 3.

²⁷ kedvelem (német)

²⁸ kedvességgel, szívéllyességgel (német)

²⁹ 1850. október 3.

³⁰ 1850. október 3.

barátném, nincsen egy [...] szív, melynek az én érzéseimet megmondhatnám”³¹ – veti papírra. A „kisasszonynál” töltött időszakot a fiatal lány a családjától és a barátaitól való elszakított-sággként éli meg, viszont belátja, hogy a nehézségek ellenére a tanulás az ő javát szolgálja.

Az olvasás, a levél-, sőt a naplóírás is fontos, ugyanakkor rendszeres tevékenységként jelenik meg, amit minden bizonnyal a magány érzete is motivál.³² Az író–napló viszony nem teljesen négy szemközti kapcsolat, hiszen Anna bevallása szerint a bejegyzéseket néha Juli és a nővére is elolvassa: „Igazán szégyellem magamot, hogy a stílusom, úgy mind az ortográfia, ebben a könyvben nagyon rossz. De csak Clarissnak és Julimnak mutatom meg, és ők megengednek nekem, és tudják, hogy jobban is tudok.”³³ Később immár egy nővérenek küldött levélben is meghagyja: „Ne mutasd, kérlek, senkinek ezen borzasztó firkálást, ha szeretsz!”³⁴ Fogalmazásmódja több helyen is lehetséges olvasókat feltételez, a helyesbítések, magyarázkodások egy esetleges befogadó lehetséges reakcióira adott válaszként is értelmezhetők.³⁵

„...ő gazdag lesz, szép lesz, eszes lesz és herceg...”³⁶ – Az eszményi megragadása

A napló az írás, az önkifejezés, de az önismeret eszközévé is válik, saját reakciói, magatartása mellett gyakran reflektál a külső történésekre, az őt körülvevő személyek kinézetére, magatartására, megnyilvánulásaira is. Ezen a ponton ragadható meg a korszellem, a jó és helyes életről alkotott elképzelések, illetve a kor embereszménye, a férfi- és nőideál. Az eszménykép alakulását hagyomány és modernség, köz- és magánélet, egyén és közösség határozza meg, emellett pedig a fizikai környezet, a társadalmi helyzet és még sorolhatnánk a tényezőket. Ez tehát nem egy teljesen körülhatárolható fogalom sem térben, sem pedig időben. Nem állíthatjuk például, hogy a patriarchális társadalmakra jellemző női szerepekről alkotott elképzelés pontosan 1887-ig tartott, hiszen a publikáló, a világ különböző helyeire utazó, a bicikliző vagy szivarozó nő viselkedése megbontotta a hagyományos képet, új válaszokra készítette a közvéleményt. Az abroncsszoknyát sem éppen 1850-től 1870-ig viselték, mint ahogy a mintakövetés természetét, folyamatát is nehéz tetten érni térben a személyek mozgásának, illetve az információ áramlásának ellenőrizhetetlensége miatt.

A kor tanácsadó irodalmát és a személyes jellegű forrásokat összevetve megfigyelhető az elmélet és a gyakorlat, azaz a leírtak és az azok „betartása” közti eltérés, amit az eddig felsoroltak mellett az ízlés – ez a rendkívül szubjektív és egyéni értékítélet – is meghatároz.³⁷ A tizenöt éves Anna az arisztokrata, hamarosan eladósorba kerülő lányok szemszögéből értékel. Ezeket figyelembe véve a Kornis-naplót érdemes összevetni más kortárs szerzők hasonló jellegű megnyilvánulásaival/írásaival is, például Slachta Etelka³⁸ vagy Kölcsey Antónia³⁹ feljegyzéseivel. Az említett források több szempont alapján is összehasonlíthatók

³¹ 1850. október 22.

³² „A napló gyakran krízisekhez kötődő tevékenység.” Lejeune: *Hogyan végződnék a naplók?* 215.

³³ 1850. december 10.

³⁴ Kornis Anna levele Kornis Klárának, 1859. október 10. MOL Károlyi levéltár. P 387. B. 2. k.

³⁵ Szávai János: *Irodalom, fikció, antifikció*. In: Mekis D. János – Z. Varga Zoltán (szerk.): *Írott és olvasott identitás; az önéletrajzi műfajok kontextusai*. Pécs, 2008. 28–29.

³⁶ 1850. november 2.

³⁷ Lásd: Fábri Anna (szerk.): *A művelt és udvarias ember. A társas viselkedés szabályai a magyar nyelvű életvezetési és illemtankönyvekben, 1798–1935*. Mágus Kiadó, 2001.

³⁸ Slachta Etelka soproni úrilány naplóit Katona Csaba közölte öt kötetben.

³⁹ Gábor Júlia (szerk.): *Kölcsey Antónia naplója*. Budapest, 1982.

egymással: egyfelől mindhárom körülbelül abban a korszakban keletkezett (az 1830-as évek vége – 1851), szerzőik majdnem azonos életkorúak, mindhármuk nő; a döntő különbség a naplóiírók származásában, társadalmi helyzetében rejlik, ami egy többszempontú, sok esetben átfogóbb kép kialakítására ad lehetőséget.

A Kornis-naplót illetően elsősorban két fontos tényező teremt alkalmat az eszményi megfogalmazódásának: az egyik Klára házassága, a másik pedig a téli idény, amely igen csak kedvezett a társasági eseményeknek. Az ideális nő, illetve férfi a naplóban inkább külső tulajdonságok, illetve belső értékek alapján jellemzett, kevésbé a betöltött vagy neki szánt szerepek alapján. Az ideális férfi „termete szép”, legyen „jó ember”, azaz „nagylelkű”, „kedves” és „eszes”, dicséretes, ha Párizsban nevelődik.⁴⁰ Nővére házasságáról szólva Anna megjegyzi, hogy Pálffy Pál mellett – akit Klára számára ideális vőlegénynek gondol – szól az is, hogy magyar.⁴¹ Később kiderül az is, hogy Anna a maga részéről azt szeretné, ha Angliában egy gazdag lord felesége lehetne.⁴²

Az ideális férfiről–vőlegényről és házasságról szóló bejegyzések a naplószöveg egyik legértékesebb részét képezik. Itt ragadható meg az érzelmek és az érdekek viszonya, kettősége, olykor pedig a köztük húzódo feszültség is, amelyet általában a szülői álláspont eredményez. Anna előbb említett gondolatával szemben, hogy Pálffy Pál legyen nővére vőlegénye, Klára kezét végül Károlyi Ede kéri meg. A házasság az egész család számára fontos esemény. A szülők feltétlenül a frigy mellett állnak, mindamellett, hogy a fiatalok között láthatóan kölcsönös vonzalom is kialakult, egy Károlyi vej jó partit jelentett anyagi és társadalmi szempontból egyaránt: „Anyám akarja, apám is, csak Clariss nem, ki küzdik [!] maga magával és nem tudja mit tegyen. Anyám azt mondja neki, hogy tegye meg, mert miéért rontsa el egész jövődjét egy külső formáért.”⁴³ Az érdeket az is látszik igazolni, hogy bár a Bethlen család, akárcsak a Bánffy is protestáns család volt, ráadásul gróf Bánffy Miklós az Erdélyi Református Egyház főgondnoka, mégis támogatták a vallásváltoztatást. A fiúk egyéni véleményéről nincs tudomásunk, úgy tűnik mindenesetre, hogy ők is támogatták a házasságot.

Anna korántsem értett ennyire egyet nővére házasságával. Mindenekelőtt – Klarához hasonlóan – kisebb tragédiaként élte meg, hogy számukra, testvéreként, de az egész családnak is véget ért a közösen eltöltött idő.⁴⁴ Még ennél is fontosabb volt azonban a vallásváltoztatás ellenzése. A vallás Anna életében fontos szerepet játszott, ami a vasárnapi istentiszteleteken való rendszeres részvételen és a hittanórákon túl valódi hitbuzgóságot jelentett. „Én azt tartom, hogy nagy áldozat az, hogyha megteszi; és csak akkor tehetné meg, hogyha tiszta szívből érezné és mindenekfelül adorálja.” – fogalmaz. Ha mindez nem áll fenn, akkor ő ezt az áldozatot Klára helyében nem tenné meg, még ha az a házasság meghiusulását is jelentené.⁴⁵ Édesanyja Annának is azt tanácsolja, hogy mivel még úgyszemint konfirmált, ő is térjen át a katolikus vallásra, hiszen ez megkönnyítené majd férjhezmen-

⁴⁰ 1850. november 2.

⁴¹ 1850. december 24.

⁴² 1851. január 27.

⁴³ 1850. december 20.

⁴⁴ „O!, ha a múltra gondoltam, akkor láttam a boldog gyermeknapjaimot, melyek soha többé nem térnek vissza; láttam mindnyájunkat összegyűlve és diskurálva csendesen, és mindegyikünk kimondá érzéseit és gondolatjait, de fájdalom, e se lesz többé oly kellemetesen, mert Clariss nem a miénk többé!” 1851. február 7.

⁴⁵ 1851. január 20.

telét. Senki kedvéért nem változtatná meg a vallását, bár gyermekei lehetnének katolikusok – nyilvánítja ki Anna.⁴⁶

Az eszményi nőt a naplóból kiragadva két példával érzékeltetjük. Az egyik Anna nővéreinek, Klárának a jellemzése: „Oh!, miért panaszol ő, kinek az Isten mindent megadott a perféctióra: szép mind [!] egy Vénusz, kedves, mind egy angyal, ártatlan, mind egy bárány, szíve tiszta minden intriga irigységtől, esze is sok van.” A másik példa a kisebbik Coith-lány leírása, aki „különös szép, még nem láttam egész életemben olyan szép gyermeket 13 esztendő, nagyon grációse, de kicsi ideihez képest. Szőke vonklíja, mint arany és fekete szemei, milyeneket ritkán lát az ember, olyan [...] hosszú szemöldöke, nagyon fehér és rózsaszín pofái vannak, s olyan, mind egy rózsza.”⁴⁷ Egy nő tehát legyen szép, csinos és „kellemetes”, mindenekelőtt pedig eszes, művelt és illedelmes.

A jó és boldog életről szóló diskurzusban gyakran esik szó a pénzről a naplóban elméleti és gyakorlati síkon egyaránt. Annak ellenére, hogy a család erdélyi viszonylatban meglehetősen tehetősnak számított, Anna szerint anyagi gondokkal küzdenek: „...írja anyám, hogy újra megszorult a pénz dolgában, mindég a pénz csinálja a legnagyobb bajt. Azért is kérem az Istent, adna pénzt, mert akkor lehet tanulni és mindent megszerezni, ami kellemetes, és jót tenni”⁴⁸ – olvashatjuk. Mindamellett, hogy a boldogsághoz pénz kell, az Anna és Pálffy Pál közti eszmecsereben elhangzik az is, hogy sokan – nem helyesen – a vagyonért házasodnak. Maga Károlyi Sándor is, a nagyobbik Kornis lány első férjének testvére sem értett egyet épp a két család közti vagyonkülönbség miatt Klára és Károlyi Ede házasságával. „Ádám jött ma búsan és mondotta, hogy Alexander büszke és velek nem olyan freinlics⁴⁹ mások előtt, mind szokás szerént. Én mondtam neki, hogy az ő helyibe nem bánnám sokat, mert ez esztelenségre mutat. Azt is hallottam, hogy ő – egyedül az egész familliában – ennek a házasságnak ellene volt. Szeretném tudni, miért, grófok vagyunk, mind ő, pénzünk nincsen annyi, az igaz, hanem a pénz nem teszi ki az embert”⁵⁰ – áll a naplóban.

Kornis Anna további tevékenysége

Kornis Anna grófnő (magán)élete további mozzanatainak felderítésére – több naplókötetről nem lévén tudomásunk – leginkább az általa folytatott és a neki címzett levelezés szolgál. Férjhezmenetele után is megmaradt a családtagokkal – különösen a mamával és Klárával – tartott szoros kapcsolat. Anna naplóból kirajzolódó személyisége áthatja leveleit is, a családhoz való ragaszkodás, az idegenekkel szembeni tartózkodás, a melankolikus hangvétel stb. ezekben az írásokban is visszaköszön.

A levelek témája legtöbb esetben az egyes családtagok holléte, hogyléte, ugyanakkor dokumentálják az ismerősök, rokonok látogatásait, olykor még egy-egy ruháról, ajándékról, vásárlásról is szó esik. A főnemesi életforma részeként gyakran változtatják szálláshelyüket Pest, Bécs, Radvány, Fót, Nagyhörcsök és Erdély között, illetve rendszeresen járnak fürdőre. Az egészség–betegség kiemelt jelentőségű téma a beszélgetésekben. Kisebbségi gondok merülnek fel, amelyek közül a legjobban a mama betegeskedése és későbbi halála, valamint Ádám testvére elvesztése viseli meg legjobban a családot.⁵¹ A levelezés-

⁴⁶ 1851. február 13.

⁴⁷ 1850. október 23.

⁴⁸ 1850. december 17.

⁴⁹ barátságos, szívélyes (német)

⁵⁰ 1851. február 3.

⁵¹ Bethlen Katalin levele Kornis Annának. 1868. augusztus 25. MOL Károlyi levéltár B. 1. a.

ben a naplóban megismert személyek többsége is megjelenik. Különösen, amikor Klára valamelyik fürdőhelyen tartózkodik, Anna mindig kéri, hogy számoljon be az ottani életről, kik vannak ott, hogyan tölti napjait, milyen híreket, pletykákat hall.

Kornis Anna 1854. július 15-én ment feleségül gróf Zichy Károly és gróf Eszterházy Fáni fiához, gróf Zichy Paulai Ferenchez (1822–1909), akinek közéleti tevékenységéből a konzervatív pártban betöltött szerepét, illetve a Magyar Földhitelintézet megalapításában való részvételét emelhetjük ki.⁵² „Mult szombaton ment véghez gr. Zichi és Kornis grófnő menyekzőjük. Fényes menet kíséré az egyetemi templomba a boldog ifju párt”⁵³ – adott hírt a *Hölygfutár* az esküvőről. Három gyermekük született: Sarolta (1855, Pest – 1924, Budapest), Margit (1856, Pest – 1925, Marchegg) és Antal (1859, Pozsony – 1921, Budapest). A család fő lakhelye a nagyhöröcsöki Zichy-kastély volt, amit Anna tiszteletére Anna-várnak neveztek el.⁵⁴ Házasságukról meglepedettséggel és boldogan beszél, mindennap hálát ad azért, hogy „Palival” lehet.⁵⁵

A kutatás jelenlegi fázisában gróf. Zichy Paulai Ferencné Kornis Anna közéleti tevékenységét mindenekelőtt a jótékonykodás terén lehet megragadni. Ennek egyik legfontosabb mozzanata az özv. Damjanich Jánosnéval és özv. gróf Batthyány Lajosnéval közösen megalapított és vezetett Magyar Gazdasszonyok Országos Egyesülete⁵⁶ volt, amely alakuló ülését 1861. március 15-én tartotta. Az említettekén kívül „ott volt a magyar úri társadalom számos kiválósága”, a hölgyek mellett az egyesület támogatói között találjuk Deák Ferencet vagy Eötvös József bárót is.⁵⁷ Az egyesület tevékenységei közül kiemelt népszerűségnek örvendett az 1860. április 3-án és 4-én rendezett „műelőadás”, illetve az 1864. február 11–14. között megrendezett vásár. Az előbbi jótékony célú műsor a főúri társadalom szereplésével zajlott a horvátországi inségben szenvedők megsegítésére, a két nemzet közti barátság megújítása jegyében. A repertoáron szereplő *Zrínyi Miklós esküje* című „élőképben” látható a közönség többek között Kornis Annát, Kornis Ádámot, Bánffy Erzsébetet, illetve Károlyi Sándort is.⁵⁸

A bazárról Károlyi Ede a Keleti Újság 1860. márciusi számában a Degenfeld Emma és Zichy Pálné Kornis Anna standjában történekről tudósít, ahol „kivált a vagyonságokról a hölgyek előtt ismert férfiak itt a legsajátságosabb alkukat tették.”⁵⁹ „A hölgyvilág szépsége-

⁵² Dr. Halász Sándor (szerk.): *Magyar Országgyűlési Almanach. A Magyar Tudósító Almanachja az 1906–1911. évi országgyűlésről.* Budapest, 1906. 116.

⁵³ *Hírharang Hölygfutár.* Közlöny az irodalom, társasélet, művelődés és divat köréből, 2. évf. 1854. július 19.

⁵⁴ Egyes kutatók szerint Ybl Miklós tervei alapján épült 1852–1855 között, mások viszont Weber Antal nevét jelölik meg a kastély tervezőjéül, szerintük Ybl Miklós csak az 1860-as átalakítási terveket készítette. Lásd J. Csaba Fekete – J. Csaba Fekete – J. Csaba Fekete – Katalin Marótyz: *Egy példa a magyar építészettudomány 1000 évéből: a nagyhöröcsöki elpusztult Zichy-kastély.* Építés- és építészettudomány, 36. köt. (2008) 3–4. sz. 143–188.

⁵⁵ Kornis Anna levelei Károlyi Klárának. MOL Károlyi levéltár. P 387. B. 2. k.

⁵⁶ *A Magyar Gazdasszonyok Országos Egyesületének története, 1861–1932. és alapszabályai, 1932.* Kiadja a Magyar Gazdasszonyok Országos Egyesülete. Budapest, 1932.

⁵⁷ *A Magyar Gazdasszonyok Országos Egyesületének története,* 5.

⁵⁸ *A nemzeti színházban tartott műkedvelői előadások.* Vasárnapi Ujság, 7. évf. (1860) 15. sz. 177.; Tomsics Emőke: *Fotográfia a hon oltárán.* Fotóművészet, 50. évf. (2007) 4. sz.

(http://fotomuveszet.com/index.php?option=com_content&view=article&id=188&Itemid=184 letöltve: 2011. november 3.)

⁵⁹ Károlyi Ede: *Horvátország inséget szenvedő népe segélyezése ügyében.* Képes Ujság, 1860. március 25.; idézi: Tomsics Emőke: *Fotográfia a hon oltárán,* id. mű.

inek gyűjteménye volt ott együtt. Azok között legfeltűnőbb szépség volt egy, a konzervatív nemesi családok egyikének úrasszonya, Z... K... grófnő. Láttuk, mikor ez a büszke nő egy szegény parasztleánynak, ki a maga forintocskáját szintén elhozta a haza oltárára, nemcsak poharat töltött, de még kezét is szorított vele. (Ezt meg is énekeltük.)” – tette hozzá Jókai a Vasárnapi Újságban.⁶⁰

„Meghalt gr. Zichy Paulai Ferenczné, szül. Korniss Anna grófnő, csillagkeresztes hölgy, 60 éves korában Bécsben, hol látogatóban volt. Halála több főúri családot borított gyászba s nagy részvétet kelt” – számolt be a *Vasárnapi Újság* gyászjelentője 1901 novemberében.⁶¹ Bécsben temették el 1901. november 13-án, a Maxingstrasse 15. szám alatti temetőben nyugszik.

*

„Az emberek soha nem olyan naplót vezetnek, amelyet elvárunk tőlük. A valódi naplók gyakran unalmasak, csalódást keltőek [...] vagy lenyűgözők” – fogalmazott Philippe Lejeune *A napló mint „antifikció”* című tanulmányában.⁶² Kornis Anna naplója nem volt unalmas vagy csalódást keltő számomra, de nem is nevezhetném lenyűgözőnek. Önmagában nem forrástörténeti kuriózum, de egy ilyen jellegű forrás feltárása, értelmezése elindíthat bennünket az adott személy, illetve környezete által képviselt mentalitás megismerése és megértése felé.

⁶⁰ *Az inség-bazár Pesten*. Vasárnapi Újság, 11. évf. (1864) 9. sz. 84.; idézi: Tomsics Emőke: *Fotográfia a hon oltárán*, id. mű.

⁶¹ *Elhalálozások*. Vasárnapi Újság, 48. évf. (1901) 46. sz. 750.

⁶² Lejeune, Philippe: *A napló mint „antifikció”*. In: Mekis D. János – Z. Varga Zoltán (szerk.): *Írott és olvasott identitás; az önéletrajzi műfajok kontextusai*. Pécs, 2008. 20–21.

FARKAS ZSUZSA

A kultúra tövébe fészkelte ország

*A világkiállításokon bemutatott magyar művek kortárs értékelése,
1851–1878*

A világkiállítás olyan rendezvény, ahol sok-sok ország legkiválóbb szakemberei vonulnak fel műveikkel és termékeikkel az egész világ előtt. 1851-ben az angol Albert herceg által újradefiniált, nagyméretű bemutatótípus hatására a tárgyak és termékek publikálása, megértetése, kommentálása sokféle színvonalú ismeretterjesztést követelt meg a „szakférfiak” (történészek, régészek, mérnökök, vegyészek, gazdászok stb.), kritikusok és hírlapírók tollából. Henszlmann Imre úgy fogalmazott 1867-ben, hogy a világkiállítás legfőbb vonása az emberi tehetség összpontosítása, összefoglalása, mely ebben az esetben a teljesség illúzióját nyújtotta. Az „átpillantás és tanulmányozhatás” hallatlanul fontos eredményére utal, ami megteremthette például számára azt, hogy a kiállított tárgyak alapján „alakzás és anyag használatának egyik néptől a másikhoz terjedő folytonos láncolatáról” értekezzen.¹ A világtárlat az összegyűlt nemzetek kincseit és felfedezéseit tárta a nézők elé, így Henszlmann és kortársai számára az összehasonlítás az emberi művelődés alapját szolgáltatta.

Jelen esetben eltekintünk a jól ismert és sokat hangoztatott gazdasági, ipari hasznosság és a fenti tudományos összehasonlítás lehetőségének vizsgálatától. Werner Hofmann elleneszenve a világkiállítások iránt *Földi paradicsom* című kötetének „A világ, mint közszemlére tétel” részeként közismert, hiszen az európai hitélet dokumentumaként igen negatívan tárgyalja azokat.² Szerinte ez a bemutatófajta eltörölte a határt az álművészet és művészet, sőt művészet és műipar között is, így nem más, „mint fáradtság nélkül élvezhető lombikvilág”. Számos kötetet, tanulmányt sorakoztathatnánk fel a világkiállítások mellett, de ellenük is. Mindezekről némileg függetlenül a mostani cél történeti jellegű: a magyar nemzeti különállóság harcának végigkövetése az 1851–1878 közötti időszakban.³ A magyarság önmagáról alkotott és más nemzetek által kialakított képe ezen a fórumon nem volt azonos. A kulturális különbözőség legfőbb hordozója, a speciális magyar nyelv a világkiállítás számára érzékelhetetlen, ezért érdektelen volt. Magyarország az európai mintát követve kulturális téren olyan modern magyar önkép konstruálásáért küzdött, amely a különbözőség és azonosság mezsgyéjén állva elfogadhatóvá tehetné a különállóságra törekvő nemzetet.⁴ Az

¹ Henszlmann Imre: *Az 1867-iki párizsi kiállítás művészeti tárgyairól szóló jelentésnek bevezetése e kiállítás építészeti részébe*. A Magyar Mérnök Egyesület Közlönye. Pest, 1868. 5. füzet 383–390.

² Hoffmann, Werner: *Földi paradicsom. 19. századi motívumok és eszmék*. Budapest, 1987. 103., 110. (A világ mint közszemlére tétel. 86–111.)

³ Szerk.: Marczinné Schön Katalin: *A világkiállítások válogatott bibliográfiája*. Budapest, 1989.

⁴ Diószegi György – Gáti József: *A látnivaló temérdek. Magyarország szerepe a világkiállítások történetében*. Budapest, 1992.; Gál Vilmos: *Világkiállító magyarok*. Budapest, 2008.

általános magyar szakirodalom nem tárgyalja ezt az aspektust. A világkiállításon folyó harc (vagy egyszerűbben verseny) az országok között a műveltség különféle pozícióiért zajlott, miközben a magyar nemzetről kialakított világkiállítási öszkép a hatalmi legitimáció fontos részét alkotta. A nemzetépítés három állomása jól ismert folyamat: a nyelv művelése mellett a dicső múlt felfedezése, majd propagálása a történetírás, néprajz és különféle művészeti ágak segítségével zajlott.⁵ A harmadik állomás a kulturális intézmények és az oktatás hozzájárulása a hatékony terjesztéshez, mely által a kulturális emlékezet átörökítése egy szűk elitréteg helyett egy egész társadalom identitásába beépült.

Az 1848–1849-es szabadságharc bukása utáni politikai terror alatt élő magyar nemzet önkifejezési lehetősége a nulláról indult, és csak a nemzetközi politikában bízhattak a honfiak, hogy a „különálló nemzet” gondolat hirdetése nem ütközik retorzióba az Osztrák Császárságban. Bár a „különálló nemzet” gondolatát lehetett hangoztatni, de azt nem, hogy Magyarország a birodalmon belül saját alkotmánnyal rendelkezzen, vagy a birodalomtól teljesen különálljon. A folyamatos félelem, a sajtó és a könyvkiadás szigorú cenzúrája miatt újságokban, nyomtatott kiadványokban alig találjuk nyomát e törekvésnek. Félmondatokból, egy-egy elszólásból, a sorok mögötti utalásokból, utóbb megjelent naplókól és levelekből, a jelentős számú magyar emigráció tagjainak (akiknek nem volt veszteni valójuk) véleményéből rajzolódik ki ez a bátortalanul induló történet. Az 1850-es években az anyagi gyarapodás és a nemzeti kultúra ápolásának útjára terelték a sajtó befolyásával a nemzetet.⁶ A Budapesti Hírlap képviselte inkább az osztrák, a Pesti Napló a magyar értelmiségi hangot. A főszerkesztőket az osztrák hivatalnokok arra intették, hogy a túlzott nemzeti elkülönülést sugalló nézeteket szorítsák háttérbe. Bírságok, intési rendszer, ideiglenes vagy végleges felfüggesztés, a lapindításhoz szükséges magas kaució mind arra szolgált, hogy a birodalom vezetése a sajtót kézben tartsa és fékezze. 1867 alapvető változást hozott, a kiegyezés után már lehetett írni a nemzeti különállás fontosságáról, és a világ felé való bemutatkozás szabadabb formájában akár a nemzeti függetlenségre is lehetett célozgatni. Ebben a folyamatban minden világkiállításra kerülő tárgycsoportnak külön szerepe van, amelyből a képzőművészetet kiemelve általános jelenségek rajzolhatók ki, míg a fényképek szerepének vizsgálata egy szakma fejlődését, önértékelését is tükrözi. (Ez a tanulmány ez utóbbinak a vizsgálatára készült hosszabb írás bevezető fejezete.)

A világkiállítások mai általános feldolgozásai elsősorban az országos és világkiállítások minősítésével foglalkoznak, vagyis azt értékelik, hogy melyik bemutató miért fogadható el a máig tartó történetben világméretűnek – függetlenül a korabeli elnevezéstől.⁷ Másfajta megközelítésben a kiállított tárgyak milyensége, azok technikai újdonságai, esetleg szépsége ragadja meg az elemzőket. Mindezek nem adnak támpontot saját helyzetünkhöz, az általánosságok ismertetése újra csak elfedné a magyar helyzet tisztázatlan pontjait. Jelenleg magyar levéltári forrásanyag, mely által pontosan elemezni lehetne a magyar szerepvállalást, nem áll rendelkezésünkre. A világkiállításokon való részvétel a pavilonépítészetten keresztül már többször előtérbe került hazánkban is, hiszen az ideiglenes rendszerű építészeti

⁵ Romsics Ignác: *Szemben az árral. A Habsburg Birodalom küzdelme a modern nacionalizmussal*. In: uő.: *Múltról a mának. Tanulmányok és esszék a magyar történelemről*. Budapest, 2004. 29–89., 41.

⁶ Deák Ágnes: *„Nemzeti egyenjogúsítás”. Kormányzati nemzetséggpolitika Magyarországon. 1849–1860*. Budapest, 2000. 292., 298.

⁷ Wolfgang, Friebe: *Vom Kristallpalast zum Sonnenturm: Eine Kulturgeschichte der Weltaustellungen*. London–Osaka–Leipzig, 1983. Az 1863-as hamburgi kiállítást például a saját kora még világkiállításnak nevezte.

annak elismertetése, tárgyalása mai korunk érdeme.⁸ Ennek ellenére a források hiánya azt eredményezi, hogy a téma általánosságban még nem strukturálható a tervek, a szervezés menete, az előkészületek, az állami megbízottak és szereplők szerint. A történelmi helyzet és a helytartótanács iratok hiányossága folytán kerülőutakon, a társulatok és a művészek, sőt az iparosok felől előbukkanó adatokból következtetünk a történésekre. 1851 és 1878 között egyre hosszabb terjedelemben olvashatunk beszámolókat a sajtóban, főleg az utazási érdekességek, benyomások tekintetében. Katalógusok csak a későbbi időkben jelennek meg, néhány nagyobb, de általános kötet mellett minden nemzet a saját gyűjteményét foglalta össze, saját reprezentációját hangsúlyozva. Nem szeretném lekerekíteni a történetet, elhallgatni a hiányokat, hiszen ez a tanulmány a pillanatnyi feldolgozottságot tükrözi. Most még nem lehet úgy tagolni a bemutatásokat (főleg annak képzőművészi vonulatát), hogy mindig a legfőbb kérdésre válaszoljunk, vagyis arra, milyen önkép kialakítására törekedett Magyarország. Némely adat jelzi, hol érdemes további kutatásokat folytatni. A világkiállítási magyar részvételről a korrajz segítségével tehető néhány megállapítás: A világkiállítások magyar szemszögű történetén végigvonult az a törekvés, hogy jelezzék Magyarország különállását. Eleinte alulról jövő, megtúrt hangok ezek, s mint lelkes, hazafias megnyilatkozások kerültek felszínre. A két ország közötti dominanciáért folytatott harc azonban folyamatos, ennek fontos eleme lesz az osztrák „közös” kiállításban megjelenő „Magyarország” felirat és a nemzeti színű zászló mint kolorisztikus jel szerepeltetése.

London 1851

A világkiállítások kezdete 1851, amely Magyarország történetében a szabadságharc utáni súlyos elnyomás időszakára esett. A nemzeti függetlenség hiánya azt eredményezte, hogy maga a kiállítás a tiltakozás, demonstrálás egyik lehetséges formája lett. Emiatt kezdődött a harc a császárság tartományaként vegetáló ország számára a világkiállításon való önálló megjelenésért. A kiállító biztosok, szervezők a képzőművészeti alkotásokon, a műiparosok és iparosok tárgyain, terményeken és gazdasági eszközökön keresztül akarták felhívni a figyelmet a magyarországi politikai helyzetre. Az első világkiállításon a magyarok szervezett keretek között még nem állíthattak ki, néhány iparos a maga szabad akaratából beadhatott tárgyakat az osztrák rendezőség keze alá. Ausztria 750 kiállítója között körülbelül harminc magyar szerepelt, közülük négy dicsérő oklevelet és hat díszérmet nyert például nyersvas, kobalt, gyapjú, suba, cifraszűr, frakk, herendi porcelán stb. előállításáért. Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület (= OMGE) kiküldte Korizmics Lászlót, hogy a helyszínen tanulmányozhassa a világkiállítást, tapasztalatairól az általa szerkesztett Gazdasági Lapokban, illetve később egy kis kötetben számolt be.⁹ Élményeinek összegző mondatai igen patetikusak, mint szinte mindenkié e korban: „...legyünk takarékosak és számítók: mert az idő, amelyben élünk súlyos, és csak annak nyújt fennmaradást és díszlést, aki dolgozik, takarékoskodik és – számít.”¹⁰ A Gazdasági Lapokban Korizmics hosszú cikkekben ismertette a különféle osztályokat, a művészeti osztály 522 kiállítójának különféle típusait sorolja fel. Festmény, festék és eszközeik mellett keretek, makettek, mozaik- és zománcművek, sőt az

⁸ Lővei Pál: *Magyarország és a világkiállítások. (főleg építészettörténeti vázlat)*. In: Fehérvári Zoltán – Hajdú Virág – Práknálvi Endre (szerk.): *Pavilon építészeti a 19-20. században a Magyar Építészeti Múzeum gyűjteményéből*. Budapest, 2001. 17–46. Országos Műemlékvédelmi Hivatal, Építészeti Múzeum

⁹ Korizmics László: *Úti képek és jegyzetek 1851-ből*. Budapest, 1874.

¹⁰ Korizmics: *Úti képek*, 168.

ős-fényképek: daguerrotypek, szobrok márványból és gipszből sorakoztak.¹¹ Kiemelte Szentpétery József ötvös két remek „érzlemez-képét”, vagyis domborításait, melyek Nagy Sándor csatáit ábrázolták.¹²

Párizs 1855

1855-ben a magyar nyilvánosság számára az újságok közvetítették a következő világkiállításon való részvétel szabályait. Ausztria tartományaként végül 143 magyar kiállító képviselte hazánkat.¹³

A francia világkiállítási tervezők eltérő nézetet vallottak arról, hogy a nemzetek bemutatására vagy az egyes kiállítási fajtákra fektessék-e a hangsúlyt.¹⁴ 1855-ben a fajták csoportosításának elve győzött, ezért az Osztrák Császárság nemzeteinek egyes típusokra osztott termékeit összevegyítették, nem lehetett különbséget tenni az osztrák, olasz, cseh és magyar művek, áruk és termények között. A világkiállítás céljának, hasznának első megfogalmazása négy önálló terület együttes bemutatásában látta megvalósulni a világ fejlettségének összképét. A művészeti, műipari, ipari és gazdasági részlegek között az eszmei vezető szerep a művészeté volt, melyet azonban nem vontak be a többire jellemző versenyzetetésbe. A képzőművészeti tárgyakat az első években ugyanis nem értékelték, nem jutalmazták. Egy önálló faszervezetes, felülvilágító csarnokban állították fel azokat. A magyar szakirodalomban korábban úgy vélték, hogy semmilyen forrás nem utal arra, hogy a magyar képzőművész képviselte-e magát Párizsban.¹⁵ Ma már tudjuk, hogy Borsos József festőművész az osztrák festők között egy művével jelen volt.¹⁶ Ausztria képzőművészeti osztályában együtt állítottak ki osztrák, olasz, cseh és magyar művészek, összesen 52 festményt mutatnak be.¹⁷ A csendélet műfajcsoportot Borsos „különböző tárgyakból összeállított” és Carl Gruber bogáncsvirág-csendélete képviselte. A harminc bemutatkozó művész között tehát két magyart találunk, az egyik Borsos, aki a katalógus szerint bécsi festő, a másik Országh Antal magyar születésű művész, aki emigránsként ekkor Párizsban lakott. Borsos József 1840–1860 között Bécsben alkotott, 1848-as szerepe nevezetes Nemzetőr című festménye ellenére nem tisztázható. Ragyogó díszedény csendéletei, melyek közül ma mindössze öt jelentősebb ismert, igen fontos pozíciót biztosítottak számára. A világkiállításon való részvé-

¹¹ Korizmic László: *A londoni iparműkiállításról*. II. Gazdasági Lapok, 1851. 43. sz. október 26. 1004.

¹² Korizmic László: *A londoni iparműkiállításról*. IV Gazdasági Lapok, 1851. 45. sz. november 9. 1050.

¹³ Gál: *Világkiállító magyarok*, 18.

¹⁴ Gelléri Mór: *A kiállítások története, fejlődése és jövődöbéli rendszeresítése*. Budapest, 1885. 52.

¹⁵ Gál: *Világkiállító magyarok*, 19.

¹⁶ Borsos József életművét 2009-ben festészeti és fényképezési szempontból is alaposan feldolgoztuk a Magyar Nemzeti Galéria és a Magyar Fotográfiai Múzeum kiállításában. Veszprémi Nóra (szerk.): *Borsos József (1821–1883) festő és fotográfus*. Budapest, 2009.; Farkas Zsuzsa: *Embermácsoló. Borsos József fényképeinek története*. Budapest, 2009. (MFM A magyar fotográfia történetéből sorozat 48.)

¹⁷ *Exposition universelle de 1855. Beaux-arts*. Paris, 1855. Peinture Autriche 1-6. A kiállító művészek: R. Alt (Bécs), Baldiaeroni (Velence), J. Binder (Bécs), J. Bisi (Miláno), Ch. Blaas (Bécs), J. Borsos (Bécs), H. Caffi (Velence), E. Engerth (Prága), F. Eybl (Bécs), M. Fanoli (Velence), J. Fischbach (Bécs), F. Gauerman (Bécs), M. Haushofer (Prága), J. Heicke (Bécs), A. Inganni (Milano), L. Kupelwieser (Bécs), C. Kuwaseg (Párizs), Mallitsch (-), S. Mazza (Miláno) A. Országh (Párizs), G. Pollak (Bécs), I. Raffalt (Bécs), A.-G. Schuster (Bécs), F. Steinle (Frankfurt), M. Stohl (Párizs), J. Trenkwald (Bécs), F. G. Waldmüller (Bécs).

tel deklarálta, hogy művésziünk a bécsi iskola festészeti élvonalába tartozik. A kiállításon szereplő jelentős képe már a császári gyűjteményben volt, majd a 20. században átadták azt a magyar államnak.¹⁸ Országh Antal a szabadságharc után Konstantinápolyban, majd Párizsban élt, ahol 1853-ban megtanulta a fényképezés mesterségét. Számos írása jelent meg magyar lapokban, a világkiállításra egy tollrajzát adta be.¹⁹ (Az olasz művészek – ekkor észak-olasz tartományként az osztrák birodalom népeihez tartoztak – egy másik önálló blokkban is bemutatkoztak, ahol további 54 festményt mutattak be.)

Korizmics Lászlót a kormány küldte ki Párizsba a bemutatóra, ahol kettős szerepet kapott. Egyrészt a nemzetközi zsűri tagja volt, másrészt az osztrák kiállítási anyag, „állatok és emberek felvívója” lett. Korizmics 1853–1858 között vezetett naplója sok érdekességet tartalmaz, ezek azonban témánkra sajnos nem utalnak.²⁰

A korabeli magyar sajtó utólag a kiállítást szegényesnek, hiányosnak találta, pedig a magyar kiállítók is eredményesen szerepeltek Párizsban. 18 ausztriai kiállító becsületrendet kapott, 3 nagy és 16 kis érmet nyertek el, de ezek között magyar nem volt. A 200 elsőrendű és 254 másodrendű érem tulajdonosai között azonban már 40 magyart találhatunk. 237 dícsérő oklevelet osztottak ki, amelyből 50 hazánkfíának jutott.²¹ Vasgyár, liszt, vegyszeti szerek, selyemfonoda, üvegyár, herendi porcelán, gyapjú, gabonafélék, borok, juhok mellett a híres pesti zongorakészítő iparos Beregszászi Sándor is elismerésben részesült.²²

London 1862

1860-ban az októberi diploma korlátozottan, de helyreállította Magyarország különállását az 1848 áprilisa előtt fennállott minták alapján. Mindezek következtében a magyar nemzeti különállás hangsúlyozására első alkalommal 1862-ben kerülhetett sor a világkiállítások történetében, amikor Londonban, a Kristálypalotában „Magyarország” felirat és magyar zászlók lengtek a kiállítás terében, amelyek a Birodalmon belüli nemzeti elkülönülést voltak hivatva hangsúlyozni.

A szervezés előkészítésekor a bécsi birodalmi kiállítási bizottmány felkérte a tartományokat, hogy fiókbizottmányokat hozzanak létre. A helytartótanács felállította az Országos Központi Bizottmányt, tagjai hirdették meg a kiállításra való jelentkezőket, ők látták el a bíráló feladatokat, elvégezték a szállítást, biztosítást és a tárgyak elhelyezését is. A Bizottmány elnöke gróf Barkóczy János, alelnöke Korizmics László, az OMGE alelnöke volt. A bizottmányi tagok hat csoportot alkottak:

„a) Károlyi György gróf koronaőr, Waldstein János gr. és Zsivora György főispányok, Szapáry Antal gr., Zichy Edmund gr., Andrássy György gr., Erdődy Sándor gr., Károlyi Sándor gr., Ürményi József, Lónyay Menyhért, Csernovics Péter, Hajnik Pál, Gorove István, Keglevich Béla gr., országgyűlési képviselők: Rottenbiller főpolgármester, Rózsa Lajos ügyvéd, Rozenthál Móses orvos, dr. Vágner Dániel, dr. Nendtvich Károly, Kecskeméthy Aurél.

¹⁸ A második világháború alatt a képet a Szépművészeti Múzeumból a berlini magyar nagykövetségre vitték szobadísznek, ahol háborús veszteséggé vált, nemrégiben Kijevben, egy múzeumban bukkant fel újra.

¹⁹ Életrajzát részletesebben lásd: Farkas Zsuzsa: *Festő-fényképészek. 1840–1880.* H. n. 2005. 227–229.

²⁰ Korizmics László naplója 1853–1856. MTA Kéziratár Ms 662

²¹ Vasárnapi Újság, 1855. 47. sz. november 25. 380.

²² Pesti Napló, 1855. 144. sz. december 12. 1.

b) A magyar gazdasági egyesület részéről: Benkó Dániel, Entz Ferencz, Érkövy Adolf, Galgóczy Károly, Gönczy Pál, Havas József, Jankó Vince, Kovács Gyula, Morocz István, Szendrey Ignác, Török István.

c) A műegyesület részéről: Barabás Miklós, Dunaiszky László, Feszl Frigyes, Henzelman Frigyes, Ligethy Antal, Marsalkó János, Thán Móricz.

d) A kereskedői testület részéről: Kochmeister Frigyes a keresk. és iparkamara elnöke, Vecsey Sándor testületi II-od elnök, Goldberger Fülöp, Jálits Ferenc, Mannschön J. M., Oszwald Antal, Sárkány János, Szabó József kereskedelmi iskolai igazgató.

e) Pestvárosi gazdák részéről: Cséry Lajos, Simigh István, Staffenberger István.

f) Iparosok részéről: Balogh szabó, Beregszászy zongorász, Branda gombkötő, Erdélyi csizmadia, Jordán bőrgyáros, Jungbauer szűcs, Kirner puskaműves, Korompay nyerges, Králik órás, Majer István rézműves, Vidacs gépész, Röck gépész, Patits aranyműves, ifj. Steindl asztalos.²³

A kiállítás előkészítésében fontos szerepet kapott az OMGE, a szervezés hatékonynak, a bemutatás legalábbis érdekesnek bizonyult. Az OMGE 1857-ben alakult újjá, és egészen 1867-ig jelentős szerepet játszott a magyar kulturális életben is. 1859–1861 között az egyesületi tevékenység a nyilvános politika álcázott, rejtett színterévé változott. Vári András kutatásai megállapították, hogy a hatalom jelentős gazdaságpolitikai és érdekképviseleti szerepkört engedett át az Egyesületnek, „a Monarchia nyugati felében megszokottá vált az állami feladatok egyesületekre delegálása”.²⁴

1880-ból visszatekintve az OMGE szerepére Galgóczy Károly is úgy látta, hogy 1858–1866 között az egyesület jelentékeny bel- és külföldi kiállításokhoz csatlakozott, vagyis azoknak fő szervezője lett.²⁵ Országos éves bemutatóik voltak 1858–1860 között a Köztelken, melyek sorát 1861-ben épp a londoni világkiállítás szervezése miatt függesztették fel. A kiállítási tárgyak osztályozása rávilágít arra, hogy milyen jelentős szerepük volt az összkép kialakításában. A londoni világkiállítást a következő egységekre tagolták:

I. szakasz (4 osztály) bányászat, vegyészet, gyógyszerészet, tápszerek (bor is), állati és növényi anyagok.

II. szakasz (12 osztály) vasút, gyári gépek, eszközök, gépek, mérnöki és építészeti tervek, hadmérnöki művek, fegyverek, hajók és szerelései, természettani eszközök, photographia (eszközök és művek), órák, zeneszerek, sebészeti eszközök.

III. szakasz (18 osztály) gyapot, len, kender, selyem, bársony, gyapjú, szőnyeg, kárpitok, csipkék, hímzések, prém- és szűcsmunkák, bőr, nyereg, szíjgyártó, ruházati, papírfélék (író, nyomdai és könyvkötő), oktatáshoz segédletek, bútorok, vas- és ércművek, ötvösmunkák, üvegfélék, fazekas munkák és „elegy” gyártmányok.

IV. szakasz (4 osztály) építészeti, olajfestmények, vízfestmények és rajzok, szobrászművek, minták, érmek és kővésetek, rézmetszetek.

Kiállítási elismeréseket, vagyis érmekeket és okleveleket csak az I-III. szakaszban adtak ki, ezekre a tárgyakra az árat is ki lehetett írni. A londoni világkiállítási szervezet felhívta a figyelmet arra, hogy minden ország központi bizottsága maga ítélje meg a kiállításra küldendő különféle cikkek jelességét, hogy a tárgyak az ország iparát méltóan képviseljék.

²³ Az OMGE Évkönyve I. füzet. 1861. Pest, 1862. 196.

²⁴ Vári András: *Urak és gazdászok. Arisztokrácia, agrárértelmiség és agrárius mozgalom Magyarországon. 1821–1898.* Budapest, 2008. 12.

²⁵ Galgóczy Károly: *AZ OMGE Emlékkönyve. AZ OMGE története keletkezésétől az 1876-dik évig. Az Emlékkönyv II-dik füzet.* Budapest, 1880. 157.

Az OMGE a helytartótanács által alakított kiállítási bizottságban is helyet kapott, és hathatós kérelmezéseik nyomán 1861 októberére úgy tűnt, hogy független pénzügyi alapot sikerült megteremteni. Ez biztosította volna a remélt függetlenséget, hogy a magyar kiállítási demények ne Ausztria alá tartozzanak.²⁶

Az országos központi bizottság titoknokja, Jankó Vince a jelentkezési határidő lejáratkor így összegezte a küzdelmeket:²⁷ A bizottság szeptember 9-én terjesztette elő, hogy milyen feltételekkel hajlandó együttműködni a bécsi birodalmi központi bizottsággal. A kérelmet a helytartótanács támogató soraival ellátva felterjesztették őfelségének. A válasz egy hónap múlva megérkezett, melyben közölték, hogy a kívánságok nagy részét nem teljesítik – vagyis az elkülönült kiállítást nem engedélyezik. A helytartótanács és a kancellária újabb egyeztetései után a bécsi udvar az alábbi kiállítási tervet javasolta:

1. A magyarországi kiállítók szakaszonként egy tömbben maradhatnak.
2. A kiállítandó tárgyakat magyar biztosok rendezhetik.
3. A nemzetközi zsűri munkájában magyar képviselők is részt vehetnek.

A 233 magyarországi kiállító számára kiszámított kiállítási terület az angol királyi bizottság által az osztrák birodalom számára engedélyezett terület egy harmadát tette ki. Jankó Vince megjegyezte, hogy a magyar bort nagyon szépen képviselte 52 kiállító 2700 üveggel, de a két legfontosabb termék: a dohány és a gyapjú bemutatását még fejleszteni akarják. A honfitársak jelentkezését várták. 1861 decemberében Jankó közölte a közköltsegekre adományozók, a statisztikai adatokat közlők, a terményt és fényképeket (6 tétel) ajánlók névsorát.²⁸

A kiállítási részvétel szervezésében fontos szerepet játszott a Pesti Műegylet is, amely 1840-ben alakult. 1860 körül válságba került a társaság, amiért a tisztségviselőket szokás okolni. E szerint nem pártolták eléggé a magyar erőket, bár gyakorlatilag egyre inkább háttérbe szorult a külföldi művészek bemutatása. 1860-ban az erősödő nemzeti érzelmek hatására megalakult az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat (OMKT), mely egy ideig csak bírálta a Műegylet kiállítási rendszerét, anyagát. A társulat igazgató választmányának elnöke az emigrációból ekkor hazatért Henszlmann Imre lett. Hivatalos szakvéleményeket fogalmaztak meg, és egyes műveket a sajtón keresztül ajánlottak megvételre a „nemzetnek”. 1865-től az Akadémia három termében már megrendezték a saját kiállításukat, ekkortól vált a társulat szakmai fórummá. A Pesti Műegylet tevékenysége háttérbe szorult, majd 1870-ben megszűnt.²⁹

A nemzeti elkülönülésnek a tárgyakon keresztüli demonstrálása a gyakorlatban igen bonyolult volt. Az Osztrák Császárság művészei a 37–39. osztályba tartoztak, 83 művész 106 művét regisztrálták a katalógusban, de ez sokszor nem egyezett a tárgyak valódi számával. A magyarok mint az „osztrák iskola” mesterei szerepeltek.

A viláckiállításra összegyűjtött 28 magyar festmény a magyar tárgyak krémjét alkotta. A Műegylet, melynek elnöke a Londonból hazatért Alexy Károly szobrász volt, a titkár pedig Henszlmann Imre, több fordulónál zsűrizte a képeket.³⁰ Levéltári iratok nem állnak rendelkezésre, vagyis nem tudjuk, hogy milyen képek kerültek a bírálók elé. A festmények

²⁶ Pesti Napló, 1861. 246. sz. október 25. 3.

²⁷ Pesti Napló, 1861. 255. sz. november 6. 1.

²⁸ Pesti Napló, 1861. 291. sz. december 18. A pesti kiállítók egyike Lázár Antal volt, aki saját találmányú poloskairtószert küldött. Pesti Napló, 1861. 294. sz. december 21.

²⁹ Szvoboda Dománszky Gabriella: *A Pesti Műegylet története. A képzőművészeti nyilvánosság kezdetei a XIX. században Pest-Budán*. Miskolc, 2007.

³⁰ Szvoboda: *A Pesti Műegylet története*, 231.

témáját, nagyságát semmi sem szabályozta. A művészek szabadon döntötték el, hogy mivel állnak elő. Brodszky Sándor, Ligeti Antal, Lotz Károly, Molnár József, Orlai Petrich Soma, Székely Bertalan, Szupper Teréz, Than Mór, Vandrák Károly és Markó Károly művei kiváló akadémikus munkák voltak, de nem közvetítettek a külföld felé speciális magyar képet.³¹ Szokoly Viktor, a korszak egyik műkritikusa hiányzó jeles művészeinket sorolja fel. Nem állított ki ugyanis Barabás Miklós, Borsos József, Kovács Mihály, Sterio Károly, Haan Antal és Jankó János. Az okokat keresve a művészi ambíció hiányát, illetve a művészetekre nézve mostoha időket említette.³²

Az OMKT a kiállítás után hozta nyilvánosságra észrevételeit. Megállapították, hogy a főrendűek közül senki sem rendelt meg képet, ami pedig erősíthette volna a reprezentatív nemzeti vonalat.³³ Ez a belső megrendelés biztosíthatta volna a nemzeti jellegre fektetett hangsúlyt, ezt a feladatot az állami szervek nem vállalhették magukra. Ennek hiányában minden művész csak eladni akart, ezért „kozmpolita” műveket küldött be. A műbíráló konklúziója így hangzott: „Az anyag nem visel magán nemzeti jellemet. Így lón e kiállítás iránya cosmopolitai.”³⁴ Székely Bertalan: II. Lajos hullájának feltalálása című képe ugyan nemzeti tematikájú volt, de hiányzott belőle – a társaság zsűrije szerint – a történelmi méltóság. Brodszky Sándor Balaton képén pedig nem a természeti hűség tartatott szem előtt, hanem az angol ízlésre számítva a festő „csak hatást igyekezvén elérni” alkotott – állították a szakma jelesei.

1860 nyarán már megerősödött a magyar művészeket támogató politikai és kulturális lobbis és a magyar történelmi festészet létrehozását sürgető kritikai hang. E szemlélet szerint a nemzeti jellegű életképfestészet átmenetet jelenthetett volna a történelmi festészet felé. Az Ormos Zsigmond által hirdetett magyar stílusban³⁵ egyenlő súllyal szerepel a való és az eszményítés, a nemzeti sajátosságok a feldolgozás akadémikus módjában jelennek meg.³⁶ A nép iránti érdeklődés az írók, költők között már korábban megindult, a társadalmi normák korlátai között. A virágkorát élő népszínművek megtették hatásukat, hiszen elsősorban a színház, másodsorban a képek szórakoztatták a városi polgárságot. Ebben a korszakban elfogadott, megkerülhetetlen akadémiai kánon létezett, ez határozta meg a művészi minőséget, ezáltal a művek pénzbeli értékét is. A magyar képzőművészeti anyag szorosan kötődik a „birodalmihoz”, attól elválaszthatatlan, mivel minden művészi megnyilatkozásban erős mintakövetést tapasztalhatunk. A művészeknek alkalmazkodniuk kellett tágabban értelmezve az európai divathoz, hogy képeiket el tudják adni. A képek milyenségét az is

³¹ A grafikát Henszlmann Imre akadémiai palotájának terve és Marasztóni József országgyűlési arc-képcsarnoka képviselte. Szokoly Viktor: *Képtárlat, a londoni világiállítás számára beküldött magyar művekből*. Gombostű, 1862. február 19. 469–470.

³² Más problémák is adódtak, Madarász Viktort például a bécsi központi bizottmány arra utasította, hogy február 15-ig Párizsból Pestre küldje el festményét, és innen vigyék Londonba. A pesti bizottmány hiába mentette fel a művészt a fölösleges szállítási költségek alól. Hírfűzér... Madarász... Korunk, 1862. 27. sz. február 18.

³³ Műbíráló a londoni kiállításra szánt képzőművészeti tárgyakról, 1862. febr. 18-án. *A Magyar Képzőművészeti Társulat Évkönyve 1861 és 1862*. Pest, 1863. 48., 52.. Aláírta Barabás Miklós, Harányi Pál, Borsos József, Szandház Károly, Telepy Károly, Szumrák Pál, George Ágoston, Kovács Mihály.

³⁴ *A Magyar Képzőművészeti Társulat Évkönyve 1861 és 1862*, 48–52.

³⁵ Ormos Zsigmond: *Művészeti körút a fővárosban*. Pesti Napló, 1860. 173. sz. július 27.

³⁶ Keserű Katalin: *A képzőművészet szerepének érzékelése a nemzeti jelleg reprezentálásában*. In: Németh G. Béla (szerk.): *Forradalom után – kiegyezés előtt. A magyar polgárosodás az abszolutizmus korában*. Budapest, 1988. 220.

meghatározta, hogy a népszínmű csekély jelentősége dacára gyökeret vert a köznapi életben. Ennek is főként politikai oka volt, hiszen emelkedettebb tárgyat előadni ebben a korban nem lehetett,³⁷ a cenzúra mindent ellenőrzött és elfojtott. A politikai helyzet eredményezte a képi közhelyek alkalmazását, amit az illusztratív terjengősség, a tudálékos alaposág és a túlrészletező leírás jellemez. Mindez oda vezetett, hogy az alkotók időnként belebonyolódtak a teatralitásba és az aprólékos naturalizmusba. A keletkezett festmények mindegyikét érdemes lenne közelebbről megvizsgálni, sajátos helyzetet tükröznek.³⁸ A császári állam már nem tiltotta, hanem szabályozott formák között eltúrte 1857–1867 között a nemzeti ruhát, életképet, irodalmat, sajtót mint a nemzeti ellenállás külsődleges eszközeit. A Műegylet által szervezett pesti kiállításokon és főleg az évente tagjainak ajándékként adott műlapokon megjelent a népies és történelmi műfaj, de a világhiállításokon mindez nem tükröződött. A kiegyezés után az addig túrt nemzeti életkép elvesztette jelentőségét, és a műfaj átalakult.

Londonban három nagy zászló: piros, fehér, zöld hívta fel a látogatók figyelmét a kis mellékosztályra, melynek bejárata fölött Magyarország címere volt az útmutató: „...az elrendezés izletes és czélszerű, semmi hetyke túlcsigázott pompa, hanem komoly egyszerűség és méltóság, mint egy gyászoló nemzethez illik. A magyarországi népképviselőt photographiája igen jó gondolat, mert nemcsak változatos festői viseletüket mutatja be, hanem egyszersmind Magyarország nagyságáról is legalább sejtelmes fogalmat nyújt” – idézzük a *Times* rövid elmélgését a magyar részlegről.³⁹ „...kevés ország van, hol az alsóbb osztályokban tartás, alak, kifejezésre annyi férfiaság és önállóság nyilatkoznék” – írta a hazai tudósító.⁴⁰ A magyar szoba sikert aratott, a termeket az emigrációban élő Kossuth Lajos is meglátogatta.

A 420 magyar kiállító közül a Jankó Vince bizottmányi titkár által szervezett gazdasági kiállítás aratta a legnagyobb sikert, mert ott a termények fölött a falon Tiedge János fényképész által Dél-Magyarországon elkészített, népcsoportokat bemutató, színezett fényképei voltak kifüggesztve. A fényképek készülését, történetét, menetét, az újságok által közölt felszólításokból, ismertetőkből már sikerült rekonstruálni, de maguk a képek mára eltűntek.⁴¹ Jankó egyéni és egyszeri ötlete is azt bizonyítja, hogy az egyesületek kezébe adott szakmai irányítás igen korlátozott sikerrel járhatott. Felszólították az iparosokat, illetve a művészeket a közreműködésre, majd átválogatták a beérkezett anyagot. Az országos bizottmány ülésének jegyzőkönyve utal rá, hogy összesen 300 jelentkező volt, akiknek egy része visszalépett, nem készült el a kiállítandó tárggyal, illetve a zsűri által mellőztetett. Összesen 188 tételt soroltak fel, a Jankó-féle kiállításon 150 hazánkfia vett részt.⁴² Korizmics László a bizottmány ülésén elmondta, hogy a bírálatok eredményeit nem hozták nyilvánosságra, mondván, az könnyen ártalmas lehet. Kiderült, hogy néhány kiszavazott kiállító megsértődött: „Boldog isten! hisz mire valók lettek volna bíráló bizottmányaink, ha minden

³⁷ Vajda Viktor: *Művészet és politika. Képek a magyar társadalomból*. Pest, 1870. 186.

³⁸ Barabás Miklós: A menyasszony fogadtatása (1856), Lotz Károly: Parasztlakodalom (1858), Canzi Ágost: Váci szüret (1859), Jankó János: A népdal születése (1860), Lotz Károly: Táncoló parasztlak (1860), Than Mór: Újoncozási jelenet 1847-ből (1862) stb.

³⁹ *Az 1862-ik évi londoni világhiállítás III.* Az Ország Tükre, 1862. 13. sz. július 1. 199–200.

⁴⁰ *Az 1862-ik évi londoni világhiállítás III.* Az Ország Tükre, 1862. 13. sz. július 1. 199–200.

⁴¹ Farkas Zsuzsa: *Nép-kép, 1862. Adatok A néprajzi fényképezés kezdetei hazánkban témához*. Néprajzi Értesítő, 89. köt. (2007) 107–126.

⁴² *A londoni kiállítás ügyében működő Országos Központi Bizottmány 1862-dik april 26-dik napján tartott ülésének jegyzőkönyve*. Pest, 1862. 12.

tárgy, kivétel nélkül, úgy, amint jött, leküldetett volna? s ezen esetben hol marad a tekintet az ország közérdekére?”⁴³

A gazdasági kiállítást a Köztelken, a festménykiállítást az Úri utca 6. szám alatt az első emeleten, Pachl zongoratermében megtekinthették a pesti polgárok is. A társulatok szerepe ezzel véget ért, a bizottmány elszállította és felállította a tárgyakat, terményeket a világhiállítás helyszínén.

Korizmics László a helytartótanács rendelete alapján Londonba utazott, majd köteles volt tapasztalatairól jelentést készíteni, nyílt levelét a Gazdasági Lapok közölte.⁴⁴ A beszámoló kiemelte Jankó gazdasági kiállításának sikerét, mely a magyar hazafiak adakozásából, filléreiből valósult meg. Korizmics szerint a magyar kiállítás célja a közfigyelem felkeltése volt, de „egészben véve hazánk nagyságának és termelő erejének sokkal szerényebb kifejezése volt, mint amilyennek kívánhattuk.”⁴⁵

Parizs 1867

1864 végén újraindult a közeledés az uralkodó és a magyar politikai elit között: tárgyalások kezdődtek Deák Ferencsel, majd megjelent Deák húsvéti cikke. Nyáron az uralkodó megnesztette Schmerlinget, és decemberre újra összehívta az országgyűlést, a politikai légkör kedvezőbbé vált.

1866-ban a helytartótanács megalakította az Országos Kiállítási Bizottságot, melynek elnöke gróf Festetics György volt, alelnöke pedig Korizmics László. A bizottmányi tagok: gróf Andrássy Gyula, gróf Barkóczy János, Benkő Dániel, gróf Csekonics János, Entz Ferenc, gróf Erdődy Sándor, Érkövy Adolf, Gorove István, Jankó Vince, gróf Károlyi Sándor, gróf Keglevich Béla, Kováh László, Kautz Gyula, Koppély Frigyes, Lónyay Gábor, Lónyay Menyhért, Morocz István, Peterdy Gábor, Péczely Ferenc, Somáich Pál, Sporzon Pál, Szendrey Ignác, gróf Szapáry Antal, Szathmári Károly, Trefort Ágoston, Térey Pál, Ürményi József, gróf Waldstein János, Wodianer Albert, gróf Zichy Henrik. A kézműipar és gyári szak tagjai: Barber Frigyes, Beregszászi Lajos, Feivel Lipót, Fischer Mór, Ganz Ábrahám, Henrik Jakab, Jálics Antal, Kochmesietter Frigyes, Kölber István, Manschön M. F., Posner Károly, Rózsa Lajos, Schossberger Zsigmond, Spitzer Gerzson, Strobencz N., Szabó József, Ullmann József. A szépművészeti szak tagjai: Barabás Miklós, Diescher József, Henszlmann Imre, Izsó Miklós, Ligeti Antal, Marschalkó János, Szkalniczky Antal, Szandház Károly, Than Mór.⁴⁶

Az OMGE közgazdasági szakosztálya már 1865 decemberében javaslatot készített a párizsi világhiállításra való megjelenésre. Ebben azt kérték, hogy a magyarországi termékek ne Ausztria „firmája” alatt, hanem önállóan mutatkozhassanak be.⁴⁷ A benyújtott tervezet-re adott hivatalos választ nem ismerjük, csak annyit tudunk, hogy az egyesület és központja, a Köztelek a világhiállításra kikerülő tárgyak gyűjtésének helye, illetve a szervezés, az előzetes bemutatók és a csomagolás központja maradt. Szervezési rutinjuk egyre nőtt, hiszen az 1866-os bécsi birodalmi kiállításon is az OMGE képviselte hazánkat.

⁴³ A londoni... 17.

⁴⁴ Gazdasági Lapok I. rész 1862. 51. sz. december 21. 845–848., II. rész 1862. 52. sz. december 28. 859–864.

⁴⁵ A képzőművészeti tárgyakat Korizmics László nem említette. Gazdasági Lapok II. rész 1862. 52. sz. december 28. 863.

⁴⁶ Újdonságok... Az 1867-diki... A Hon, 1866. 2. sz. január 4.

⁴⁷ Közintézetek, egyletek... Az Országos Gazdasági Egyesület... Vasárnapi Újság, 1865. 50. sz. december 10. 636.

1867-ben a világiállításán számos engedményt tett a bécsi vezetés a magyarok javára, de a kortársak szerint nem lehetett eldönteni, hogy hazánk bemutatkozása meg tudta-e jeleníteni az önálló nemzeti létet vagy nem. Vita folyt arról, hogy „el van-e különülve vagy elvegyül” Magyarország az osztrák kiállításban. A művészi termekben ugyanúgy, mint az ipari termekben Ausztria „elnyelte” Magyarországot, mint Jónást a cethal. A Vasárnapi Újság kritikusa azon viccelődött, hogy visszájára fordult a mese: az elnyelt nagyobb az elnyelőnél.⁴⁸ Valójában a magyar tárgyak közül csak a termények mutatkoztak be önállóan két szobában.

A képzőművészeti műveknek inkább belső értékük és nem nemzetgazdasági fontosságuk volt. 1855-ben 5000 képzőművészeti alkotást láthatott a közönség, számuk 1867-ben 4077-re csökkent. 1855-ben minden élő mester beküldhetett művet, 1867-ben már csak az 1855 óta keletkezett alkotásokat fogadták el. A „nagy tudományú” szerző, Henszlmann Imre megállapította, hogy az átmenet korában élnek, ami egyben a középszerűség kora is.⁴⁹ Ez olyan állapot, amelyre a csekélyebb tehetséggel megáldott egyén is eljuthat a szorgalom által. 1855-ben 107, 1867-ben pedig 140 művel volt jelen az Osztrák Császárság. Mivel közben Lombardia-Velence tartományok leváltak, nagy üteműnek mondható a művészek gyarapodása, az alkotók között azonban magyar mindössze 12 szerepelt. A bajorok (érdekes lehet az összehasonlítás, hiszen a legtöbb magyar festő Münchenben tanult) kiegyensúlyozottabb részleget alkottak: 65 fő 1855-ben és 72 fő 1867-ben. A magyar alkotások nem tudtak nemzetközi visszhangot kiváltani, 12 festmény, néhány rajz, a nagy pesti koncertterem díszlépcsőházához készült Than Mór kartonok csak három szoborral egészültek ki.

Henszlmann Imre úgy vélte, 1855-ben a képekben a nemzeti jelleg még sokkal erősebb volt. Ezt követően az általános „egyengetés”, olvasztás hatására minden nemzet stílusa a franciára kezdett hasonlítani, legalábbis kevésbé tért el egymástól, mint korábban. A németek az északi népekkel és a magyarokkal különálltak, de stílusuk sok tekintetben hajlani kezdett a francia felé. Az 1867-es világiállításán pedig a nemzetek egybeolvasztása utáni törekvés rajzolódott ki a művészet mezején.⁵⁰

Az ekkor keletkezett magyar képek programját a korábbi politikai helyzet szorította béklyóba. A magyar megrendelőknek és a művészeknek is pontosan tudniuk kellett, hogy hol a határ a képek témájában a tilos és túrt között. Az allegóriák és utalások bonyolult útvesztőjében a történeti művek megkezdték diadalmenetüket. Az utókor számára, a belső fejlődés felől tekintve nagy jelentőséggel bír Benczúr Gyula: Hunyadi László, Székely Bertalan: Mohács című festménye, hasonlóan Alexy Károly: Batthyány Lajos szobrához. Keleti Gusztáv tudósított a Képzőművészeti Társulat múcsarnokában kiállított, világiállításra szánt művekről.⁵¹ Székely Bertalan három képét: Anyai őrszem, Mohács, Özvegy nagyon dicsérte. Schwindt Mór: Hét holló regéje című képen a tündér ábrázolását egészen hétköznapi napinak (piros vérű), Than Mór: A Nap szerelme a Délibábbal című alkotásán ábrázolt tündért pedig merevnek ítélte. Benczúr Gyula ifjú tehetségét jogosan hangsúlyozta. Izsó Miklóst pedig egyszerűen megfeddte, hogy „Juhász” (Búsuló juhász) című művének kiküldetése iránt nem intézkedett, pedig a „tősgyökeres magyar mű hihetőleg figyelmet keltett

⁴⁸ Sz. D.: *A magyar osztály*. V. Vasárnapi Újság, 1867. 24. sz. június 16. 298.

⁴⁹ Henszlmann Imre: *A párizsi kiállítás műczikkei*. Múcsarnok, 1868. 2. sz. 9–13., 3. sz. 17–20.

⁵⁰ Henszlmann: *A párizsi kiállítás műczikkei*, id. mű

⁵¹ Keleti Gusztáv: *A párizsi világiállításra szánt magyar műtárgyak kiállítása*. Fővárosi Lapok, 1867. 15. sz. január 18. 58–59.

volna”. Keleti végül konstatálta, hogy a hazai művészet nem törekedett arra, hogy megállja a helyét a komoly versenyben.⁵²

A művészeti szekcióban megjelenő alkotásokat ebben az évben sem zsűrizték, díjazták. A kiállításon két felfogás szembenállása érvényesült: az egyik oldalon azok az erők tömörültek, melyek a múltnak tulajdonítottak minden valódi és nagy művészetet. E szemléletnek engedve a régi tárgyak sorakoztak fel. A másik oldal kijelentette, hogy kizárólag az itt és a most érvényes és méltó ábrázolásra. Ebből alakult a kortárs bemutató. Ennek a kettősségnek a szellemében a párizsi magyar kortárs kiállítást kiegészítette a Nemzeti Múzeum anyagából kiemelt összeállítás, amely válogatott régi ötvösműveket tárt a látogatók elé. Rómer Flóris kiváló francia nyelvű kötetben ismertette az általa érdekesnek ítélt tárgyakat, amelyek által mintegy bizonyította a nemzet kultúrnművet voltát. Az állam régi dicsőségét volt hivatva hangsúlyozni, a gyűjtemény múltbeli érdemeink felmutatása jelenbeni függetlenségünkre utalt.

A bemutatott kortárs magyar anyag korlátozott voltát az is okozhatta, hogy a művészek a koronázás idejére szervezett pesti tárlatra készültek. Az Akadémia palotájában először Pulszky Ferenc, a Nemzeti Múzeum igazgatója a Képzőművészeti Társulat segítségével szervezett régiségtárlatot.⁵³ Az ünnepi napokra pedig egy alkalmi, magyar tárlatot állítottak össze.⁵⁴ Székely Bertalan a koronázási jelenetek festésével volt elfoglalva, ő nem adott képet. Than Mór Krisztus az olajfák hegyén című oltárképét egyházi megrendelésre készítette, ezt tudta prezentálni. Orlay Petrich Soma: Attila halála című nagyméretű alkotását befejezte, ára 2000 forint volt. Lotz Károlyt apró kis életképek képviselték, de a műveket nem maga a művész, hanem a tulajdonosok adták be. Láthatóan a probléma ebben az esetben is hasonló, mint a világhiállítási anyag összeállításában: ki rendeli meg a hazafias tárgyú, reprezentatív műveket? Az állam mint mecénás ekkor még nincs jelen. A Műegylet még 1867-ben is 12 000 forinttal rendelkezett tagdíjakból, kiállítási belépőkből. Ebből finanszírozta a művek megvásárlását, kisorsolását tagjai között, és adományozott néhány művet a Nemzeti Múzeumnak is. Keleti Gusztáv szerint több pénze volt a Műegyletnek, mint a Képzőművészeti Társulatnak.⁵⁵

Konek Sándor jogtudós, statisztikus kiváló (soha nem idézett) összefoglalást írt a párizsi világhiállításról, amely annak bezárása után jelent meg. Szerinte a világhiállítás olyan fórum, mely az egyes nemzetek kollektív törekvéseinek öntudatát erősítette.⁵⁶ Minden vívmány, amelyet egy ország a világhiállításon bemutat, annak szellemi életét tükrözi, a tárgyak özönéből a tudomány és művészet ad leghűségesebb képet a nemzeti szellem mozzanatairól. Konek úgy érzékelte, hogy az osztrák terror kiirtotta azt a közszellemet, azt a „tisztább honszeretet”-et, amely elősegíthette volna a magyar közérdek megerősítését. Érvelése szerint a világhiállítás a békés harc mezeje, ahol a legjobb fegyverrel (vagyis a legjobb vívmányokkal) kell megjeleníteni. Egy-egy ország közszelleme választja ki azokat a tárgyakat, amelyen megmutatkozik az ország ereje, nagysága. Ha a világhiállításon egy nemzet bemutatkozása a cél, akkor a magánérdekeknek, a cégek versenyzésének háttérbe kell szorulnia. Ha nem így történik, akkor a világfelvonulás nem más, mint csupán reklám és tülekedés a jutalomért. A jogtudós javaslatot tett a magyar kormányra: a világhiállítási állomány ja-

⁵² Keleti: *A párizsi világhiállításra szánt*, 59.

⁵³ Fővárosi Lapok, 1867. 66. sz. március 20. 261.

⁵⁴ Keleti Gusztáv: *Alkalmi kiállítások*. Fővárosi Lapok 1867. 139. sz. június 17. 554–555.

⁵⁵ Keleti Gusztáv: *A „magyarországi műegylet” jelen állapotában*. Fővárosi Lapok, 1867. 243. sz. október 22. 970–971.

⁵⁶ Konek Sándor: *A nemzetek szellemi élete a párizsi világtárlaton*. Pest, 1868. 3–4.

vulását segítse elő azzal, hogy országos kitüntetési rendszert vezet be a magyar résztvevők számára.

Az emigrációban élő Irányi Dániel összegzése szintén a kiállítás bezárása után jelent meg a magyar sajtóban.⁵⁷ A bemutató haszna szerinte a haladási vágy fölébresztése volt, de aránytalanul kevés magyar tárgy volt látható, vagyis Magyarország nem volt méltó módon képviselve. Irányi a sikertelenség okát a kurátorokban vélte megtalálni. Az osztrákok egy kiállító főbiztost, míg a magyarok három egymástól független biztost neveztek ki. Így nem tudta egy ember az érdekeket képviselni. Irányi azt javasolta, hogy a jövőben egy főbiztost nevezzenek ki, aki a nemzeti megjelenés vitás kérdéseinek eldöntésében határozhat.

Érkezett egy figyelmeztetés az iparosokhoz és az országos bizottsághoz is. Liphay Pál, akit a budapesti kereskedelmi kamara és a kereskedelmi minisztérium küldött ki Párizsba tanulmányútra, felhívta a figyelmet arra, hogy a magyar kiállítók gyűjtést rendeztek maguk közt. Albumot szándékoztak összeállítani a királyné öfelsége részére a magyar ipartárgyak fényképeiből, melyek a világkiállításon feltűntek.⁵⁸ Míg a hódolat és tekintet, mellyel a magas királyi hölgy iránt viseltettek, bizonyára jogos volt, a bizottság megfélemlített saját hazájáról és az összes iparosról. Hiszen sokan szerették volna látni és megvásárolni rajzban vagy fényképben azokat a tárgyakat, melyek a világkiállításon is felbresztették Magyarországot iránt a figyelmet. A bécsi „*Offizieller Bericht*” fő oszlopát is az osztrák rajzok sokasága alkotta, míg Magyarország kiállítását rajzból sem ismerte az olvasóközönség. Liphay kérte a bizottságot, hogy egyesülve a kiállítókkal készíttesse el a fényképezett tárgyakat famesztetben is, és közöljék azokat a hivatalos jelentésben. A reprodukálás magas költségei miatt azonban nem valósulhatott meg ez a terv, mely már jelezte az igényt az országon belüli képi propaganda fontosságának felismerésére.

A francia kiállítás magyar konklúziójaként Konek Sándor azt javasolta, hogy az állam erősítse és határozza meg a magyar képzőművészet sajátosságait úgy, hogy a szellemi dolgokat is készítsék elő, és a megvalósult darabokat szakértők bírálják. Különben „kénytelenek vagyunk abban a tudatban vigaszt keresni, hogy jobbak vagyunk hírünknel”.⁵⁹ Mint láttuk, az OMKT felszólítása, szelekciója, bemutatója, sőt annak kritikája is nyilvános volt. A hiányosságokat mintha továbbra is a mecénatúra hiánya okozta volna. Amikor Madarász Viktor: Zrínyi és Frangepán című képét a Műegyletből hosszú, egyéves kiállítás után 1866 elején gróf Teleki Mihály megvásárolta 5000 frankért, „A Hon” című újság joggal kommentálta örömmel a mecénások szaporodását.⁶⁰

A világkiállítással egyidőben, a kiegyezés után enyhült a németellenesség, és lassan elfelejtődött az a helyzet, amely hatására 1857–1867 között igyekeztek kiszorítani a külföldi (német, osztrák, olasz) művészeket a pesti tárlatokból, és kinevelni, lehetőséget adni a fiatal magyar képzőművészeknek. Egy soknemzetiségű birodalomban annak a végiggondolásánál, hogy ki hol született, és milyen nemzetiségű, érdekesebbé vált az, hogy ki hol dolgozik, és kinek alkot. Egy művészt az is jellemez, hogy milyen témát, milyen célból fest.⁶¹

⁵⁷ Irányi Dániel: *Visszapillantás a kiállításra*. Vasárnapi Újság, 1867. 49. sz. december 8. 603.

⁵⁸ Liphay Pál: *Egy szó a párisi világtárlat magyar bizottságához*. Magyarország Anyagi Érdekei, 1868. 20. sz. május 18.

⁵⁹ Konek: *A nemzetek szellemi élete*, 3–4.

⁶⁰ Újdonságok... A Hon, 1866. 1. sz. január 3.

⁶¹ Vö.: Farkas Zsuzsa: *Canzi Ágost embermintái*, 144–163.

Bécs 1873

Bécs az új német fővárossal, Berlinnel kelt versenyre, amikor 1873-ra elhatározta a világkiállítás megrendezését. A kiegyezés után Ausztria és Magyarország szövetségi viszonyt alakított ki. Ezen a világkiállításon azonban a vezető szerep Ausztriáé maradt, Magyarország, a harmadik legnagyobb kiállító mint meghívott, mintegy vendég mutatkozhatott be. A többi meghívott országgal azonos státust élvezett.

A magyar országos kiállítási bizottság vezetője újra Korizmic László lett, akinek munkáját jelentős magyar szakemberek segítették. Az egyes szakterületek élére kormánybiztosok kaptak megbízást, számos magyar tekintélyt beválasztottak a nemzetközi zsűribe is. Külföldről hazatérve Liphay Pál is feltűnt, a szegedi és kecskeméti kiállítók képviselője lett.

Az OMGE igyekezett támogatni, szervezni és közvetlenül rendezni is a bemutatót, saját kiállítási anyaggal mutatkozva be. A társaság egyébként 1868–1879 között passzivitásba szorult, az 1867 utáni politikai szabadság szinte teljesen elterelte a figyelmet az egyesületről.⁶²

Korizmic lelkesülten foglalta össze Irányeszmék címmel programját, hiszen először jelent meg hazánk (látszólag) önálló államként.⁶³ Véleménye szerint nem pusztán a magyar föld terményeit és ipari termékeit kell bemutatnunk, hanem népünk életrealitását. Azt kell bizonyítani, hogy Magyarország tudatában van a világkiállítások közgazdasági fontosságának. A szervező maximái között szerepelt a kiállítás sikerességének zálogaként az, hogy az ország a kiállítási térben elkülönüljön Ausztriától. A gyakorlati tanácsok között a kisebb, azonos tárgyi típusok együttesen, egyöntetű üvegszekrényben való felállításának javaslatát is megtaláljuk. Az ausztriai hivatalos propagandaszöveg úgy szólt, hogy 1867 óta a szabad mozgás és fejlődés korlátai a magyarok számára ledőltek, és haladásunkkal bizonyíthatjuk, hogy a szabadságra érdemesek vagyunk.⁶⁴

1873 tavaszán megindult egy különleges újság, a Képes Kiállítási Lapok, amely majdnem egy éven át tudósított gazdag képanyaggal a tárlatról, építményekről és tárgyakról. Az újság első vezércikkében úgy értékelték Magyarország helyzetét, hogy az állam végre szabadon munkálkodhat a nép művelődésének nagy művén.⁶⁵ De ezen a ponton a nyugalom egyenlő lenne a halállal, mert az évszázados lemaradást nem lehet másként behozni, mint tudatosan készülni a haladásra. A Világkiállítási Közlöny szerint a bécsi közkiállítás célja az, hogy a magyarok legyőzzék közönyüket és elszigeteltségüket, hogy a nemzet akkori állapotának megfelelően – méltón jelenjenek meg.⁶⁶

Az 1873-ban felállított magyar kiállítási bizottság úgy vélte, hogy a felkészülés során szükség lenne egy előleges pesti bemutatóra. A hallatlanul magas költségek miatt végül azt javasolták, hogy három vidéki központban: Pozsonyban, Sopronban, Fiumében a lehetőségek szerint szervezzenek tárlatot. A többi tárgy Pesten történő vizsgálatát rendelték el, de mindjárt felmentést is adtak ez alól. Az elismert, jeles művészek, termelők, cégek által csomagolva beszállított tárgyak kibontásától elálltak. Ez legtöbb esetben fölösleges – vélte a

⁶² Vári: *Urak és gazdászok*, 191.

⁶³ Korizmic László: *Irányeszmék*. Világkiállítási Közlöny, 1872. 2. sz. április 25. 27–30.

⁶⁴ Máday Izidor: *A világkiállítások. Útmutatás az azokban résztvenni szándékozók számára*. Pest, 1872. 75.

⁶⁵ A szerkesztőség: *Olvasóinkhoz*. Képes Kiállítási Lapok, 1873. 1. sz. április 29. Szakférfiak közreműködése mellett Steinacker Ödön szerkesztő, megjelent 40 füzet, hetente egyszer.

⁶⁶ Máday Izidor: *Világkiállítások. A világ- vagy nemzetközi kiállítások haszna és jelentősége*. Világkiállítási Közlöny, 1872. 8. sz. július 7. 138.

Világkiállítási Közlöny egyik ismertetője.⁶⁷ Végül a magyar korona országai 4700 kiállítót számláltak össze, amelyből 3018 magyar volt. Össességében 20 000 négyzetméter területet igényeltünk, amelyből 3 000 négyzetméter a fő kiállítási épületben, az úgynevezett Iparpalotában helyezkedett el. A Práter területén további 12 pavilonban szétszóródva is sok magyar műtárgy és tárgy-együttes, gabona és állat volt látható.

Az országos kiállítási bizottság felhívással fordult a művészekhez a földművelési, ipar- és kereskedelmi miniszter nevében, hogy vegyenek részt a bécsi világkiállításon.⁶⁸ E szerint az ország a haza hírnevét a művészek képein keresztül fogja fölmutatni a világ előtt. 1862 után keletkezett festményeket lehetett beadni, ha a világkiállításon nem sikerült volna azokat eladni, az OMKT évi rendes vásárlásainál elsődleges helyre kerültek. A külföldön élő magyarok műveinek szállítását Ráth György és Greguss Ágost segítették a kiállítási bizottság művészeti szakosztálya nevében.

A bécsi világkiállításon összesen 6600 művészeti alkotást vonultattak fel, Franciaország 1573, Németország 1026, Ausztria 869, Magyarország 210, Anglia 203, Olaszország 472, Oroszország 437, Belgium 298, Németalföld 167, Svájc 202, Dánia 103, Spanyolország 82, Svédország 45, Norvégia 71, Románia 64, Görögország 46, Japán 48, Észak-Amerika 16 fővel képviselte hazáját. Az osztrák osztályban 869 művész állított ki, köztük szerepelt a lengyel Matejko és a soproni születésű Angeli Henrik is. A magyar osztály számára egyesek szerint 210, a magyar elemzők szerint 125 festmény és 24 szobor gyűlt össze, melyek teljes listáját ismerjük. Számos művésziünk más nemzetek kiállításán (vagy csak ott) volt jelen,⁶⁹ a bajor iskolához tartozva az ottani tárlat szereplőivé váltak.

Telepi Károly állította össze a kortárs magyar képzőművészeti anyagot, de sem a válogatás szempontjairól, sem utólagos értékelésükről nem írt. A német kritika úgy vélte, hogy a magyarok barbárok, minden, ami a művelődésről, művészetről tanúskodik, az német eredetű – ismertette a visszhangot a Magyarország és a Nagyvilág.⁷⁰ Keleti Gusztáv a német kritikus Pecht véleményét idézte, aki szerint a művészi mázt, mely eredeti barbárságunkat csak felületesen takarja, Németországból loptuk, sőt minden tehetséges művésziünk magyarosított nevű német.⁷¹ A németekkel ellenséges viszonyban állók, például a franciák ugyanakkor nagyon dicsérték a magyar részleg műveit. E két kritikai túlzás hatására Keleti számára úgy tűnt, hogy a magyar művészek annak az iskolának a bélyegét hordják műveiken, ahol tanulnak, de magyar iskola, irány, sajátosság nem létezik. A művek fogadtatásáról,

⁶⁷ Korizmics László: *Hirdetmény a bécsi világkiállításra való bejelentés határideje és módoszatai tekintetében*. Világkiállítási Közlöny, 1872. 1. sz. április 15. 2.

⁶⁸ *A világkiállítási magyar országos bizottság IV. (művészeti) szakosztálya a következő felhívást intézett nevezetesebb hazai művészeinkhez és az összes hazai közönséghez...* Világkiállítási Közlöny, 1872. 3. sz. május 12. 54.

⁶⁹ Szvoboda Dománszky Gabriella: *A magyar művészet az 1873-as bécsi világkiállítás tükrében. Tanulmányok Budapest múltjából*. Budapest, 1998. 51–75., 131.

⁷⁰ *Zene és művészet... A „Journal des Débats”-ban a magyar művészetről...* Magyarország és a Nagyvilág, 1873. 39. sz. szeptember 27. 491–492. Violet le Duc a következőket írta: „A transzlajtán művészet igen sajátos és igen finom sokkal finomabb és sokkal hajlékonyabb (délié) a német művészetnél, a keleti elem befolyása ruganyosságot, hajlékonyságot (souplesse), több életet kölcsönöz neki.”

⁷¹ Pecht, Friedrich: *Kunst und Kunstindustrie auf der Wiener Weltausstellung 1873*. Stuttgart, 1873.; Keleti Gusztáv: *Visszapillantás a bécsi világtárlatra*. Budapesti Szemle, 5. köt. (1874) 9–10. sz. 427–431.

sokszínűségéről Bodnár Éva részletesen beszámolt már tanulmányában.⁷² A németek Munkácsy Mihály komor hangulatát bírálták, míg az oroszok elismerően szóltak róla stb.

Szinyei Merse Pál Majálisa a bajor osztály éke volt, Munkácsy Mihály öt képe a magyar osztály remekművei közé tartozott, élén a Köpülő nővel és az Éjjeli csendzavarókkal. Tudvalevő, hogy mindhárom a magyar festészet történetének kulcspozíciójú darabja. A bécsi világiállítás az a viszonylag ritka és különleges pont, amikor látványosan különbözve a bécsi iskolától, a forrongó francia tendenciákra figyelve előlépett két zseniális magyar egyéniség. Ők egészen különleges témájú, technikájú, színezésű alkotásokat mutattak be. Sajátos kitörési pontként értékelhető a bemutatkozás, hiszen a későbbiekben Munkácsy elfordult ettől a festéstől témájában és technikájában is, míg Szinyei évekre háttérbe húzódott. Az általános magyar képzőművészeti értékelés szerint erre az időpontra a magyar művészek felzárkóztak, ami azt jelentette, hogy műveik erőt, elevenséget, frissességet hoztak a posztványos akadémiáknak. Az erőteljes színek alkalmazása (ez esetenként egyes kritikusok szemében harsányságot jelentett) merésznek tűnt. Munkácsy Mihály, Paál László, Szinyei Merse Pál, Deák Ébner Lajos képeit, a kor fiatal generációjának bemutatkozását itthon számosan bíralták, főleg az idősebb generáció akadémikus tagjai. A kiállított képek kiemelt szerepét tükrözi az is, hogy mára már három tanulmány is megjelent e tárgyban.⁷³ Ötven művet azonosítottak, melyből húsz a Magyar Nemzeti Galériában található.⁷⁴ A legújabb Bécs–Budapest kiállítás katalógusában (*Az áttörés kora*) közöltek egy *interieur* felvételt is a magyar festészeti terem egyik zsúfolt faláról.⁷⁵

A magyar képzőművészeti osztály középpontjába az Eötvös József által 1869-ben meghirdetett és 1872-ben második fordulójához érkezett történelmi festménypályázat legjobb alkotásai kerültek, amelynek koncepciójában a kiegyezés, a keresztény magyar állam és a Habsburgokhoz kötődő néhány pozitív történelmi esemény kiemelése kapott hangsúlyt. A pályázaton első díjat nyert Than Mór: *Kun László és Habsburg Rudolf találkozása a morvamezeti csata után* című nagyméretű festmény is világiállítási darabbá vált. A kép az 1278. augusztus 28-án lezajlott morvamezei (marchfeldi) csata utáni ünnepi pillanatot ábrázolja. Habsburg Rudolf és a cseh Ottokár király között zajló háborúban Kun László a Habsburgoknak nyújtott katonai segítséget.⁷⁶ E koncepcióval szembehelezkedett például Székely Bertalan: *V. László és Czillei* című műve, mely a politikai elit bírálatára, a kiegyezésre való közvetlen utalásokat tartalmazott a kortársak számára.

Az osztrák értékelések szerint a világiállítások programjában a képekre fektetett hangsúly végül igazolást nyert.⁷⁷ A képzőművészeti rangsort az Akadémia kvalifikációja által érvényesített forma adta, ez alakította ki a képzőművészeti érték mögötti vagyoni értéket. Ez a polgári kultúra és a polgári világ önképének részét alkotta, hiszen egy mű megszerzése

⁷² Bodnár Éva: *Magyar művészek a bécsi világiállításon 1873-ban*. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, 82. köt. Tanulmányok a 70 esztendő Végvári Lajos tiszteletére. Miskolc, 1989. 17–31.

⁷³ Bodnár: *Magyar művészek*, 17–33.; Szvoboda: *A magyar művészet*, 51–75., 131.; Bakó Zsuzsanna: *A magyar művészet szerepe és jelentősége az 1873-as bécsi világiállításon*. In: F. Dózsa Katalin (szerk.): *Az áttörés kora. Bécs és Budapest a historizmus és avantgard között (1873–1920)*, Klimt, Schile, Kokoschka és a dualizmus művészete. (tanulmánykötet). 1. köt. Budapest, 2004. 87–101.

⁷⁴ Bodnár: *Magyar művészek*, 17–33.

⁷⁵ F. Dózsa: *Az áttörés kora*, 175–185., 93., 2. kötet tárgyleírások, 11–12. fénykép, albumin 21x27 cm Bécs, Wien Museum

⁷⁶ F. Dózsa: *Az áttörés kora*, 2. kötet tárgyleírások, 1.1. tétel, 9.

⁷⁷ Pemsel, Jutta: *Die Wiener Weltausstellung von 1873. Das gründerzeitliche Wien am Wendepunkt*. Wien, 1989. 72.

fontos eszköz volt a társadalmi felemelkedéshez és a magasabb társadalmi presztízs eléréséhez. A világiállításnak a polgárosulást elősegítő befolyását már saját kora is felismerte. Mindez nagyon távol állt a dualista állam másik felének elvárásától, mely a képek romantikus narratívájában várta a magyar önkép megerősítését. Ezért volt jelentősége annak, hogy a kortársak művei mellett a régiségek újra felvonultak egy önálló pavilonban. Henszlmann Imre szervezésében egy teremben több mint 4000 tárgyat mutattak be oly módon, hogy az az ország hányattatott múltjába engedjen bepillantást. Ez a régiség tárlat a magán- és egyházi gyűjtemények kincseit vonultatta fel. Utóbb a tárgyak kommentálásával csodálatos kötet született, amelynek készítése során Henszlmann szerette volna, ha támogatást kap a tárgyak lerajzoltatására.⁷⁸ Az összehasonlítás fejlesztésének céljából a rajzokat más országok anyagával cserélhette volna. (Végül a kötethez 10 tábla és 277 fametszet járult.)

A megnyitó után megszólalt Mudrony Soma: A magyar ipari osztály műjellege című cikkével.⁷⁹ A jogász az Országos Iparegyesület igazgatója volt, a későbbi magyar ipar- és történelmi kiállítások fő szervezője.⁸⁰ Tanulmányában szomorúan állapította meg, hogy a magyar ipar nem bírt jellegzetességet felmutatni. A tárgyak nem hordozták magukon a nemzeti eredetiség bélyegét. Olyanok, mint a német vagy az osztrák tárgyak, és ezt nem dicséretnek szánta. Mudrony kimondta, hogy nem létezik magyar műstílus az iparban, sőt a kvalitásbeli problémák is jól kitűnnek az összehasonlítások során. A magyar műipar „jellegítése” szerinte a népművészet felől mutathatna fel eredményeket, s ezt egy iparműzeum segíthetne majd megvalósulni.

Felmerül a kérdés: megvalósult-e a különállás 1873-ban? Budapest a világkultúra központja lett azáltal, hogy ellátogatott hozzánk a bécsi világiállítás nemzetközi zsűrije. A Vasárnapi Újság radikális stílusban (bár a szerző nevét elhallgatva), kissé dramatizálva meghatott értékelő vezércikket írt.⁸¹ A szerző megítélése szerint az osztrákok mindent elkövettek, hogy Európa a magyarokról csak általuk tudhasson, saját ízlésük szerint megvetés és neveltség tárgyává téve e népet. Ennek az lett a következménye, hogy az európai vezető hatalmak úgy gondoltak Magyarországra, hogy az „egy elenyésző nép, mely már csak múzeumba való, dologtalan, fejlődésre képtelen, kihaló félben lévő”. A legértékesebb mozzanata a világtárlatnak a magyarok számára a zsűri 500 tagjának (köztük 90 nő) látogatása volt Budapesten. Úgy indultak Magyarországra, hogy meglátogadják ezt a barbár, vad országot, mely a kultúra tövébe fészkelte magát. A bizottság megtapasztalhatta az itteni viszonyokat, és megállapíthatta, hogy hazánk népe életerős, nagy és nemes tulajdonokban gazdag, haladásra és művelődésre képes. A nemzetkarakterológia magyarázataként az újság kiemelte az idegen kormány elnyomását, ami főleg a szellemre hatott. Az elfásult magyar nép közönyéből a tudósok és költők rázhatták volna fel az országot, de „... üldözés tárgya lett a szó, betű, a gondolat...”⁸² Ebből következett, hogy a világtárlat az a már emlegetett békés terep, ahol mint a népek legfőbb találkozási pontján be lehet mutatni a hazát.

A bécsi tőzsdekrach, a kolerajárvány jelentősen megnehezítette a bécsi világiállítás veszteségeinek a felmérését és a kiállítás kifizetődőségét az osztrákok számára.⁸³ A világi-

⁷⁸ Henszlmann Imre: *A bécsi 1873. évi világ-tárlatok magyarországi kedvelőinek régészeti osztálya*. Budapest, 1875/76.

⁷⁹ Mudrony Soma: *A magyar ipari osztály műjellege*. Képes Kiállítási Lapok, 1873. 13. sz. június 13. 146.

⁸⁰ Az 1885-ös országos és az 1896-os millenniumi kiállítás fő szervezője, a katalógusok összeállítója.

⁸¹ *A világtárlati jury látogatása*. Vasárnapi újság, 1873. 31. július 3. sz. 364–365.

⁸² Uo.

⁸³ Pemsel: *Die Wiener Weltaustellung von 1873*, 95.

állítás deficittel végződött, és a helyi vállalkozók közül sokan tönkrementek. Bécsben 1873-ban 152, majd 1874-ben 214 öngyilkos (mester és befektető) menekült az anyagi katasztrófa miatt a halálba.⁸⁴ Minderről bőven tudósítottak a császárvárosban ekkor megjelenő háromszázötvenöt lapban.

A magyarok számára alapvetően sikereket hozott ez a rendezvény, 1638 kiállító: számos gazda és gyáros, mester és ipaművész számára valamilyen kitüntetést eredményezett. Megszületett az első magyar és német nyelvű kötet, Hunfalvy János: *Honismertető* című munkája, mely kiegészült a hazai kiállítókat tartalmazó katalógussal is.⁸⁵

1873 után reformhangok kezdték követelni, hogy a világiállításokról zárjanak ki mindent, ami irodalmi úton, ábrázolás útján vagy megfelelő mintagyűjtemények által kevesebb költséggel alaposabban megismerhető.⁸⁶ A reformerek szerint csoportosítani kellene a tárgyakat, sőt azt javasolták, hogy országos tárlatok előzzék meg a világiállítást, hogy fokozzák a versenyt, és csak csúcsteljesítmények kerüljenek a világ közönsége elé. Gelléri Mór azt vetette fel, hogy rendszeresíteni kell azokat az intézményeket, amelyek az ipar haladására befolyással bírnak, szakiskolákat, gyűjteményeket, múzeumokat. A nemzeti jellegű érdekességek vagy „ferdeségek” (képek és építmények) reformja vagy elhagyása szóba sem került. A „viseletes” emberek fényképezett arcképei és a pavilonok között feltűnő kisebb magyar épületek (skanzenszerűen parasztházak) a nemzeti sajátosságokat jelenítették meg. A magyar szervezők az Ausztriától való történeti függetlenséget és az állami szuverenitást hangsúlyozták a kiállítási épületek hatásos megjelenítésével.⁸⁷

Párizs 1878

1878-ban Németország a porosz–francia háború miatt nem vett részt a párizsi világiállításon, Ausztria hosszasan habozott – főleg a bécsi kiállítás sikertelensége miatt. Végül a birodalmi reprezentációs érdekekre hivatkozva csatlakozott, amit a franciák által összeállított nagyobb, általános katalógusban is érvényesíteni tudtak. Ebben a kiadványban a birodalmi patriotizmus szellemisége jegyében a magyar és cseh népet alig említik, nem beszélve a többről. A birodalom kérte, hogy Ausztria–Magyarország neve alatt jelenjenek meg a kiállítások, majd ezen belül különítsék el az ausztriai és magyarországi díjazottakat.⁸⁸

Párizsban a külföldi osztályok igazgatójának ötleteként a nagy közös csarnok homlokzata elé emeltek egy-egy népet szimbolizáló építményt. Ez a „Nemzetek utcája” elnevezésű tér az egyediséget volt hivatva hangsúlyozni, valamilyen jellemzőnek vagy feltűnőnek tartott sztereotípiát kellett felmutatni.⁸⁹ Spanyol, olasz, kínai, japán, közép-amerikai és kelet-ázsiai építmények mellett a főépületet körülölelő kertben megépült a Monarchia neoreneszánsz építménye is, amely a magyar iparosok számára is otthont adott. A homlokzatra 19 szobrot helyeztek el, sőt a híres honfiak neveit is felírták. Ezek között Széchenyi István és Petőfi Sándor is szerepelt. Egy újabb tanulmány, mely kifejezetten ezt a pavilont tárgyalja, úgy értékeli, hogy az a „divatos neoreneszánsz stílus alkalmazásával, egy nemzetek felett ál-

⁸⁴ Uo.

⁸⁵ Hunfalvy. János: *Honismertető I. A kiállítások és a tárgyaik lajstroma*. Budapest, 1873.

⁸⁶ Gelléri: *A kiállítások története*, 43.

⁸⁷ Lackner Mónika: *Az első magyar néprajzi gyűjtemény: a magyar népi kultúra prezentációja az 1873-as bécsi világiállításon*. In: F. Dózsa: *Az áttérés kora*, 106.

⁸⁸ Lamarre, Clovis: *L'Autriche-Hongrie et l'exposition de 1878*. In: *Les pays étrangers et l'exposition de 1878*. Paris, 1878.

⁸⁹ De Gerando gr. Teleki Emma: *A nemzetek utcája a párizsi világtárlaton*. Vasárnapi Újság, 1878. 44. sz. november 3. 696–699.

ló, kortalan és politikailag leginkább konfliktusmentes megoldást kínált”.⁹⁰ Ez annyira jól sikerült, hogy teljesen érdektelenné vált, pedig a francia szervezők kifejezetten tipikus, sajátosan nemzeti építményt kértek. Ilyen volt 1867-ben egy magyar csárda, 1873-ban a már említett skanzenszerűen a kertben elhelyezett tíz parasztház és pavilon, 1878-ban pedig egy ezer hektoliteres óriáshordó a magyar borra hívta fel a figyelmet. A „Nemzetek utcája” mint meghökkentő építészeti rész fontos mozzanata maradt a későbbi tárlatoknak is, főleg az 1900-as párizsi bemutatónak.

A világkiállítási részvétel irányítója ekkor a magyarok részéről a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelmi Minisztérium volt, melyet az Országos Kiállítási Bizottmány képviselt gróf Szapáry Gyula vezetésével. Az ő értelmezése szerint a világkiállítással alkalom nyílik megismertetni a külfölddel a magyar terményeket, a magyar ipart és művészetet, vagyis a magyar szellem fejlődését. A Párizsban felvonultatott, roppant horderejű felfedezéseket pedig tanulmányozni kell – ez segíti a hazai erők fejlődését. Felkértek különféle magyar egyleteket, hogy segítsék a munkát, például: az OMKT-t, a Magyarhoni Földtani Társulatot, a Magyar Mérnök és Építész-Egyletet, az OMGE-t, az Erdészeti Egyesületet és az Iparegyesületet is.

Szapáry felhívást intézett a hazai közönséghez, vegyenek részt a világkiállítási megmérettetésen. Művészeti, gazdasági és iparos körök figyelmébe ajánlotta a részvétel lehetőségét, hiszen szerinte a kiállítás egy-egy nemzet életképességét tükrözte. Szapáry utalt arra, hogy korábban a gazdag termékbemutatók mellett szerényebb igényű ipari tárgyak vonultak fel. A nyugati termékek piaca lehetünk, vélte, sőt azt várta, hogy „iparunkkal és termékeivel közvetítők legyünk a nyugat és kelet népei között”.⁹¹ A földrajzi helyzet tudat jelentősége ekkor bukkan fel, tükrözve, hogy a nemzethez tartozást a földrajzi értelemben vett hazai fogalmához kötötték, – ahogyan azt Hofer Tamás is hangsúlyozta.⁹² Szapáry arra kérte a jelentkezőket, hogy ne szokatlan és rendkívüli tárgyakat és terményeket nevezzenek be, hanem állandó és használható darabokat. Nem a rendkívüliségek és sajátosságok bemutatása válik hasznára az országnak. Mint láttuk, az első időkben a kritika épp ezt hiányolta, azt várta volna el, amit a későbbiekben a gyakorlati tapasztalat mellőzni szándékozott. Ezt a változást Szapáry úgy összegezte, hogy akkor leszünk a népek nagy családjának hasznos tagja, ha olyan cikkeket mutatunk be, amelyek már korábban a kivitel tárgyát képezték. A már eladhatónak talált, kipróbált tárgyak megmérettetését javasolta. Ehhez a kiválasztáshoz segítséget nyújtott a pesti Országos Központi Kiállítási Iroda a Harmincad utca 3. szám alatt, a vidéki bizottságok és az országos egyletek és társulatok is. Az országgyűlés törvényben szabályozta 75 000 forint összegű hitel felvételét a részvétel céljára.⁹³ Párizsban végül a Monarchia árkádos épületében egyharmad részben elkülönülve állítottak ki a magyarok, 1600 résztvevő képviselhette a hazát.

A magyar képzőművészet 58 jelentős művel bizonyította hazánk művészeinek sokszínűségét. Munkácsy Mihály Miltonja a francia szalonélet sikerességét, Paál László pedig a di-

⁹⁰ Székely Miklós: *Az 1878-as párizsi világkiállítás osztrák-magyar pavilonja*. In: Tüskés Anna (szerk.): *Ars perennis*. Budapest, 2010. 317–323.

⁹¹ *Az 1878-ik évi párizsi közkiállításra vonatkozó közlemények*. Budapest, 1877. 9. füzet. 4.

⁹² Hofer Tamás: *Bevezető*. In: Hofer Tamás (szerk.): *A Néprajzi Múzeumban „Magyarok Kelet és Nyugat között.”* címmel 1994. november 21-22-én tartott konferencia előadásai. Néprajzi Értesítő, 77. köt. (1995) 5.

⁹³ Az 1877: XV. törvénycikk engedélyt adott a Földművelés-, Ipar és Kereskedelmi Minisztériumnak, hogy 75 000 forint hitelt vegyen fel, 1878-ban pedig ugyanennyit az állam adott a kiállítás kivitelezéséhez.

vatos barbizoni festőiskola irányát képviselte. Benczúr Gyula és Zichy Mihály az akadémikus művészet virágzását prezentálta. Zichy Mihály: *Démonok fegyverei*⁹⁴ című festményét a zsűri levetette a kiállítás faláról, mert a háború borzalmaira való közvetlen utalások nagy felháborodást váltottak ki. Egy előzetes megállapodás szerint ugyanis a világhiállítás nem ábrázolhatták a francia–porosz háborút.⁹⁵ A képet a művész kiáltásnak szánta, de a közmegegyezés áthágása miatt kénytelen volt átdolgozni. Utóbb Zichy saját termet bérelt képe bemutatására, s ez a botrány nemzetközi figyelmet keltett.⁹⁶ A festményt szemlélve azonban feltűnő, hogy az alkalmazott régimódi allegória kiüresedett, és nem volt versenyképes a festészet technikai forradalmával elfoglalt francia mezőnyben.

A vita általában véve a nemzetek közötti és konkrétan az ausztriai és a magyar nép közötti hasonlóságokról és különbözőségekről tovább tartott. Ezt tükrözi például az 1878-as kiállításon a képzőművészeti tárgyak egyik magyar értékelőjének véleménye is, aki konstataulta és tisztán látta a problémákat. A Párizsban vizsgálódó (ismeretlen) kortárs kritikus megállapította, hogy a magyar és az ausztriai festők egyformán értelmezték a festészetet, hiszen ugyanazon iskolába jártak. A kiállított osztrák és magyar műveket összehasonlítva megállapította, hogy az osztrákok a művelt nemzetek nyomait követték, míg a magyar meglepő dolgokat alkotott „született eredetileg hatalmas sajtószereplője által”.⁹⁷ A világhiállítás szereplő magyar képek mind hazafias tárgyakat ábrázoltak, melyek „fennkölt, tragikai és pompás” művek. A jelzőket pozitív töltettel, elfogadóan fogalmazta meg, „az örökös ifjú kedély (vagyis temperamentum) és vele együtt a ki nem haló hagyomány” létére utalva.

A kiállított művek két csoportot alkottak: a festmények egyik része a polgári szalon élet ábrázolásai, a másik része pedig az „őskor eszmeiségét” hordozó „népképek” voltak. Ekkor már Munkácsy Mihály életével példálózta, aki gyökereit elfelejtve párizsi lett, és mint „áruló”-nak már csak a kiállítási lajstrom árulta el nemzetiségét. Tudjuk, hogy Munkácsy Mihály a kivétel, és a többi művész nagyjából egyformán dolgozott és gondolkozott. Mindnyájuk jellemzője az eladhatóságra való törekvés miatt az akadémikus modor követése volt. A bécsi és müncheni kánon betartása Párizs felől nézve azt jelentette 1878-ban, hogy a „magyarokból hiányzik a mesterség (métier)”.⁹⁸ A vaskos kiállítási kötetet megjelentető, de inkognitóban maradó szerző megjegyezte, hogy a mesterséget meg lehet és meg kell tanulni.

A magyar képzőművészeti kiállítás lényeges problémákra világított rá. Az OMKT által vezérelt program eredményeként az összkép zavaros volt, hiszen egyfelől felértékelődtek a nemzeti történelmet konstruáló művek, másfelől a kvalitásra való törekvés a más nemzetekhez való hasonlóság felé vitte a kiválasztás szempontjait. A magyar képzőművészet története természetesen nem azonos a világhiállításokon bemutatott művek történetével, annál jóval gazdagabb, hiszen számtalan műtárgy keletkezett ekkor már az országban. A ma ismert kiváló kézműves, iparművészeti és képzőművészeti tárgyak felerősítik a hiányérzetet, nyilvánvalóvá teszik az egykori kiállítások esetlegességeit, és rengeteg kérdést indukálnak egyrészt a kiállítókra, másrészt az általuk készített tárgyak témájára, minőségére vonatkozóan.

⁹⁴ A kép címváltozatai: *A Démon fegyverei*, *A pusztítás géniuszának diadala*, *A háború allegóriája*, *A Rombolás géniuszának diadala*.

⁹⁵ Lázár Béla: *Zichy Mihály élete és művészete*. Budapest, 1927. 87–88.

⁹⁶ Földi Eszter: *Antiklerikalizmus és negatív történelem-szemlélet – Zichy Mihály „eszmeifestészetéről”*. In: Róka Enikő – Csicsery-Rónay István: *Zichy Mihály*. Budapest, 2001. 45–53.

⁹⁷ *Az 1878-ki világtárlat*. Budapest, 1881. 192.

⁹⁸ *Az 1878-ki világtárlat*, 193.

1878-ban, ahogyan korábban is, bejelenthető volt minden műtárgy, termény és iparcikk, amelyet a magyar korona országaiban termeltek, illetve készítettek, vagy az állampolgárok által külföldön készítettek. A beadott kérvények alapján szakértők állapították meg az egyes kiállítók által igényelt területet, és javaslatot tettek azzal kapcsolatban. A teljes kiállítási területhez viszonyított elosztást, illetve a csoporton belüli felosztást is elvégezték. Az összes kérvény átvizsgálása után a kiállítási terület berendezésének (*installacio*) és a tárgyak felállításának tervezete következett, melyet a magyar kormány hagyott jóvá. A kiállítandó tárgyakat és élőlényeket (lovak és kutyák stb.) az előleges bírálat minősítette. A minőség vizsgálatának eszmei célja az ország érdekeinek szem előtt tartása volt. Ilyen előbírálati joggal rendelkezett tizenegy vidéki kiállítási bizottság (budapesti, debreceni, fiuemei, kassai, kolozsvári, pécsi, pozsonyi, soproni, szegedi, temesvári, zágrábi). Egy hattagú bizottság döntött a művek felől, az elfogadás kimondása után fellebbezni nem lehetett. Ezután a központi bizottság szakelődői elé kerültek a kérvények.

A Magyarországot reprezentáló tárgyak összegyűjtését az Iparegyesület, majd az Ipar-kamara vezényelte, mozgósították az iparosokat, gazdákat, gyárosokat, hogy egy-egy helyi központban jelentkezzenek a világkiállítás résztvevői közé. Itt előválogatták a beérkezett kérvényeket, majd Pesten újra bírálva azokat bemutatták a nagyközönségnek. Igyekeztek elérni, hogy kiváló szakmunkák és termények kerüljenek ki az országból. Mégis nagy mennyiségű invenciótlan, a külföldi neo-stílusokat követő tárgy gyűlt össze, amelynek gyenge minősége utóbb, a többi országgal való összehasonlítás után mindig kiderült. Egy-egy iparos erőszakos fellépése garantált sikert hozott számára, függetlenül az általa alkotott, forgalmazott tárgyak milyenségétől. A polgári középréteg számára gyártott, jól eladható, kommersz iparművészeti tárgyak az iparosok számára nagy vagyont eredményeztek. Ez a tőkeerős iparos réteg hatalma bizonyítékaként a reklám felhasználását is fontosnak vélte. Elvileg műveik, tárgyaik minőségét garantálta a kiállításon való részvétel, gyakorlatilag üzleti forgalmuk számára a megnyerhető elismerés, a kiállítási érem volt a motivációs erő. A megnyert érmeket, okleveleket felhasználták terményeik, tárgyaik csomagolásán, hátoldán, levélpapírjaikon is. Gyakorlatilag bárki kérvényezhette tárgyainak, terményeinek bemutatását, de úgy tűnik, nemcsak azok minősítették, hanem az egyes iparosok személyes habitusa volt a döntő jelentőségű. Mindezek miatt sok jellegtelen, historikus (utalva a historizmusra mint korszak jellemzőre⁹⁹) tárgy került ki, felsorolásuk is nehézkessé vált (ezt önálló, teljes katalógusban a magyarok nem kísérelték meg). De mindig akadt egy-egy darab, amelyben felcsillant valami sajátyszerű, ezért emelték ki azokat a kritikusok, ezt ismételte az összes magyar újság. A tokaji boron kívül a művészi ipar egyes kiválóságai, a Zsolnay és herendi porcelánok mellett Schunda Vencel cimbalma aratott ekkor osztatlan sikert.¹⁰⁰

A közvélemény utólag a kritikák csüggedt hangjából is értesülhetett a hiányosságokról. Szinte mindegyik korai világkiállítás után megállapították, hogy a magyar hazát a kiállítási tárgytömeg nem képviselte méltón. A probléma az volt, hogy a gyenge minőségű tárgyak szállítása, mozgatása, kiállítása is horribilis összegbe került. Az értékelők számára úgy tűnt, hogy a kiállítási tárgyakat, terményeket, állatokat stb. bíráló szakértő zsűri összetételén kell változtatni.

⁹⁹ Neoreneszánsz, neobarokk, empír, sőt neogótikus stílusjegyek is felbukkannak a tárgyakon.

¹⁰⁰ Gál: *Világkiállító magyarok*, 76–79.

A fénykép mint médium

A viláskiállítások jelentősen befolyásolták a 19. század kultúrtörténetét, hiszen széles körben ismertették a technikai újításokat. Az 1855-ös párizsi viláskiállításon közkinccsé vált a papírfényképezés technikája, majd a londoni Kristálypalotában 1862-ben már az újabb eredményeket tekinthették meg. Az utóbbit megnézte például Vahot Imre is, aki hosszan ismertette az egyes országok bemutatkozó tárlatait. Anglia tárgyai között 158 fotográfia is szerepelt, „csak azt lehet fájlalni, hogy a fényképek özöne a festészetet annyira háttérbe szorítja” – írta Vahot.¹⁰¹ Ez a gondolat vezet tovább bennünket, hiszen azt vizsgálhatjuk, hogy az ideologikusan kötött, számos irányból lefékezett, ellenőrzött és cenzúrázott képzőművészeti tárgyakon kívül egy új médium: a fénykép mit és hogyan tudott a nemzeti létből felmutatni. Elvileg szabadabban, kötetlenebbül és valóságghűen rögzítette a nemzeti jellegzetességeket. Ha megpróbálunk a kiállított fényképezési listákból példákat idézni, nyilvánvalóvá válik, hogy ez a műfaj is igen divatkövető volt. A gazdag polgárokról és a viseletes paraszt emberekről készült képek, egy-egy országot reprezentáló dichotómia a korban elfogadott imázsteremtő eszköz. A magyar korona területén az arisztokrata, a gazdag polgár csak rövid ideig hordott jellegzetes magyar ruhát a nemzeti ellenállás kifejezéséért 1860–1867 között, majd ugyanolyan megjelenésű, mint a többi európai, francia divatot utánzó polgár. A parasztok fényképezett arcképein megcsillanhatott a soknemzetiségű, színes öltözködésű változékonyság.¹⁰² E fényképeket határozott elképzelés mentén Erdély, Bánát, Felvidék és az Alföld különbözőségének demonstrálására válogatták össze. De ez már egy másik történet.

Megállapítható, hogy Ferenc József államrendszerének szabályozottsága nem segítette az érdekes vagy „nemzeti” művek színre kerülését. Mít is jelent ez? Először is szükség lett volna egy alapkoncepcióra: milyennek akarunk látszani mint a Monarchia alkotó állama. Ennek átgondolása céljából az ország és az egyletek is számos szakembert küldtek ki a kiállítás egésze és egyes ágazatai tanulmányozására. Továbbá szükséges lett volna állami szinten, átgondoltan egyeztetni az osztrák miniszterekkel, kiállítási biztosokkal. A Monarchia erősnek, jelentékenynek igyekezett mutatni magát, a tárgyakon keresztül demonstrálni hatalmát. Vajon mindez hogyan tükröződött a dualista partner irányában, miként volt kénytelen engedelményeket tenni Ausztria Magyarország viláskiállítási megjelenésében? Ennek a folyamatnak apró kis lépéseiről olvashattunk fentebb, hiszen a tárgyak összegyűjtésének nehézkes folyamata mindig eltakarta az igényes koncepció kidolgozásának hiányát. A kiegyezés politikai akadálya volt annak, hogy önálló nemzetként megjelenjen a magyarság a viláskiállításokon, utána pedig évtizedekig keressük, mi is az, ami speciális nemzeti jellegként bemutatásra kerüljön, s a tárgyalt időszak végéig sem sikerül a vitát megnyugtatóan lezárni.

A nemzet fogalmával foglalkozó belső diskurzus eredményét lehetett közkinccsé tenni. A Monarchián belüli lassú-politikai, gazdasági változásokból induló művelődési folyamatok jól nyomon követhetők a viláskiállításban való részvétel módosulásain is. A magyarok egyre nagyobb és önállóbb szerepet kaptak, ahogyan az ország nagyon lassan talpra állt. Az emigrációban élők hangos és magabiztos fellépésre bíztatták a társadalmat, az osztrák hatalom viszont csak azokat tűrte meg a vezető pozíciókban, akik aulikus hajlamaikkal elsímítani igyekeztek a feszültségeket. Ha Korizmic László kiterjedt életművére tekintünk, igen széles látóköre, gazdasági és kereskedelmi érdeklődése jól kirajzolódik. Az Országos Kiállí-

¹⁰¹ Vahot Imre: *Az 1862-ki londoni viláskiállítás emlékkönyve*. Pest, 1863. 34., 46.

¹⁰² Farkas: *Nép-kép*, 107–126.

tási Bizottság alelnöke, gyakorlatilag a magyar bemutatók legfőbb irányítója volt, de a képzőművészeti ügyeket és azok bírálatát teljeskörűen áthárította a társulatra. Alázatos hangú jelentéseivel, munkájával 1851–1878 között és később is a birodalom vezetése elégedett volt. 1857-ben az OMGE kiállítása alkalmából a Ferenc József-rend lovag keresztjét kapta, majd a császári vaskorona-rend másodosztályú lovagja lett, halála előtt aggszentpéteri előnévvel magyar nemességre emelte az uralkodó.¹⁰³

A világkiállítások a magyarok számára elsősorban a nemzetek kivonulását jelentette, a kiállítási biztosok azt figyelték, hogy milyenek a belgák, norvégek, oroszok stb. Vagyis milyen képet kívánnak magukról nyújtani az egyes nemzetek a világ felé. Ez a nemzeti karakterológiáról való gondolkodás teremtette meg a kulturális fejlődés sokirányúságának felismerését, ez foglalkoztatta a korszak tudósait, művészeit, és ez ragadja meg a ma értékelőit is.

¹⁰³ Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. 6. kötet. Budapest, 1899. 1022–1031. Részletes életrajz és irodalomjegyzék.

POLENYÁK IVETT

Munkácsy Mihály és a korabeli magyar festőelit az 1873-as bécsi világkiállításon

A bécsi világkiállítás megszületésének alapjául egy 1866-ban született császári döntés szolgált, de végül az európai politikai események következtében csak később kerülhetett megrendezésre.¹ A császári döntés a világkiállítás teljhatalmú igazgatójává Dr. Wilhelm Schwarzenborn bárót nevezte ki 1870. január 9-én,² az 1870. május 24-én kelt újabb császári rendelet pedig az 1873-as évet jelölte meg a kiállítás időpontjaként.³ A bécsi világkiállítás sajgója a nagy eseményt a béke, valamint a kulturális fejlődés letéteményesének tekintett osztrák politika győzelmeként ünnepelte, amely egyben a birodalom európai politikai súlyának reprezentálására is szolgál.

Az 1873-as év a bécsieket nemcsak a világkiállítás, hanem a császári ház fontos családi eseményei miatt is lázban tartotta, hiszen Ferenc József trónralépésének huszonöt éves jubileuma is erre az évre esett. A császár ezen ünnepélyes alkalomból személyes védnöksége alá helyezte a kiállítást.⁴ A trónörökös, Rudolf főherceg nagykorúvá nyilvánítására szintén ugyanebben az évben került sor, s Gizella főhercegnő és Frigyes Vilmos porosz főherceg eljegyzése is a világkiállítás megnyitásakor vált nyilvánossá.

A német–francia háborús konfliktus következtében a világkiállítási előkészületek elhúzódtak. A Császári és Királyi Bécsi Világkiállítási Bizottság (*Kaiserliche und Königliche Commission für die Wiener Weltausstellung*) munkáját viszonylag későn, 1871. augusztus 1-jén kezdhette meg. A kiállítás megrendezésének szabályzata 1871. szeptember 12-én nyert uralkodói jóváhagyást, majd szeptember 14-én került közzétételre.

A világkiállítás a császár személyes támogatása mellett Károly Lajos főherceg védnökségét is élvezte, a Világkiállítási Bizottság elnökéül Rainer főherceget,⁵ alelnökeinek Constantin zu Hohenlohe-Schillingsfürst herceget,⁶ illetve az ausztriai miniszterelnököt, Adolf

¹ *Weltausstellung 1873 in Wien*. Offizielle Documente. Nr. 44. Wien, 1873. 1.; *Wiener Zeitung*, 1866. Nr. 49. 1866. febr. 28. 629.

² *Weltausstellung 1873 in Wien*. Offizielle Documente, Nr. 44. Wien, 1873. 1.

³ *Weltausstellung 1873 in Wien*. Offizielle Documente. Nr. 44. Wien, 1873. 18.; Bömches, Friedrich : *Bericht über die Weltausstellung zu Wien*. Wien, 1873. 1.

⁴ Franz Josef I. Kaiser von Oesterreich, König von Ungarn und Böhmen u. u. *Wiener Weltausstellungs-Zeitung*, Bd. 3. Nr. 101. 1873. jan. 8.

⁵ Rainer főherceg (1827–1913). az osztrák hadsereg tábornoka, az Osztrák Tudományos Akadémia kurátora, az Osztrák Iparművészeti Múzeum védnöke.

⁶ Constantin zu Hohenlohe–Schillingsfürst, herceg (1828–1896) nagy érdemeket szerzett a bécsi körgyűri és a Prater munkálatainál.

zu Auersperg herceget,⁷ a császári udvar és a külügyek miniszterét, gróf Andrássy Gyulát, valamint a londoni nagykövetet, Beust gróft nevezte ki az uralkodó.⁸ A kiállítás hivatalos orgánuma az először 1871-ben napvilágot látott *Wiener Weltausstellungs-Zeitung* lett.⁹

Bécsnek nehéz szerep jutott a világkiállítások történetében, hiszen az 1867-es párizsi kiállítás újdonságai olyan arculatváltást jelentettek, amelyek pozitív hatásaként megnőtt az érdeklődés, másrészt az ennek felkeltését célzó óriási fényűzés jelentős mértékben növelte a rendezvény költségeit.¹⁰ Az ezidáig egymással vetélkedő London és Párizs mellett 1873-ban Bécs is igyekezett méltó vetélytársként feltűnni és újdonságaival nagyobb népszerűsége szert tenni.

A világkiállítások helyszínének nagysága, valamint a kiállítók száma és a kiállítások látogatottsága híven tükrözi ezen bécsi törekvéseket.¹¹ A szervezők a hangsúlyt a specializálódásra és az extenzivitásra fektették. A művészetek, az ipar, a tudományok mellett nemcsak a nevelésügy, hanem az őstermelés ágazatai, az állattenyésztés és a növénytermesztés is helyet kapott.¹² Az úgynevezett *Additionelle Ausstellungen* pedig az egyes termelési ágak múltjáról is igyekeztek hiteles képet nyújtani. Mindezt nemzetközi kongresszusok szervezése egészítette ki.

A kiállítás helyszínét illetően több változat is felmerült: az ún. Glacis, a Prater vagy a Simmeringer Haide. Végül a választás a Praterre, ennek is az ún. Kirai részére esett.¹³ Ennek a területnek a kijelölésében nagy szerepet játszott az, hogy a Prater kedvelt szórakozóhelye lévén a bécsi publikumnak, az idők folyamán a közlekedés itt kiválóan kiépült, és a város több pontjáról könnyen megközelíthető volt.¹⁴ Az egyedüli hátrányát sajátos mikroklímája jelentette, amit a kiállítás épületeinek tervezésekor a tervezőknek nem lehetett figyelmen kívül hagyni.

A bécsi világkiállítás összterületét figyelembe véve szembevetendő, hogy a korábban megrendezett kiállításokkal szemben jóval nagyobb területen terült el. A bécsi világkiállítás összterülete ugyanis 28,6-szor, illetve 12,5-ször nagyobb volt az első és a harmadik londoni

⁷ Adolf Carl Daniel von Auersperg, herceg (1821–1885) Cislajtania, azaz a a Lajtán túli birodalmi fél miniszterelnöke.

⁸ Friedrich Ferdinand Beust, gróf (1809–1886) szász miniszterelnök, majd osztrák külügyminiszter, kancellár.

⁹ Az újság „a megjelenő lapok első hiteles forrásaként szolgált, mely az olvasóknak a világkiállítási bizottság tevékenységéről adott hírt”. Európa minden országába eljutott. Az idézett cikk írója következőképp fogalmazott: „A bécsi világkiállítás irodalma velünk kezdődött. Az utánzás mindenféle fajtája felbukkant, de a kiállítás közönségének jóindulatát mindvégig a magunkénak tudhattuk.” *Unsere 101. Nummer. Wiener Weltausstellungs-Zeitung*, Bd. 3. Nr. 101. 1873. jan. 8.

¹⁰ Gelléri Mór: *A kiállítások története, fejlődése és jövődöbeli rendszerezése. Budapest, 1885. 40.*

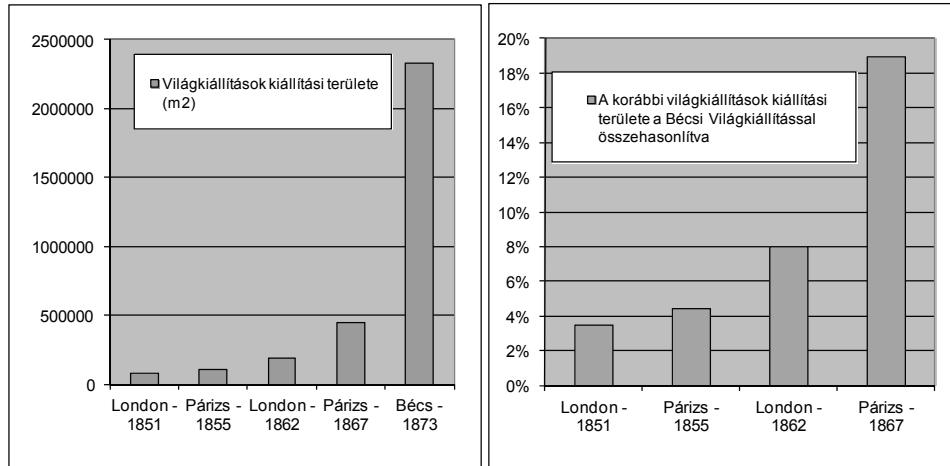
¹¹ Gelléri: *A kiállítások története*, 48-49.

¹² Gelléri: *A kiállítások története*, 42.

¹³ *Meyer Meyers Reisebücher Wien. Weltausstellung 1873. Führer durch die Kaiserstadt und auf den Besuchtesten Routen. Österreich – Ungarn. Unter besonderer Berücksichtigung der Welt-Ausstellung.* Hildburgmausen Bibliographisches Institut, Wien, 1873. 551.

¹⁴ Az északi vasútvonal kiváló szállítási lehetőségekkel rendelkezett, mivel összeköttetésben állt a többi vasútvonallal. A vasútvonalakon kívül a Prater fő útvonalán lóvasút közlekedett, ami az északi elővárosokkal teremtett kapcsolatot. E mellett a dunai gőzhajók és a bécsi összekötő vonatok is megkönnyítették a látogatók számára a kiállítás helyszínére jutást. *Meyer Meyers Reisebücher Wien*, 552.

világkiállításnál, valamint 22,6-szor, illetve 5,3-szer nagyobb, mint a második és a negyedik párizsi kiállítás.¹⁵

1. ábra

KORÁBBI VILÁGKIÁLLÍTÁSOK TERÜLETI ÖSSZEHOSONLÍTÁSA

Forrás: Meyer: Meyers Reisebücher Wien, 551.; Förster: Illustrierter Wiener Fremdführer, 59.

A megépített bécsi pavilonrendszer 950 méter hosszan és 205 méter szélességben helyezkedett el a Prater területén. Az úgynevezett főcsarnok (*Hauptgalerie*) 25 méter széles volt, melyet további 16 úgynevezett keresztcsarnok (*Quergalerie*) kötött össze, melyek külön-külön 15 méter szélességben és 75 méter hosszan terültek el úgy, hogy a főcsarnok keresztülmetszete a keresztcsarnokokat. Mindezeket további két 35 méter széles udvar egészítette ki. Ennek a pavilonrendszernek a súlypontját egy körpalota, a „*Rotunde*” képezte a pavilonrendszer középpontjában, azt két egyenlő részre osztva. A körpalotát a londoni világkiállítás (1851) üvegpalatájával világhírűvé vált építész, John Scott Russel tervezte. Átmérője 79 méter volt, hatalmas méreteinek is köszönhetően a világkiállítás ékköveként, szimbólumaként tartották számon. Az épületben elhelyezkedő 8127 négyzetméteres kiállítóterem az ún. elitkiállításnak adott otthont.¹⁶ A Rotundához további mellékgalériák és keresztthajók tartoztak. A fedett területek összessége mintegy 180 000 négyzetmétert tett ki. A nagyobb látogatótömegek minél egyszerűbb befogadása végett a pavilonrendszert négy főbejáraton keresztül lehetett megközelíteni.¹⁷

¹⁵ 1851– London, Hydepark: 81 591 m², 1855 – Paris, Champ-Elisées: 103 156 m²; 1862 London, Brompton: 186 125 m², 1867 – Paris, Champ de Mars: 441 750 m². Förster, Franz: *Illustrierter Wiener Fremdführer. Praktischer Wegweiser mit besonderer Berücksichtigung. Der Weltausstellung und aller Sehenswürdigkeiten und Grossem, ausführlichem Plane der Stadt, ferner Plänen.* Wien, 1873. 59.; Meyer Meyers Reisebücher Wien, 551.

¹⁶ John Scott Russell Wiener Weltausstellungs-Zeitung, Bd. 3. Nr. 1. 1873. jan. 8. A Körpalotában a világkiállítás megnyitásakor Ausztria, Franciaország, Németország, Olaszország, Belgium, Hollandia, Anglia, Oroszország és Svédország remekei kerültek kiállításra.

¹⁷ Főbejárat, északi, nyugati és keleti bejárat.

A bécsi világkiállításon kiállított tárgyakat 26 főcsoportra osztották.¹⁸ Ezen belül a kortárs művészetek a huszonötös csoportba kerültek.

A művészeti kiállítás általános problémái

A bécsi világkiállítás alkalmával a rendezők nagy hangsúlyt fektettek arra, hogy a jelenkor művészei, ahogy az már 1855-ben, a párizsi világkiállításon is történt, különálló teremben állíthassák ki műveiket.¹⁹ A művészeti pavilon a Körpalotával átellenben, a gépcsarnokkal párhuzamosan helyezkedett el.²⁰ A pavilon kiállítótermének falai mintegy 6995 négyzetméter kiállítási felületet kínáltak.²¹

A kiállítandó műrecek a *Künstlerhof*, vagyis 'Művészdudvar' területén a Művészeti Csarnokban (*Kunsthalle*) voltak láthatók. A mellette lévő pavilonban az Amatőrök Pavilonja (*Exposition des Amateurs*) kapott helyet.²² A Művészdudvar területéről a mezőgazdasági pavilon irányába egy hídon keresztül lehetett továbbjutni. A német képzőművészeti folyóirat neves kritikusa és szerkesztője, Friedrich Pecht véleménye szerint a bécsi építész Karl von Hasenauer,²³ aki a bécsi múzeumok mesteri építészete volt, a *Kunsthalle* külső megtervezésekor nem volt sikeres.²⁴ A művészeti pavilon belső kiképzésében viszont mesterit alkotott, amiben nagy szerepe volt az új megvilágítási technika alkalmazásának: a tetőről érkező napsugarak az oldalsó ablakoknak, valamint a tetőn elhelyezkedő üvegbetéteknek köszönhetően optimális fénybeáramlást biztosítottak. A bécsi építész a későbbiekben ugyanezt a technikát alkalmazza majd a bécsi *Kunsthistorisches és Naturwissenschaftliches Museum*ban.²⁵

A Művészeti Csarnok avagy a Kunsthalle felosztása

A francia–német háborúskodás szelleme a békekötés ellenére is sokáig kísértett, és a bécsi világkiállításon is hol gyengébben, hol erősebben, de éreztette hatását. Olyan ártatlannak tűnő esemény alkalmával is felszínre került, mint például a Művészeti Csarnok felosztása.

¹⁸ 1. Bányászat és Fémolvasztás; 2. Mezőgazdaság és Erdőgazdálkodás; 3. Vegyipar; 4. Élelmiszeripar és élvezeti cikkek; 5. Textil- és Ruháipar; 6. Bőr- és kaucsukipar; 7. Fémipar; 8. Faipar; 9. Kő-, agyag- és üvepipar; 10. Rövidáru termékek; 11. Papíripár; 12. Grafikák és műszaki rajz; 13. Gép- és járműgyártás; 14. Tudományos műszerek; 15. Hangszerek; 16. Hadügy; 17. Tengerészet; 18. Építész- és műszaki mérnökség; 19. A polgári lakóház berendezése és külső díszítése. 20. Parasztház szerszámokkal és berendezése; 21. Nemzeti háziipar; 22. Az iparművészeti múzeumok tevékenységének bemutatása; 23. Egyházi művészet; 24. Koábbi korok művészete a műkedvelők és műgyűjtők gyűjteményeiben; 25. A jelenkor művészete; 26. Nevelés, oktatás és képzés.

¹⁹ Meyer: *Meyers Reisebücher Wien*, 570.

²⁰ Bilder vom Ausstellungsplatze XXXVIII. Die Kunsthalle. Wiener Weltausstellungs-Zeitung, Bd. 3. Nr. 176. 1873. jún. 15.

²¹ Meyer: *Meyers Reisebücher Wien*, 562.

²² A (művészeti) szakosztály a következő tartalmú átiratot intézte a fiókbizottság elnökéhez: „A világkiállítási országos bizottság IV. szakosztálya elhatározta, hogy a hazánkbeli köz és magán gyűjtemények tulajdonosait illetőleg igazgatóit felhívja, gazdagítsa a kiállítás magyar osztályát a régibb kor művészeti és műipari termékeinek beküldésével, hogy a magyarországi »exposition des amateurs« minél kitünőbb legyen.” A világkiállítási országos bizottság szakosztályainak működése. IV. (művészeti) szakosztály. Világkiállítási Közlöny, 4. sz. 1872. máj. 26.

²³ Karl von Hasenauer (1833–1894) a bécsi világkiállítás főépítészete.

²⁴ *Die Weltausstellung in Wien. Die Architektur.* Zeitschrift für Bildende Kunst, Nr. 19. 1873. febr. 21. 305–306.

²⁵ Pemsel, Jutta: *Die Wiener Weltausstellung von 1873.* Wien–Köln, 1989. 38.

A Kiállítási Bizottság fáradozásai dacára az *Offiziöse Berliner Blatt* híradásának köszönhetően a világkiállítás békés atmoszférája veszélybe került.²⁶ A felosztás azért is volt lényeges kérdés, mert a különböző nagyságú termek különbözőképpen voltak megvilágítva, ezzel nagymértékben befolyásolva a kiállított művek élvezhetőségét. A rendezők igyekeztek mindkét fél kívánalmainak eleget tenni, a felosztás körüli vita mégis olyan mértékben elmérgesedett, hogy a probléma végül a nemzetközi politika porondjára is felkerült. Andrássy Gyula gróf külügyminiszternek, valamint „Károlyi grófnak” kellett beavatkozni és a Német Birodalom bizottsága előtt tisztázni a kényes szituáció részleteit, mert a helyzet már-már politikai eszkalációval fenyegetett.²⁷

A tények végül magukért beszéltek. A négy legnagyobb terem közül három, amelyek felső, illetve oldalsó megvilágítással voltak ellátva, három ország osztozhatott: Ausztria–Magyarország, a Német Birodalom és Franciaország. A fennmaradó negyedik, egyben utolsó nagyobb teremben a többi ország állíthatott ki. A kényes szituációról a *Wiener Weltausstellung-Zeitung* újságírója berlini hírforrásokra utalva²⁸ a következő gondolatokat osztotta meg olvasóival: „A Művészeti Csarnok termei nem északi és déli fekvésűek, mivel az épület tagolása nem tökéletes északnyugati és dél-keleti tájolású. A felülről megvilágított termeknél egyáltalán nem érdekes ez a kényes fekvés, mert ezek ugyanannyi fényt kapnak; az oldalmegvilágítással rendelkező termek egyik fele északnyugati, míg a másik fele dél-keleti fekvésű: az északnyugati fekvés mindenesetre előnyösebb, bár egy ilyen épületnél nem eshet minden terem egy és ugyanazon oldalra.”²⁹

A *Wiener Weltausstellungs-Zeitung* 1873. áprilisi cikke már arról tanúskodik, hogy a Művészeti Csarnok körüli vita nyugvópontra jutott, így a termek felosztása már tényként és nem megoldandó kérdésként merült fel. A központi kiállítótermet tizenhat nagyobb és tizenhat kisebb teremre szabdalták fel.³⁰ Mindehhez további négy sarokpavilon (felső megvilágítással), illetve négy előcsarnok tartozott. Franciaország és Németország a közöttük uralkodó feszült politikai helyzetnek köszönhetően a legjobb feltételek mellett készülhetett a kiállításra. A két ország összesen nyolc nagy termet mondhatott a magáénak a legjobb, felülről való megvilágítással, valamint további nyolc oldaltermet a csarnok elülső frontján. A központi terem bal oldalán lévő falfelületet Franciaország, a csarnok jobbán lévő pedig Németország műalkotásai foglalhatták el. Ezen kedvező feltételekkel szemben – némileg paradox módon – a világkiállításnak otthont adó Ausztria a kiállítótermek csekély számával rendelkezett. A negyedik felső megvilágítással rendelkező ún. nagy kiállítótermet, ami tulajdonképpen egy a művészeti pavilonhoz kapcsolódó sarokterem volt, Magyarország birtokolhatta. Így az osztrák és magyar termek a német és francia kiállítótermekkel átellenben helyezkedtek el.

Franciaország, Németország és Ausztria–Magyarország a Művészeti Csarnok termeinek a háromnegyedét birtokolta. A fennmaradó termeken nyolc nemzet osztozott: Anglia, Hollandia, Belgium, Svájc, Spanyolország, Portugália, Észak-Amerika és Görögország. Az Ama-

²⁶ Zur Raumvertheilung in der Kunsthalle. Wiener Weltausstellungs-Zeitung, Bd. 3. Nr. 1. 1873. jan. 8.

²⁷ Über die Raum- und Lichtverhältnisse in der Kunsthalle. Beilage zu Nummer 14. der Wiener Weltausstellungs Zeitung. Wiener Weltausstellungs-Zeitung., Jg. 3. Nr. 14. 1873. jan. 21.

²⁸ Über die Raum- und Lichtverhältnisse in der Kunsthalle; Beilage zu Nummer 14. der Wiener Weltausstellungs Zeitung. Wiener Weltausstellungs-Zeitung, Jg. 3. Nr. 14. 1873. jan. 21.

²⁹ Über die Raum- und Lichtverhältnisse in der Kunsthalle. Beilage zu Nummer 14. der Wiener Weltausstellungs Zeitung. Wiener Weltausstellungs-Zeitung, Jg. 3. Nr. 14. 1873. jan. 21.

³⁰ Die Raumvertheilung in der Kunsthalle und in den Pavillons des amateurs. (Pavillon der Amateure). Wiener Weltausstellungs-Zeitung, Jg. 3. Nr. 131. 1873. apr. 20.

török Pavilonjában öt nemzet képviseltette magát: itáliai, dán, svéd, norvég és orosz művészek állították ki munkáikat,³¹ bár a magyar híradásokból megtudhatjuk, hogy a magyarok is képviseltették magukat ebben a kategóriában.³²

A világkiállítás művészeti részének látogatásához feltétlenül szükséges lett volna egy jól szerkesztett katalógus, de 1873. május 2-án, azaz a megnyitó napján a kinyomtatott 10 000 példányból a kasszáknál nem volt fellelhető példány. A jegyárúsítók a felmerülő kérdésekre természetesen nem mindig tudtak válaszolni.³³ A látogatóknak a katalógust egészen június 8-ig nélkülözniük kellett, annak megjelenéséig kénytelenek voltak a különböző nemzeti kiadványokból tájékozódni.³⁴ Ezek azonban sok esetben nem nyújtottak megfelelő információkat: ha a látogató például a belga vagy a svájci katalógusokból próbált tájékozódni, a rossz számozás miatt csalódnia kellett.³⁵

A hivatalos művészeti katalógus megjelenésével a problémákat csak részben sikerült a szervezőknek kiküszöbölniük. A Művészeti Csarnok térképe például olyan rosszul szerkesztett volt, hogy a kiállítás látogatói nem tudtak annak alapján sem tájékozódni. A katalógus hiányosságáról a *Neues Wiener Tagblatt* újságírója fogalmazott a legszúrósabban: „Ha az általános katalógus rendszerezését követnénk, azt is mondhatnánk, hogy a déli sarkkör nyugatról északra tolódott. Ha ez igaz, akkor az osztrák katalógus főszerkesztőjének egy másik bolygón kellett lennie, amelyen Anglia Kínától északra található, ott, ahová mások Japánt helyezték.”³⁶ A kiállított művészeti munkák rossz számozása további kritikákra adott alkalmat. A legnagyobb skandallumot a hivatalos katalógus kapcsán mégis Németország, Spanyolország és Portugália teljes kihagyása jelentette.

A későbbi javított, hivatalos világkiállítási katalógust, amely 1873. augusztus 10-én jelent meg, a könnyebb használhatóság kedvéért két részre osztották, az első tájékoztató áttekintést³⁷ adott, s a borítólapja a kiállítási útvonal kalauzaként szolgált. A második részben pedig a megtekinthető munkák immár helyes számozását találjuk. A már végleges, hivatalos verzió mellett azonban továbbra is fellelhetők voltak az ún. nem hivatalos katalógusok, melyek közül kiemelkedett Ernst Lehmann művészeti katalógusa: *Führer durch die Kunsthalle*.³⁸

Magyarország első önálló világkiállítási szereplése

A bécsi világkiállítás alkalmával a Közép- és Közép-Kelet mellett Magyarország is elsőként vett részt önálló államként. A bécsi világkiállítás első ízben nyújtott alkalmat arra, hogy a magyar kiállítók, ezen belül is a művészek hazájukat képviselve állíthassák ki műveiket.³⁹ A *Städtische Pressburger Zeitung*-ból, illetve Wenckheim Béla báró híradásából megtudhat-

³¹ Die Raumvertheilung in der Kunsthalle und in den Pavillons des amateurs. Wiener Weltausstellungs-Zeitung, Jg- 3. Nr. 131. 1873. ápr. 20.

³² A világkiállítási országos bizottmány szakosztályainak működése. IV. (művészeti) szakosztály. Világkiállítási Közlöny, 4. sz. 1872. máj. 26.

³³ Weltausstellungs Notizen; Oesterreich – Ungarn, Der officielle General-Kataloge der Ausstellung. Wiener Weltausstellungs-Zeitung, Bd. 3. Nr. 146. 1873. máj. 8.

³⁴ Weltausstellungs Notizen, Oesterreich – Ungarn, Der officielle General-Kataloge der Ausstellung. Wiener Weltausstellungs-Zeitung, Bd. 3. Nr. 146. 1873. máj. 8.

³⁵ Aus der Kunsthalle III. Wiener Weltausstellungs-Zeitung, Bd. 3. Nr. 159. 1873. máj. 24.; Vom Lesetisch. Neue Ausstellungskataloge. 4. Neues Wiener Tagblatt, Nr. 157. 1873. jún. 1.

³⁶ Vom Lesetisch. Neue Ausstellungskataloge. 4. Neues Wiener Tagblatt., Nr. 157. 1873. jún. 1.

³⁷ Vom Lesetisch. Neue Ausstellungskataloge 4. Neues Wiener Tagblatt, Nr. 157. 1873. jún. 1.

³⁸ Lehmann, Ernst: *Führer durch die Kunsthalle der Weltausstellung in Wien*. Wien, 1873.

³⁹ Die ungarische Weltausstellungs-Commission. Städtische Pressburger Zeitung, Nr. 157. 1873. júl. 10.

jük, hogy a magyar delegáció mintegy 4000 kiállítót számlált, az ország a mezőgazdasági terményeitől kezdve az ipari termékekig, a gyáripartól kezdve a képzőművészeti művekig igen széles palettán képviseltette magát.⁴⁰ A kiállítók száma, valamint kiállított termékeiknek a különböző szekciókban való szerepeltetése egyben a sajátos nemzeti karakter érvényre juttatásának lehetőségét ígerte. Mindez hatalmas előrelépésként értékelhető, hiszen az 1867-es párizsi világkiállításon ugyancsak lett volna lehetőség ezen nemzeti jelleg kidomborítására, akár a műipari termékeket kiállító osztályt, akár csak az akkori nemzetközi zeneünnepélyt tekintve. Minderről Vajda Viktor a következőképpen emlékezett meg: „...a befolyásos körök csekélyelve a magyar dalárdaélet vagy fel nem fogva a dalárdaügy s általában a művészet ez irányu jelentőségét, óvakodtak itt utasítást adni, mintha magyar emberben nem volna képesség művészet terén is érvényesülhetni vagy legalább megállhatni a többi nemzetek mellett.”⁴¹

Magyarország galériájának bejárata felett saját nemzeti címerét helyeztette el, termében nemzeti zászlaját és címerét tűzette ki. A terem mérete az ország termelésének nagyságával és jelentőségével állt arányban, fogalmazott a világkiállítási újság.⁴² A nemzeti karakter érvényesült a Magyarország által finanszírozott és építtetett magyar pavilonban, amelynek építészeti terve Julius Koch munkáját dicsérte. A *Pressburger Zeitung* újságírója úgy értékelte: a magyar részleg nemzeti karaktere teljes egészében fel-, illetve megismerhető volt. Emellett több kisebb, a nemzeti karaktert megfelelően szimbolizáló épület kelt életre a kiállításon, amelyek a látogató közönség soraiban nagy tetszésre leltek.⁴³ Olyan magyar tárgyak kerültek kiállításra, amelyekben megnyilvánult az iparágak kozmopolita karaktere, miközben külső díszítésük a nemzeti karakter hordozójává vált, olyannyira, hogy a bécsi lapok mindezt már nevetséges túlzásnak minősítették.⁴⁴

A bécsi világkiállítás magyar országos bizottsága Korizmics László vezetése alatt 1873. január 13-án tartotta első ülését.⁴⁵ Olyan fontos kérdéseket tárgyaltak meg, mint a bizottság költségvetése és a hivatalos katalógus nyelve. Az utóbbi kérdésben a választmány úgy döntött, hogy a kiadvány nemcsak magyar, német és francia, hanem horvát nyelven is napvilágot lásson. Az előkészületi zsűri tagjai a már Pestre elküldött kiállításra szánt tárgyakat különböző kategóriákba sorolták. Ez alapján a negyedik, művészeti szekcióba a régebbi és modern művészet⁴⁶ alkotásai kerültek. A magyar Világkiállítási Közlöny 1872. április 25-i számából megtudhatjuk, hogy 1871. december 19-én Barabás Miklós ideiglenes elnöklete alatt titkos szavazással a szekció elnökévé Ráth Györgyöt választották. Jegyzője Greguss

⁴⁰ Die ungarische Weltausstellungs-Commission. Städtische Pressburger Zeitung, Nr. 157. 1873. júl. 10.; Wenckenheim Béla báró király személye körüli miniszter előterjesztése az uralkodónak, Bécs, 1873. december 6. Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Kabinettskanzlei – Vortrag, 1873:4479.

⁴¹ Vajda Viktor: *Művészet és politika. Képek a magyar társadalomból*. Pest, 1870. 136.

⁴² Ungarn in der Weltausstellung. Wiener Weltausstellungs-Zeitung, Jg. 3. Nr. 137. 1873. ápr. 27. Beilage

⁴³ Bilder vom Ausstellungsplatze, Pavillon der ungarischen Staatsvorst-Verwaltung. Wiener Weltausstellungs-Zeitung, Bd. 3. Nr. 145. 1873. máj. 7.; Bilder der Ausstellungsplätze. Die ungarische Csárda, (Das ungarische Weinhaus). Wiener Weltausstellungs-Zeitung, Jg. 3. Nr. 223. 1873. aug. 9.

⁴⁴ Vö.: Die ungarische Weltausstellungs-Commission. Städtische Pressburger Zeitung, Nr.157. 1873. júl. 10.

⁴⁵ Ungarn. Pest (Das Executiv Comité der ungarischen Landes-Commission für die Wiener Weltausstellung). Wiener Weltausstellungs-Zeitung, Jg. 3. Nr. 1. 1873. jan. 8.

⁴⁶ Ungarn. Pest: Das Executiv Comité der ungarischen Landes – Commission für die Wiener Weltausstellung. Wiener Weltausstellungs-Zeitung, Jg. 3. Nr. 1. 1873. jan. 8.

Ágost lett, a végrehajtó bizottság tagjává Keleti Gusztávot, Pulszky Ferencet választották. Hetente üléseztek a Képzőművészeti Társulat helyiségeiben.⁴⁷

A szekció zsűritagjainak névsorában olyan személyekkel találkozhatunk, mint a Magyar Művészeti Egylet neves tagjai és pártolói: Ráth György, Telepy Károly, Pulszky Ferenc, valamint a korabeli magyar festők legjobbjai is: Than Mór, Barabás Miklós, Székely Bertalan és az ismert művészeti kritikus, egyben festő Keleti Gusztáv.⁴⁸

A magyar művészeknek, akik munkáikat a vilákiállításra ki szeretnék volna állítani, már nagyon korán el kellett kezdeniük a kiállításra való előkészületeket. A művészeti szakosztály az 1871. december 19-én megtartott ülésén úgy határozott, hogy a külföldön élő magyar művészekhez felszólítást intéznek a magyar osztályban való kiállítási szándékuk tárgyában. Többek között tudatva a művészekkel, hogy csak az 1862 óta elkészült műveikkel vehetnek részt. További ösztönző erőként szerepelt a felhívásban, hogy a Képzőművészeti Társulat éves vásárlását kizárólag a kiállításra küldött művekből fogja eszközölni, valamint a kiállítás magyar osztályán szereplő képek alkotói ugyanazokban a szállítási előnyökben fognak részesülni, mint a velük ugyanazon országban alkotó külföldi művésztársaik.⁴⁹ A bizottság 1872. május 12-én nyilvánosságra hozta a külföldön élő magyar művészekhez intézett, egységes mintára készült levelét.⁵⁰

Munkácsy Mihály szándéka a magyar kiállítóteremben való részvételre egy elkallódott levélnek köszönhetően a szervezők számára sokáig rejtve maradt, így a magyar művész hallgatása sokféle találgatásra adott okot. Olyannyira, hogy a budapesti Nemzeti Kaszinóban, mely a hetvenes években a magyar kulturális élet egyik jeles színhelye is volt, jónéhányan szót emeltek Munkácsy ellen, ami az ott több ízben jelenlévő nagybátyját, Reök Istvánt nagyon kellemetlenül érintette: „Tegnap ugyanis a Casinóban képz. m. egylet Elnöke Ráth György és Than Mór interpelláltak, nem tudok e valamit arról, miért nem értesíted a bécsi kiállítás magyar bizottságát arról, ha valjon szándékozol e kiállítani te – is mint magyar 73 ban?”⁵¹ A Magyar Művészeti Egylet tagjai Munkácsy Mihály életében nagyon fontos, mondhatni döntő jelentőséggel bírtak pályakezdése idején. Reök István levele is utal erre: „...Azért kértelek, ha távol vagy is, mint e haza fia, melynek ha pályád még oly fényes volna is, az első támogatást köszönheted – ne felejtkezzél meg e hazáról, e múlttól. [...] Figyelmeztettelek egyebekre is, de arra különösen, hogy ha hazádat megtagadni nem akarod, ne felejtse el azt, s ha nem, add koronkint hazafiúi érzésednek jelét. S íme te ily közmegegyezés-

⁴⁷ A vilákiállítás országos bizottságának szakosztályainak működése. IV. (művészeti) szakosztály. Vilákiállítás Közlöny, 2. sz. 1872. ápr. 25.

⁴⁸ Keleti (Komjátszegi) Gusztáv nemesi előnévének (Kelety) megváltoztatására 1901. január 1-jén kapott engedélyt. Dr. Illéssy János – Pettkó Béla: *A Királyi Könyvek*. Budapest, 1998. 102.

⁴⁹ A vilákiállítás magyar országos bizottságának szakosztályainak működése. IV. (művészeti) szakosztály. Vilákiállítás Közlöny, 2. sz. 1872. ápr. 25.

⁵⁰ A vilákiállítás magyar országos bizottságának, IV. (művészeti) szakosztálya felhívást intézett nevezetesebb hazai művészeinkhez és a hazai művész közönséghez: „Tisztelt művész úr! [...] a szakosztály pedig a maga részéről törekedni fog, hogy a művészeti célokra szánt országos alapokból elsősorban a bécsi közkiállításra megjelent művek vásároltassanak, minél fogva uraságodnak alapos kilátása lehet, hogy a mit nekünk beküld, az el is fog kelni. Ha pedig abban a helyzetben volna Ön, hogy külföldről kellene művét a bécsi kiállításba küldenie, szerencsések vagyunk Önt értesíteni, hogy onnan is bátran csak a magyar osztályhoz utasíthatja küldeményként, mert ez esetben is részesülni fog mindazokban a szállítási előnyökben melyben az Önnel egy helyben lakók.” Vilákiállítás Közlöny, 3. sz. 1872. máj. 12.

⁵¹ Reök István levele Munkácsy Mihályhoz., Pest, 1872. febr. 25. Közli: Czeglédi Imre (szerk.): *Levelek Munkácsyhoz, Munkácsytól*. Békéscsaba, 1976. 50.

lásra adsz okot, adott szavadat se váltván be oly egylettel szemben, mely első volt tehetséges méltánylásában és támogatásodban. [...] Mondd, minő érzéssel jössz egyszer ismerőseid körébe haza, ha arcaikról, ha nem szavakban is, hogy t.i. hazádról megfélejtkezél.”⁵²

Munkácsy Mihály nagybátyjának írt válaszlevelével gyorsan tisztázódott a Párizsban élő festő álláspontja: „...a 73 diki Bécsi kiállítás tárgyában feleltem én annak idejében a kérdéses levélre, sőt még magam is indítványoztam, hogy a magyar művészek külön állítsanak ki, és ezt a pétervari Zichy-vel tárgyaltuk is. Ő aztán fel szólalt Pesten levélben a mint tudom. Nem tudom mi lehet az oka, hogy erről Pesten semmit sem tudnak. Miután én nagyon is erősen készülök, csakis mint magyar kiállítani. [...] Nem szünök bíz én meg egy percre sem magyar és magyar művész lenni, és a mennyire módomban ál, mindenkor pártolom a magyar művészet érdekeit”⁵³ A Világkiállítási Közlöny 1872. május 26-án már arról tudósít, hogy a művészeti szekció május 9-én megtartott ülésén bemutatták azon művészek névjegyzékét, akik jelezték a magyar szekcióban való részvételi szándékukat. Ezen a listán pedig már Munkácsy nevével is találkozhatunk.⁵⁴ Helszmann Imre a következő év február közepén kelt levele hálásan köszöni meg Munkácsynak a magyar szekcióban való szereplést!⁵⁵

Munkácsy valóban gőzerővel készült, amit a *Zeitschrift für bildende Kunst* Munkácsyról szóló februári híradása is alátámaszt: „Három másik, hasonló ártatlan témájú, majdnem befejezett kisebb képét a festő Párizsban szeretné befejezni, ahol egy nagyobb kép megfestésén gondolkodik, aminek tárgya a festő egyéniségének felelne meg. Ez egy olyan jelenetet fog ábrázolni, amely holdfényben egy városon keresztül szállított elitélteket ábrázol. A már elkészült vázlatok tanúbizonysága szerint a kép nagyon lebilincselő hatású lesz.”⁵⁶

A bécsi világkiállításra való készülésről a festő beszámolt Kiss Károlyhoz címzett levelében is: „Most egy nagy képet kezdtem meg, a bécsi világkiállításra s szorgalmasan kell dolgoznom, ha el akarom készíteni. Címe Az éjjeli kalandorok.”⁵⁷ Amikor Munkácsy a magyar szekció mellett határozott, döntésével egy egész ország előtt tisztelgett, ami nem maradt viszonzatlan az ország részéről. A festőre a továbbiakban mint nemzeti hősré tekintettek. Több magyar, de külföldi akadémián tanult művészünk számára ugyanis nem volt egyértelmű műveiknek a magyar kiállítóteremben való szerepeltetése. Tekintve a hazai művészeti intézmények hiányosságait a külföldi akadémiákhoz viszonyítva, jogosan érezhették, hogy műveik a magyar teremben nem találnak majd kedvező visszhangra. Félretették tehát patriotizmusukat, és külföldi akadémiájuk képviselőiként állították ki műveiket. Szinyei Merse Pál Karl von Piloty tanítványaként mint a Münchener Akadémia kiállítója a német éremtáblázatot gazdagította.⁵⁸

⁵² Czeglédi: *Levelek Munkácsyhoz, Munkácsytól*, 51.

⁵³ Munkácsy Mihály levele Reök Istvánhoz, Pest, 1872. febr. 25. Czeglédi: *Levelek Munkácsyhoz, Munkácsytól*, 52–53.

⁵⁴ A világkiállítási magyar országos bizottmány IV. (művészeti) szakosztálya. Világkiállítási Közlöny, 4. sz. 1872. máj. 26.

⁵⁵ Helszmann Imre levele Munkácsy Mihályhoz, 1873. február 13. Közli: Végvári Lajos: *Munkácsy Mihály élete és művei*. Budapest, 1958. 47.

⁵⁶ *Personalmachrichten. Michael Munkacsy, 1872. február 26. Zeitschrift für bildende Kunst. Kunst – Chronik. Beiblatt zur Zeitschrift für bildende Kunst.*, Jg. 7. Nr. 8. 1872. febr. 26.

⁵⁷ Munkácsy Mihály levele Kiss Károlyhoz. Párizs, 1872. február 17. Közli: Farkas Zoltán: *Munkácsy Mihály válogatott levelei*. Budapest, 1952. 55. levél. 71–72.

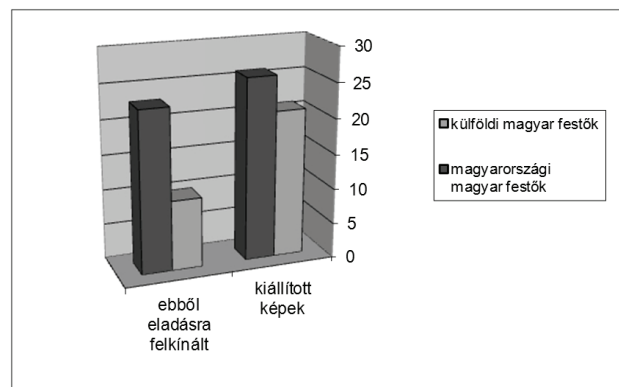
⁵⁸ Szinyei Merse Pál 1873. febr. 16-án kelt leveléből azonban az is kiderül, hogy szerette volna képét a Magyar Pavilonban kiállíttatni. Szinyei Merse Anna: *A Majális Festője Közéről. Szinyei Merse Pál*

A bécsi világkiállításon való részvétel sok festő számára szakmai, pénzügyi és társadalmi elismertséget is ígérhetett. Munkácsy műveinek a magyar pavilonban való szerepeltetése hazafias magatartásán túl azt is jelzi, hogy a festő az előbbieken felsorolt lehetőségeket a világkiállítás idejére már magáénak tudhatta, és lépésével olyan nagy elődök példájának adózott, mint Szamosy Elek, Than Mór, Lotz Károly, a bécsi liberális gondolkodású Karl Rahl és a müncheni magyar professzorok: Liezen-Mayer Sándor és Wagner Sándor.

A magyar „festőelit” első közös fellépése

A magyar művészeti szakosztály erőfeszítése a minél nívósabb magyar művészeti kiállítás megszervezésére nem maradt hatástalan. A Világkiállítási Közlöny 1872. május 9-én közzétette, hogy a művészeti szakosztály május 31-én megtartott ülésén ötvenegy művész részvételére számíthatott, ami a hazai viszonyokat tekintve minden várakozásukat felülmúlta.⁵⁹

Ha egy pillantást vetünk a kiállító magyar festők névsorára,⁶⁰ láthatóvá válik, hogy a magyar nagyközönségnek egy pillanatra sem kellett szégyenkeznie a világkiállítás publikuma előtt, hiszen Munkácsy neve mellett olyan híres festők képeit tekinthették meg, mint Liezen-Mayer vagy Wagner, a kedvelt cári udvari festő Zichy Mihály, a már említett Lotz Károly, Than Mór vagy Székely Bertalan.

2. ábra

KIÁLLÍTOTT KÉPEK SZÁMA

Forrás: Weltausstellung 1873 in Wien. Kunst-Catalog. 1. Auflage. 68-70.

levelezése, önéletrajzai, visszaemlékezések. Budapest, 1989. 224. levél, 182–183.; *Amtliches Verzeichniss der Austeller, Ehrenpreise.* Weltausstellung 1873 in Wien, 900–901.

⁵⁹ A világkiállítás magyar országos bizottsága, IV. (művészeti) szakosztály. Világkiállítási Közlöny. 5. sz. 1872. jún. 9.

⁶⁰ Barabás Miklós, Baumgartner János, Brodsky Sándor, Bruck Lajos, Deutsch Ignác, Ebner Lajos, Gerhard A., Greguss János, Grim Rudolf vagy Rezső, Grosz Albert, Grosz Béla, Gschwindt Miklós, Guttmann János, Horovitz Lipót, Horovitz Ludwig, Ivanovics Katalin, Keleti Gusztáv, Kern Henrik, Kern Ármin, Kovács Mihály, Kratzmann Gusztáv, Liezen-Mayer Sándor, Ligeti Antal, Lotz Károly, Löschinger Zsigmond, Madarász Győző, Markó Ferenc, Markó Károly, Mészöly Géza, Molnár József, Munkácsy Mihály, Paál László, Pálik (Albert) Béla, Sajóssy Alajos, Schimmert S., Sikó Miklós, Székely Bertalan, Szoldatich Ferenc, Than Mór, Újházy Ferenc, Valentini János, Vastag György, Voitag György, Zahoray János, Zichy Mihály, Wagner Sándor, Weber Ferenc. Honismerető-Magyarország a bécsi 1873-diki közkiállításon. Különleges katalógus. A gazdaság, ipar, tudomány és művészet kiállított tárgyaiból. II. rész. A kiállítók és tárgyaik lajstroma. Budapest, 1873.; Weltausschstellung 1873 in Wien. Kunst-Catalog, 1. Auflage, 1873. 68-70.

A magyar kiállítóművészek munkáinak számát mutató ábrán szembevetendő, hogy míg néhány festő csak nagyon kevés munkával képviseltette magát, amelyek ráadásul nem voltak megvásárolhatók, addig más festők nagyszámú eladásra szánt munkával jeleskedtek.⁶¹

⁶¹ Wagner Sándor: osztrák és magyar lista szerint: 1 db, *Abschied der Königin*. Izabella királynő búcsúja.

Alexander Liesenmayer: osztrák és magyar lista szerint: 1 db, *Die Königinnen Maria und Elisabeth*. Mária és Erzsébet királynék Nagy Lajos sirjánál.

Markó Károly: osztrák és magyar lista szerint: 1 db, *Der Berg Appoggi nächst Florenz*, Az arppegi hegység Firenze mellett, eladó.

Markó Ferenc: osztrák és magyar lista szerint: 4 db, *Theissgegend*, Tiszai tájkép, eladó; *Am Ufer der Theiss*, A Tisza partján, eladó; *Am Ufer der Theiss*, eladó, *Tenne*, Széru, eladó.

Munkácsy Mihály: osztrák és magyar lista szerint: 4 db, *Nachtschwärmer*, Éjjeli csavargók, *Die Alte*, *Butter machend*, Kőpiülő asszony, eladó; *Männlicher Studienkopf*, Férfi tanulmányfő, eladó; *Wankende Heimkehr*, Részeges férj hazatérése; *Waldpartie im Herbst*, Őszi erdőrésztlet, eladó.

Zichy Mihály: osztrák lista szerint: 10 db, *Lebensbild*, Életkép, akvarell; *Porträtfigur*, Arczképalak, szénrajz; *Lebensbild*, Életkép, szépiarajz; *Der Todesengel*, A halál angyala, ceruzarajz; *Christus und die Priester*, Krisztus és a papok, karton, eladó; *Heinrich VIII.*, VIII. Henrik, akvarell, a Wales-i herceg tulajdonában; *Raphael Sanzio's Atelier*, Raphael Sanzio műterme, szépiarajz; *Kartenspieler*, Kártyajátékosok, akvarell; *Faust*, Fauszt, szénrajz, eladó; *Luther und der Papst*, Luther és a pápa karon, eladó; *Az alvó nő*, akvarell; *Manfred a halállal küzd*, öklét fenyegetőleg a magasra emelve, eladó.

Székely Bertalan: osztrák lista szerint: 9 db, magyar szerint: 10 db, *Die Waise*, Az árva, eladó; *Stelldichein*, avagy Assonance, eladó; *Tököli im Schlosse Árva seinen Sohn zur Flucht drängend*, Az Árva várában haldokló Thököli kardját átadva fiait menekülésre inti, eladó; *Die Japaneserin*, Japán nő öltözködés közben, eladó; *Leda*, Léda és a hattyú szerelmes ölelésben, eladó; *Die Witwe*, Az özvegy, eladó; *Barmherzige Schwestern am Krankenbette*, Irgalmas nénikék a gyermekágyas nyoszolójánál, eladó; *Das wachsame Auge der Mutter*, Az örködő anya, eladó; *Ladislau Posthumus unter Cilly's Bevormeldung*. Utószülött László királlyal, gyámja Czilly Ulrik, mi az ifjú király előtte szökdelő táncosnékon gyönyörködik, aláírta Hunyady László halálos ítéletét; *Die vor dem Gewitter Flüchtenden*. A zápor elől menekülők.

Madarász Viktor: osztrák lista szerint: 2 db, magyar szerint 4 db, *Georg Dózsa, der Freiheitsmartyrer*, Dózsa György a szabadság vértanuja, eladó; *Thierry's Porträt*, Thierry Amadé híres történetírónak, a magyar tud. Akadémia számára festett arczképe; *Porträt*, Komárom megye főispánjának a megyei díszterem számára festett arczképe; *Gabriel Bethlen unter seinen Gelehrten*, Bethlen Gábor, a „pur si muove” felett vitázó tudósok között, az osztrák lista szerint eladó, de a magyar lista szerint nem az.

Than Mór: osztrák és magyar lista szerint: 8 db, *Nach der Marchfelder Schlacht*, A Habsburg ház uralkodását megállapított „Marchfeldi” csata után [1273], eladó; *König Ladislaus der Kumane übergibt die Gefangenen an Kaiser Rudolph I.* Kun László király átadja fogjait I. Rudolf császárnak, eladó; *Porträt: Fr. Pulszky's*, Pulszky Ferenc arczképe, *Der Abendster* (oder nach Sonnenuntergang), Az esti csillag, vagy napnyugta után, eladó; *Christus am Kreuz*, A keresztfeszített – napfogyatkozásnál, eladó; *Beatrix und Dante*, Dante és Beatrix, eladó; *Dante und Virgil in der Unterwelt*, Dante és Virgil az alvilágban, eladó; *Die Nacht*, Az éj (Az esti csillag mellékdarabja), eladó; *Kartons für den Fries, die er für das Stiegenhaus des ungarischen Nationalmuseums malte*, A Magyar Nemzeti Múzeum lépcsőházába festett fríz kartonjai, 8-12. sz.

Lotz Károly: osztrák és magyar lista szerint: 1 db, *Die Einkehr des Wegelagerers*, Betyár beszállása a csárdába, miután lovát a küszöbhez kötötte. Eladó; *Kartons für den Fries, die er für das Stiegenhaus des ungarischen Nationalmuseums malte*, A Magyar Nemzeti Múzeum lépcsőházába festett fríz kartonjai, 1-7. sz.

Barabás Miklós: osztrák lista szerint: 2 db, *Weibliches Porträt*, Női arczkép; *Porträt.*, Portré.

Ligeti Antal: osztrák lista szerint: 2 db, magyar szerint: 3 db, *Aus den Umgegenden Jerusalems*, Jeruzsálem szomszédságából, eladó; *Die Burg Vajda-Hunyad im restaurierten Zustande*, Vajda-

Azok a festők, akik elismertségnek örvendtek a nemzetközi porondon, mint Wagner, Liezen-Mayer, Markó Károly, Zichy Mihály és Munkácsy Mihály, az első csoportba tartoztak. Ők elegendő képmegrendeléssel, illetve eladással bírtak, nem kellett hajszolniuk a világkiállítás alkalmával az újabb megrendeléseket. Wagner és Liezen-Mayer Sándor például a magyar szakosztályban csak egy-egy festmény állítottak ki.

Markó Károly munkái Oroszországban ugyancsak nagy népszerűségnek örvendtek, ahogy a cári udvari festő, Zichy Mihály művei is, így nem meglepő, ha Markó megrendelői között olyan ismert művészetkedvelő nevével is találkozunk, mint a híres műgyűjtő, Johann von Lichtenstein.⁶² A bécsi Ferdinand Waldmüller-tanítvány Zichy Mihály a többi hírneves magyar festővel szemben több munkával képviseltette magát, bár ezen munkák nagy része „nem eladó” jelzéssel szerepelt, és ugyancsak szembetűnő, hogy közöttük kevés olajfestmény található.

Munkácsy Mihály hazája előtt (akárcsak Zichy Mihály) első ízben tiszteleggett műveivel. Számukat számba véve látható, hogy alkotójuk e jeles alkalomnak ugyancsak nagy fontosságot tulajdonított. A festmények nagy része nem volt eladó, hiszen már a festő műtermében vevőre találtak,⁶³ így őt a viszonylag nagyszámú festmény kiállítására Zichy Mihályhoz hasonlóan inkább patrióta érzelmei készítették.

A második csoportba azon magyar festők tartoztak, akik iskoláikat részben, illetve teljes egészében külföldön végezték, majd az ott szerzett tapasztalatokat Magyarországra hazatérve szerették volna kamatoztatni. Őket nagy szakadék választotta el külföldön élő és nemzetközi szinten nagyobb elismertséget élvező társaiktól pénzügyi viszonyaikat tekintve. Ezen különbségek nagyobb részben abból fakadtak, hogy a műkedvelő és műértő közönség rangosabb megrendelői az arisztokrata és a tehetős nagypolgárság soraiból kerültek ki, akik elsősorban olyan festményekért voltak hajlandók nagyobb összeget áldozni, amelyek a korszak népszerű és divatosnak számító festőinek ecsetjei alól kerültek ki. A hazai környezetben a festészetből megélni vágyó művészek nagy része a hazai viszonyok miatt kiesett ebből a körből, és művészi tevékenysége mellett más kiegészítő munka segítségével igyekezett jövedelmét kiegészíteni. Az úgynevezett kenyérkereső foglalkozások (Ligeti Antal esetében például a Nemzeti Múzeum teremőrsége) állandó keresetet és létbiztonságot biztosítottak családjaik számára. Jó például szolgál Barabás Miklós, aki fényképészeti műtermének megnyitásával igyekezett megélhetését megalapozni. Ebből adódóan azonban ezek a művészek kevés időt tölthettek művészetük gyakorlásával, amit a világkiállításra szánt képek csekély száma is megvilágít. Ligeti Antal például csupán két képpel képviseltette magát, amelyek vázlatai még a festő fiatalkori külföldi tanulmányútjának éveiből származtak. Barabás Miklós pedig két – a továbbra is megbízhatóbb kenyérkeresetnek számító – portrét állított ki.

hunyadi várkastély kijavított állapotában, eladó; Elhagyott táj a Libanonban, hiének által körülcsatangolt nyitott sziklasírok, eladó.

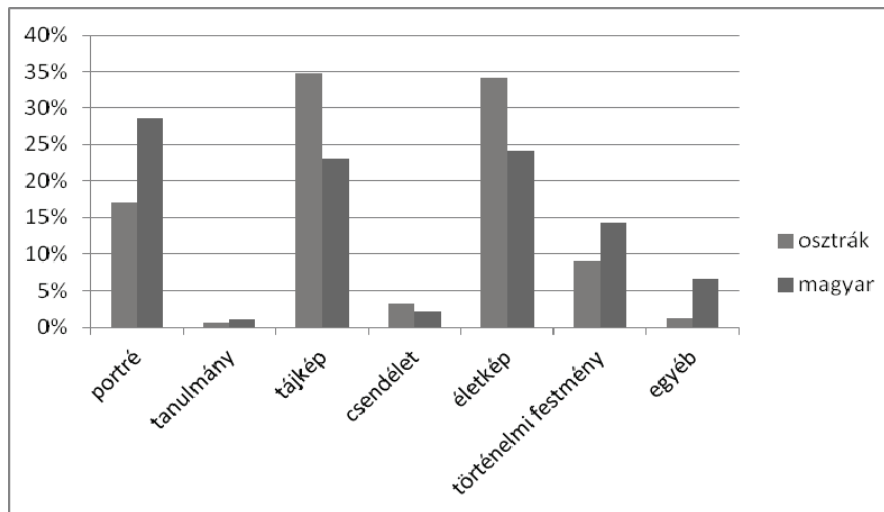
Paál László: osztrák és magyar lista szerint: 1 db, *Landschaft*, Erdei tájkép borús estvilágításban, eladó. *Weltausstellung 1873 in Wien. Kunst-Catalog. 1. Auflage*, 68–70.; Honismertető-Magyarország a bécsi 1873-diki közkiállításon, id. mű

⁶² Lützwow, Carl Friedrich Arnold von: *K. k. Akademie der bildenden Künste. Katalog der Gemäldegalerie. – Akademie der bildenden Künste*. Wien, 1889. 392.

⁶³ A bécsi világkiállításra készült huszonötös csoport művészeti katalógusának azon állítása, hogy Munkácsy Mihály Éjjeli csavargók című képe eladó lett volna a kiállítás alkalmával, sajnos nem helytálló. A művész levelezéséből kiderül, hogy már a műtermében 40 000 forintért megvásárolta és az összeg felét a festőnek előre kifizette egy műkereskedő.

A bécsi Karl Rahl professzor egykori tanítványai, Than Mór és Lotz Károly mint hazai környezetben megélni szándékozó festők szintén a második csoporthoz sorolandók. A Magyar Nemzeti Múzeum megrendeléseire készült freskóik vázlatait állították ki. Az állami megrendelés a két festő relatív hazai népszerűségére, illetve a művészeti körökben való elismertségre utal. Azonban e két tényező tekintetében a két festő között korántsem volt ilyen kiegyenlített a viszony. Than Mór leveleiből megtudhatjuk, hogy a festőnek pénzsűkével kellett küzdenie, ezért viszonylag sok, nyolc eladásra szánt képével igyekezett felhívni magára a figyelmet. Lotz Károly ellenben a fent említett vázlatok mellett csupán egy képpel képviseltette magát. Székely Bertalan volt az a magyar festő, aki a legnagyobb számban állította ki festményeit, (a festő szénrajzait nem számítva) szám szerint kilencet, melyek kivétel nélkül eladók voltak.

A második csoporthoz sorolandó Madarász Viktor is (a névsorban Madarász Győző név alatt), aki külföldön elért sikerei dacára 1870-ben hazatért. Reményei ellenére nem sikerült beilleszkednie az akkoriban Keleti Gusztáv kritikái által erősen befolyásolt magyar művész-milieu-be. Pályaművei sorra elutasításra leltek, amit a művészettörténészek egyrészt a festészeti stílusváltozással, másrészt a nagy rivális, ugyancsak történeti tárgyú képeket alkotó, ugyanakkor a kor hivatalos festőjének számító Benczúr Gyula szerepével magyaráznak.⁶⁴ Az előbb említett okok mellett sokkal prózaibb az a tény, hogy a festőt forradalmi múltja is hátráltatta az elismertség elérésében. A festő állandó kapcsolatokat ápolt a magyar politikai emigrációval. Ugyanakkor a francia udvarban is kedvelték és Oroszországban is megfordult. Nem csoda, hogy szerteágazó kapcsolatai miatt a titkosrendőrség rendszeresen figyelte.⁶⁵

3. ábra

A MAGYAR ÉS OSZTRÁK FESTŐK KIÁLLÍTOTT FESTMÉNYEINEK ARÁNYA
AZ ÖSSZES KIÁLLÍTOTT MŰHÖZ VISZONYÍTVA

Forrás: Weltausstellung 1873 in Wien. Kunst-Catalog. 1. Auflage.

⁶⁴ Tarján Tamás: Madarász Viktor halála. 1917. jan. 10., Rubiconline. http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/1917_januar_10_madarasz_viktor_halala/

⁶⁵ Vö.: Rendőrségi jelentés, Pest, 1865. szept. 8. HHStA Ministerium des Äußern, BM. 5478/1865.

Összehasonlítva a magyar és osztrák festők munkáit, tematikájuk szerint a következő megállapításokat tehetjük: A magyar festők kollégáikkal szemben még mindig az első és legelterjedtebbnek, illetve a legbiztosabb pénzforrásul szolgáló portréfestészetnek hódoltak, ami híven tükrözte a hazai művészeti viszonyokat. A portrékat az életképek és tájképek követték, ami arra utal, hogy a művészeti ízlés Magyarországon is lépést tartott a kor divatjával. Ezzel ellentétben az ausztriai festők legnagyobb számban tájképekkel, illetve hajszálal lemaradva életképekkel képviseltették magukat a világkiállításon, a portréfestészet náluk már a harmadik helyre szorult vissza. A magyar szekcióban jelen lévő nagy számú történelmi témájú festmény egyrészt tükrözte e témák magyar körökben való további népszerűségét, másrészt az Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter által kezdeményezett történelmi témájú pályázatnak is köszönhető. Az osztrák kiállítási részben a historikus festmények alacsonyabb száma jelezte a műfaj popularitásának ottani csökkenését és a korabeli népszerű műveik előretörését. Érdekes módon a csendéletek száma mindkét félnél szinte megegyezett. A már említett kategóriákon kívüli képek sokszínűsége inkább a magyar művészeket jellemezte, műveik között szénrajzokat, akvarelleket és szíjarajzokat is találunk.

A világkiállítás hivatalos orgánuma, a *Wiener Weltausstellungs-Zeitung* adatai szerint összesen 4702 műalkotást állítottak ki a művészek,⁶⁶ ami némileg kevésnek tűnik az *Offizielle Programme und Publicationen* hivatalos listáján feltüntetett számhoz (6600) viszonyítva.⁶⁷

A kiállított magyar műtárgyak számát összehasonlítva a más nemzetek által kiállított művek számával, a magyaroknak több nemzetet sikerült megelőzniük, ami mutatja, hogy a hazai művészet relatív gyorsasággal kezdett felzárkózni a fejlettebbnek mondható európai nemzetekhez. A nagy történelmi, intézményesült művészeti háttérrel rendelkező Béccsel szemben a művészeti intézményeket nélkülöző magyar művészek munkái az 1873-as világkiállításon már lépést tudtak tartani a nyugat-európai művészeti fejlődéssel. 1870-ben Vajda Viktor művében a következő mondatokkal még nagyon pesszimista képet rajzolt az akkori magyar művészeti akadémiát nélkülöző magyar állapotokról: „Ime, tanintézetek, taneszközök, mintaképek, műcsarnokok hiányában nálunk még most is kőfaragó a szobrász, mázoló a festész és a külföldre nem menekült s ujjal kimutatható néhány valódi művészsűnk, közöny és közrészvétlenség miatt, alig talál foglalkozást.”⁶⁸

A sikeres világkiállítási bemutatkozás a felnövekvő Magyarországon alkotó festőnemzedéknek is köszönhető, akik az ezt megelőző világkiállításokon még nem tudtak díjnyertes műveket felmutatni, a bécsin pedig már érmeikkel büszkélkedhettek. Művészeti munkájuk

⁶⁶ USA:16, Brazília: 1, Franciaország: 1527, Svájc: 198, Olaszország: 625, Monaco: 3, Svédország: 45, Norvégia: 71, Dánia: 101, Hollandia: 167, Belgium: 296, Ausztria: 811, Magyarország: 155, Oroszország: 437, Görögország: 37, Törökország: 1, Kína: 2, Anglia: 203. Aus der Kunsthalle VI. Wiener Weltausstellungs-Zeitung, Jg. 3. Nr. 171. 1873. jún. 8.

⁶⁷ Offizielle Programme und Publicationen Weltausstellung 1873 in Wien, Nr. 76.

⁶⁸ Vajda: *Művészet és politika*, 128–129.: „A magyar festészeti akadémia nem létében ép oly hiába keresnénk festész-növendéket [...] E körülmény azonban egyrészt a tehetségek és hivatottak kifejlődését akadályozza, csak a kontárságot, felületességet és izetlenséget mozdítja elő, és azért bátran állíthatjuk, hogy nálunk nem egyéb kontárnál az ugynevezett művészek nagy tekintélyes része, mert legjobb esetben is csak ritka tanulónak nyílik alkalmá itt Pesten valamiben kiképezhetni magát és jó utmutatás és vezetés hiányában a félszegség és modorosság vesz erőt a növendékeken, mielőtt az ízlés csak valamennyire is higgadásnak indulhatott volna.”

1873-ra már kiteljesedett, éretté vált, részben a Mintarajziskola tanáraiként is példaként állhattak a fiatal magyar festőnemzedék elé.⁶⁹

Ernst Lehmann, ismert bécsi művészeti kritikus a következőképpen foglalta össze személyes benyomásait a magyar kiállító művészekről: „A magyar részleg a szemlélődő látogató számára egy éppen önállóvá fejlődő művészet lebilincselő színjátékát mutatja.⁷⁰ Véleménye szerint a magyar műrecek meg tudják ragadni a látogatók figyelmét, mert ellentétben más (nemzetek) műtárgyaival, ezek sajátos karaktert, nevezetesen a magyar népi karaktert hordozták.” Összegzésként megállapítja: „...mivel a magyarokat sohasem sikerült teljesen elnyomni, a magyar művészeti fejlődés egyetlen más európai nemzeti művészethez sem hasonlítható.”⁷¹ Friedrich Pecht neves német kritikus viszont a Lehmann által előnyként kezelt sajátos magyar karaktert hátránynak értékelte, és Munkácsy Őszi erdőrésztlet című képével kapcsolatban ennek hangot is adott: „Ebből a festményből nagyfokú magyar barbarizmus sugárzik, ami inkább a hun birodalomra, mintsem a nemzet állítólagos lovagi múltjára emlékeztet: ebből az ábrázolásból Árpád fiait nehezen lehet megkedvelni. Ez a barbár vonás bizonyos mértékig a legtöbb képen felfedezhető.”⁷²

Díjak a kortárs képzőművészetek csoportjában

A huszonötös csoport, azaz a kortárs művészetek zsűrije az elnökön (Grog Folliot de Crenneville) és az alelnökön (Jean Louis Ernest Messionier, herceg Ratiboron) kívül negyvennégy tagból állt.⁷³ A nemzetek összetételének megfelelően a paletta meglehetősen színes volt: nyolc osztrák, hét francia, öt olasz, két magyar, két belga, két orosz, egy svájci, egy holland, egy spanyol, egy görög, egy svéd, egy dán és egy norvég zsűritag vett abban részt. A zsűri munkáját további tíz kiegészítő zsűritag segítette: öt francia, majd két magyar, két svájci és egy olasz. Amennyiben a tanácsadó vagy kiegészítő zsűritagokat is figyelembe vesszük, a magyar nemzetiségűek száma Franciaország, Ausztria és Olaszország után az előkelő negyedik helyet foglalhatta el. A magyar delegáltak között találjuk Pulszky Ferencet, a Nemzeti Múzeum igazgatóját, Ráth Györgyöt, a Magyar Királyi Legfelsőbb Bíróság bíróját, a bécsi műkereskedő Pozsonyi Sándort és a pesti építész Steinbach Imrét.⁷⁴

⁶⁹ Székely Bertalan 1871-től az Országos Magyar Királyi Mintarajztanoda tanára, majd 1890-től igazgatója. Lotz Károly 1885-től az Országos Magyar Királyi Mintarajztanoda, majd a nők számára épített Festészeti Tanoda tanára. Keleti Gusztáv 1880-tól a Magyar Királyi Iparművészeti Tanoda igazgatója. Greguss János az Országos Magyar Királyi Mintarajztanoda tanára.

⁷⁰ Lehmann: *Führer durch die Kunsthalle der Weltausstellung*, 121.

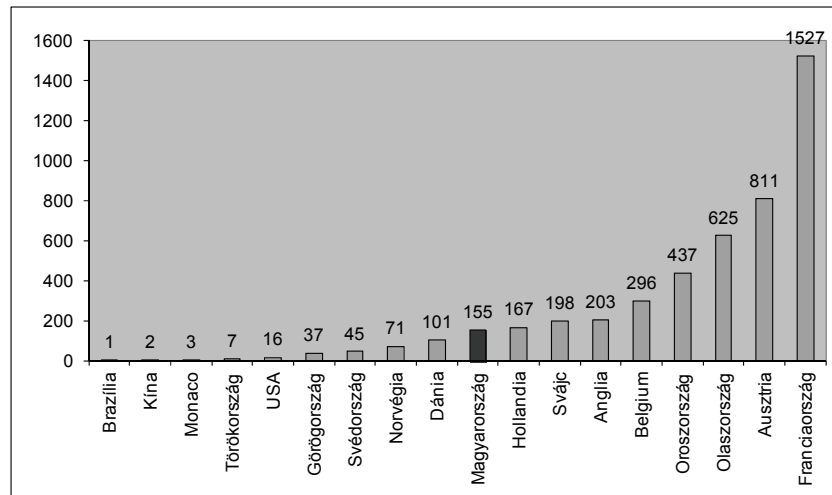
⁷¹ Lehmann, *Führer durch die Kunsthalle der Weltausstellung*, 121.

⁷² Pecht, Friedrich: *Kunst und Kunstindustrie auf der Wiener Weltausstellung 1873*. Stuttgart, 1873. 183–184. „Spricht also auch ein sehr großes Stück magyarischen Barbarenthums aus dieser Malerei, die weit mehr an das Hunien – als an das angebliche Ritterthum der Nation glauben macht, so dass man die Söhne Arpads aus dieser Schilderung schwerlich sehr hoch schätzen lernen wird, so findet man gerade von diesem barbarischen Wesen mehr oder weniger in den meisten andern Bildern.”

⁷³ Liste der Mitglieder der internationalen Jury (1873), (Nach Gruppen alphabetisch geordnet). Gruppe XXV. Bildende Kunst der Gegenwart. Weltausstellung 1873 in Wien., Nr. 1. 1873. jún. 20., 57–59.; Weltausstellung Die Mitglieder der internationalen Jury. Wiener Weltausstellungs-Zeitung, Jg. 3. Nr. 187. 1873. jún. 28.,

⁷⁴ Liste der Mitglieder der internationalen Jury (1873), (Nach Gruppen alphabetisch geordnet). Gruppe XXV. Bildende Kunst der Gegenwart, Weltausstellung 1873 in Wien., Nr. 1. 1873. jún. 20., 58–59.

A magyar művészek, elnyert érmeikkel tekintélyes pozíciót értek el a többi európai országgal való összehasonlításban,⁷⁵ tizennégy érmet nyertek el a festészeti kategóriában. Összesen, azaz más művészeti ágakat is beleértve a magyar kiállítók huszonhat érmet mondhattak a magukénak. Az érmeik összes számát tekintve a magyar kiállítók a művészet terén a nemzetek rangsorában a nyolcadik helyen végeztek. Magyarország ezzel az eredménnyel jóval Franciaország, Németország és Ausztria mögött, de Angliához és Oroszországhoz viszonylag közel teljesített.

4. ábra

AZ ORSZÁGONKÉNT ELYNYERT ÉRMEK SZÁMA

Forrás: Sammlungen und Ausstellungen, Wiener Weltausstellung. Zeitschrift für bildende Kunst, Nr. 52.1873. okt. 10. 837.

A magyar csoport érmeit Munkácsy Mihály, Lotz Károly, Than Mór, Székely Bertalan, Horowitz Lajos, Ligeti Antal, Madarász Győző, Pálik Albert, Paál Laszló, Zichy Mihály, Kéleti Gusztáv, Mészöly Géza, Weber Ferenc és Greguss János kapta.⁷⁶

A bécsi világkiállítás keretében hét kategóriában lehetett érmet kapni:⁷⁷ „Die Kunstmedaille”, művészetért járó érem, a „Fortschritt medaille”, azaz az „előrehaladásért járó érem”, amelyet azok a kiállítók kaphattak, akik valamely korábbi világkiállításon részt vettek és azóta jelentős fejlődést mutattak.⁷⁸ Azok a kiállítók, akik munkájukkal első ízben vet-

⁷⁵ Die Arbeiten der Jury. Wiener Weltausstellungs-Zeitung, Jg. 3. Nr. 196. 1873. júl. 6.

⁷⁶ Städtische Pressburger Zeitung, 192. szám, 1873. augusztus 22., Weltausstellung 1873, An Ungarn verliehene Medaillen und Anerkennungsdiplome. Verzeichnis der Aussteller. Ehrenpreise.; Kötüntetések a magyar mező-gazdaság, ipar, művészet és tudomány az 1873-iki bécsi világkiállításon. Budapest, 1874.73.

⁷⁷ Weltausstellung 1873 in Wien. Offizielle Programme und Publicationen. Nr.76.XXI. S. 4.:1. das Ehrendiplom der Weltausstellung in Wien, A bécsi világkiállítás díszoklevele; 2. die Fortschrittsmedaille, Haladásért járó érem; 3. die Verdienstmedaille, Érdemérem; 4. Kunstmedaille, Művészetért járó érem; 5. die Medaille für guten Geschmack, Jó ízlésért járó érem; 6. die Medaille für Mitarbeiter, Munkatársak számára járó érem; 7. das Anerkennungs-Diplom., Elismerő oklevél.

⁷⁸ Concours für die Anfertigung der Preismedaillen. (Verzeichnis der Mitglieder der Jury zur Beurteilung der Modelle.) 1-2. Weltausstellung 1873 in Wien. Offizielle Programme und Publicationen, Nr. 11. „A világkiállítási érmeik előírásai a következők voltak: mind az öt érmen a császár port-

tek részt világiállításon, a jó ízlés kategóriájában nevezhettek „*Medaille für guten Geschmack*”. Az aranyérmek elkészítésére pályázatot írtak ki 1872 márciusában, amelyre nemcsak belföldi, hanem külföldi művészek is pályázhattak. Minden érmet bronzból készítették, méretük is megegyezett.⁷⁹ A pályázatra a Bécsi Világiállítási Lexikon adatai alapján sokan pályáztak.⁸⁰ A zsűri tetszését végül Josef Tautenhain pályázata nyerte el a képzőművészeti érmet megtervezésére, Rudolf Weyr pedig a Jó ízlésért, végül Karl Schwenzer pedig a „*Für Fortschritt und für Mitarbeiter*”, azaz a „haladásért és a közreműködésért” érmet tervezhette meg.⁸¹

Megemlítendő továbbá, hogy a magyarok a 27 nemzetközi zsűri 27 főcsoportjában összesen két elnökkel,⁸² két alelnökkel és hatvankét zsűritaggal⁸³ segítették a bécsi világiállítás szakmai munkáját.

Munkácsy Mihály művészetének elismerése a Ferenc József Rend tükrében

Munkácsy Mihály kiállított műveivel nemcsak a világiállítás közönségének figyelmét, hanem a császári udvar kitüntetett kegyét is elnyerte. Világiállítási érmmel jutalmazott munkája mellett az uralkodó további elismerésül a Ferenc József Rend lovagkeresztjét⁸⁴ adományozta a fiatal festőnek. A magyar király személye körüli miniszter által a Ferenc József Rendre javasolt magyar kiállítókat a következőképpen ajánlotta az uralkodó figyelmébe: „... az érintettek önzetlen patriotizmust mutattak, amennyiben a kedvezőtlen pénzügyi és kereskedelmi viszonyok között nem a pénzügyi hasznot nézték, hanem egyedül az ország érdekeit tartották szem előtt.” A miniszter a kitüntetésjavaslatok összeállításakor nemcsak a kiállításon elért érdemeket, hanem az érintettek társadalmi státuszát is figyelembe vette, s azokat az egyéneket, akik a kereskedelem, ipar és mezőgazdaság területén elért jelentős szolgálataik folytán már korábban is kitüntetésre érdemesnek találtattak. Munkácsy Mihá-

rójának kellett szerepelnie a következő bevesséssel: »I. Ferenc József Osztrák Császár, Cseh Király, Apostoli Magyar Király.«. „Az érmet hátlapját a nyertes pályamű díszítette, bár ezen fel kellett tüntetni a kategóriát, amelyben a sikert elérte. Az érmet peremén a művészeti kategóriában a következő feliratnak kellett állnia.” Kitüntetések, a magyar mezőgazdaság, ipar, művészet s tudomány az 1873-iki bécsi világiállításon. Budapest, 1874. 73.

⁷⁹ Concurs für die Anfertigung der Preismedaillen. (Verzeichnis der Mitglieder der Jury zur Beurteilung der Modelle.) 2. Weltausstellung 1873 in Wien. Offizielle Programme und Publicationen Nr. 11.

⁸⁰ Concours für die Anfertigung der Preismedaillen. (Verzeichnis der Mitglieder der Jury zur Beurteilung der Modelle.) 1. Weltausstellung 1873 in Wien. Offizielle Programme und Publicationen Nr. 46.: „A világiállítási érmek pályázói egy tizenkét tagú zsűri előtt mérettettek meg, akikből részarányosan hárman a világiállítási bizottságból, hárman a Császári és Királyi Képzőművészeti Akadémiáról, továbbá hárman a Császári és Királyi Művészeti és Ipari Múzeumból illetve hárman a Képzőművészeti Egyletből delegáltak.”

⁸¹ Josef Tautenhain (1837–1911) osztrák szobrász és éremkészítő; Rudolf Weyr (1847–1914) osztrák szobrász; Karl Schwenzer (1843–1904) Württembergi király udvari éremkészítő.

⁸² Gróf Zichy Henrik (1812–1892) a Sopron Megyei Mezőgazdasági Egyesület elnöke a nemzetközi zsűri 4. csoportjának (ipari élelmiszeri és élvezeti cikkek) elnöke; báró Orczy Béla (1822–1917), a császári és királyi külügyminisztérium osztályfőnöke a nemzetközi zsűri 20. csoportjának (parasztház belső berendezései) elnöke volt. Die ungarischen Jury – Mitglieder der Wiener Weltausstellung, Städtische Pressburger Zeitung, Nr. 143. 1873. jún. 24. Die ungarischen Jury – Mitglieder der Wiener Weltausstellung,.

⁸³ Die ungarischen Jury- Mitglieder der Wiener Weltausstellung. Städtische Pressburger Zeitung, Nr. 143. 1873. jún. 24.

⁸⁴ Képes Kiállítási Lapok, új folyam, 1873. dec. 21. 135.

lyon kívül a huszonötös csoport köréből Lotz Károlynak és Telepy Károlynak,⁸⁵ a Magyar Művészeti Egylet Titkárának is kitüntetést adományoztak. Ennek köszönhetően Munkácsy az Osztrák Császári Ferenc József Rend lovagja lett.⁸⁶ Munkácsynak a magyar nemességre való későbbi felterjesztését Ő Felsége személye körüli magyar királyi miniszter, báró Orczy Béla az alábbi mondattal ajánlotta az udvar figyelmébe: „Munkácsy Mihály, európai jelentőségű festő”.⁸⁷

⁸⁵ HHStA Archiv Franz-Joseph-Ordens. Kt. 23. 1873:641. 1873. dec. 10., Revers von Michael Munkácsy. Párizs, 1874. febr. 21.

⁸⁶ Báró Orczy Béla Ő Felsége személye körüli magyar királyi miniszter előterjesztése, 1873. dec. 6. HHStA Kabinettskanzlei – Vorträge, Franz-Josephs- Orden. 1873: 4479.

⁸⁷ Magyar Országos Levéltár K. 21. 1880–9751.

Dessewffy Gyula Mór börtönélményei az Újépületben, 1851

Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc leverés után többen is megörökítették a börtönélet mindennapjait. Így többek között Vay Miklós báró, Földy János, Mezőssy László, Lóvei Klára, Barsi József. Ezeknek a naplóknek a segítségével bepillantást nyerhetünk a korabeli börtönviszonyokba, megismerhetjük a rabok mindennapjait. Dessewffy Gyula Mór naplójának itt közlésre kerülő fejezetében a pesti Újépületben eltöltött két hónap emlékeit foglalja össze.

Dessewffy Gyula Mór (1821–1868) a család tarcai ágából származik, apja Dessewffy János (1791–1847) lubotini (Sáros megye) birtokos. Dessewffy Gyula Mór a kassai királyi akadémia jogi tanfolyamát 1840-ben fejezte be, majd ezután Széll Imre nádori ítélőmesterhez került, itt töltötte jogi gyakornoki idejét mint a királyi tábla jegyzője. Az ügyvédi vizsgát 1842. június 22-én tette le. Még ebben az évben letette a váltóügyvédi vizsgákat, és ezután Eperjesen lett váltóügyvéd. Sáros vármegye tiszteletbeli aljegyzője és tiszteletbeli alügyésze volt. Az 1843. május 4-i országgyűlési követválasztó közgyűlésen a vármegye országgyűlési írnokává választották, és a távollévő Dessewffy István gróf követeként is jelen lehetett Pozsonyban, tagja volt az országgyűlési ifjúság olvasóegyletének.¹

A szabadságharc alatt hadbíró hadnagy volt a 36. honvédszászlóaljnál Eszéken. A vár feladása után ismét szolgálatra jelentkezett. 1849. március 12-től hadbíró főhadnagy az 1. hadtestnél, majd a tiszafüredi helyőrségnél. Június 1-jén áthelyezték a 39. gyalogezred 2. zászlóaljához Péterváradra. A vár feladása után hazatért, ügyvéd és földbirtokos volt Lubotinban. 1867-ben Sáros megye főszolgabírójává választották. Tagja volt a megyei honvédegyeletnek.²

Hadbíróági ítélete 1851. október 1-jei dátummal kelt Pesten. Egy névtelen feljelentés szerint 1851 júniusában a Roskovány (Sáros megye) közelében lévő országúton köemlékművet állíttatott fel engedély nélkül az 1849. június 20-i, az orosz segédcsapatokkal vívott csatában³ elesett honvédek emlékére.⁴ Berzeviczy Albert szerint az emlékmű Sáros megyében Héthárs és Vörösalma községek között Bánó József földjén került felállításra, s valóban Dessewffy és néhány lelkes úrinő kezdeményezése volt az első honvédemlék felállítása Magyarországon. Az emlékmű az országút és egy patak kereszteződésénél állt egészen a 19. század végéig. Ekkor a felső-tárcai járás közössége az emlékoszlopot egy dombra, csinos talpazatra helyeztette, és ünnepélyesen újra felavatták.⁵ Ügyét 1851. augusztus 24-én jelentette a pesti hadbírósnak a III. hadsereg-parancsnokság rendőri osztálya, miután a hiva-

¹ Dessewffy Gyula Mór naplójegyzetei az 1844. évi Komárom megyei tisztújításról Közzétette Mázi Béla. Levéltári Szemle, 38. évf. (1988) 4. sz. 59.

² Bona Gábor: *Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban*. Budapest, 1998. 1. köt. 309.

³ Az 1849. június 20-i héthársi összecsapásban elesetteknek állított ezzel emléket.

⁴ Hadtörténelmi levéltár, Abszolutizmus kori iratok, pesti hadbírósnak iratai 1851-8/98.

⁵ Berzeviczy Albert: *Az abszolutizmus kora Magyarországon 1849–1865*. 1. köt. Budapest, 1922. 200–201.

talos följelentést ellene a tarcai járás (Sáros megye) főszolgabírája tette 1851. július 6-án. Az ítéletet október 2-án hirdették ki, bűnösnek találták Haynau tábornagy 1849. július 1-jén és 19-én kihirdetett rendeletei⁶ alapján a közrendet megzavaró demonstrációban. Dessewffy az ítélethirdetés napján meg is kezdte kéthónapos büntetését a hírhedt pesti Újépületben.⁷

Dessewffy az 1840-es években rendszeresen vezetett naplójegyzeteket, de fiktív levélformában is megörökítette emlékeit. Fogsága egész ideje alatt részletesen dokumentálta rabtársai nevét, büntetésük idejét, és hogy hová szállították őket tovább az Újépületből. Felsorolásából kiderül, hogy a vele egy időben vizsgálati ott levők közül sokakat az ítélethirdetés után átszállítottak más börtönökbe, hogy ott töltsék le végleges büntetésüket. Őket többnyire a szabadságharc alatti tevékenységükért állították hadbírószám elé. A felsorolásban szerepelnek azonban olyanok is, akik Dessewffyhez hasonlóan csak pár hónapos börtönbüntetést kaptak. Ők valamilyen kisebb vétséget követtek el, mint például a március 15-i jeles nap megünneplését, lázító beszédet tartottak, szervezkedés gyanúja merült fel velük szemben. Dessewffy naplójában igen részletesen tárja elénk a börtönélet mindennapjait, a megtorlás áldozatainak életkörülményeit.

A szöveget betűhíven, a régies szavak és kifejezések, a központozás és helyesírás változatlanul hagyásával közöljük. A szövegben előforduló személyneveket is változatlan formában közöljük.⁸

Újépületi korszak

October 2^{án} a hadbíró elébe ismét meghivatván, nagyon megvalék lepetve, midőn a helyett hogy – mint gondolám – a vallatás folytatott, vagy rendes hadi törvényszék tartatott volna felettem (mely utólsót annál inkább hihetém, mert a hadbíró esetemre egy Haynau féle rendeletet emlegetett⁹, melyben *Strang*¹⁰ volt szó, 's így illy esetnek fölmentése is rendes hadi törvényszéket igénylendett) – a bíróság már kész ítélettel várt, mely minthogy csak summarie¹¹ hozatott: minden kérdezősködés nélkül előttem azonnal kihirdettetett. Az ítélet 2 hónapi Proffosen arrestre¹² szólt, és személyem a jelen levő Profosnak¹³ azonnal bíróilag resignáltatott¹⁴.. Ezen profos (Rajko) azelőtt a donmigueleknék¹⁵ szolgált, de átment

⁶ Haynau 1849. július 1-jén győri főhadiszállásáról bocsátotta ki proklamációját, amelyben felsorolja mindazokat a tényeket és cselekedeteket, amelyek alapján haditörvényszéki eljárást fognak indítani. Egyidejűleg utasítást adott ki a magyarországi és az erdélyi haditörvényszékek számára, melyben a forradalomban kompromittált tisztek és hivatalnokok részére előírt igazoló eljárást szabályozta, és meghatározta a lehetséges büntetések formáit is: kivégzés, börtön, fegyház, sáncmunka, pénzbírság, és a deportálás is szóba került. Július 19-én Pesten kiáltványában Haynau szemrehányást tett Buda és Pest német lakosságának, amiért azok részt vettek a szabadságharc eseményeiben. Megfenyegette azokat, akik ellenállást mernek tanúsítani. A kiáltványt közli Katona Tamás (szerk.): *Az aradi vértanúk*. 4. kiadás. Budapest, é. n., 285–287.

⁷ Hadtörténelmi Levéltár, Abszolutizmus kori iratok, pesti hadbírószám iratai 1851-8/98.

⁸ Dessewffy Gyula Mór naplója. 2. köt. ff. 88–96. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár Quart. Hung. 4315.

⁹ Dessewffy valószínűleg Haynau 1849. július 1-jén kibocsátott kiáltványára utal.

¹⁰ Strang – ném. kötél, azaz kötél általi halálbüntetés

¹¹ summarie – fr. összegezve, röviden összefoglalva

¹² Arrest – ném. fogság

¹³ Profos – ném. börtönőr, foglár

¹⁴ resignáltatott – jóváhagyatott

¹⁵ a portugál infánsról elnevezett 39. (Dom Miguel) sorgyalogezredben

az ellenséghez; könnyen lehetett volna ez én profosom mint hadbíróé[!]; 's most szinte¹⁶ az én profosom ugyan, de ő rendelkezik felettem. Haza már nem is bocsájtattam, csak Iglódy exhonvéd segítségével jutottam az Angolkirálynénál¹⁷ lévő félig meddig ez esetre kész packtárczámhoz, melyből azonban minden írószert a profos gondosan ki vett, mert itt írni csak a hadbíró engedelmével jelentetés után szabad és csak a profos szobájában.

A' Pavillon N^{ro}. V 2^{ik} emeletébe 41^{ik} számú szobába szállásoltatám. Konyhából nyíló nagy szoba volt ez, két ablakai felső nyílásukig befalazták, s azon felül rostély, – antique falak itt ott korommal, irónnali felirások, nevek, caricaturák, a rabok unalmának eredménye, – különösen egy ablaknál egy nagy Vettermörder¹⁸-es, Zopfös, stecher¹⁹ német, monopolbeli szivarral szájában, fején egy nagy czilinder – kalap, mellyen ajtó, rostélyos ablak-ajtó és kémény rajzolva lévén házat képezett, 's mi e kalapot Neugebaunak²⁰ neveztük. A' falak mellett széltében és hosszában nyolcz ágy volt (inkább az ugynevezett prits) szalma zsákkal, ponyvaforma szakadhatlan szenyés, bolhapikkelyes lepedővel és felvarratlan zsiros paplannal, azonban majd minden laktársomnak volt saját fejpárnája. A káplár kinek a profos általadott volt egy ágyra mutatott, mint leendő hálószobámra, a vas kemence mellett volt ez, helye majdnem a szoba praesidiumát²¹ tevé, és egyedüli vas ágy volt ez a' szobában. Mondják hogy Csányi²² helye lett volna ez, mi előttem igen becsessé tevé. A szoba kaszárnyához hasonlított leginkább, közepén egy fenyő asztal, rendetlenség, és piszok tevék a szoba többi characteristicáját. – Nézzük most laktársimat! Nem szándékom őket characterisálni, de azon örültem hogy a társaság sem nem hautvolé²³ – sem nem a legalsó osztályból való, hanem ugynevezett középrendű. Név szerint: Bérczy (másként Belkovics) János²⁴, volt honvéd kapitány 's szabadkai vészbíró (még ítélet nélkül). – Dienes Lajos²⁵ volt erdélyi élelmezési 's felszerelő biztos, ki forradalmi hivatalát most is folytatja miután most itt is élelmezési biztos, a menyiben Menage director²⁶, dapiferorum magister²⁷, szóval befi-

¹⁶ szinte – szintén

¹⁷ az Angolkirálynő szállodában Pesten

¹⁸ Vettermörder – ném. ebben az összefüggésben ez a keményített állógallér elnevezése

¹⁹ stecher – ném. szemcsíptető, félszemüveg

²⁰ Neugebau – ném. Újépület

²¹ praesidium – lat. elnökség

²² Csányi László (1790–1849): 1823-tól aktívan részt vett Zala megye politikai életében. 1847-től bekapcsolódott az ellenzék országos szervezésébe, belépett a pesti Ellenzéki Körbe. 1848. március 17-én beválasztották a Közbátorsági Bizottmányba. 1848. december 31-én Kossuth kinevezte Pest-Buda, majd Erdély tejhatalmú kormánybiztosává. 1849. május 1-jén nevezte ki Kossuth a Közmunka- és Közlekedésügyi Minisztérium élére. 1849. augusztus 13-án Világosnál került fogságba. Felségárulás vádjával halálra ítélték. Az ítéletet 1849. október 10-én végrehajtották.

²³ Hautvolé – fr. felső tízezer

²⁴ Belkovics János (1808–1867): Jogot végez, majd 1829-től ügyvéd, 1837-től jegyző Oravicán. 1849 februárjában a Délvidék kiűritésekor Szabadkára menekül. Márciustól százados a Bács megyei honvédsereg 3. zászlóaljánál. Április közepétől ülnök a szabadkai rögtönítelő törvényszéknél. A szabadságharc után kötél általi halálra, majd négy év várfogságra ítélik. Büntetését Josephstadtban tölti le. Szabadulása után ügyvédként dolgozik.

²⁵ Dienes Lajos (1816–1874): 1834–1839 között önkéntesként szolgált az 1. huszárezredben, majd tanárként dolgozott a pesti Vakok Intézetében. 1848-ban önkéntesként részt vesz a délvidéki harcokban. 1849-től már honvéd hadnagy. A szabadságharc után hosszabb vizsgálati fogságot szenved. Később újságíró lesz. A kiegyezés után minisztériumi, majd nyomdai hivatalnok a fővárosban.

²⁶ Menage direktor – fr. gazdasági igazgató

²⁷ Dapiferorum magister – lat. asztalnokok mestere

zet 's ad ebédet 10 pfrtért naponként levest hust és Zuspeist²⁸. Magassy Józsi²⁹ komáromi capitulant³⁰, gyönyörűn hímezvén Kosuth arcképének kivarrásaért van itt 2 hónapi vasban. – Bukovics³¹ pesti orvos, Nikl³² kőműves, Vartulat³³ budai lakatos, és Obel Márton³⁴ erdész (az általánosan nevezett Jäger³⁵). Ezek utóbbi laktársaim, mind apróbb vétségek miatt voltak itt, 's kik később hamarabb ujjabbakkal cseréltettek ki: így Nikl még Oct. 4^{én} szabadult ki, 's helyébe jött Némethy Imre³⁶, nevelő, socialista, ki néhányunknak francia mestere lön. Rövid ideig laktársaim voltak még következők: Segesváry³⁷ – dabasi bíró –, Tóth, baromkovács, – továbbá Schmiedt János³⁸ szihalmi kántor, Dienesnek rendes ugynevezett Stichblattja³⁹, kit közönségesen csak Kántor vagy Kántrixnak hívtunk. Az October 30^{án} érkezett régi barátom Tatay Pál⁴⁰ néhány napig szinte laktársom lön, valamint Novb.

²⁸ Zuspeis – ném. köret, körítés

²⁹ Magassy József (1824–1864): őrmester az 1. honvédszászlóaljnál, majd 1849 júliusától hadnagy a komáromi katonai szállítóknál. A komáromi várórség főhadnagyaként tette le a fegyvert. Kossuth arcképének kihímzése és terjesztése miatt ítélték el 1851. szeptember 4-én két hónapi börtönbüntetésre vasban. A kiegyezés után aranyhímző Pesten.

³⁰ kapitulant – kapituláns, a komáromi vár védőivel együtt tette le a fegyvert 1849. szeptember 27-én.

³¹ Bukovits János: 1851. augusztus 25–26-án éjjel ittas állapotban egy kocsmában a magyar forradalmi „agitátorokat” éltette, és szidalmazta a kormányt. Ezek miatt az izgató kijelentések miatt vádat emeltek ellene. 1851. szeptember 2-án hirdették ki ügyében az ítéletet, mely hatheti várfogságra szól vasban.

³² Nickl István: Előszálláson (Fejér megye) született, 1851-ben harmincnégy éves, kőművesmester. A vád ellene a magyar forradalomban való részvétel, 1851 szeptemberében tartóztatták le. 1848–1849-ben több köztörvényes büntetést követett el, emellett lázító beszédeket mondott, és a honvédsereg számára toborzott. Ujvári Ignác dunaföldvári lakost az aradi vérbíróság elé kísérte. A vádak közül csak a toborzást ismerte el. Végül csak a köztörvényes bűnökért folytatták le vele szemben az eljárást.

³³ Joseph Wartulat: Budai lakatos. A vád ellene csendőrséggel szembeni ellenállás volt. Háromhavi fegyházza ítélték vasban.

³⁴ Obel Márton: 1851-ben huszonnyolc éves, Zitzendorfban (Ausztria) született. A vád ellene fegyverrejtegetés. 1851. szeptember 8-án éjjel egy gyutacos puskát szerzett magának illegális úton. Azt hitte, jogosult a fegyvertartásra mint volt alerdész. Az ítéletét 1851. szeptember 12-én hozták meg, ez háromhavi várfogságra szól vasban.

³⁵ Jäger – ném. vadász

³⁶ Némethy Imre: 1852-ben huszonhét éves, szegedi születésű magánnevelő, 1848-ban került kapcsolatba Simonyi Antallal (lásd a 83. sz. jegyzetet), s ezt követően socialista művek fordításában és terjesztésében vett részt.

³⁷ Segesváry István: Alsódabasi birtokos, a cs. kir. statárius bíróság ülnöke. A vád ellene csendőrséggel szembeni engedetlenség volt. 1851. október 17-én hozták meg az ítéletet, mely szerint az október 10-e óta eltöltött vizsgálati fogság volt a büntetése.

³⁸ Johann Schmidt: 1851-ben huszonhét éves, katolikus segédlelkész Irsa községben, később táborigazgató a 95. honvéd zászlóaljnál. 1849 júliusáig nem vett részt a harcokban, akkor Perczel Mór felszólította, hogy táborigazgatóként működjön közre. Görgey csapatával együtt esett fogságba. A feljegyzés szerint a vizsgálat végével szabadon bocsátották, elmarasztaló ítélet nem született ellene.

³⁹ Stichblatt – ném. céltábla

⁴⁰ Tatay Pál: Hidekkúton (Tolna megye) született, 1851-ben harmincegy éves, ügyvéd. 1849. május elejétől kezdve a Pesten felállított rögtönítélő bíróságnál jegyző és civil ülnök 1849. június végéig. 1851. november 8-án kötél általi halálra és vagyonelkobzásra ítélték. 1852. április 10-én büntetését uralkodói kegyelemből a vizsgálati fogság beszámításával négyévi várfogságra enyhítették, a vagyonelkobzást fenntartották.

26^{ától} Oroszhegyi Szabó Józsa⁴¹ (kit a 36 közt szinte felakasztottak névleg⁴²) és pár napal később egy óbudai lakatos is.

Szobánkból nyílt ajtó egy másikba, itt Wimpeller Sándor⁴³ lakott egyedül, – gallicziai, azelőtt császári hadnagy, később a magyaroknál szolgált. Evvel jobban ismerkedvén meg töbnyire szobájában voltam, hol vele 's Nikolássy Sándor⁴⁴ olasszal Némethy Imrétől francziául tanultam, sachoztam⁴⁵, vagy néha theáztunk stb. E' külön szobában nem háborgatván a sokaság által – kedvencz szobám volt, falain a lengyel egy pár tájképet stb kirajzolta; különösen egy tömlöcz ablakból Krisztusnak imádkozó képe nézett ki, – mintha ő is fogolytársunk volna –, az bizonyos hogy szabadelvű lévén ha élt volna szinte rebellis leendett. – Sajnáltam a fal képeket midőn November elején a szobák kimeszeltettek, és még inkább sajnállám hogy az általános meszelés után e szomszéd szobát nem kapta többé vissza Wimpeller, hanem Némethyvel a 46^{ik} számba szállásoltatott. Ezután e szoba lön franczia iskolánk és cassinónk, falait újra és igen csinosan kezdik rajzolni új lakóik. Szomszédyszobánkba a meszelés után egy Rak nevű austriai kapitány (számvevő) szállásoltatván bár igen jószívű német volt is ez: de a szoba előbbi popularitását a legalább ex offo⁴⁶ sárgafekete⁴⁷ tisztnél visszanyerni nem tudá.

A' többi, feltünőbb vagy ismerősebb fogolytársaim névsora következő:

Okruczy Aurel⁴⁸ – egyedüli sárosi ismerősöm, még ítélet nélkül, – ki eddig csak egyedül képviselte Sáros megyét a Neugebeuban.

⁴¹ Oroszhegyi Szabó Józsa (1822–1870): író, az Életképek és a Pesti Divatlap munkatársa. A forradalom kezdetétől a kultuszminisztérium hivatalnok, majd szabadcsapatot vezetett őrnagyi rangban. Távollétében 1850 szeptemberében elítélték, majd ez év novemberében vették őrizetbe Erdélyben, Bálványosváralján. 1851. december 4-én kötél általi halálra ítélik, 1852. április 10-én uralkodói kegyelem folytán az ítéletet tízévi várfogságra változtatják a vizsgálati fogságban eltöltött idő beszámításával. Büntetését Josefstadtban töltötte le. 1857-ben orvosi diplomát szerez, majd orvosként dolgozik Havasalföldön és Törökországban. 1868-ban tér haza.

⁴² 1851. szeptember 21-én az Újépület melletti fapiacra harminchat, távollétében halálra ítélt emigráns nevét bitófára szegezték. Közéjük tartozott Almásy Pál, a képviselőház alelnöke, Andrássy Gyula gróf, Batthyány Kázmér gróf, a Szemere-kormány külügyminisztere, Kossuth Lajos, Mészáros Lázár hadügyminiszter.

⁴³ Wimpeller Sándor (1827–?): Lengyel születésű, 1849 márciusától alhadnagy a 12. gyalogezrednél Galiciában. 1849 júniusában megszökött innét, és beállt Magyarországon a lengyel légióba. Ugyanitt a nyári hadjárat során főhadnagy, majd százados lett. A fegyverletétel után török földre menekült. 1851 márciusában illegálisan visszatér, Pancsován elfogták, és a pesti hadbírószágon egy év vizsgálati fogság után tíz év várfogságra ítélik. 1857. június 26-án megszökik a josefstadti várbörtönből, és Poroszországba menekül.

⁴⁴ Nikolássy Alexander: Alhadnagy. A kihallgatási jegyzőkönyv szerint Törökországból tért vissza, mivel az ottani osztrák konzul, Hauslab generális büntetlenséget ígért a hazatérteknek. Az 1851. december 1-jén kelt ítéleti javaslat bűnösnek találta hűtlenségben, katonai rangjától való megfosztás, kötél általi halál, vagyonelkobzás szerepelt a javaslatban.

⁴⁵ sach – ném. sakk

⁴⁶ a Rak nevű kapitány Joseph Rack; ex offo – lat. hivatali minőségében

⁴⁷ sárga-fekete – a császárhűek gúnyneve, a Habsburg császári lobogó színeit alapul véve

⁴⁸ Okrutzky Aurél (1824–1902): ügyvéd, 1848. november–decemberben titkár Irányi Dániel felsőmagyarországi kormánybiztos mellett, majd honvéd főhadnagy, 1849 áprilisától a kecskeméti egyes rögtönítélő törvényszék, majd a pesti vésztörvényszék katonai ülnöke. 1849. június végén a forradalmi állami vésztörvényszék jegyzője. 1851. október 15-én hozzák meg ellene az ítéletet: kötél általi halál és teljes vagyonelkobzás. 1852-ben április 10-én uralkodói kegyelem folytán négy év várfogságra változtatják az ítéletet a vizsgálati fogság beszámításával. Josefstadtban raboskodik. Később Abafi néven közjegyző Szegeden.

Bónis Samu⁴⁹, Oct. 7^{én} 10 évi várfogságra ítéltetett.
 Geszner Elek⁵⁰ előbbinek laktársa, volt honvéd, még ítélet nélkül.
 Josipovics Antal turopolyai gróf⁵¹, 10 évre – és
 Csiky⁵² hevesi korm.biztos 6 évre vitettek el Novb 7^{én} Kupfsteinba.
 Besze János⁵³ (esztergomi) 10 évre vitetett Theresienstadtba Nov. 12^{én}.
 Murgu⁵⁴ szinte Oct 7^{én} ítéltetett el 4 évre.
 Luzsínszky Pál 10 évre.⁵⁵
 Osztrovszky Géza⁵⁶ 6 évre (szegedi)

- ⁴⁹ Bónis Sámuel (1810–1879): ügyvéd, 1839–1840-tól kezdve a reformországgyűléseken Szabolcs megye követeként vett részt. Az első népképviselési országgyűlésen a Szabolcs megyei tiszalöki választókerületet képviselte. Deák Ferenc minisztériumában az úrbéri és büntető osztály osztályfőnökségével bízta meg. 1848 decemberében a koronát Debrecenbe menekítette. 1849-ben Vukovics Sebő igazságügy-miniszter mellett államtitkár, a hadseregben kormánybiztos volt. Görgeyvel vonult Világosra. A bukás után tíz hónapig bujdosott, majd elfogták, 1851. május 28-án kötél általi halálra ítélték, de 1851. szeptember 13-án uralkodói kegyelem folytán ítéletét tízévi várfogságra enyhítették. 1856-ban kegyelemmel szabadult.
- ⁵⁰ Geszner Tamás Elek (1818–1891): Jogot végzett, ügyvéd, Pest város aljegyzője. 1848 novemberétől részt vett a bácskai harcokban. 1849 márciusától főhadnagy az 1. honvéd vadászrezredben, júliusban százados a Marosvásárhelyen alakuló, majd az aradi tartalékhadtesthez beosztott 3. vadászrezrednél. 1849 őszétől ismét jegyző Pesten. 1850 nyarán letartóztatják, mert a szabadságharcban egy ideig vésztörvényszéki ülnök volt. Több év várfogságra ítélik, büntetését Josefstadtban tölti le.
- ⁵¹ Jozipovich Antal gr. (1806–1874): turmezei gróf, 1839-től ennek a kerületnek a képviselője a pozsonyi országgyűlésen. 1848-ban kinevezték Zágráb megyei főispánná. A szabadságharc alatt Debrecenben a kegyelmezési legfőbb törvényszék bírója. A világsi fegyverletétel után egy ideig bujdosott, majd elfogása után az Újépületbe került, itt 1851. október 7-én felségsértésért halálra és javának elkobzására ítélték, azonban az ítéletet tízévi várfogságra változtatták. Rabságát Kupfsteinben töltötte, 1857-ben általános kegyelemmel szabadult.
- ⁵² Csiky Sándor (1805–1892): Ügyvéd, liberális politikus Egerben. 1848 nyarán a helyi nemzetőrség századosává és országgyűlési képviselővé választják. 1849 januárjában és júliusában az egri népfelkelők szervezője és egyik parancsnoka, részt vesz a császári, illetve cári csapatok elleni harcokban. A szabadságharc végén emigrál, de 1850 nyarán hazatér. 1851. szeptember 13-án kötél általi halálra ítélik, majd uralkodói kegyelem folytán hat év várfogságra módosítják büntetését. 1854-ben kegyelmet kap. 1860-ban Eger polgármesterévé, 1861-ben országgyűlési képviselővé választják. A provizórium bevezetésekor lemond. 1867-ben ismét országgyűlési képviselő, a Függetlenségi Párt tagja, nem szavazza meg a kiegyezési törvénycikket.
- ⁵³ Besze János (1811–1892): liberális politikus, ügyvéd. 1848–1849-ben Esztergom képviselője, nemzetőr őrnagy Komáromban, népfelkelést szervez. 1849 júliusában Fejér vármegye kormánybiztosa. Világos után bujdosik, majd elfogják. 1850. december 23-án kötél általi halálra és vagyonelkobzásra ítélik, 1851. szeptember 13-án kegyelemből tíz év várfogságra ítélik, amiből hét évet töltött le. 1861-ben Esztergom képviselője.
- ⁵⁴ Murgu Euthim (1806–1870): bölcséleti doktor, ügyvéd, országgyűlési képviselő, 1848. március 15-én szabadult börtönéből. Büntetését azért kapta, mert a románoknak a szerb görög-keleti püspökség fenntartása alól történő kivonása mellett agított. Szabadulása után Krassó vármegye képviselője lett. 1848. június 27-én a kormány beleegyezésével Lugoson román népgyűlést hívott össze. Itt kimondták, hogy készek támogatni a magyar kormányt, amennyiben román vezetőket kapnak, és belügyeik rendezésében a román nyelvet használhatják. 1850. július 6-án hirdették ki az ítéletét: teljes vagyonelkobzás és kötél általi halál. 1851. szeptember 13-án uralkodói kegyelem folytán ezt négyévi várfogságra változtatták. Szabadulása után visszavonultan élt.
- ⁵⁵ Luzsénszky Pál báró (1792–1869): földbirtokos, 1848-ban kassai radikális képviselő, élelmezési kormánybiztos Perczel Mór seregében. 1850. szeptember 30-án kötél általi halálra és teljes vagyonelkobzásra ítélik, majd 1851. szeptember 13-án uralkodói kegyelem folytán tíz év várfogságra. Theresienstadtban raboskodik, 1856-ban szabadul.

Pajor⁵⁷ hadbíró 's vészbíró 4 évre
 Ragályi Miksa⁵⁸ (gömöri) 4 évre
 Sillye Gábor (hajdusági) 10 évre⁵⁹
 Bozók⁶⁰ (aradi korm. biztos) 10 évre
 Bernáth⁶¹ (ungi) 4 évre
 Hodossy⁶² (bihari) 2 évre
 Haczell⁶³ (abauj megyei) 6 évre
 Jakovics Józsi⁶⁴ (sárosi kormbiztos) 6 évre

-
- ⁵⁶ Osztróvszky József (1818–1899): szegedi ügyvéd, királyi biztos, 1850. szeptember 30-án felségserzésért vagyonek kobzásra és kötél általi halálra ítélték. Az ítéletét kegyelemből hatévi várfogságra változtatták. 1852. október 2-i dátummal az ítéletet az uralkodó négy évre mérsékelte. Dessewffy naplójában helytelenül szerepel a keresztneve.
- ⁵⁷ Pajor István (1798–?): 1822-től ügyvéd, a forradalom kitérőesekor az Apponyi család magántitkára. 1848 októberében hadbíró hadnagy a 9., 10. és 38. honvédszázalójánál. 1849. január 24-től hadbíró százados a 10. honvédszázalójában. Február 20-tól köztisztviselő a nagyváradai rögtönítélő vegyes törvényszéknél. A világosi fegyverletételénél esik fogságba. Négy év várfogságra ítélik, amit Josefstadtban tölt le. 1857-től ügyvéd Kolozsváron, majd Makón. Később közjegyző Nagykátán, főbíró Csongrádon, majd ismét ügyvéd.
- ⁵⁸ Ragályi Miksa (1811–1894): 1843–1844-ben az országgyűlés gömöri követe. 1848 júniusában nemzetőrkapitány, decemberben tornai kormánybiztos. 1849 márciusában Szemere megbízásából Torna vármegye kormánybiztosává lett, majd májustól tornai főispán. 1851. október 10-én halálra ítélték, de ítéletét négy év várfogságra változtatták, amit Josefstadtban töltött le. 1861-ben az országgyűlés putnoki követe, a gömöri református egyházmegye gondnoka.
- ⁵⁹ Sillye Gábor (1817–1894): ügyvéd, politikus. 1848-ban képviselő. A szabadságharc alatt a hajdúböszörményi nemzetőrség századosa. Megszervezi a Bocskai-huszárezredet. A bukás után halálra, majd tíz év várfogságra ítélik. Hét évet raboskodik Josefstadtban, kiszabadulását követően a Gazdasági Lapok szerkesztője. 1861-től a hajdúk főkapitánya, majd Debrecen főispánja.
- ⁶⁰ Boczkó Dániel (1789–1870): ügyvéd, politikus. Politikai pályafutását 1825-ben kezdte, 1848-ban országgyűlési képviselő volt. Az OHB 1848. október 11-én Békés, Csanád, Csongrád megye és Szeged város, majd Arad megye kormánybiztosává nevezte ki. 1849-ben Erdély tejhatalmú kormánybiztosává. 1851-ben halálra ítélték, ezt később tízévi várfogságra változtatták. Büntetését a kufsteini és az olmützi börtönben töltötte, 1856 decemberében szabadult. 1861 után ismét bekapcsolódott a politikai életbe.
- ⁶¹ Bernáth József (1802–1860): 1848-ban országgyűlési képviselő, a szabadságharc alatt 1848. november 27-ig szervezte a bihari népfelkelést az OHB megbízásából. A szabadságharc leverése után letartóztatták, és két évig vizsgálati fogságban tartották Pesten. 1851. október 7-én halálra ítélték a hadbíroság, majd megváltoztatták az ítéletet négy év várfogságra és vagyona elkobzására. Büntetését Josefstadtban töltötte, 1853. szeptember 9-én szabadult. 1856-ban birtokait is visszakapta.
- ⁶² Hodossy Miklós: Nagyváradon született, 1850-ben ötvenhárom éves. 1848 őzétől a szabadságharc végéig kormánybiztos Nagyvárad környékén. 1850. szeptember 16-án vagyonek kobzásra és kötél általi halálra ítélték. 1851. október 7-én uralkodói kegyelem folytán kétévi várfogságra enyhítették ítéletét, ebbe beszámították a vizsgálati fogság idejét is, a vagyonek kobzás továbbra is érvényben maradt.
- ⁶³ Haczell Márton (1802–1858): Nyíregyháza polgármestere, majd 1848. július 6-tól országgyűlési képviselő. 1848. október 13-tól december közepéig Újvidéken volt kormánybiztos. 1849. április 18-án Kossuth kinevezte Bács megye, a Csajkás kerület, Szabadka és Zombor városok kormánybiztosává. 1849 októberében esett fogságba. 1851. október 7-én halálra, majd hat év várfogságra ítélték. Előbb Olmützbe, majd 1852 júniusában Josefstadtba került. 1856. április 5-én szabadult.
- ⁶⁴ Jakovich József (1811–1863): ügyvéd, politikus. 1848-ban országgyűlési képviselő. Tagja lett az 1849. április 5-én alakult Radical Pártnak, amely Magyarország teljes önállóságát, függetlenségét tűzte ki célul. 1849. április 28-án Sáros megyébe küldték Luzsénszky Pál báró kormánybiztos mel-

Komáromy Jósi (abauji) 6 évre⁶⁵
 Farkasényi⁶⁶ (kassai) 2 évre
 Madocsányi (liptoi) 6 évre⁶⁷
 Návay⁶⁸ – 2 évre
 Mán⁶⁹ 4 és Mihály⁷⁰ 6 évre- Nov. 28^{án} Munkácsra vitettek.
 Nyáry Pál – 6 évre⁷¹
 Szeless⁷² –10 – (Oct 7 előtt is itt volt)
 Csértán⁷³ (zalai korbiztos) 6 –

lé mint segédbiztost. 1851. október 7-én hat év várfogságra ítélték, 1856. július 14-én szabadult. Később ügyvédként tevékenykedett.

- ⁶⁵ Komáromi (Komáromy) József: nemzetőrként részt vett a második kassai csatában, 1848 végétől Abauj vármegye kormánybiztosa. 1850. szeptember 16-án kötél általi halálra ítélik és vagyonelkobzásra. 1851. szeptember 13-án uralkodói kegyelem folytán hatévi várfogságra módosítják a büntetést a vizsgálati fogság beszámításával.
- ⁶⁶ Farkassány Sámuel: Kassán született, 1850-ben ötven éves, ügyvéd és földbirtokos. Már 1848 márciusában a lakosságot lázító beszédek tartott Kassán, a nagyteeren több kormánypárti személy – például Metternich herceg, Apponyi György gróf, Jósika Sámuel báró, Wirkner Lajos, Zsedényi Ede – nevét nyilvánosan elégette. 1848. október 14-én a Honvédelmi Bizottmány kormánybiztossá nevezte ki a magyar északi hadsereghez, népfelkelést szervezett Kassa, Eperjes, Bártfa környékén. 1850. október 14-én hozták meg ellene az ítéletet: bűnös felségárulásban, a büntetés kötél általi halál, vagyonelkobzás. 1851. szeptember 13-án uralkodói kegyelem folytán az ítéletét kétévi várfogságra változtatták, amibe beleszámított a vizsgálati fogságban töltött idő, a vagyonelkobzás továbbra is fennmaradt.
- ⁶⁷ Madocsányi Pál (1807–1845): 1832-ben Liptó megye követe, 1848-ban Árva megye főispánja, majd az északi megyék és bányavárosok kormánybiztosa. Világos után halálra, majd hat év várfogságra ítélik, Josefstadtdban raboskodik, 1855-ben szabadul. 1861-ben trencsényi főispán, 1865-ben képviselő.
- ⁶⁸ Návay Tamás (1815–1879): pályafutását Csanád megye aljegyzőjeként kezdte, majd 1842-től már a megye másodalispánja. Tagja volt az 1832–1836-os és 1839–1840-es országgyűlésnek. 1848-ban Csanád vármegye főispánja, és így tisztségénél fogva a felsőház tagja. Az OHB megbízásából 1848. december 4-től Csanád megye teljhatalmú kormánybiztosa. A hadbíróság halálra és teljes vagyonelkobzásra ítélte. Az uralkodó az ítéletet két év várfogságra enyhítette. 1861-től ismét bekapcsolódott a politikai életbe Makó országgyűlési képviselőjeként, 1867-től Csanád vármegye főispánja.
- ⁶⁹ Mán József (1817–1876): 1848–1849-ben képviselő, kormánybiztos, 1851-ben négyévi várfogságra ítélték, 1861-ben képviselő, Máramaros megye főispánja, 1867-től újra főispán.
- ⁷⁰ Mihályi Gábor (1807–1875): Joódon (Máramaros megye) született, 1850-ben negyvenkét éves. Korábban Máramaros megye másodalispánja, 1848 júniusában a megye visóí választókerületének országgyűlési képviselője. 1848 augusztusától kormánybiztos a megyében. Ítéletét 1850. szeptember 16-án hozták meg: vagyonelkobzás és kötél általi halál. 1851. október 7-én uralkodói kegyelem folytán ezt hatévi várfogságra enyhítették, a vizsgálati fogság beszámításával, a vagyonelkobzás fenntartásával.
- ⁷¹ Nyári Pál (1806–1871): 1848-ban Pest megye alispánja, majd képviselő, a Honvédelmi Bizottmány helyettes elnöke, a Békepárt egyik vezére. Szervezte a honvéd hadsereget, támogatta a vésztörvényeszek felállítását. 1850. augusztus 3-án hozzák meg az ítéletet: kötél általi halál, teljes vagyonelkobzás. 1851. szeptember 13-án uralkodói kegyelem folytán ezt hét év várfogságra módosítják a vagyonelkobzás fenntartásával. Büntetését Josefstadtdban töltötte le. 1861-ben a Határozati Párt tagja, képviselő. A kiegyezéssel nem ért egyet, a balközép tagja.
- ⁷² Szeles Lajos (1812–1852): Ordáson (Pest megye) született, 1851-ben harmincnégy éves, ügyvéd Pesten és földbirtokos. 1848 nyarán a dunapataji kerület országgyűlési képviselője. 1849. február végétől Pest megye Solt kerületének kormánybiztosa. Vagyonelkobzásra és kötél általi halálra ítélik. Az ítéletet 1851. október 7-én uralkodói kegyelem útján tízévi várfogságra enyhítik, ebbe a vizsgálati fogságban töltött idő is beleszámít, a vagyonelkobzás fennmaradt.

Eötvös Mihály⁷⁴ –2 –
 gróf Kún⁷⁵ (székely) 6 –
 Szentiványi Jenő⁷⁶ (liptói) 6 –
 és Fiáth (fehérmegyei) 4 évre⁷⁷
 Hunkár⁷⁸ még Oct. 8^{án} vitetett Komáromba 4 évre.
 Kemény⁷⁹, evang. ifju pap egy predicatioért 2 évi várfogságra vasban ítéltetvén Novb.
 28^{án} Königs-Grätzbe vitetett.
 Dombrády⁸⁰, Kopácsy⁸¹, Kóosa⁸² egriek 1 évre ítéltek

⁷³ Csertán Sándor (1809–1864): A liberális ellenzék mérsékelt szárnyához tartozott. 1845-től az egyik szervezője volt a zalai védegyeletnek, és vállalta az önkéntes adófizetést. 1848-ban a zalaegerszegi választókerület országgyűlési képviselője. 1848. október 8-án Kossuth Zala megye kormánybiztosává nevezte ki. A hadbírótság felségárulás címén 1850. november 11-én kötél általi halálra és vagyonelkobzásra ítélte. Ítéletét 1851-ben hatévi várfogságra módosították. Komáromban raboskodott, ahonnan 1854-ben szabadult.

⁷⁴ Eötvös Mihály: Nagybányán született, 1851-ben ötvenhárom éves, földbirtokos, Szatmár megye volt alispánja. A vád ellene felségárulásban való részvétel. 1848. október 21-én a Honvédelmi Bizottmány teljhatalmú kormánybiztossá nevezte ki Szatmár megyébe a román szabadcsapatok közeledésekor. 1851. augusztus 23-án vagyonelkobzásra és kötél általi halálra ítélték. 1851. szeptember 13-án uralkodói kegyelem által a vizsgálati fogság beszámításával kétévi várfogságra változtatták az ítéletét, a vagyonelkobzás érvényben maradt.

⁷⁵ Kuun Gotharg gróf (1803–1895): 1823-tól Hunyad vármegyében tiszviselő, 1830-ban alispán. 1848-ban az erdélyi országgyűlésen Hunyad vármegye követe, majd a megye főispánja. 1849-ben megjelent a debreceni országgyűlésen is. 1851-ben halálra, majd hatévi várfogságra ítélték, amit Komáromban töltött le. A kiegyezés után ismét a megye főispánja, az erdélyi református egyház főgondnoka.

⁷⁶ Szentiványi Jenő: 1850-ben harmincöt éves, Liptó megyei kormánybiztos 1848-ban. 1850. október 5-én vagyonelkobzásra és kötél általi halálra ítélték. Az ítéletét uralkodói kegyelem folytán 1851. szeptember 13-án hatévi várfogságra változtatták a vizsgálati fogság beszámításával, a vagyonelkobzás érvényben maradt.

⁷⁷ Fiáth István (1812–1887): földbirtokos, székesfehérvári képviselő. 1848 decemberében Sopron megyében kormánybiztos, a császári csapatok elleni polgári ellenállást szervezte. 1850. augusztus 21-én kötél általi halál és teljes vagyonelkobzás az ítélet, ezt 1851. szeptember 13-án uralkodói kegyelem folytán hat év várfogságra mérséklék, a vagyonelkobzás fenntartásával. 1852. október 2-án az uralkodó négy évre csökkentette a büntetést.

⁷⁸ Hunkár Antal (1783–1862): 1847–1848-ban az országgyűlés veszprémi követe. 1848-ban Veszprém, Sopron vármegye, Sopron és Ruszt kormánybiztosa. 1849 januárjától Bács vármegye teljhatalmú országos biztosa. Tagja volt a Függetlenségi Nyilatkozatot szerkesztő bizottságnak. A hadbírótság 1851. október 7-én halálra ítélte, majd büntetését négy év várfogságra enyhítették. 1861-ben országgyűlési képviselő.

⁷⁹ Kemény Sámuel: a vizsgálat idején harminc éves, Verboszon (Nyitra megye) született. Lázító beszéd ellene a vád: 1851. augusztus 19-én délelőtt Prónay Ágost báró temetési ünnepén az acai evangélikus templomban beszédében a következőt mondta: „...most egyesülnünk kell, feláldoznunk, harcolnunk és győznünk, és ha a nemzet egységesen lép fel, végül a kormánynak egyezkednie kell majd.” 1851. október 30-án két évi várfogságra ítélték vasban.

⁸⁰ Dombrády László (1811–1876): kilépett hadfi, takarékpénztári hivatalnok. 1848 tavaszán Heves megye 1. nemzetőrzászlóaljának századosává választják. Augusztusban alakulatával részt vett a délvidéki harcokban. Október 19-től főhadnagy, 1849. május 14-től százados a 26. honvédszászlóaljban a felső-tiszai, illetve az 1. hadtestben. Június elején áthelyezik a 95. zászlóaljhoz. A világsi fegyverletétel után sorozóbizottság elé állítják, de mint alkalmatlant elbocsátják. 1851-ben a pesti hadbíróstagon március tizenötödike megünneplése miatt egy év elzárásra ítélik. A kiegyezés idején Heves megye levéltárnoka, a honvédegyelet tagja. Eger város tanácsosaként anyagi okokból öngyilkos lesz.

Továbbá ítélet nélküliek még következők:
 Simonyi Antal, kecskeméti, festész, socialismusért.⁸³
 Ács Károly, forradalmi pesti szolgabíró.⁸⁴
 Major József⁸⁵, borsodi guerilla őrnagy, – ki igen örült hogy elesett guerillái tiszteltetek meg a roskoványi sírkővel.⁸⁶
 Swentner Mihály⁸⁷ budai cath. káplán (gyönyörű szakállal)
 Takács, volt huszárkapitány⁸⁸
 Ilyésij János⁸⁹, – jáász kunkapitány

⁸¹ Kapácsy Ferenc: ügyész az egri érseki káptalannál. A vizsgálatot 1851. június 15-én kezdték meg el-lene. A vád forradalmi összejövetelel való részvétel, dalok éneklése. Tizenkét havi börtönre ítélték vasban. 1851. november 9-én kegyelmi úton felezték a büntetését.

⁸² Kósa György: Máramaroszigeten született, a vizsgálat idején harminckilenc éves. 1848–1849-ben nemzetőrhadnagy 1849. április 24-ig, azt követően magánzó Egerben. Pók György, Csiky Sándor, Dombrády László, Liesofsky József társaságában 1851. március 15-én este összejövetelet és megem-lékezést tartottak Pók György pincéjében. A szervezkedés vezetője Csiky Sándor volt. Kósa ítéletét 1851. június 28-án hirdették ki, egy évi börtönre ítélték vasban.

⁸³ Simonyi Antal (1821–1892): festő, fényképész, 1847-ben arra hivatkozva, hogy a portréfestészetben kívánja magát tovább képezni, Velencébe, Firenzébe és Rómába utazott, még ebben az évben járt Franciaországban is, ahol kapcsolatba lépett Fourier több hívével. Azzal az elhatározással jött haza, hogy Fourier eszméit népszerűsíteni fogja. Jó néhány munkát lefordított magyar nyelvre, több hívet is szerzett itthon. Letartóztatása előtt francia szocialistákkal készült kapcsolatba lépni. 1852. október 16-án hozzák meg az ítéletét, a büntetés maga a vizsgálati fogság. Az 1855-ös párizsi világkiállításon aranyérmét kap. Pest legjobb fényképésze mintegy tíz éven át. Később statisztikai hivatali képviselő.

⁸⁴ Ács Károly (1824–1894): jogász, 1848. május és 1849. január között a váci járás szolgabírája. Ezután a solti járásban tevékenykedett, szervezte a mozgó nemzetőrséget. 1849 májusában a pilisi járás szolgabírája. Világos után bujdosott, elfogták. 1851. november 19-én kötél általi halálra és vagyonekobzásra ítélik. 1852. április 10-én uralkodói kegyelem folytán hatévi várfogságra módosítják a büntetést, a vagyonekobzás fenntartásával. Kiszabadulását követően nyelveket tanított, nyelvészeti szakmunkákat írt.

⁸⁵ Major József (1811–1898): Miskolc város tanácsnoka. 1849. június 18-tól a honvédsereg Borsod megyei osztályának vezénylő századosa a felső-magyarországi hadszíntéren. A szabadságharc után Pesten halálra, majd négy év várfogságra ítélik. Büntetését Kufsteinban tölti le. Később uradalmi tisztartó.

⁸⁶ A szóban forgó sírkő Roskovány és Pétermező határában állítattott, ezért hol így, hol úgy van említés róla. [Dessewffy jegyzete a margón]

⁸⁷ Schwendtner Mihály (1820–1885): esztergomi egyházmegyes római katolikus lelkész. 1848-ban a radikális papság köztársasági beállítottságú vezéralakja. 1849 januárjában kinevezték tábori lelkésznek. 1849. június 27-én, miután már korábban lemondott állásáról, elbocsátották a hadsereg-től. 1851. december 2-án halálra ítélték. Az uralkodó az ítéletét 1852. március 27-én hatévi várfog-ságra enyhítette. Josefstadtban raboskodott, az 1857. május 9-én kiadott amnesztierendelet követ-keztében nyerte vissza szabadságát. Plébános, majd 1867-től apát és a királyi gimnáziumok, vala-mint a főreáliskolák királyi biztosa.

⁸⁸ Feltehetőleg Takács Zsigmond (1816–?), aki 1834–1841 között az 5. huszárezredben szolgált, 1848. szeptember végén Pesten részt vett Lamberg Ferenc altábornagy felkoncolásában, később honvéd hadnagy, majd százados. 1852-ben húsz év sáncmunkára ítélték. Vö.: Bona Gábor: *Kossuth Lajos kapitányai*. Budapest, 1988. 594.

⁸⁹ Illésy János (1794–1867): tizenkilenc éven át töltötte be a nagykun kerület kapitányi tisztségét. 1830-ban már részt vett az országgyűlésen. 1848 nyarán megválasztották országgyűlési képviselő-nek. Az OHB 1849. február 5-én a jászkun kerületek teljhatalmú kormánybiztosává nevezte ki. Ez év május 31-én a Hétszemélyes Főtörvényszék bírása lett. Világos után egy ideig bujdosott, majd önként jelentkezett a pesti cs. k. haditörvényszéknél. 1852. május 5-én kötél általi halálra és teljes

Jakopovics⁹⁰, cath. káplán
 Mamusics bácskai⁹¹ –
 Putnik⁹² – bácskai vészbíró, s alispán
 Ulm Károly⁹³, bácskai vészbíró, besorozott honvéd
 Toldy Miklós⁹⁴, volt franciscanus guardián, 's guerilla volt.
 Seres⁹⁵ – cath. pap.
 Elek⁹⁶, – 9^{ik} zászlóalj őrnagy, volt osztrák tiszt, 's azért külön záratott el.
 Dunyó⁹⁷, aradi vészbíró, volt honvéd százados
 Tatay Pál⁹⁸, – volt pesti vészbíró

vagyonvesztésre ítélték. Később a vagyonvesztés fenntartásával tíz év várfogságra enyhítették az ítéletét. 1856-ban szabadult Josefstadtból. 1861-ben ismét bekapcsolódott a politikai életbe.

- ⁹⁰ Jakapovits Péter: katolikus káplán Alsóbagodon (Zala megye). 1851. augusztus 10-én kezdődött eljárás ellene, felségérettéssel és csendőrökkel szembeni ellenszegüléssel vádolták. Az ítélet 1851. december 2-án született: az 1851. július 11-én kezdődött vizsgálati fogság beszámításával tízhavi börtön vasban. 1852. május 31-én elengedték a büntetés hátralevő részét.
- ⁹¹ Mamuzics Alajos: szabadkai ügyvéd, a forradalmi rögtönítélő bíróság tagja 1849 júniusáig. 1851. október 30-án kötél általi halálra, vagyonelkobzásra ítélték. Uralkodói kegyelem folytán négyévi várfogságra enyhítették ítéletét, a vagyonelkobzás fenntartásával.
- ⁹² Putnik Béla (1820-?): ügyvéd és földbirtokos, 1848 júniusától Zombor város polgármestere. 1849 márciusától a zombori fehérsipkás önkéntesek, illetve a Bács megyei 1. honvédszászlóalj vezénylő századosa. Részt vesz a délvidéki harcokban, egy ideig ülnök a szabadkai rögtönítélő törvényszéknél. Április 8-tól a szabadságharc végéig Bács megye alispánja. Pesten halálra (1851), majd egy év elteltével hat év várfogságra ítélik. 1854-ben szabadul Josefstadtból. Később Zomborban gazdálkodik.
- ⁹³ Ulm Károly (1822-?): jogot végez, 1848 júliusától önkéntes az 5. honvédszászlóaljban. A délvidéki harcok során tizedes, majd november 20-án hadnagy lesz ugyanitt. 1849 márciusától százados Bács megye 1. mozgó nemzetőrszászlóaljánál a 4. hadtestben. Júliustól százados az előbbiből alakuló 138. honvédszászlóaljban. Egy ideig ülnök a szabadkai rögtönítélő törvényszéknél. A fegyverletétel után besorozzák, majd vészbíróvási működése miatt halálra, illetve négy év várfogságra ítélik. 1854-ben kegyelmet kap, kiszabadulása után távírdász Pozsonyban.
- ⁹⁴ Toldy Miklós József: nagykőrösi ügyvéd. Az eljárás ellene 1851. október 7-én indult meg azzal a váddal, hogy állítólag gerillavezér volt a forradalom időszakában. 1851. december 3-án bizonyítékok hiányában szabadon bocsátják.
- ⁹⁵ Sörös: Imre: kalocsai káplán és könyvtáros. A vizsgálat ellene 1850. szeptember 21-én indult meg, a vád felségárulás. Az ítéletet 1852. május 5-én mondták ki: vagyonelkobzás és kötél általi halál. 1852. március 27-én uralkodói kegyelem folytán tízévi várfogságra enyhítették az ítéletét, a vizsgálati fogság beszámításával.
- ⁹⁶ Elek Ferenc (1817–1888): A kassai katonai nevelőintézetben végez, 1835-től közkivitéz a 34. gyalog-, majd hadnagy a 16. határőrezredben. 1848 áprilisában főhadnaggyá nevezik ki a 18. határőrezredhez, de ide már nem vonul be, hanem június 13-tól százados a 9. honvédszászlóaljban. 1849. február 9-től őrnagy, zászlóalj parancsnok ugyanitt. Június 29-től a kecskeméti újonctelep parancsnoka. Július 14-től a 129. zászlóalj parancsnoka, egyben dandárnok a 10. hadtestben. E beosztásban végül alezredes. A szabadságharc leverése után bujkál. 1851-ben elfogják, és tizenöt évi várfogságra ítélik Pesten. 1856-ban kegyelmet kap.
- ⁹⁷ Dunyov István (1815–1889): honvédszázados, vészbíró. 1848 októberében kinevezték az aradi vészbírószék hadnagy auditorának, a vizsgálati jegyzőkönyv szerint negyvennégy halálos ítélet fűződik a nevéhez. 1852. április 24-én hozták meg az ítéletet: vagyonelkobzás és kötél általi halál. Ezt uralkodói kegyelem folytán tízévi várfogságra enyhítették, beszámítva a vizsgálati fogság idejét s fenntartva a vagyonelkobzást.
- ⁹⁸ Tatay Pál: 1849. május elejétől 1849. június végéig a Pesten felállított rögtönítélő bíróságnál jegyző és civil ülnök. 1851. november 8-án felségárulásért vagyonelkobzásra és kötél általi halálra ítélték.

Izkublics, vészbíró – zalából
 Lányi – volt tüzérőrnagy
 Alexi⁹⁹ szobrász, (Bathányi Lajos szobraért)
 A' nők közül ismeretesb nevek:
 gróf Teleky Blanka¹⁰⁰
 Lővey Klára,¹⁰¹
 Erdélyi Örzsi¹⁰², Balogh Irma (volt Balogh Pista exhonvéd)
 Osztrowszka, lengyel nő, grófnénak czimezték és hitták.
 Utólsó éjjel behozták
 Meszlényinét¹⁰³
 Rutkayné¹⁰⁴ és Jubált¹⁰⁵. –
 Rövid időre apróságok miatt elítéltek közül emlékül from fel még következők neveit
 Brunner¹⁰⁶ – pipakereskedő.
 Kanizsai¹⁰⁷ – hevesi pap.
 Varga János¹⁰⁸ – typographus

1852. április 10-én uralkodói kegyelem folytán a vizsgálati fogság beszámításával négyévi várfogságra módosították az ítéletét, a vagyonelkobzás fenntartásával.

- ⁹⁹ Alexy Károly: festő. A vád ellene egy ládika birtoklása a magyar forradalom vezetőinek figuráival. Mivel két bécsi illetékességű egyénnel szoros kapcsolatban állt, ügyét 1851. november 22-én átdadták a bécsi hadbírósnak.
- ¹⁰⁰ Teleki Blanka grófnő (1806–1862): a magyar nőnevelés úttörője, 1846-ban nevelőintézetet szervez új pedagógiai elvek alapján, magyar tanítási nyelvvel. A szabadságharc alatt buzdító cikkeket ír, Világos után menekülteket bújtat. Tíz évre ítélik: hat évig az Újépületben, Kufsteinben, Laibachban raboskodik. Kiszabadulását követően főleg Párizsban él.
- ¹⁰¹ Lővey Klára (1821–1897): nevelő és tanítónő. 1846-ban a Teleki Blanka által alapított nőnevelő intézetben volt tanító. A szabadságharc alatt Debrecenben sebesült honvédek ápolásával foglalkozott. Világos után Pesten segítette a szegény sorsú honvédeket. 1851-ben tartóztatták le, az Újépületbe került, ahol két évig volt vizsgálati fogságban, majd Teleki Blankával együtt ötévi várfogságra ítélték. A büntetést Kufsteinben töltötte le. 1856-ban lejárt a büntetése, ezután ismét nevelőnő.
- ¹⁰² Erdélyi (Bernvallner) Erzsébet: a Teleki Blanka által vezetett nevelőintézet tanulója, a vizsgálat idején tizenhét éves. A vád: Teleki Blankával és Lővey Klárával együtt elkövetett felségsértés és Kossuth bankók rejtegetése. Az ítéletet 1853. május 25-én hozták: a tizenhárom hónapos vizsgálati fogság lett a büntetése.
- ¹⁰³ Meszlényi Rudolfné Kossuth Zsuzsanna (1806–1856): Kossuth Lajos húga, 1849 áprilisától az özszes tábori kórház főápolónője. Részt vett a Makk József-féle szervezkedésben. 1851 decemberében letartóztatták, 1852 tavaszán elhagyhatta az országot, ezt követően Belgiumban és az USA-ban élt.
- ¹⁰⁴ Ruttkay Józsefné Kossuth Lujza (1810–1902): Kossuth Lajos húga. Világos után többször letartóztatják, 1852-ben emigrál. Belgiumban, az USA-ban, majd Kossuthal Turinban él.
- ¹⁰⁵ Jubál Károly (1818–1853): Kossuth gyermekeinek nevelője. Részt vesz a szabadságharcban. A Makk-féle szervezkedésben való részvétel miatt 1851 decemberében letartóztatják. 1853. március 3-án Noszlopy Gáspárral, Sárközy Somával és Andrásfy Károllyal együtt kivégezik.
- ¹⁰⁶ Brunner Ferenc: pipakészítő, 1851. november 18-án házkutatást tartottak a gyárában, itt különböző tiltott tárgyakat, „izgató” pipákat találtak. Ezek birtoklásáért hatheti elzárásra ítélték.
- ¹⁰⁷ Kanizsai Károly: Kassán született, katolikus pap Tiszaörsön. A vád ellene a törvényes hatóságok előírásainak megsértése, ugyanis 1851. augusztus 8-án a templom ajtajára kitett hivatalos hirdetményt a fegyverek azonnali beszolgáltatásáról letépte. 1851. szeptember 17-én kéthavi börtönre ítélték.
- ¹⁰⁸ Varga János: A vizsgálat idején harminchárom éves, nyomdai szedő. Holeczy Dénessel és Kenderessy Lajossal együtt helyezték vád alá. 1851. augusztus 24-én este egy kocsmában Kossuth Lajost éltették. Az ítéletet 1851. szeptember 12-én hozták meg: négyhavi várfogság vasban. Kenderessyt

Sípos¹⁰⁹ – egri jogász
 Jedliczka – borsodi
 Csőke¹¹⁰, jázsági jegyző
 Gaiffel¹¹¹ és
 Zantosy könyvkereskedők stb stb.

Illy apró vétségek miatt elítéltek csirkefogóknak nevezettek – kik t.i. nem nézethettek politicus foglyoknak, – ’s ilyen számos volt, kivált sansquillottok¹¹². Az összes létszám 200 felül volt (Oktober 30^{án} volt 215).

Nem célom az újépületbeni tapasztalásaimat részletesen leírni – mert ezekből ’s titkai-
 ból egész románt lehetne szerkeszteni, éppen úgy mint a „Párizsi titkok”¹¹³ – Szándékom
 csak futólagos, főbb vonásait pongyolán leírni ezen életnek, mely leírás engem egykor ezen
 korra visszaemlékeztetne. E visszemlékezésben leendő igen sok mi éppen nem kellemetlen.

Miután az újépületnek engem illető topographyáját és némely ismeretesebbek névsorát
 emlékül be irtam, következőket érintek még meg:

Szellemi körülmények

Bár elkopott vitznek mondassék, de igaz az, hogy a szellemi szabadságot illetőleg itt na-
 gyobb van mint kint Pesten; mert a fogolytársak itt nagyobb Lavatterek¹¹⁴ mint a szabad
 emberiség, azonnal tudják – mert beletanulniok idejük ’s alkalmuk van – kivel beszélnek?
 ’s nem kellvén félniök hogy elfogatnak ’s becsukatnak: tartózkodás nélkül beszélhetnek is,
 – és ha el is árulhatnák némelyik szabadabb beszéde miatt: mit tehetnének vele? ítéletét
 ezért meg nem hosszabíthatják. Az embernek itt illy tágas tere [?] van a társaság megvá-
 lasztásában, hogy nem kellett (a szabad órákban) sokat járkálni míg olly társak közé jutott
 hol ugynevezett tiszta levegő van. Van bizony itt is mint mindenütt a’ világban igen sok ha-
 szontalan egyén; de mindenkinek befogatási oka – a’ tüköre multja ’s jellemének – anyira
 tudva van, hogy tudtuk kikkel kell társalkodnunk. Mindenki azon jelleműhöz ment
 társakodni kinek milly jellemhez sympathiája volt, ’s így a gaz is feltalálható itt társát, sőt
 csak egyedül ezzel társalognak – mert az illyen itt minden jobb érzésütül lenézeték
 megvettették. Egy Krisko¹¹⁵ nevezetű például itt legjobban volt büntetve mert alig szólt hoz-

felmentették. Későbbi hadbírósi bejegyzés szerint mind Varga, mind Holeczy büntetésének felét
 elengedték.

¹⁰⁹ Sipos Kálmán: a vizsgálat ideje alatt tizenhat éves, egy rédei (Heves megye) földbirtokos fia, filozó-
 fiát tanult Egerben. A vád ellene másodfokú fokú felségsértés: 1851. június 23-án egy egri kávé-
 házban ittas állapotban az uralkodót sértő kijelentéseket tett. 1851. július 17-én három havi börtönre
 ítélték, amibe nem számított bele a vizsgálati fogság.

¹¹⁰ Csőke József: a vizsgálat idején harminchét éves, a Jázságban, Jákóhalmán jegyző. Tóth Márton-
 nal és Terjéki Józseffel együtt kerültek vád alá izgató kijelentések, fegyver- és lőszerrejtegetés mi-
 att. Az ítéletet 1851. június 3-án hozták meg: hat hónapi fegyház, a vizsgálati fogságon kívül. Mind
 a hárman ugyanezt a büntetést kapták.

¹¹¹ Hermann Geibel: német könyvkereskedő Pesten. A vád ellene forradalmi ábrázolások raktározása
 volt: 1851. október 13-án rendőrségi házkutatás során száznegyven darab forradalmi ábrázolást ta-
 láltak nála. Ítélete 1851. október 15-én született: négyheti elzárás.

¹¹² sansquillot – fr. „térdnadrág nélküli”, forradalmár a nagy francia forradalom idején, helyesen
 sansculotte

¹¹³ Eugène Sue: Párizsi titkok című regényére utal.

¹¹⁴ Lavatter – Johann Kaspar Lavater (1741–1801) svájci pap és író, aki egyik munkájában azt fejtette
 ki, hogy az arcvonásokból következtetni lehet a személy jellemére.

¹¹⁵ Johann Nepomuk Alois Joseph Kriško: pozsonyi születésű, a vizsgálat idején huszonnyolc éves
 ügyvéd, aki a Lamberg gróf ellen elkövetett gyilkosság napján Pest-Budán felfegyverkezve a Vár-

zá valaki, mert t.i. kémnek tarták sokan – én nem állítom, hogy csakugyan az lenne, mert alapos adat erre nincsen: de minden esetre igen nyomoru volt magaviselete. Egy Csernovics nevezetű¹¹⁶ (aradi, Emiliának testvére Damjanicsnak sógora) alig hozaték be az újépületbe: a hír már általános volt, hogy ne tartson vele senki mert ő gazember. Később Rak tisztnek – kinél mint schwarzelb¹¹⁷ tiszt[nél] pártolást 's társat remélt találni maga megmondá hogy ő geheimer agent¹¹⁸ – Rak azonban olly becsületes volt erre minket figyelmeztetni. Megtudni valakinek multját 's minőségét itt annál könnyebb volt, mert az országnak minden megyéjéből volt itt fogoly, kik ekint a vár megyéből újraérkezett egyént ismerték mihelyt csak kissé notabilis volt akár a jobban akár a rosszban. Így lön hogy Csernovics is azonnal le álorzastaték; és a' kormány látván hogy e fogollyal célját eltéveszté – miután különben is mint közönséges criminalista a politicus foglyok közé nem tartozott: Csernovicsot rövid idő mulva innen elviteté.

Valami természetes gondolat egy fogolytól, hogy idejét mellyet fogságban kell töltenie – mulatságból is valamely foglalkozással töltse mely neki multságot és hasznot okozna. Illyen volt a szellemi foglalkozások közt különösen a nyelv tanulás, e' gondolat kevés literatus¹¹⁹ fogolynál nem született, kivált midön láttuk hogy itt erre alkalom és idő is van. Ha e foglyok – kik huzamosb időt töltöttek itt fogságban valaha megszabadulnak: azok mind francziák lesznek, francziául tanuló társaság 3 volt, Swentner, Okruczky Aurel (ki maga is csak itt tanult) és Némety Imre voltak a franczia nyelvmesterek. Míg Eötvös Mihály itt volt: angol nyelvteni leczkék is voltak. – Második szellemi foglalkozás volt még az olvasás: könyveket tiltottakat is be tudtunk csempészni. – Legnagyobb baj volt az írással, mert írószert kemény büntetés alatt az ordonance¹²⁰-oknak tiltatott behozni; az igaz hogy ezen rendeletet is könnyü volt – ha bizonyos ordonancot szereztünk – kijátszani: de az írás csak titokban történhetett, magányos szobákban, mert hol sokan voltak ott írni nem volt szabad azért, nehogy valamely bejövő által ez észrevétetvén 's feladatván: motozás történjék, 's így egyes ember többi társait is bajba keverheté vala.

A' társalkodás biztos emberek közt mégis a leg nagyobb élvezet vala, én mindig arra figyeltem hogy e társalkodás is olly tárgyról folyjon melynek tárgyalása – 's a felőle való értekezésből is tanulni lehessen, 's nehogy az időt haszontalan beszélgetéssel öljem. Ezt könnyü volt tenni anyiban, hogy könnyen találhaték okos tudományos vagy tapasztalt fogolytársat. Leg jobban szerettem értekezni Simonyi, Némethy 's Wimpellerrel – mind a három nyílt elfogulatlan fő ('s mert közel is voltunk egymáshoz, 's mindig együtt, ez azért leg gyakrabban történt) – kivált Simonyi, 's utána Némethy kik a socialismus vallásaért csukattak el – ezen szak tudományukban olly erősek voltak, hogy mindig szívesen keresém fel őket, tőlök tanulhatás végett. Valóban a socialismusról magyarorszában a legmiveltebbek is olly keveset tudnak, csak felületesen, hamisan, vagy legfeljebb lexiconból (melyben e tan híven nem is lehet foglalva ha a kormány [nem] megengedi) – hogy e tannak alapos ismeretét eddig nem hallhatám. A' socialismus alapelvei bennem is meg voltak, mint minden elfogulatlan a

ban kereste többekkel együtt Lamberget. Magában a gyilkosságban azonban nem vett részt. 1851. szeptember 15-én megszüntették az eljárást ellene.

¹¹⁶ Csernovics István: a vizsgálat idején huszonnyolc éves, 1850-ben a III. hadsereg-parancsnokság rendőri ügyosztálya számára valóban informátori feladatokat látott el Pesten; 1851. november 26-án indult ellene eljárás hűtlen kezelés és csalás címén, ügye évekig elhúzódott.

¹¹⁷ schwarzelb – ném. a császárhűek elnevezése volt

¹¹⁸ geheimer agent – ném. titkos ügynök, kém

¹¹⁹ literatus – lat. írni-olvasni tudó

¹²⁰ ordonance – fr. parancstovábbító, katonatiszti küldönc

mostani civilisatio irányáról csak keveset is gondolkozó – 's a jövőbe bepillantó emberben kell hogy meglegyenek: Minden elfogulatlan fő tudja ki mostani kor hibáit mik mindig növekednek, látja hogy ezek növekedésével a haladásnak – mely viszás irányban bár de mégis már csillogó magosra haladt ismét annál mélyebre bukni kell, mert ha a rosz még jobban kifejlik fel kell fordulni a világnak, – látja hogy ez institutiók¹²¹ nem az emberi természethez alkalmazvák, sőt talán sejtí azt hogy az nem lehet jó institutio hol a természetet meg kell tagadni; – látja hogy roszak ezen institutiók azért is mert nincs biztosítva általuk sem élet sem jólét még ott sem hol a souverainnek¹²² ezek megovása céljából minden szabadságunkat is cserébe adók – stb stb látja a fontolgotó fő mind ezeket: de vajmi kevés keresi ezen bajok orvoslását ott hol kell, t.i. az emberi természethez (de nem elromlottsághoz) alkalmazott társas életben, 's nem poeticus constitutiók¹²³ – hanem reális körökben [?], munkában 's ebből eredő jobb létben! – Némelyek gondolják hogy respublica elérésével már elérték céljukat, csalatkoznak! A respublicában is ha viszás a családok – 's társaságok etiquetteje¹²⁴: szinte csak boldogtalanok leszünk ott is. Az a baj hogy anyi politicusunk van, mindegyike akar országot kormányozni; és családját sem tudja célszerűn igazgatni. A' ki elébb a kisebb társaságoknak érdekét helyesen fel tudandja fogni: csak az foghatja fel egy nagyobb társaság (nemzet) érdekét. Fordítsuk tehát elébb figyelmünket apróbb társaságok organizálására, és ne sokat politizáljunk – mert ez most ugy is hasztalan!!

Hasonló elvekről beszélgettem e socialistákkal, miknek anyi részletei voltak hogy érdekes beszélgetési tárgyból soha sem fogytunk ki: – e beszélgetések érdekesebbek lőnek midőn néha néhányan egész thea soirée¹²⁵ rendeztünk 's így egész beszélgetési clubokat tevének, – ez többnyire Wimpeller külön szobájában történt vagy Ács és Simonyi szállásán, és olly harmonicus volt a beszélgetés 's társalgás mintha mind jó testvérek lennének együtt.

Azon szobában hol az egriek laktak, estveli bezáratásunk előtt rendesen gyűlés formák tartattak, egész megyei gyűlések, mint mikor a gyermekek katonásdit játszanak. Besze volt az elnöklő főispán, ki megnyitván az ülést sokszor olly tréfás szónoklatot tartott hogy néha – más dolgom hiányában – szívesen mentem magam kinevetni e gyűlére. A' gyűlés tárgya tréha [!] hírek elmondása volt, miket a Mltsgos [Méltóságos] főispán felszólítására tettes [tekintetes] a KK [Karak] és RR. [Rendek] közül egyik vagy másik táblabíró vagy szolgabíró stb. elmondott, – 's ekép történt, hogy miket valaki az ujságban olvasott (mert ujságaink voltak, a francia siecle¹²⁶ is) azt [!] e helyen a többiekkel is közöltetett; a gyűlési nagy szoba többnyire telve volt. Az elmondott híreket azután a főispán recapitulálta¹²⁷, 's belőlök combinatiókat tőn, miből olykor compositio által új hírek alakultak (ugynevezett Besze-hírek) 's így történt hogy mi az új épületben mindig több hirt tudtunk, mint azok oda kint Pesten, a gyűlések valóban igen élénkek voltak akkor midőn az ujságokban Kossuth triumphusait¹²⁸ olvasók. – mintha nemzetünk ezen emberének Europa által bizonyított dicsőítése által egyszersmind satisfactiót¹²⁹ is éreztünk. Hizeleghet is azon gondolat, hogy bár ügyünk egy időre veszve van: de a nemzet becsülése Európában Americában, 's az egész vi-

¹²¹ institutio – lat. intézmény

¹²² souverain – fr. (egyed)uralkodó

¹²³ constitutio – lat. alkotmány, felépítés

¹²⁴ etiquette – fr. viselkedési szabályok összessége

¹²⁵ thea soirée – fr. tea estély

¹²⁶ Siècle: francia napilap 1836–1927 között

¹²⁷ recapitulál – lat. röviden összefoglal, tömören megismétel

¹²⁸ triumphus – lat. diadalment

¹²⁹ satisfactio – lat. elégtétel

lágón virágzik. Kosuth is nagy részben csak mint nemzetünk személyesítője vergődhetett fel a dicsőítés oly nagy fokára. – Ha illy hireink nem voltak mikről Besze variációkat mondhatott: akkor Besze – kivált a papokról triviál egész novellákat improvizált nekünk, mely improvizálásának virányos, eszélyes modora nemcsak igen mulattatá 's néha kar–hahotára fakasztá a KK és RRket, hanem e részbeni ügyességét és genialitását általánosan el kellett ismerni. – Midőn a káplár bejött (estveli 7 órakor) hogy a gyűlés tagjainak a' bezáratásnak idejét jelentse: 'a főispán elosztatá a gyűlést, mi oly módon történt hogy két magyar dalt karban elénekeltünk, comicus modorban kívárgatván ez után egymásnak jó éjszakát. Besze ez éneklés alatt [mit] általánosan *hymnus*-nak hívtunk, különös tréfásan nézett ki magas – schlafrockbaburkolt¹³⁰ alakjával főlegyenesedvén, 's két karjával egész prosopopejával¹³¹ taktust mutatván az éneklőknek.

E' gyűlés volt szellemi foglalkozásaink comicus oldala.

Anyagi körülmények

Hogy az ember anyagilag megelégedést érezhessen, szükség hogy 5 érzékeinknek élvezet nyujtassék. Ezek közül az ízlés volt egyedül melyet kielégíthetett itt az, kinek pénze volt hazuról [!] is: mert a naponkinti 6 p[engő]Krajczár (kik 1 éven tulra voltak ítélve azoknak 10 px. [pengő krajczár] dukált) és 1/2 komisz profunt¹³² (mely töbnyire a profós vagy káplárnak ajándékoztték) nem lett volna elég a' koplalás nélküliségre. Kinek sok pénze volt az hozathatott magának vendéglőből, vagy a drága Profóstól eledelt, 's panasza nem lehetett más mit [!] hogy az ordonance mindig csalta, és azonkívül mindenlépésért jól meg kelle fizetni. Az ordonance volt itt a budgetben¹³³ a legnagyobb rubrica, mert kivált az ki őt néha levélkével is ki akarta küldeni, kénytelen volt őt megvesztegetni, mi által az ordonancok nagyon drágára tartották minden egyéb szolgálataikat is. Ki menagerozni¹³⁴ akart az olcsón jutott ugyan Dienesnél ebédhez, – de a reggelizés stb már nem ment menage szerint. Én vacsorát is kaptam Dienestől hetenkinti 1 pftért. A menage egész multság volt teritetlen piszkos asztalnál, bádog kanalakkal egy közös pohárral, és mind a három ételre csak egy tányérral. Ki több tányért vagy más megkülönböztető szereket használt volna: az e helyen arslánkodás¹³⁵ leendett, mert ugy illik hogy a többivel egyaránt türjön „Mit gegangen mit gefangen”¹³⁶ –

A' hallás érzéke ki nem volt elégíthető csak igen ritkán távolról hallatszó katonai zene által, és vasárnap estve a holdvilág utczai közel csárdában (az ugynevezett Holdvilág csárda) a közkatonák 's közringyók közt tartott bálbani zene által, mit azonban jobb lett volna nem is hallani. Az újépületben zongoránk nincs, 's más hangszert nem igen tudott senki jól játszani. Az éneklés pótolá ki leg töbször musicális fileinket.

A' szaglás érzéke ki volt ugyan elégítve de ellenkező részről.

A' látást illetőleg volt egy pár szoba melynek ablakai nem voltak befalazva, innét a budai hegyekre kilátás dicső volt, de csak jobban fájt hogy e látott szép szabadban nem lehetünk. Nemde kin az éhezőnek az étel szagga melyből jól laknunk vagy ennünk nem szabad?! Ha

¹³⁰ Schlafrock – ném. hálókabát, köntös

¹³¹ prosopopea – gr. szertartásosság, ünnepélyesség

¹³² komisz profunt – ném. kereskedelmi (commis) mennyiségben gyártott katonakenyér

¹³³ budget – ang.–fr. büdzsé, költségvetés

¹³⁴ menagerizni – fr. gazdálkodni

¹³⁵ arslánkodás – gavalléroskodás, piperkőc magatartás

¹³⁶ „Mit gegangen mit gefangen” – ném. itt: együtt elfogva együtt kivégezve, vagyis az együvé nem tartozó embereknek ugyanaz a sors jutott

az ablakra felkapaszkodtunk hogy felső nyílásán egy elhagyott sáros piacra (fa piac) ki-nézhesünk: ezt sétálásnak nevezők. Egyébiránt látható volt még az udvarról az ég boltozata is, a mi néhány öltre korlátolt horizonunk.

Az ölelés 's szeretteinknek szívünhözi [!] szoritása által élvezhető tapintás érzéke szinte igen korlátozott volt, amenyiben azokhoz, kiknek szeretteik rokonik barátik Pesten voltak ezek csak nagy nehezen juthattak vizit billéthez¹³⁷, mellyel délutánonkint rövid ideig né-mely rab meg volt látogatható. – Nekem nem volt itt senkim ki meglátogathatott volna. – Árpád? nem is kérdezősködött nincs é bajom, annál kevesbé jött felém, – Emma (De[ssewf]fy Aristidesné)¹³⁸ Luzsinszky látogatására eljött Sárosból, mondják hogy meg akart volna engem is látogatni (?) de két fogolyhoz egynek egyszerre visit билет nem adatott – – – igen sajnálom hogy legalább messziről nem láthattam őt, 's meglettem volna eléged-ve. – Végre csakugyan akadt nekem is ki meglátogatót, Dessewffy Albertnek Kis Palija – vélvén hogy a margonyai Gyula van itt – helyette meglátogatót, 2^{szér} is volt nállam, 's ez nekem olly jól esett. Furcsa volt midőn a vizit szobába jövéen ismerős arcot nem láttam, mert Palit eddig nem ismertem. Utolsó napokban meglátogatót még Doloviczényi Robert – köszönet érte neki – Ez alkalommal történetesen (Novb 27^{én}) a vizit szobában öszve-jöttem Szmrecsányiékkel is – kiket különben aligha láttam volna. E' vizitek alkalmával el-lenörködésül – nehogy valami titkok cseréltessenek ki vagy levelek ott legyenek átadhatók – mindig jelen van egy császári tiszt és a profós.

Anyagi foglalkozásom volt itt fából holmi apróságok ráspolyozása, itt Putniknál egész műhely volt, 's e mesterünk szívesen engedett szerszámaival dolgozni.

Majd meg unván egy vagy másik foglalkozást egészségünk szempontjából a szabad órákban (engedelemnek különös kikérése után) az udvaron vagy a folyosókon sétálhattunk is pipázgatva, egymással beszélgetve 's szorgalmatosan fel 's alá futosva [!] a szűk udvaron – ez igen élénk, festői képet alkotott. Ekép a mozoghatással is meg leheténk elégedve. Kivál [!] elejénte e részben több szabadságunk volt, mert bár csak reggeli 7 órától 10^{ig} -, 12^{től} 2^{ig},- 's 4^{től} 7-tig volt szabad az udvaron járkálhatunk, de egész nap be nem csuktván, suty-tyomban a folyosókon közlekedés a nem szabad órákban is hatalmunkban állott. De ez til-tott szabadságot nagyon használtuk arra hogy a vizitekre, vagy víz biletekért járókkal co-quetirozzunk¹³⁹ vagy beszélhesünk; azért November 16^{án} eszökbé jutott a Vulpeseknek¹⁴⁰ (az auditoratusi¹⁴¹ 's Krix Kraxi (:Kriegs Recht¹⁴²:.) personált hívtuk így) eszökbé jutott a foglyoknak szigorubb kezeltetése, melynél fogva csak következő szabad óráink voltak: reg-geli 7–8^{ig}, – 10től délutáni 1^{ig}, – és 4től 6^{ig}. A többi órák alatt szobákban csukva tartattunk, – de az ugyanazon emeletbeliek más szobába is csukathatták be magokat.

Részemről az idő soha sem volt unalmas, mert ugy osztottam el azt, hogy tekintve fog-ságomnak rövid idejét egy órát sem mulasszak el haszontalanul. Mondhatom hogy nekem itt sokszor nem volt időm. – – – Nem mondom hogy gyengébb órákban a melancholia el nem fogott volna, de ezt nem a fogság okozá; 's általában én itt elégedettebb nyugodtabb voltam mint odakint, hol okom van a világot utálni. – – És végre is, ha valami keserű is van e fogságban erre a költő verse szerint mondhatni: „a mi benne keserű van elnyelem” – Egy kellő szilárdsággal bíró kebel nem lehet kislelkű, és az öntudat magasabra emelinti fe-

¹³⁷ vizit billét – ang. fr., látogatási jegy, engedély

¹³⁸ Dessewffy Aristid honvédtábornok, aradi vértanú özvegye, Szinyei-Merse Emma

¹³⁹ couquetiroz – fr. szemez

¹⁴⁰ Vulpes – lat. rókák

¹⁴¹ Auditor – ném. hadügyész, hadbíró

¹⁴² Kriegs Recht – ném. haditörvény

jét. A pityergők itt csak kinevettetnek. És ha egy kellő jellemű fogoly szomorkodik is: ezen szomorkodásnak nem bezáratása a közvetlen oka, hanem legfeljebb azon sajnálkozás hogy családja oda kint jobban szenved, a családfő elvesztése által, ki kenyeret szerzett vala neki, és most – talán nyomorúságban élni kénytelen.

Türjél szegény fogoly!
 „Honért e szenvedem”
 Kívív hazát neked
 Talán a' türelem!

Ha levél jött ezt természetesen a hadbírótság feltörte átolvasta 's így kézbesítette a' fogolynak hivatalos lepecsételés után. Én rendelést tevék, hogy leveleim Váradynál¹⁴³ őszpontosuljanak, honnét azokat becsempésztem, 's October 25^{kén} egy rakás levelet kaptam Paulinától¹⁴⁴, Herminetől¹⁴⁵, Rácsker Ninától¹⁴⁶, 's néhány sort Marikától¹⁴⁷ 's Tivadtól¹⁴⁸, – mindezek még fogságom előtt valának írva, azóta végig egy sort sem kaptam ezektől. –

Én ellenben bár mi bajos volt itt az irás többeknek írtam, – Herminnek még levelének vétele előtt is írtam néhány jelentéktelen sort, November 10^{én} pedig ismét írtam neki következőket:

Tisztelt jó Hermine! Egy pár nap előtt szerencsésen bejutott kedves levele e' falak közé, hova különben a lég is csak korlátolva juthat, és én sietek azonnal válaszolni.

Nem voltam ugyan, s nem is leszek fogságomban egy perczig is elcsüggedve, nincs okom jobban szomorkodni mint oda kint: de az mégis természetes, hogy midőn még ismerősről is alig hallottam jó formán hírt ezen elszigetelt helyzetemben: annál kellemetesebben lepetém meg egy távol lakó barát levele által, mellyet még kint oly türelmetlenül vártam volt. – Azonban újra szomorú levél levelének szomorú tartalmán; – – és mégis – őszinte leszek – megvallom örültem e' hangulaton, melly panaszkodása által erántami bizalmát lehellé; – – oly jól esett éreznem hogy van lény ki bizalma által tanúsítja azt hogy igaz barátom. Mégsem vagyok tehát oly igen árva! – gondolám. – – – –

Levelének értelmét azonban egészen ki nem vehetém; anyit tudok, hogy valaki bántotta kegyednek érzékenységét.

Én nem csodálkozom azon, hogy kegyedet oly könnyen – 's nagyobb mértékben bántja érzelmének vagy jellemének legkissebb megsértése is. Tudom én is mit tesz lelkileg szenvedni, tudom mit tesz csalatkozni az emberek jellemében. Sokat, igen sokat szenvedtem; de most át kezdem látni, hogy az nem is lehetett másképp e rosszul szervezett világban, mint hogy csalatkozzék 's ismét csak csalatkozzék az olyan, ki nem úgy nézte az embereket mint vannak, de mint lenniök kellene, mint egykor lesznek. Bölcsőjében van még az emberiség

¹⁴³ Feltehetőleg Várady Károly pesti ügyvéd, kiszabadulása után Dessewffy nála állt alkalmazásban.

¹⁴⁴ Dessewffy Gyula Mór leánytestvére, 1854-től Raszlaviczy Edéné; vö.: Éble Gábor: *A cserneki és tarkeői Dessewffy Család. Genealogiai tanulmány*. Budapest, 1903. 2. tábla

¹⁴⁵ Parcsetics Herminával, Parcsetics Ignác kerületi biztos leányával 1848 novemberében Pécssett ismerkedett meg Dessewffy. Vö.: Dessewffy Gyula Mór naplója, 1848–1850. OSZK Kt Quart. Hung. 4111. 4. köt.

¹⁴⁶ Ratschker Franciska Dessewffy 1848. január végén meghalt felesége volt, bizonyára az ő rokona.

¹⁴⁷ Feltehetőleg Dessewffy Leontina-Mária nevű húga, 1851-ben mindenesetre Paulina, „Marika” és Gyula Mór együtt tettek utazást Bécsbe. Vö.: Dessewffy Gyula Mór naplója, OSZK Kt Quart Hung. 4315 2. köt.

¹⁴⁸ Berzeviczy Tivadar, Dessewffy gyermekkori jóbarátja.

kifejlése, vagy is inkább: újra kell kezdeni növelni azt, mert az eddigi nevelési irány igen el-
tévészett. Valóban csak a közönséges embereket nem sérti a mostani világ rosszasága.
Egy olly lény ki felülemelkedik az előítéletek tömkelegén, át látja hogy sokkal magaszo-
sabb hivatásunk, mintsem ezt a mostani civilisatio útján elérnünk lehetséges lenne. Az em-
beriség azon néhány jobbához nem méltó, – a jobbak nem harmonizozhatnak e rosz vi-
lággal! – Azonban ennek nem a természet az oka, hanem az emberek magok, kik olly rosz-
szul szervezték (:organisálták:) magukat. A' természet melyet ember eszköz gyanánt hasz-
nálhat olly szép, hogy ez eszközzel dicső eredményhez kell jutnunk; csak jól kell azt elren-
dezni tudni. De fájdalommal észre kell vennünk azt, hogy minél nagyobb valamely nemzet
civilisatioja, annál romlottabb a néperkölc; és vissza kell ijednünk az illy ugynevezett
civilisatiótól melynek ösvényén jobb ha nem is haladtunk volna anyira! mert annál köze-
lebb jövénk a teljes demoralisatio örvényéhez! – – – Ismétlem tehát ne csodálkozzunk ha
rosszak az emberek; mert ily szervezetbeni neveléstől jobb eredményt nem is lehet várni!
Hogyan lehet jó az olly szervezet melyben az emberek érdekei anyira elágazvák, hogy nincs
olly szerencse mely egyszersmind másnak szerencsétlensége nem volna?! Miként is legye-
nek jók az emberek, midőn nincs érdekökben jóknak lenni? mert t.i. hamarabb boldogul a
gaz; mert a jokat a rosznak intrigue-je¹⁴⁹ desauvirozza¹⁵⁰ – – Reformálni kell tehát egészen
új szervezet által az emberiséget, 's elromlott természetét gyökeresen gyógyítani. – Ez új
szervezet szálát a természet egyszerűségében kell keresni. Egy új megváltóra van szüksége
az emberiségnek; és ezt a' kor teremti elő. „Még jőni fog még jőni kell egy jobb kor”¹⁵¹ stb. –
De e jobb kor önmagától elő nem varázsolatik, hacsak a' jobbak törekvése elő nem
idézendü azt! Azért: nem szabad elhagyni magunkat, nem szabad kétségbe esnünk egy vagy
más rosz felett; nem szabad panaszkodnunk, hanem erős lélekkel ki kell állanunk a szél-
vést, mely enyészettel fenyeget, és győzni fogunk!

Vigasztalódjék tehát édes jó Hermine! 's egy méltatlannak sértéseit ne vegye föl, - leg-
feljebb sajnálkozzék az illy nyomorultak felett, – és kegyed öntudata ugysis elég erős pánczél
a mirigyves nyelvek ellenében. – – – Erre talán azt válaszolandja, hogy mindezek ellenében
egy hölgynek nem lehet olly szilárd állása mint férfinak!? – – nagy részben igaza van: de itt
a valódi tér hol a női emancipatióra törekedjék a nő. Miért ne lehessen a nő olly független
állásu mint más emberek? – Hogy a nők nem azok: az betegsége a mai kornak; de miután
a' világ tökéletesbülésre törekszik: el kell valahára azon időnek is jönni, hol ezen beteg
eszme, hol ezen előítélet meg fog törönni. És ennek megtörésén a magasztosabb jellemű
nők magok igyekezzenek!!! – stb.

Arczképét illetőleg, talán nem igen kedvére volt kérelmem; okait nem kérdezem. Kérni
mertem, mert a mult emléke 's némileg ígérete bátorított arra fel; – Ohajtásom teljesülése
kimondhatlan örömet okozna nekem. De többet erről írnom szerénytelenség lenne. Kegyed
legjobban fogja tudni azt megítélni; határozzon! én előre meg nyugszom. – – –

Búcsu a Neugebautól

November elején lenge hírek mondák, hogy a rövid időre ítélt foglyoknak hátralévő
idejük amnoestiálándó [!] lesz a Helytartó főherceg¹⁵² által. Ez csakugyan sok alsóbb sze-
gényebb rendű foglyoknál beteljesült. Részemről félttem hogy engem is ér e nagy kegyelem,
's egy pár hét amnoestiálása miatt kénytelen leszek a nagy kegyelmet élvezni. Amnoestiá-

¹⁴⁹ intrigue – fr. intrika

¹⁵⁰ desavouiroz – fr., itt: hiteltelenít

¹⁵¹ Részlet Vörösmarty Mihály: Szózat című költeményéből

¹⁵² Albrecht Habsburg főherceg, Magyarország katonai és polgári (fő)kormányzója 1851–1860 között

nak örültem volna, ha ez azokat illetendé kik több évekre zárattak el; de nállam, egy pár hét vagy holnap elengedése által a' kormány bizonnal eltévesztette volna a hatást mellyet ten- ni célja van mert én hálás ezért bizonnal nem lettem volna. Ugyis kevés időre vagyok el ítélve, szinte szegyenlem hogy csak olly csekélységet van alkalmam túrni. – – – Örömet akartam tehát legalább a megítelt két hólnapot collegáimmal társaságban kiszerven- ni. Óhajtasom csakugyan teljesült; mert amnoestiát nem kaptam (:egy pár sorba kerülende csak ezt kieszközölöm Zimmer hadbirónál kire ez bízva volt, 's mely becsületes emberrel igen jól vagyok:) –

Amnoestia nélkül elérkezett tehát fogságom véghatár napja. Simonyi, Némety és Wimpeller November 30^{án} kedvemért egy egész soirét rendeztek, 's evvel igen kellemetes- en leptek meg; – búcsuestvény volt ez. E' búcsu pohárnál – hol több jobb barátim voltak jelen ösmét egy kellemetes estvét tölték, a barátság nyilvánulatai tevék e kellemet, – – és a me- nyire a' búcsu szomorú dolog: elüze' szomorúságot a jövőnek reménye, azon remény t.i. hogy nem hagyom el e barátimat örökre, hittük 's reméltük hogy talán nem sokára össze ta- lálkozunk a tett mezején, lelkesített azon gondolat hogy addig is lehetőségem 's kötelessé- gem lesz e kevésbé kedvező körülmények közt is tenni 's hatni ott hol lehet, és anyit a me- nyit lehet. Elcsüggedni semmikép sem szabad, ez gyávaság volna. Föl tehát akarát, mozdíts haladásra mindent, előre! előre! ez hivatása mindenkinek ki a középszerüségből lelkét ki- emelve érzi, csak egy kis morális erőnek is öntudatában van!!

December 1^{én} reggel szokatlanul késő nyitatték fel konyhánk ajtaja, 's ekkor is csak azért, hogy a káplár jelentse leendő kimehetésemet az újépületből. A' többi szobák mind csukva maradtak, nagyon kedvem ellenére, mert elmenetelem előtt el kelle búcsuznom collegáimtól, 's tőlök számtalan levelet 's commissiokat¹⁵³ átveendő valék. Simonyihoz csak a becsületes káplárnak engedékenysége, 's borralaló segítségével juthattam be. Oka e zárva tartásunknak volt, mert Meszlényinét, Rutkayné, 's Jubált hozták be ez éjjel ide, – 's nem akarták talán korai szét terjedését e' hirnek, e titoknak mellyet daczára ez elővigyázati intézkedésnek azonnal tudták a legtöbben. Pakolás címe alatt addig késtem az újépület- ben, míg végre 10–11 közt a szobák meg nyitattak és én a szobákban búcsukört járhattam mindenütt, – számtalan levél kicsempészéssel megbizva, miket elővigyázatból – minthogy e' rendkívüli nap megmotoztatástól is tartanom lehete – czizmámba [!], vagyis inkább a dupla harisnya közé rejtém.

Meszlényiné stb behozatásának híre különös – kimagyarázhatlan hangulatot okozott az újépületben; a német Verhängnißvoll¹⁵⁴ – illenék e' hangulat typusára, – okát nem tudók, gyanitnunk lehete sokat, nem tudtuk remélni é, vagy busulni ad e körülmény okot? olly szótlán volt az egész épület – rejtélyes, és a lég rekedt.

Fájt az elválás, higyjétek el! nem tudom miért? buvárkodj a lélektanban és okát talán föltaláld. – – De a szabadság vágya ki halt é bennem, hogy nem örültem kiszabadulni e' falak közül? – élvezni a szabadságot mozoghatni a szép természet ölében melly az ipar gyé- mántjaival felékesítve karöltve gyönyörködteti a kint járkálható embert?? – –szabadság?! oh ne csaljuk magunkat! lehet csillogó is a terem és mégis börtönünk, illy börtön most a szép magyar haza! Oda kint is rab leszek én, még nagyobb mint az újépületben hol nagyobb rab volt a' test, és ide kint nagyobb rab a lélek, a lélek, melynek szabadságát elébeteszem amannak. – Miért örüljek tehát ott; a ros világ fényes ölében, melly fény csak vakítja a' szemet de nem az igazság világa! – – Valóban kin volna e nyomoru emberek közt élni, ily élet csak nyomoruság – – ott az újépületben – bár ott is sok nyomorult ember volt - de mé-

¹⁵³ commissio – lat. megbízás

¹⁵⁴ verhängnißvoll – ném. végzetes

gis kisebb mértékben érzem a nyomorúságot – – lelke ott többet élvezhetett mint idekint, mert barátot, testvért lelheték ott, és mindenek előtt nyugalmat! – – – Oly jól esett ki pihennem magamat, új erőt gyűjteni, mert a pesszimizmus már nagy erőt vön rajtam. Az vígaszta itt egyedül, hogy nagyobb tére leend itt azon föltételeknek: működni a haladásnak minden gátja ellen! – – –

Isten veletek tehát testvéreim, barátim kik ott ben maradtatok! Könnyitse türelmeteket az öntudat, hogy a hazáért, 's ez által az emberiségért – és rossz emberek miatt a jóknak szenvedni dicsőség. Könnyitse szenvedéteket azon tudat, hogy milliók szenvednek ide kint ugyanazon ügyért; mert szenvedni nem csak börtönben lehet, – – – és szenvednek érettetők is, mert fáj nekiünk az hogy ti bent vagytok!!! isten veletek!

Sajtó alá rendezte, az előszót és a jegyzeteket írta BIHARI ANIKÓ

KISANTAL TAMÁS

TörtéNet – elmélet

Gondolatok a történelem nem narrativista elképzeléséről

Az utóbbi évtizedekben bekövetkezett és többek által már alaposan vizsgált történelemelméleti fellendülés után mintha manapság valamiféle „csend” vagy „kifulladás” következett volna be. Nyugaton az 1980-as és '90-es években, hazánkban pedig elsősorban az új évezred elején nagyjából lezajlottak azok a viták, melyek az irodalomelmélet és a nyelvfilozófia felől érkező „kihívásokat”, kritikákat érintették, majd a dolgok szép csendben a helyükre kerültek, mindenki végezte tovább a munkáját. Az elméletírók folytatták a történeti szövegek kritikai olvasását, a teoretikus diskurzusnál pedig – ahogy azt éppen az *Aetas* egyik korábbi számában Simon Zoltán Boldizsár megjegyezte – egyre erőteljesebb „gettósodás” figyelhető meg. A történetelmélettel foglalkozók, téziseiken különösebben nem változtatva, mind kétségbeesettebben próbálnak még mindig a „történettudomány rossz lelkiismerete” szerepében fellépni, és keresik a saját, elsősorban az irodalomtudomány metódusait, kategóriáit importáló szövegeszményük historiográfiai megfelelőit, melyeket a szórványosan megjelenő „kísérleti”, „nem hagyományos” történetírói művekben vélnek megtalálni.¹ Tünetértékű lehet, hogy pár évvel ezelőtt napvilágot látott egy könyv, melyben a kortárs angolszász történelemfilozófia közép- és idősebb generációjának prominens képviselői valamiféle válsághangulat közepette, egy új kor nyitányaként fogalmazták meg a jövő historiográfiájával kapcsolatos „kiáltványaikát”, egyetértve abban, hogy lezárult egy korszak, s ezután máshogy kell (kellene) a történetírást művelni.² Ám a „kísérleti” munkák valahogy csak nem akarnak olyan mértékben megszületni, mint ahogy a teoretikusok várják ezeket, a manifesztumoknak csupán mérsékelt hatása lett, mintha a történelem elmélete immár tényleg nem találná a helyét, vagy egyszerűen (ahogy Simon véli) unalomba fulladt volna.

Persze a másik oldal, vagyis a gyakorló történészek nem feltétlenül mentek el vakon az elméleti fordulat mellett: volt, akire módszertanában, látásmódjában hatottak e tézisek, másokra talán kevésbé, sokszor pedig éppen ott váltott ki erőteljes hatást a diskurzus, ahol valószínűleg nem is akart. Könnyen lehetett ugyanis afféle „bűnbakként” kezelni az elméletet, s felelőssé tenni olyan, a kortárs kultúrában látványos jelenségek miatt, mint például a történelem „felhígulása”, a szakma reputációjának csökkenése, az áltörténelmek, összeesküvés-elméletek terjedése, vagy a populáris, népszerűsítő, esetleg nyíltan ideologikus historiográfiai munkák egyre nagyobb sikere. Már a '80-as évektől megfigyelhető az a tenden-

¹ Vö.: Simon Zoltán Boldizsár: *A történetelmélet önigazolása*. *Aetas*, 26. évf. (2011) 4. sz. 174–184. A „nem hagyományos történetírásról” bővebben: Szélpál Livia: *A történelem jövője: bevezetés egy nem hagyományos történetírás (unconventional history) elméletébe*. *Aetas*, 22. évf. (2007) 1. sz. 135–146.

² Jenkins, Keith – Morgan, Sue – Munslow, Alun (eds.): *Manifestos for History*. New York, 2007.

cia, hogy e jelenségek mind' látványosabb burjánzását a történész céh egyértelműen a „posztmodern *anything goes*”-személet káros következményének bélyegezte. A legfőbb indokuk az volt, hogy a történelmi elbeszélések igazságértékét negligáló, a narratívák egyenrangúságát hirdető irányzatok kaput nyithattak a szakmaiságot mellőző, netán a hivatalos történelemmel teljes mértékben szembenálló nézőpontok (holokauszttagadás, „kitalált középkor”, összeesküvés-elméletek, ultra-nacionalista történelemhamisítások stb.) áradatának. Ennek következményeként szinte logikusan adta magát az a vélekedés, hogy mindezt az elméleti relativizmus a felelős, melyet harsányan és erőteljesen átkoztak ki, az említett populáris jelenségeket pedig megvető mosollyal vagy dühös ökölrázással utasították el. Kétségkívül, a történelem iránt manapság egyértelmű igény van, de nem feltétlenül a szakmai történettudomány iránt. A történelem egyes nézőpontok szerint „fogyasztási cikk” lett (persze valamennyire mindig is az volt, de e folyamat néhány évtizede radikálisan felgyorsult), a *public history* (az angolszász terminust talán „hétköznapi történelemként”, a „nagyközönség történelmeként” lehetne fordítani) egyre erőteljesebben van jelen, s a kultúra majd' minden szférájában kifejti hatását.³ Se szeri, se száma az olyan jelenségeknek, melyek a történelmet valamiféle áruként, piaci terméként tálalják: a „történelmi” televíziós csatornák hatásvadász dokumentumfilmjeitől a hollywoodi sikermozikon és a számítógépes játékokon át a hagyományörző csoportok nosztalgikus (vagy egyenesen nyíltan fikcionális) múltreprezentációig hosszasan sorolhatnánk ezeket.⁴ Mintha történelmek vagy történelem-töredékek lennének egymás mellett, működneek egyszerre a kultúrában, és itt is a szaktörténészek által írt és hirdetett történettudomány csak az egyik és nem is feltétlenül a legfontosabb diskurzus volna. Ahogy az elmélet a történetírás „rossz lelkiismerete” szeretne lenni, úgy vágyik mind kétségbeesettebben a történelmi diszciplína a „hétköznapi történelem” rossz lelkiismeretének szerepére. A történettudomány legfőbb társadalmi funkcióját abban látja, hogy a történelem legyen az a kontroll, kritikai erő, mely a kollektív emlékezet túlkapásait, a popularizálódott, szakszerűtlen történelemképeket kiigazítja.⁵ Lehet, hogy lemondunk a „nagy történetről” – hangsúlyozhatná a szaktudomány –, de talán a múlt valóságáról és e valóság tudományos igényű feldolgozásáról és prezentálásáról mégsem kellene legalább elvi szinten letennünk, hiszen akkor a múlt végérvényesen és óhatatlanul fikciósá, használati cikké válik, melyet bárki a saját igényei és érdekei szerint formálhat. Az „*anything goes*” apokaliptikus értelmezéséből így a múlt hamisítás orwelli víziója lesz, s egyre inkább kérdéses, hogy a most megfigyelhető, szétszóródott, szakmán túli történelme(k) összeolvashatók lennének, ha nem is egyetlen és kerek, de legalább ellenőrizhető, tudományosan megalapozott történelemképpé.

Ahhoz, hogy e kétosztatú jelenségcsoportot és összefüggéseiket megfelelő módon értelmezni tudjunk, véleményem szerint egy olyan előfeltevést kell alaposabban megvizsgálnunk, mely mind a hagyományos történetírást, mind pedig a tradíciókhoz kritikai élel kö-

³ Vö. például: Fowler, Peter J.: *The Past in Contemporary Society. Then, Now*. London – New York, 1992.; Ashton, Paul – Kean, Hilda: *People and their Pasts. Public History Today*. New York, 2009. Magyar nyelven egy korábbi szövegemben megpróbáltam a *public history* néhány jellegzetességét bemutatni: Kisantal Tamás: *A történelem mint fogyasztási cikk, egzotikum és rejtély – megjegyzések a hétköznapi történelemről*. Anyanyelvi Kultúráközvetítés, 1. (2012) no. 1. <http://journal.ke.hu/akk/index.php/akk/article/viewFile/7/9> (letöltve: 2012. március 19.)

⁴ Ezzel kapcsolatban lásd: Groot, Jerome de: *Consuming History. Historians and the Heritage in Contemporary Popular Culture*. London – New York, 2009.

⁵ Ennek markáns megfogalmazását lásd például: Romsics Ignác: *A történetírás objektivitásának mítoszáról és a történelem mitizálásának elfogadhatatlanságáról*. In: uő.: *A múltról a mának*. Tanulmányok és esszék a magyar történelemről. Budapest, 2004. 409–429.

zelítő történetelméletet jellemzi. Ez pedig az a fajta pánnarratív szemléletmód, mely mindkét területen megfigyelhető, még ha ellenkező attitűdöket is von maga után. Régóta evidensnek tűnik, hogy ha történelemről beszélünk, óhatatlanul az elbeszélés felől közelítjük meg. A történelem történet-struktúrájú – legalábbis a történészek és a hétköznapi emberek által írt, olvasott, tanított és tanult történelem mindenképp. Lassan már közhely ez, még akkor is, ha sokan a narratív szemléletmód bizonyos sajátosságait (vagy végleteit) fenntartásokkal kezelik, esetleges relativizmusával nem értenek egyet, ám a történetszerűség általánosan elfogadott koncepciónak számít. Ha zárójelbe tesszük azt a problémát, hogy a múlt maga „hajdan lejátszódott és elmondásra váró” történet-e, vagy „csupán kaotikus eseményhalmaz”, az mindenesetre nehezen vonható kétségbe, hogy a múltat (saját, személyes múltunkat és a tágabb történelmi időket egyaránt) történetként igyekszünk elsajátítani. Az elbeszélés olyan tő-metaforaként funkcionál, mely a történelemszemlélet kategóriáit szervezi, és meghatározza azt a percepció és értelmezési keretet, melyen belül a múltról kijelentéseket lehet tenni.⁶ Így a történelem legfőbb médiuma a szöveg – a fogalom alatt nem annyira konkrét írott textust, inkább metaforikusan, történetstruktúrával (vagy kvázi-történettel) rendelkező, olvasásra, értelmezésre készítő orgánomot értve. Így szövegszerűen olvashatók a történeti munkák, az ilyen témájú regények, filmek, festmények, de a közösségi rítusok, emlékművek stb. is. Mindehhez sajátos attitűd társul: a történelmet, ahogy a történetet is, olvassuk, befogadjuk, a szövegeket értelmezhetjük, újra is írhatjuk, ám mindenképp többé-kevésbé kerek (és zárt) történeteket, textusokat hozunk létre. A történelemelméletben immár négy évtizede színre lépő Hayden White nagyhatású elmélete nem csupán a narratív elv történetírói legitimitását alapozta meg, hanem az olvasás, az értelmezés alapját bizonyos narratív sémák (a Northrop Frye-től kölcsön vett archetipikus cselekménystruktúrák) azonosításában látta.⁷ E narrativizmus lehetett radiálisabb, relativista (a múlt maga nem történetszerű, csak a múltban értelmet kereső emberi aktus teszi azzá) vagy kevésbé végletes, az emberi időérzékelés narratív természetű és a történetírás közötti kontinuitást hangsúlyozó (mely szerint a múlt maga talán nem történetszerű, de az emberi időérzékelés eleve az, tehát számunkra csak történetként létezhet).⁸ Az, hogy a White utáni elméleti nézőpontok egyaránt a narrativitás kizárólagosságát hangoztatták, mindenképp megtermékenyíthette a történelem vizsgálatát, hiszen rámutatott a tények mögötti szöveg-szervező struktúrák szerepére és az elbeszélésminták kulturális jelentőségére. Nem csupán a történetírás, hanem a történeti tudat is narratív természetűnek tekinthető, ahogy erre például Louis O. Mink az 1970-es években rámutatott,⁹ vagy újabban Jörn Rüsen a történelmi tudat különböző narratív formáit tipologizálta.¹⁰ Így amennyiben a történelmet vizs-

⁶ A tő-metafora fogalmáról szociálpszichológiai kontextusban lásd: Sarbin, Theodor R.: *Az elbeszélés mint a lélektan tő-metaforája*. Ford.: Ülkei Zoltán. In: László János – Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 5. Narratív pszichológia*. Budapest, 2001. 59–76.

⁷ White, Hayden: *A történelem poétikája*. Ford.: Kisantal Tamás – Szeberényi Gábor. *Aetas*, 16. évf. (2001) 1. sz. 134–164.

⁸ A kontinuitáselmélet fő képviselője David Carr, illetve – jóval cizelláltabban – Paul Ricoeur. Kettejük nézeteinek különbségének markáns megfogalmazását lásd: Carr, David – Taylor, Charles – Ricoeur, Paul: *Discussion: Ricoeur on Narrative*. In: Wood, David (ed.): *On Paul Ricoeur. Narrative and Interpretation*. London – New York, 1991. 160–187.

⁹ Mink, Louis O.: *A narratív forma mint kognitív eszköz*. Ford.: Kisantal Tamás. In: Kisantal Tamás (szerk.): *Tudomány és művészet között. A modern történelemelmélet problémái*. Budapest, 2003. 113–132.

¹⁰ Rüsen, Jörn: *Historical Narration: Foundation, Types, Reason*. In: uő.: *Studies in Metahistory*. Pretoria, 1993. 3–14.

gáljuk, az elbeszélés és a hagyományos szöveg olvasatát adjuk – a konkrét történetírói textusok esetében ugyanúgy, ahogy egy kultúra történelemképét, történeti tudatát elemezve is. Ekképp lehetett például White hajdani, első nagy hatású tanulmányának, *A történelem terhének* szép, kerek története, mely a 19. századtól a modernizmusig a történelem iránti fogékonyságnak és a történelmi tudat szerepének a leértékelődését vélte felfedezni, melynek okát a szakma formai (narratív) eszközkészletének elavultságában látta.¹¹ Egy elbeszélés lehet jól megszerkesztett vagy kevésbé, bírhat nagyobb meggyőzőerővel vagy kisebbel, ám mindenképpen lezárt struktúrájú entitás, melyet az elemző „tudományos” (narratológiai) módszerekkel vizsgálhat. Pontosabban, inkább úgy fogalmaznék, hogy a történelem-elmélet minden radikalizmusa mellett nemcsak a strukturalizmus egyes módszereit sajátította el és alkalmazta, hanem az irányzat bizonyos előfeltevéseit, szövegkoncepcióját is átvette. Ez persze a '70-es évek elején még teljesen magától értetődőnek számított, ám a későbbiekben, bár bizonyos teoretikusok erőteljesen hangoztatták saját dekonstruktív szemléletmódjukat (például Dominick LaCapra vagy Alun Munslow),¹² mégis jórészt a strukturalista műegész keretein belül maradtak, inkább csak eszményeikben, sürgető igényeikben hangoztatták a „nyitott művet” és „az értelmezések szabad játékát”.

Az elbeszélésen innen és túl – a digitális forradalom

Miközben tehát a történelemelmélet alapvetően a narratív paradigmán belül maradván igyekszik mind alaposabban feltárni a történetírói művek struktúráját és a történelmi tudat legfőbb elbeszélő stratégiáit, manapság egyre több olyan jelenség figyelhető meg, amelyek nem egészen ilyen elvek szerint működnek, nem alkalmazható rájuk e szöveg-metaphora, s a történelemmel érintkezve átalakít(hat)ják történeti beállítottságunkat. Korábban szinte elképzelhetetlennek tűnt az az ugrásszerű és radikális digitális áttörés, melynek hatására napjainkra, ha nem is vált valóra a „Gutenberg-galaxis végének” hajdani, újra és újra felhangzó jóslata, ám az új médiumok megjelenése és a digitalizáció, úgy tűnik, alapjaiban formálja át a kultúrát és társadalmat.¹³ E robbanásszerű változás olyan új típusú (bár nem feltétlenül előzmény nélküli, inkább horderejükben radikális) befogadásmódokat hoz létre, melyek talán a történelemhez való viszonyra is hathatnak. E médiumok révén a reprezentációs stratégiák alapvetően formálódnak át – vagy legalábbis az ábrázolási lehetőségek valamint a befogadási és értelmezési stratégiák sokszínűbbé válnak. Talán a legfontosabb az új médiumok interaktív jellege, vagyis, hogy a befogadó-felhasználó maga is tevékeny részese lesz az eseményeknek, nem kész információkat értelmez, történeteket dekódol, hanem maga alakít(hat)ja ki – vagy legalábbis erőteljesen befolyásolhatja – az adott narratíva működését. Ebből a szempontból az újmédia alapvető sajátossága a változtathatóság¹⁴ vagy

¹¹ White, Hayden: *A történelem terhe*. Ford.: Berényi Gábor. In: uő.: *A történelem terhe*. Budapest, 1997. 25–67.

¹² Vö.: Munslow, Alun: *Tudomány-e még a történelem? (A múlt mint történelem)* Ford.: Lévai Csaba. *Aetas*, 24. évf. (2009) 4. sz. 204–209.

¹³ Az újmédia legfőbb sajátosságairól és megkülönböztető jegyeiről összefoglalóan lásd: Manovich, Lev: *Az újmédia nyelve. (Részlet)*. Ford.: Gerencsér Péter. In: Gerencsér Péter (szerk.): *Új, média, művészet*. Szeged, 2008. 12–45. A mediális forradalom sokrétű hatásairól, az általa bekövetkezett művészeti, kulturális, társadalmi és politikai változásokról bővebben: Thornbur, David – Jenkins, Henry (eds.): *Rethinking Media Change: The Aesthetics of Transition*. Cambridge, Mass.–London, 2003.; Thornbur, David – Jenkins, Henry (eds.): *Democracy and New Media*. Cambridge, Mass.–London, 2003.

¹⁴ Manovich: *Az újmédia nyelve*, 25–33.

aluldetermináltság,¹⁵ azaz elemei nem adottak és meghatározottak, hanem módosíthatók, a felhasználó választásai és beavatkozásai révén befolyásolhatók. Emiatt már nem is feltétlenül állja meg a helyét, ha az újmédiális reprezentációkról beszélünk, ugyanis bizonyos jelenségeknél – a leglátványosabban talán a videojátékoknál – a befogadói tapasztalatot nem a re-prezentáció utóidejűsége jellemzi (nem megjelenít, azaz nem egy valaha volt dolgot tesz jelenvalóvá), hanem a közvetlenség, az immerzív tapasztalat, melynek során a felhasználó nem megért, elsajátít valamit, hanem benne él valamiben, melyet saját cselekedetei működtetnek.¹⁶ Ahogy Gonzalo Frasca a hagyományos médiumok és a videojátékok különbségét megfogalmazza: az előbbiek alapvetően reprezentáció-elvűek, vagyis az általuk közvetített dolog valaminek a jele, referenciája (mint például egy kép esetén), vagy (mondjuk egy filmnél) egy narratíva kibontakozása. A videojátékok fő sajátossága ezzel szemben a szimuláció: valamilyen folyamat modellálása, mely sajátos interakcióban áll a befogadóval – ezen kapcsolat révén pedig maga a befogadás fogalma sem helytálló, hiszen a fogyasztás, az értelmezés, a szemlélet helyett sokkal inkább a használat, a tevékenység lesz rá jellemző. Frasca látványos példája szerint például egészen más magatartást implikál egy repülő fényképe (mely mondjuk utal egy valódi gépre), egy repülő leszállását bemutató film (melynek nézése során egy bizonyos narratív értelmezést kapcsolunk hozzá – például kényszerleszállás, rutin landolás, anyahajóra való érkezés stb.) és egy repülőszimulátor, ahol a játékos tudásán és ügyességén (és nem utolsó sorban célján) múlik, hogy milyen lesz mondjuk a repülés vagy a földre való érkezés.¹⁷

A másik, az újmédia ábrázolási módszereire általánosan jellemző, szempontunkból kiemelten fontos szerepet játszó jelenség az olyan történetmesélési mód egyre erőteljesebb térnyerése, melynek lényege a transzmedialitás. Egy adott történet több médiumon jelenik meg egyszerre, és így egyfelől mindegyik a saját mediális törvényszerűségei szerint formálja meg azt. Másfelől pedig a különböző médiumokban megmutatkozó történetformák közt itt már nem adaptációs viszony van (vagyis nem egy fő médiumon megjelent történetet visznek át egy másikra – ahogy mondjuk egy könyv filmes feldolgozása esetén), hanem a médiumok történetforgácsolásai egymással párbeszédben állva, együtt alakítanak ki valamilyen történet-univerzumot. Az ilyen transzmediális történetelbeszélés leglátványosabb példái a közelmúlt populáris kultúrájának bizonyos jelenségei: napjaink egyik legjelentősebb médiateoretikusa, Henry Jenkins például a *Mátrix* című filmhez kapcsolódó különféle megnyilvánulásokat elemezve mutatja be az ilyesfajta történetmondás szerkezetét.¹⁸ Bár a *Mátrix* elsősorban filmtrilógiaként ismert, készítői kezdettől fogva igen tudatosan olyan történet-univerzumnak képzelték el, melynek bizonyos elemei a filmekkel párhuzamosan futó más médiumokon mutatkoznak meg: a második epizóddal nagyjából egyszerre jelent meg

¹⁵ Poster, Mark: *What's the Matter with the Internet?* Minneapolis–London, 2001. 17–18.

¹⁶ Az immerziót, a reprezentációnál sokkal közvetlenebb tapasztalatát, ahogy például Marie-Laure Ryan megjegyzi, nem csupán az újmédiára vonatkoztathatjuk, hiszen például már a szépirodalom egyik lehetséges befogadótípusa a szövegvilágba belemérülő, azt magáévá tévő olvasó (ennek szélsőséges irodalmi modelljei például Don Quijote vagy Bovaryné). E mintaolvasói attitűdre Charlotte Brontë-től Joseph Conradon át Italo Calvinoig többen konkrétan reflektáltak. Vö.: Ryan, Marie-Laure: *Narrative as Virtual Reality. Immersion and Interactivity in Literature and Electronic Media*. Baltimore–London, 2001. 89–90.

¹⁷ Frasca, Gonzalo: *Szimuláció vs narratíva. Bevezetés a ludológiába*. Ford.: Gyuris Norbert. In: Fenyvesi Kristóf – Kiss Miklós (szerk.): *Narratívák 7. Elbeszélés, játék és szimuláció a digitális médiában*. Budapest, 2008. 125–142. (különösen: 128–129.)

¹⁸ Jenkins, Henry: *Search for the Origami Unicorn. The Matrix and Transmedia Storytelling*. In: uő.: *Convergence Culture. Where Old and New Media Collide*. New York–London, 2006. 93–130.

például DVD-n az *Animatrix* címet viselő, animációs filmeket tartalmazó gyűjtemény, és ugyanekkor jött ki az *Enter the Matrix* című videojáték is (melyet később több játék is követett). E filmek, játékok (nem is szólva a „főfilmekhez” kapcsolódó egyéb megjelenésekről: a hivatalos honlapról, webes és nyomtatott képregényekről, rajongói oldalakról) a történet-univerzum valamelyik elemét egészítették ki, szőtték tovább, vagy magyarázattal szolgáltak a film homályban maradt részeire. Pár évvel korábban hasonló elven működött a *Blair Witch Project* című filmhez kapcsolódó gerillamarketinges hírverés, mely a horrorfilm befogadását részint internetes „ténybeszámolókkal”, részint pedig a hivatalos bemutatót megelőzően sugárzott áldokumentumfilmmel készítette elő. Napjaink populáris kultúrájában számos példáját találjuk az ilyesfajta történetmesélésnek a *Star Wars*-univerzumból a televíziós sorozatokra épülő *spin-off*okon, játékokon, regényeken át az internetes *fanfiction* oldalakig.¹⁹ Mint Jenkins megjegyzi, ez sem tekinthető radikálisan új jelenségnek, hiszen tulajdonképpen már a középkori vallási történetek kulturális mozgására is ilyesfajta folyamatok jellemzők: „...nem kellett feltétlenül írástudónak lenni, hiszen Jézus története nem kizárólag könyvből eredt, hanem a kultúra számos szintjén lehetett vele találkozni. Minden ábrázolás (egy festett üvegablak, egy hímezett faliszőnyeg, egy zsoltár, egy szentbeszéd, egy vásári előadás) előfeltételezte, hogy a befogadók már máshonnan ismerik a szereplőt és történetét.”²⁰ Hasonlóképp működnek a mitológiák, s a modern transzmediális elbeszélésformák tulajdonképpen ugyanezt az utat járják be, de ellenkező irányban: mitikus univerzumot próbálnak létrehozni (az sem véletlen, hogy a legtöbb ilyen típusú híres populáris alkotás – *Mátrix*, *Star Wars* stb. – felhasználja az európai mitikus archetipusokat és történetsémákat).²¹ Emellett a transzmediális történetmesélés modern formáihoz olyan elemek kapcsolódnak, melyek nem igazán jellemzők a tradicionális történetfelfogásra. A kollektív szerzőiség, a történetek írói és befogadói közötti sokkal nagyobb interakció (Jenkins e könyvében alapvetően részvételre építő, konvergens médiáról és kultúráról beszél),²² a történetek potenciális lezár(hat)atlansága, fragmentum-jellege, a különféle médiumok ábrázolásmódjainak alárendelt elbeszélési stratégiák viszonya mind-mind olyan jelenségek, melyek aláássák a hagyományos(an elképzelt) narratív stratégiákat és befogadásmódokat.

A tradicionális értelemben vett történetyszerűség eltűnése, a „felhasználói” attitűd egyre hangsúlyosabbá válása nem teljesen új jelenség, és nem is kizárólagosan az újmédiához kapcsolódik. Már az 1960-as években egyre erőteljesebben megfigyelhető mind a szépirodalomban, mind pedig az irodalomelméletben (mely egyszerre reagált és hatott az irodalmi jelenségekre) a sokkal nyitottabb, nagyobb befogadói aktivitást kívánó szövegek megjelené-

¹⁹ A *fanfiction* bizonyos művekhez (regényekhez, filmekhez, sorozatokhoz, musicalekhez stb.) kapcsolódó, amatőrök által írt, rajongói szövegeket jelent, melyek sokféleképpen viszonyulhatnak az eredetihez: folytatják azt, valamelyik szereplővel külön történetet írnak, az eredeti egy homályban hagyott pontját kiegészítik stb. Az utóbbi időben a *fanfiction*ok főként interneten jelennek meg, ahol egy sajátos kommunikáció figyelhető meg, ugyanis az olvasók és írók egymás szövegeire is reflektálnak, kritikákat, tanácsokat fogalmazhatnak meg, amit az adott szerző aztán beépíthet szövegeibe. Az ilyen történetek nemzetközi portálja: <http://www.fanfiction.net/> (letöltve: 2012. április 3.). A témáról bővebben: Jenkins, Henry: *Textual Poachers. Television Fans & Participatory Culture*. New York–London, 1992. 155–227.; Hellekson, Karen – Busse, Kristina (eds.): *Fan Fiction and Fan Communities in the Age of the Internet: New Essays*. Jefferson, North Carolina, 2006.

²⁰ Jenkins: *Search for the Origami Unicorn*, 119.

²¹ Jenkins: *Search for the Origami Unicorn*, 120–121.

²² Vö.: Jenkins: *Introduction: „Worship at the Altar of Convergence”. A New Paradig for Understanding Media Change*. In: Jenkins: *Convergence Culture*, 1–24.

se és propagálása – az elvontabb, a hagyományos ábrázolásmód illegitimitását hirdető irodalmi megnyilvánulásoktól (*nouveau roman*, a korszak amerikai kísérleti regényei stb.) egészen az olyan konkrétan nyitott művekig, mint például Julio Cortázar *Sántaiskolája* (*Rayuela*, 1962) vagy a B. S. Johnson-féle „dobozregény”, ahol az olvasó maga dönti el, hogy milyen sorrendben haladjon végig a fejezeteken.²³ E jelenség folytatódott és vált még erőteljesebbé a számítógépes irodalom hipertextuális fikcióinak megjelenésével (Michael Joyce, Stuart Moulthrop, Shelley Jackson stb.), melyek a komputer sajátos lehetőségeit kihasználva az olvasót felhasználóvá, a történet alakításában is partnerré tették.

Ez alapján továbbvihetjük korábbi szöveg-analógiánkat is, azt hangsúlyozva, hogy a mai kultúrában egy új szövegszerűség figyelhető meg: a hagyományos szöveg helyett a hiper- vagy a kibertext válhat az új jelenségek fő segédfogalmává. Ez első lépésben egy nem-lineáris szövegfogalmat előfeltételez, mely a hagyományos szövegkonceptió és olvasófogalom újragondolására készlet. Míg korábban a szöveg legfontosabb jellemzői az írás, az olvasás és az állandóság voltak (valaki létrehozta, fizikai tárgy, kézbe vehetjük, befogadjuk, értelmezzük, van eleje, közepe és vége), addig újabban a textust alapvetően mint egyfajta *lehetőségmezőt* gondolhatjuk el. Ez azt jelenti, hogy a konkrét szöveg egy bizonyos hálózat és összefüggésrendszer *adott* realizálódása. Így tulajdonképpen kérdés az is, hogy beszélhetünk-e még olvasóról, a korábbi szövegolvasás előfeltevésekkel terhelt olvasói pozíciója alkalmazható-e a számítógépes világ (inter)aktív felhasználójára.²⁴ Ahogy a téma egyik legjelentősebb kortárs teoretikusa, Espen J. Aarseth egy korai tanulmányában megfogalmazta: „[A] szövegek mátrixok – a nyelvészeti mátrix [...], technológiai mátrix (a gépi feltételek) és történelmi mátrix (a szocio-politikai kontextus) – kereszteződésében létrejövő termékek, és mindezen változók temporális instabilitása miatt a szövegek olyan folyamatok, melyeket lehetetlen meghatározni vagy redukálni.”²⁵ A nem-lineáris szövegek dinamikusabb eseteire alkalmazta később Aarseth a kibertext és az ergodikus irodalom kategóriákat. Ezek az olyan szövegeket jelentik, ahol a befogadó konkrétan létrehozóvá válik, mivel a textus csupán lehetőségeket, mozgásteret nyújt, s a felhasználó döntésén, aktív tevékenységén múlik, milyen utakat választ, milyen irányba viszi az adott történetet. A játékszerűség már a hagyományos, lineáris szövegirodalomnak is az egyik alapmetaforája volt (Freudtól Gadameren át Roland Barthes-ig sorolhatnánk a művészet játékanalógiáját hangoztató teoretikusokat), ám a kibertextnél a játék már nem metafora, hanem a szöveg felépítése ténylegesen játékszerű, az ilyen „szövegekben *valóban* felfedező utakra lehet indulni, el lehet bennük tévedni, titkos ösvényekre lehet bukkanni, s mindezt nem metaforikus értelemben, hanem a szöveggépezet topológikus struktúrájából fakadóan.”²⁶ A kibertext tiszta esetei az olyan jelenségek, ahol az olvasó konkrét választásán múlik a történet iránya, vagy az olyan kvázi-

²³ Az 1969-es mű magyarul is megjelent, igaz, könyvformában, de a magyar kiadáshoz illesztett szerzői előszó javaslatot kínál a véletlenszerű olvasásra. Johnson, B. S.: *Szerencsétlenek*. Ford.: Bart István. Budapest, 1973. Az olvasás folyamatát, szokásait, mechanizmusát igen látványosan megjelenítő regény Italo Calvino *Ha egy téli éjszakán egy utazó* című 1979-es műve (magyarul: ford.: Telegdi Polgár István. Budapest, 1985.), mely később az immerzióval, interaktív irodalommal foglalkozó teoretikus munkák egyik gyakori példája lett. Lásd például: Ryan, Marie-Laure: *Narrative as Virtual Reality*, 200–203.

²⁴ Landow, George P.: *Hypertext 3.0. Critical Theory and New Media in an Era of Globalization*. Baltimore, 2006. 82.

²⁵ Aarseth, Espen J.: *Nem-linearitás és irodalomelmélet*. Ford.: Müllner András. Helikon, 50. évf. (2004) 3. sz. 311–348. – az idézet a 320–321. oldalon található.

²⁶ Aarseth, Espen J.: *Ergodikus irodalom*. Ford.: Kozma Zsolt. Replika, 40. évf. (2000) 2. sz. 203–218. – az idézet a 206. oldalon található.

szöveges játékok, ahol bizonyos felhasználói döntések, cselekedetek határozzák meg az események további menetét. Mint Aarseth hangsúlyozza, a kibertext nem csak a digitális szövegekre jellemző újdonság (véleménye szerint már az ősi kínai jóskönyv, a Ji King is így működik), és a terminus bevezetése nem jelent a régi típusú szövegfogalommal való radikális szakítást sem, inkább egy olyan perspektívát kínál, mely a textualitás minden formájára kiterjeszhető.²⁷ Az ilyen szövegek egyszerre Roland Barthes-i értelemben *olvashatók* és *írhatók*, amennyiben a befogadó képes értelmes, jelentéssel bíró textusokként viszonyulni hozzájuk és kvázi-szerzőként irányítani lefolyásukat.²⁸

Tünetértékűek e megállapítások, s azt jelzik – vagy legalábbis problematizálják –, hogy manapság olyan „mediális fordulat” zajlik, mely a történelmet sem hagyja érintetlenül. Mint minden külső jelenség, előbb-utóbb ez is óhatatlanul megváltoztat(hat)ja azokat a kérdésirányokat és nézőpontokat, melyek a történeti látásmódra jellemzők. Viszonylag egyszerű szinten is, hiszen például bizonyos, az utóbbi évtizedekben divatosá vált témák, vizsgálati tárgyak alapvetően aktualitásuk révén kerülhettek a figyelem középpontjába, ahogy mondjuk a számítógépes szövegek létrejötte révén problematikussá váló és átalakuló olvasási szokások hozzájárulhattak ahhoz, hogy az olvasástörténet a kultúrtörténet egyik vezető ágazatává váljon, s az olvasási szokások, gyakorlatok történeti kutatása széleskörű érdeklődést váltson ki.²⁹

Korábban az internet elterjedésével kapcsolatosan történészi körökben szórványosan még felhangzottak olyan aggodalmaskodó, a tanulmányunk elején írtakkal rokon vélemények, mint például a neves eszmetörténész Gertrude Himmelfarbé, aki egy 1996-os cikkében az internet nyújtotta szabadság „posztmodern” veszélyeiről írt, mivel szerinte az adatok ellenőrizhetetlensége, tény és fikció visszavonhatatlan keveredése révén maga a történelmi diszciplína tudományossága, autenticitása sérülhet végzetesen.³⁰ Ám az internet mára már egyértelműen széles körűvé, megkerülhetetlenné vált, és a történészek, így vagy úgy, de felhasználják – adatgyűjtésre, olvasásra vagy csak levelezésre. Sőt, intézményes honlapok jelentek meg, hogy a „digitális történettudomány” előnyeit hasznosítsák. Mint az egyik ilyen amerikai oldalon, a *Roy Rosenzweig Center for History and New Media* honlapján olvashatjuk, a digitális történelem „a múlt vizsgálatának és ábrázolásának olyan megközelítése, mely felhasználja a számítógép és a világháló nyújtotta új kommunikációs technológiákat. Igénybe veszi a digitális világ olyan alapvető sajátságait, mint az adatbázisok, a hipertextualizáció és a hálózatok, hogy történelmi tudást hozzon létre, és terjessze azt.”³¹ Ám, ahogy Claudio Fogu megjegyzi, történetek ugyan próbálkozások arra is, hogy a hipertext szövegformáló lehetőségeit a történettudományban is alkalmazzák, a lehetőségek egye-

²⁷ Aarseth: *Ergodikus irodalom*, 215.

²⁸ Aarseth, Espen J.: *Cybertext. Perspectives on the Ergodic Literature*. Baltimore–London, 1997. 182–183. Az *olvasható* és az *írható* fogalmával kapcsolatban lásd: Barthes, Roland: *S/Z*. Ford.: Mahler Zoltán. Budapest, 1997. 14–15.

²⁹ Vö.: Chartier, Roger: *Representation of the Written World*. Transl.: Laura Mason. In: uő.: *Forms and Meanings. Texts, Performances, and Audiences from Codex to Computer*. Philadelphia, 1995. 20–21.; Petrucci, Armando: *Olvasás az olvasásért. Az olvasás jövője*. Ford.: Sajó Tamás. In: Cavallo, Guigliemo – Chartier, Roger: *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*. Budapest, 2000. 396.

³⁰ Himmelfarb, Gertrude: *A Neo-Luddite Reflects on the Internet*. *The Chronicle of Higher Education*, 43. (1996) No. 10. A56.

³¹ <http://chnm.gmu.edu/> (letöltve: 2012. március 23.)

lőre meglehetősen kihasználatlanok maradtak.³² Szórványosan születtek ilyen szövegek, egyre több online adatbázis található, ám a médium lehetőségeit érintő fejtegetések inkább módszertani, praktikus kérdéseket tárgyaltak, a „digitális történelem” elemző vizsgálatával egyelőre még kevesen foglalkoznak (az egyik ilyen történész-teoretikus az említett Fogu).

Mégsem mondhatjuk, hogy a „mediális fordulat” teljesen érintetlenül hagyta a történetírást és -elméletet. Sokat elárul, hogy a korábban említett, szándéka szerint az új évezred történelmi manifesztumait összegyűjteni szándékozó kötet is külön tanulmányt szentelt az újmédia révén átalakuló művészi- és világtapasztalat problémájának: az egyik szöveg, Wulf Kansteiner elemzése, az interaktív médiumok és a történeti tudat viszonyát vizsgálja.³³ A tanulmány alcímének (*A történelem és a történeti tudat az interaktív média korában*) Walter Benjamin-i allúziója jól érzékelteti a szerző szövegének gondolatmenetét: ahogy Benjamin az 1930-as években egy technikai jelenség (a sokszorosítás) nyomán a művészet-szemlélet radikális átalakulását elemezte, úgy véli felfedezni Kansteiner az interaktív média megjelenésével a történeti tudat lehetséges átformálódásának kezdeti lépéseit. A szerző elsősorban Jörn Rüsennek és Jürgen Straubnak a történeti tudat narratív természetével kapcsolatos vizsgálataiból kiindulva arra keresi a választ, hogy az interakción alapuló médiumok (például a számítógépek virtuális közösségi hálózatai, a videojátékok stb.) megjelenése és eluralkodása vajon mennyiben ássa, áthatja alá a hagyományos történelemképet és annak elbeszélés-centrikusságát. Mivel e médiumok, ha alkalmaznak is narratív elemeket, önmagukban nem, vagy nem csak elbeszélés-struktúrájúak, a hangsúly nem feltétlenül az elbeszélő voltokra helyeződik. Egy számítógépes játéknak például lehet ugyan története, de ez egyrészt a játékos által gyakorta kisebb-nagyobb mértékben befolyásolható, másrészt alapvetően alárendelődik szimulációs jellegének, a befogadás helyett a részvétel válik meghatározóvá. Bár Kansteiner szerint az interaktív médiumok egyelőre inkább újrahasonítják a korábbi médiumok történetiségét, ám az elvi lehetősége megvan annak, hogy a jövőben a változás radikálisabb legyen: a történetek egyre szabadabban formálhatók lesznek, elveszíthetik referencialitásukat. Emellett a virtuális közösségek más logika alapján szerveződnek, mint a hagyományos csoportok, kevésbé (sőt kevéssé) irányíthatók, s szemléletmódjuk, múltképük adott esetben egészen máshogy működhet, mint a „hagyományos” kollektívumok világképe. A teoretikus tapogatózó jóslata szerint „a jövőben a családtagok emlékeit nem egy központosított, politikailag korrekt elitkultúra morális igényei alapján fogják újra hitelesíteni, hanem egy olyan igen lokális, mégis nagy hatalommal bíró virtuális közösség értékei és kívánalmai szerint, mely csak a fiatal generáció szervein és merevlemezein létezik”.³⁴ Vagyis a korábban viszonylag belátható kollektív emlékezeti csatornák, történetformák potenciálisan uralhatatlanná, saját szabályszerűségeik alapján működővé válhatnak, s így a közösségi memória, illetve az egyes kollektívumok történelemértelmezései az adott virtuális csoport sajátos logikája alapján képződik. Sőt továbbmehetünk, s Kansteiner nyomán feltehető a kérdés, hogy van-e (vagy lesz-e) valamilyen következménye a történeti tudatra és a valóságérzékelésre nézve a virtuális és a valódi világ olyan kevere-

³² Fogu, Claudio: *A történeti tudat digitalizálása*. Ford.: Kisantal Tamás. Aetas, 26. évf. (2011) 3. sz. 176–193. – itt: 179.

³³ Kansteiner, Wulf: *Alternate Worlds and Invented Communities. History and Historical Consciousness in the Age of Interactive Media*. In: Jenkis–Morgan–Munslow (eds.): *Manifestos for History*, 131–148.

³⁴ Kansteiner: *Alternate Worlds*, 143.

désének, mint ami manapság bizonyos játékoknál (például *Second Life*) megfigyelhető,³⁵ és az úgynevezett alternatív valóságra építő (gyakran nem is kizárólag számítógépes, inkább transzmediális) játékoknál erőteljes.³⁶ A virtuális világ fiktív közege összemosódik a valósággal, ám egymásra hatásuk kétirányú: nem csak a játékvilág kelt valóság hatást, de a valóság is virtualizálódik. Sőt a hálózati társadalom monumentális teóriáját felvázoló Manuel Castells magának az idő- és térérzékelésnek a változását megállapítva egyfajta „időtlen idő” megformálódását is diagnosztizálja, ahol az életritmustól, a kulturális és társadalmi idők átalakulásáig oly mérvű változás figyelhető meg, melyben a történelem linearitása alárendelődik a közvetítő médiumok saját időrendjeinek és céljainak, egyfajta történelem-kollázzst hozva létre. „A történelem először a vizuális anyagok elérhetősége szerint szerveződik” – állítja Castells –, „majd kiszolgáltatottá válik azoknak a lehetőségeknek, amelyeket a számítógépek a jelenetek kereteiből kiválogatott pillanatok különféle specifikus diskurzusoknak megfelelő összeillesztéséhez vagy szétválasztásához biztosítanak”.³⁷

Ám, úgy vélem, amellet, hogy a téma problematizálása igen fontos, és Kansteiner megfigyelései, kérdései tanulságosak, messzebb is mehetünk ennél, és az új médiumok által generált felhasználói magatartás bizonyos elméleteit olyan modellként is felhasználhatjuk, mely segítségünkre lehet a kortárs történeti tapasztalat elemzésében, valamint e nézőpont segítségével esetlegesen túlléphetünk a pánnarratívizmuson – vagy legalábbis a narratív szemléletmódot finomíthatjuk és bővíthetjük. A történelem és a digitális médiumok kapcsolatának vizsgálatához tehát tovább kell lépniünk, és a korábban felvázolt új szöveg-szemléletmódokat tő-metáforaként vagy kulturális modellként értelmeznünk.

Az adatbázis és a szörfölés mint történelem-metáforák

Az újmédiumok vizsgálata során a hiper- és kibertextualitás mellett (és ezekkel összefüggésben) egy másik, átfogóbb modell is felvázolásra került, mely talán a történelmi gondolkodásmód elemzéséhez is segítséget nyújthat. Lev Manovich 2001-es, *The Language of the*

³⁵ Kansteiner: *Alternate Worlds*, 143–144. A *Second Life* a Linder Research által kifejlesztett virtuális világ-alapú online játék, amely épít a sikeres „életszimulátorok” (például *The Sims*) hagyományára, ám az internetes felület révén olyan globális univerzumot hoz létre, ahol a játékosok virtuális karaktereik szerepében élhetik mindennapjaikat, és építhetnek ki a többi játékosal (akikkel a való életben lehet, hogy sosem találkoztak/találkoznak) különféle kapcsolatokat. A játék honlapja: <http://secondlife.com/> (letöltés: 2012. március 26.) Némiképp hasonló, de még sikereesebb a 2004-ben megjelent *World of Warcraft* online szerepjátéka, mely talán a legnépszerűbb interneten játszható, saját, virtuális világot felépítő játék lett, sokmillió rajongótáborral, akik között egészen újszerű társas kapcsolatok, kommunikációs formák bontakoztak ki. Honlapja: <http://eu.battle.net/wow/en/?> (letöltve: 2012. március 26.) A *WOW*-jelenség különféle (kommunikációs, szociológiai, játékelméleti) aspektusaival kapcsolatban bővebben lásd: Corneliussen, Hilde G. – Rettberg, Jill Walker (eds.): *Digital Culture, Play, and Identity. A World of Warcraft[®] Reader*. Cambridge–Massachusetts, 2008.

³⁶ Az alternatív valóság-játékok (alternate reality games) lényege, hogy a játékelmény általában összekeveredik a valóságtapasztalattal. A játékos bekerül egy (általában valamilyen rejtélyen, nyomozáson alapuló) történetbe, melynek szereplőjeként különböző médiumokon (internet, telefon, fax stb.) és a játék online közösségi oldalán keresztül kap üzeneteket, nyomokat stb. A játék célja, hogy legfőbb médiuma a „valóság” legyen, a játékos saját mindennapjaiba szüremlik a játékvilág. A témáról bővebben: McGonigal, Jane: „*This Is Not a Game*”. *Immersive Aesthetics and Collective Play*. <http://www.seanstewart.org/beat/mcgonigal/notagame/paper.pdf> illetve az ilyen típusú játékok oldalán: <http://www.argn.com/> (mindkettő letöltve: 2011. december 19.)

³⁷ Castells, Manuel: *A hálózati társadalom kialakulása. (Az információ kora 1. kötet)*. Ford.: Rohonyi András. Budapest, 2005. 590.

New Media című könyvében az adatbázist határozza meg olyan, az új médiumok sajátos kifejezőeszközeként, mely nem csak a digitális médiumok logikájának alapját képezi, hanem egyfajta „szimbolikus forma” is, s mint ilyen, a kortárs kultúra számos szegmensét működteti.³⁸ Definíciója szerint az adatbázis olyan egyéni elemek gyűjteménye, ahol mindegyik egység egyenértékű, s a felhasználó különféle műveletek segítségével a neki megfelelő szándékkal és sorrendben hívhatja ezeket elő. Manovich egyik példája a CD-ROM-ok multimédiás enciklopédiái, amelyeknél a különféle szócikkek, írásos és multimédiás tartalmak a felhasználó műveletei révén mutatkoznak meg. Az ilyen CD-n az adatok természetesen nem egy adott, hagyományos sorrendben vannak rajta (mint a könyvalapú lexikonok ábécéjében, melyhez a könyv tárgyszerűsége révén az „alfa és az omega” teljességérzete és lineáritása társul), hanem egyfajta hálózatot alkotva, melyben a felhasználó navigálhat, a külső sorrendiség csak a kezelőfelület felépítéséből adódik. Ugyanez jellemző bizonyos, látszólag látványosan narratív kulturális termékekre is. Például a lineáris, narratív filmek DVD-kiadásai esetében a néző szabadsága korlátozottabb, mint mondjuk egy CD-lexikonnál, ám a főmenü révén olyan adatbázis-struktúrát kapunk, melyben valamelyest eldönthető, egyrészt, hogy, mondjuk, milyen nyelven nézzük a filmet, másrészt a közvetlen jelenetválasztás révén akár a narratív sorrendet is befolyásolhatjuk, harmadrészt pedig az extrákkal (dokumentumfilmek, kommentárok, kimaradt jelenetek, esetleges alternatív befejezések) a film önmagába záródó narratív egysége is megtörik.

Mint Manovich megjegyzi, az adatbázis legtisztább megnyilvánulása az internet, ahol a „HTML eredeti meghatározása szerint egy weboldal különálló elemek, mint szövegdobozok, képek, digitális videoklipek és linkek egymást követő szekvenciája, amely korlát nélkül bővíthető egy fájl megnyitásával és abban egy új sor hozzáadásával”.³⁹ Az internet tulajdonképpen a végtelenig tágítható, változtatható és alakítható adatbázis (általában a weboldalak sem különálló egységekként, hanem bizonyos elemek, szövegek, videók, hiperlinkek stb. gyűjteményeként épülnek fel). Többek között éppen ezért kapcsolódik más olvasási módszer a „netezéshez”, mely sem a könyvolvasáshoz (elejétől a végéig), sem az újságnézetéshez (bele-belekapva, cikkeket elolvasva, majd eldobva), sem pedig a televíziós befogadómódra jellemző „kapcsolgatóshoz” (ahol a csatornarendszer tulajdonképpen már egyfajta kvázi adatbázisként is értelmezhető) nem hasonlítható. Az internetes gigaadatbázis afféle borgeszi „bábeli könyvtárként” potenciálisan végtelen, s a felhasználó, még ha egy irányba indul is el (mondjuk egy témára, adatra keres rá), végül honlapok, narratívátöredékek, szerteágazó adathalmazát kapja.

Fontos, hogy az adatbázis alapvetően nem narratív egység. A kettő közt legfőbb különbség a szerző szerint az, hogy „[a]z adatbázis mint kulturális forma adatok listájaként képviseli a világot, ugyanakkor elutasítja ezen lista rendezését. Ezzel szemben a narratíva ok és okozat szerint rendszerezi a látszólag rendezetlen dolgokat (eseményeket)”.⁴⁰ Viszonyuk szemiotikailag tekintve nagyjából a strukturalizmus által meghatározott paradigma-szintagma kapcsolatnak feleltethető meg. Míg a nyelv szintagmatikus tengelye Saussure szerint a jelek kombinációját, egyirányú viszonyát tartalmazza, ahol a kiterjedés lineáris és megfordíthatatlan, addig az asszociatív (később paradigmatis) szféra az osztályozás, a kiválasztás síkjára, ez tartalmazza azt a lehetőségmezőt, amely alapján az adott szintagma létre-

³⁸ A könyv adatbázis-fejezete magyarul: Manovich, Lev: *Az adatbázis mint szimbolikus forma*. Ford.: Kiss Julianna. Apertúra, 5. (2009) No. 1. <http://apertura.hu/2009/osz/manovich> (letöltve: 2012. március 23.)

³⁹ Manovich: *Az adatbázis mint szimbolikus forma*, id. mű

⁴⁰ Manovich: *Az adatbázis mint szimbolikus forma*, id. mű

jön. Tehát egy adott mondat bizonyos szavak kombinációjaként létrejövő időbeli, lineáris egység, míg a szavakat bizonyos mezőkből, mentális katalógusokból válogatjuk ki, ahol a variációk egy részét a hangzás-, másokat az értelem hasonlósága határozza meg (természetesen a dolog szűkíthető és bővíthető is, mind a szavak, mind pedig a szöveg szintjén hasonlóan működik).⁴¹ Ha a narratívát szintagmaként képzeljük el, akkor e mögött is ott áll az adatbázis paradigmája, mely afféle implicit mentális bázisként a megvalósult szöveg alapját képezi. Ám Manovich végső következtetése nem az, hogy a narratív logikát le kell váltani az adatbázis alapú logikával, hanem inkább az, hogy a két fogalom és jelenségsoport mindig egyszerre létezik, szemléletmódunk határozza meg, hogy melyikre koncentrálnunk. Pontosabban a szerző szerint a narratíva és az adatbázis tulajdonképpen két különböző világelképzelés, melyek a történelem során mindig jelen voltak, ám egy adott történelmi korszakban valamelyik mindig centrálisabb pozíciót töltött be a kultúrában. Az adatbázis prototipikus kulturális formája a már az ókorban megjelenő enciklopédia, melynek fő célja éppen a tudás valamiféle (nem narratív) egységesítése, rendbe foglalása volt. Sőt, ahogy Manovich egy interjúban kifejti, tulajdonképpen a kultúrát magát is valamifajta adatbázisként képzelhetjük el: például a görögség nagy narratív művei, a homéroszi eposzok olyan konkrét megnyilvánulásokként is értelmezhetők, melyek mögött a mítoszok komplex hálózata áll.⁴²

A modell akár továbbvihető és tágítható is. Így értelmezhető például az Umberto Eco által felvetett, a művészet történetén végigvonuló kettősség is. Szerinte a lezárt, önmagában vett (általában történettel bíró) művészi forma mellett (mely az európai kultúrában alapvetően centrális szerepű), megfigyelhető egy másik ábrázolási stratégia is, mely a végtelen megfoghatatlanságát, a formából kicsúszó, megragadhatatlan világot igyekszik felvillantani. Ezt pedig azok a listák, lajstromok, enumerációk testesítik meg, melyek már az ókorban megjelentek, s azóta folyamatosan megfigyelhetők az irodalomban és a képzőművészetben, hol marginálisabb, hol pedig központibb funkcióval. Mint az olasz író-bölcselő kifejti, a forma mindig megnyugtató, a megismerhetőség eszméjét közvetíti, ezzel szemben a lajstrom éppen a formátlanságot, a végtelent megragadni és rendszerezni kívánó emberi törekvést reprezentálja. Eco egyik példája az *Iliász* két jelenete: Akhilleusz pajzsának narratív leírása, mely a műtárgy csodálatos, önmagában zárt természetét érzékelteti, és a görög hajók már-már befogadhatatlan felsorolása.⁴³ De akár ugyanaz a mű *egyszerre* is funkcionálhat narratívaként és adatbázisként: például ahogy az irodalomtudós, Northrop Frye (emlékszünk még, témánk szempontjából egyáltalán nem mellékes, hogy Hayden White tőle kölcsönözte narratív tipológiáját) kifejtette, a Biblia alapvetően egységes műként funkcionál, van eleje és vége, átfogó szerkezete, mely a teremtéstől az apokalipszisig haladva gyakorlatilag az egész emberi történelmet összefoglalja.⁴⁴ Ám a következő művében Frye a Bibliát már olyan kvázi-enciklopédikus mitológiaként vizsgálta, mely az egész nyugati kultúrának valamiféle (nem ő nevezi így) adatbázisát nyújtja.⁴⁵

⁴¹ Barthes, Roland: *A szemiotológia elemei*. Ford.: Kelemen János. In: Bókay Antal – Vilcsék Béla (szerk.): *A modern irodalomtudomány kialakulása. Szöveggyűjtemény*. Budapest, 2001. 497–522.

⁴² Razumova, Inna – Witting, Gerri – Stalbaum, Brett: *Interview with Lev Manovich*. Switch, 13. (2000) http://switch.sjsu.edu/nextswitch/switch_engine/front/front.php?artc=250 (letöltve: 2012. március 26.)

⁴³ Eco, Umberto: *A lista mámora*. Ford.: Sajó Tamás. Budapest, 2009.

⁴⁴ Frye, Northrop: *Kettős tükrök. A Biblia és az irodalom*. Ford.: Pásztor Péter. Budapest, 1996.

⁴⁵ Frye, Northrop: *Az Ige hatalma. Második tanulmány a Biblia és az irodalom kapcsolatáról*. Ford.: Pásztor Péter. Budapest, 1997.

Az adatbázis-modell Manovich-féle elképzelése meglehetősen radikális, amennyiben szerinte „az adatbázis és a narratíva egymás természetes ellenfelei. Azáltal, hogy az emberi kultúra ugyanazon területéért küzdenek, mindkettő kizárólagos jogot formál arra, hogy értelmet adjon a világnak.”⁴⁶ Talán éppen a mitológia és a Biblia példája alapján e radikalizmus némi fenntartással kezelendő. Ám amennyiben az adatbázis-alapú kulturális modell valamennyire releváns, és elfogadható, hogy létezhet a világ értelmezésének egy olyan formája, melynek elemei egy bizonyos egyenrangúsági elv alapján szinkrón rendet alkotnak, e modell talán nem csak a digitális kor befogadási és olvasási metódusait érintheti, hanem akár történelemkoncepcióinkra is alkalmazható (sőt, ha eddigi érvelésem, példáim érvényesek, a kettő közt van némi összefüggés). Arra gondolok, hogy Manovich modellje alapján a történelem kétféleképp gondolható el. Egyfelől létezik a narratív történelmek szintagmatikus elképzelése, mely mind a konkrét történelmi munkákra, mind pedig a történelmi tudatra jellemző. Itt mondjuk a múlt egésze szolgálna paradigmaticus rendszerként vagy adatbázisként, melyből a történészek kialakítják saját narratíváikat. Tulajdonképpen valahogy így gondolja el White is, amikor elkülöníti a kaotikus múltat a narratív, retorikai műveletek segítségével rendszerezett történetírástól. Itt lényegében a paradigma-rendszer zárójelbe kerül, s a kész termékeket, lezárt szövegeket vizsgáljuk. A másik modell a szinkrón, paradigmaticus adatbázist helyezné előtérbe. Ám ez az adatbázis itt nem vagy nem csak a múlt egészét (a tények szintjét) foglalná magában, hanem inkább az összesített jelenségeket, reprezentációkat, kulturális megnyilvánulásokat, melyek gyűjteményéből a felhasználó egyén vagy csoport választhatja és alakíthatja ki saját történetét és történelemkoncepcióját.

E modell természetesen erősen leegyszerűsíti a problémát, de legfőbb célja inkább az, hogy olyan vizsgálati vezérfonallal szolgáljon, melynek segítségével a kortárs történelem-értelmezések jobban vizsgálhatóak. Talán némi újdonságértékkel bírhat a korábbi szemlélethez képest abban, hogy a befogadóra helyezi a hangsúlyt, pontosabban a befogadót nem „szimpla” értelmezőként, hanem felhasználóként képzele el, aki a kulturális adatbázis elemeiből saját maga hozza létre történelemkoncepcióját (vagy koncepcióit). Így a történelmi tudatot nem narratív egységként (vagy véges számú narratív egység generátoraként), inkább valamiféle szemantikai mezőként kell elgondolnunk, olyan adatbázisként, ahol a különböző elemek alapvető egyenrangúsága folytán viszonylag (hangsúlyoznám: csak viszonylag – hiszen minden adatbázisnak van valamilyen rendezőelve) egyenrangúak, nem feltétlenül azok az elemek rendelődnek egymás mellé (vagy egymás után), amelyek valamilyen adott elbeszélést hoznának létre.

A történelem mentális és praktikus felépítésének gyengébb metaforája lehet a kibertext (az olvasó/játékos különféle lehetőségek, opciók közt mozogva játszik, egy bizonyos célig próbál eljutni), erősebb metafora pedig a *szörfölés*. A felhasználó elindul valahonnan, különböző tudásszinten álló, egymással hipertextuális kapcsolatban lévő adatok, multimédiás reprezentációk sorát kapja, melyek közül válogatva hoz létre valamit – valami olyat, ami sosem lezárt, hanem illékony, újabb és újabb kiegészítésekre, esetleges átértelmezésekre kész. Éppen e válogatás aktusa az, ami e modellben lényeges lesz, hiszen a történelem fogyasztója, olvasója a történelem felhasználójává válik. Nem elsősorban abban az értelemben, ahogy a narratív koncepciók értelmezték. Ugyanis itt nem arra kerül a hangsúly, hogy valamilyen történet olvasóiként azonosítjuk azokat a narratív struktúrákat, melyeket a szöveg megjelenít, s ezzel megértjük, hasznossá tesszük a magunk számára az adott történelem-történetet. Vagy globálisabb szinten egy történet (mondjuk a nemzet, a nők, Európa,

⁴⁶ Manovich: *Az adatbázis mint szimbolikus forma*, id. mű

az emberiség stb.) részeseiként, megélőként tekintünk a jövőbe, s próbáljuk eljátszani benne saját szerepünket. Itt inkább arról van szó, hogy a történelem olyan lehetőségek, a kultúra különböző szintjén lévő értelmezési és reprezentációs paradigmák, stratégiák soraként képzelhető el, ahol a felhasználó bizonyos taktikák, többé-kevésbé egyéni döntések alapján barkácsolja össze saját narratíváját.

A stratégia és taktika fogalmainak megkülönböztetését Michel de Certeau-tól veszem át, aki, a mindennapi élet konkrét gyakorlatait elemezve, különbséget tett a hatalom által meghatározott lehetőségfeltételek, eleve adott stratégiák, illetve a mindennapi ember által újra megmunkált, felhasznált és így óhatatlanul átalakított, felülbírált megvalósulások között – ez utóbbiakat a francia történész taktikáknak hívta. A járókelő például így szervezi meg a városrendezők által meghatározott stratégiai térben saját útvonalait, a lakásbérlet így lakja be, teszi otthonossá a mások által berendezett lakást, az olvasó így játszhat el a társadalmi rítusok, szokások, valamint a könyv fizikai létéhez kapcsolódó tényezők által megformált szöveggel. Ezáltal az alapvetően elnyomó determinációs térben, a hatalom nyelvét megmunkálva új jelentések, sajátos taktikák hozhatók létre.⁴⁷ Ahogy a szerző megfogalmazza: „[S]tratégiának az erőviszonyoknak azt a számítását (vagy manipulációját) nevezem, mely akkor lesz lehetséges, amikor izolálhatóvá válik az akarás vagy a hatalom szubjektuma (egy vállalkozás, egy hadsereg, egy város, egy tudományos intézmény. [...] A stratégiák viszonylatában [...] taktikának olyan számításra alapuló tevékenységet nevezek, amelyet a saját hiánya határoz meg. Ezért semmilyen külsőlegesség körülhatárolása nem biztosítja számára az autonómia feltételét. A taktika helye csakis a másik helye lehet. [...] Ez a nem hely kétségkívül mozgékonyt tesz lehetővé számára, ám közben az idő véletlenszerűségeinek kell engedelmessé válnia, éberrel kell megragadnia a pillanatot kínálta lehetőségeket. Ki kell használnia azokat a törekeket, melyeket az egyedi együttállások nyitnak a tulajdonos hatalom ellenőrzésében.”⁴⁸

E két fogalom elkülönítése szempontunkból azért lehet hasznos, mert modellezheti a történelem folyamatos elsajátításának szabadabb módját. A kulturális, hatalmi, intézményi dimenziók által meghatározott tér olyan kiindulóponttal szolgálhat a történelem felhasználójának, ahol a különböző értelmezések, szakmai vagy szakmán kívüli történelemkonceptciók stratégiai között szőrfölve maga választhatja ki azokat a taktikákat, irányokat, útvonalakat, melyeket bejárva saját történelemképét kialakíthatja. Így stratégia lehet egy iskolai tananyag, egy diszciplináris tudásbázis (melyet az egyetem vagy még inkább az egyetemi könyvtár szimbolizálhat), egy tudományos előadássorozat; de ugyanilyen szerepet tölthet be mondjuk egy dokumentumfilm a *Viasat History* csatornán, a *Gladiátor* című mozi (és a mögötte meghúzódó hollywoodi történetmesélő stílus és ideológia), a *Civilization* című játék, a „nagymagyar”, „szittyá” történelemkép, a hagyományőrző egyesületek tevékenysége, a popzene történeti attitűdjei, a történelmi honlapok, fórumok, *youtube*-videók, *facebook*-oldalak stb. A különféle médiumok által közvetített történetek, értelmezések, stratégiák hálózatából a felhasználó egyfajta nem-lineáris (vagy ahogy Liv Hausken az egyenértékűség elvére építve nevezi: multilineáris)⁴⁹ olvasásmóddal alkotja meg saját történet- és történelem verzióját, olyan történelem-univerzumként, melyben az egyes elemek sorrendjét, kap-

⁴⁷ Certeau, Michel de: *A cselekvés művészete. A mindennapok leleménye I.* Ford.: Sajó Sándor – Szolláth Dávid – Z. Varga Zoltán. Budapest, 2010. 18–22.

⁴⁸ Certeau: *A cselekvés művészete*, 61–62.

⁴⁹ Hausken, Liv: *Textual Theory and Blind Spots in Media Studies*. In: Ryan, Marie-Laure (ed.): *Narrative across Media. The Languages of Storytelling*. Lincoln–London, 2004. 391–403. (itt: 401–402.)

csolódásuk természetét nagyban befolyásolni tudja. Hasonlóképp értelmezi a kortárs történelmi tudatot Claudio Fogu is, amikor annak virtualizálódásáról és térbelivé tételéről beszél. A szerző szerint manapság a történelmi tudat olyan átfomálódását élhetjük meg, ahol a korábbi transzcendentális, reprezentációelvű történelmi képzelőerő helyét egy immanens, a látványra, a közvetlenségre alapozott tapasztalatforma veszi át.⁵⁰ E közvetlenség, tenném hozzá, nemcsak a digitalizáció, az újmédia révén látványos, hanem éppen azon felhasználói attitűdök során is, ahogy a különböző kulturális és mediális szinten lévő történelem-töredékeket az adott személy vagy csoport elsajátítja és (újra)értelmezi. Talán éppen itt kellene vizsgálódnunk, ha azokat a formabontó, a hagyományos történelmi narratíváknak elmentmondó történelmeket keressük, amelyeket a kortárs történetelmélet újabb képviselői egyre hevesebben szorgalmaznak.

Persze a dolog nem ilyen egyszerű, a „csináld magad” történelemszemlélet nem jelenti a teljes korlátlanúságot, sem pedig azt, hogy állandó alakulása, újraformálódása miatt a történelemkép totálisan megragadhatatlan lenne. Lehet, hogy felhasználóként, viszonylag aktívan, magam fabrikálok történelmi értelmezéseimet, ám ezeket olyan térben és közösségekben teszem, amely sok szempontból determinálja útvonalaimat, s az általam létrehozott interpretációkat is a közösségekben kell prezentálnom. A világháló éppen azért is lehet jó metafora, mert egyfelől a legtöbben nem ismerjük azokat a mögöttes, globális stratégiákat, melyek mondjuk szörfölésünket is meghatározzák (például a keresőprogramok hierarchikus találatrendezése valahogy természetes fontossági sorrendnek tűnik, holott számos tényező befolyásolja). Másfelől pedig, éppen ebből adódóan, találatainknál, útirányainknál látszólag egy olyan mellérendelő logika működik, ahol olyan elemek kerülhetnek egymáshoz közel, melyek látszólag összeegyeztethetetlenek. Bizonyára már mindenkinek volt olyan élménye, hogy egy bizonyos keresőkifejezésre nem, vagy nem csak a várt találatokat kapja, hanem egészen más, azokkal összeegyeztethetetlennek tűnő lehetőségek is felbukkannak. Ez főként az olyan történelmi fogalmaknál látványos, amelyek erős társadalmi–politikai tétellel bírnak.⁵¹ A stratégia és a taktika viszonya az online színtereken igen bonyolult: Manovich például, bár a certeau-i kategóriákat alkalmazhatónak tartja a digitális média felhasználói szokásainak vizsgálatára is, mégis úgy véli, az utóbbi időben olyan összetett folyamatok figyelhetők meg, melyek a stratégia–taktika hierarchiát megbontják, viszonyukat bonyolultabbá teszik. Például, mivel a marketinges stratégiák erőteljesen felhasználják az online tér látszatszabadságát, a felhasználói taktikákat beépítik saját gyakorlataikba, lemásolják – így a taktikák stratégiákká válnak, a stratégiákon belül pedig sajátos taktikák formálódnak ki (emiatt Manovich egyes kritikussai, például Christia Harre, csak részben tartják alkalmazhatóknak a certeau-i kategóriákat az online médiára).⁵² Hogy analógiánkat továbbvigyük: természetesen a szörfölés közben nem teljes a szabadság, a felhasználó egy adott lehetőségtérben mozog, és amit saját taktikáknak tekint, gyakran mások által befolyásolt stratégiák révén működnek. A történet-töredékek közötti navigálás során nem mel-

⁵⁰ Fogu: *A történelmi tudat digitalizálása*, 186–187.

⁵¹ Jómagam például többször is tapasztaltam egyetemi szemináriumon, hogy a holokauszt-irodalmát oktatta állandóan reflektálnom kell az interneten található, nyíltan vagy burkoltan holokauszttagadó megnyilvánulásokra, mivel ezek a keresőprogramok találati listáin már az első oldalakon (tehát elvileg a legfontosabb találatok közt) ott vannak.

⁵² Manovich, Lev: *A mindennapi (médiá)élet gyakorlata*. Ford.: Mátyus Imre. Apertúra, 6. (2011) No. 3. <http://apertura.hu/2011/tavasz/manovich> (letöltve: 2012. április 2.) Harrane, Christina: *The Practice of Everyday by Lev Manovich*. <http://christiaharrane.wordpress.com/2011/10/31/the-practice-of-everyday-by-lev-manovich/> (letöltve: 2012. április 2.)

lékes, hogy milyen közösség(ek)hez tartozom, mi érdekel, mi tudja a figyelmemet jobban felkeltetni. A hangsúly itt inkább a térbeliségre és az adatbázisban lévő elemek egy szintre kerülésére helyeződik. Nem szeretnék a főként a hálózati társadalom korai időszakára jellemző utópizmushoz csatlakozni azzal az érveléssel, hogy az internet a totális szabadság közösségi tere lenne, mint ahogy az afféle „konyha-posztmodern”, „minden tény és értelmezés totálisan egyenrangú” nézőpont is távol áll tőlem. Csupán amellet érvelek, hogy a kortárs történeti tudatot elképzelhetjük olyan totális kulturális adatbázisként is, melyben a felhasználók navigálva formálják meg sajátos narratív taktikáikat.

A történeti tudat elemzésénél nem tűzhetjük ki célul az adatbázis egészének vizsgálatát, hisz az, ahogy talán az eddigiekből már kiderült, potenciálisan végtelen és folyton bővülő. Sokkal inkább azokat a viszonyrendszereket, hálózatokat, opciókat kell közelebbről megvizsgálni, melyek egyszerre teszik lehetővé a szörfölést, és maguk is e mozgás termékeiként funkcionálnak. Magyarul, a kortárs kultúra történelmi termékeit elemezve (történelmi alatt itt meglehetősen széles kategóriát értek, minden történelmi lehet, ami valamilyen szinten a történelemre irányul), figyelmünket azok felépítésére és hatására kell fordítanunk. Így az analízis szempontjából közös szintre kerülhet mondjuk a tárgyi kultúra, az öltözködés, a szakmai történetírás, de emellett az alternatív történelmek, a televíziós műsorok, az internetes kommentek, a közösségi megnyilvánulások, a történelmi „rajongók” által feltöltött videók, a számítógépes játékok stb. is. Nagyjából minden, amit korábban a stratégiák–taktikák közt emlegettem: hiszen e megnyilvánulások egyszerre az adatbázis alapján létrejött értelmezések, és mint a nyilvánosság elé került elemek, maguk is az adatbázis részei. Így például a történelem szakma által erősen (és általában saját szempontjukból joggal) kritizált és ellenfélnek tekintett populáris vagy hiperideologikus történelmi munkák, alternatív történelmek, giccsesnek, hamisnak tekintett ábrázolások is kutatási tárgyává válnak, amennyiben rajtuk keresztül jól megfigyelhetők azok a logikai, szövegszervezési és értelmezési struktúrák, a múlt és jelen közti problémátlan átjárást biztosító retorikai eszközök, melyek a kortárs „hétköznapi ember” számára stratégiákként, orientáló útvonalakként, opciókként szolgálhatnak. Vagyis, a félreértés elkerülése végett, újra hangsúlyoznám: *nem arra gondolok*, hogy mondjuk egy az ókort vizsgáló, történettudományos, a szakma tudományos és etikai normáinak megfelelő munka egy szinten lenne Steven Saylor római krimijeivel, a *Róma* vagy a *Spartacus: vér és homok* című sorozatokkal, a *300* című képregénnyel és filmmel, a *Rome: Total War* címet viselő videojátékkal, vagy ne adj’ isten az etruszk–magyar rokonságot hirdető „elméletekkel”. Más diskurzusokhoz tartoznak, más típusú kritériumoknak kell megfelelniük. Van, amelyik tudományosan releváns, van, amelyik nem. Azonban számunkra mint adatbázis-elemek egy szintre helyezhetők, összevethetők, kombinációjuk újabb történet- és ábrázolás-verziókhöz vezethet. Ha elemzésükben a felszíni jegyekre, szervezőelvekre, „hiperlinkekre” (vagyis az olyan összetevőkre, amelyek más kulturális reprezentáció-elemekből származnak, vagy azokra nyitnak) koncentrálnak, megtudhatunk valamit saját magunkról mint történeti és történetképző lényekről. Valahogy úgy, ahogy például több mint fél évszázada Roland Barthes a rómaiak filmes ábrázolásának elemzésében a „rómaiak hajtincs szemiotikáját” kutatta⁵³ – ám a Barthes-féle leleplező, ideológiai-kritikai attitűd mellett, helyett inkább egyfajta megértő, analitikus szemléletmóddal.

Az ilyen típusú perspektíva, mely, ha nem is lép túl teljesen a narrativizmuson, de a szöveg fogalmát a kortárs művészeti és mindennapi jelenségeknek megfelelően radikálisan kitágítja, talán segíthet meghaladni a tanulmány elején említett apóriákat. Vagy ha nem,

⁵³ Barthes, Roland: *Rómaiak a moziban*. Ford.: Ádám Péter. In: Barthes: *Mitológiák*. Budapest, 1983. 33–37.

legalábbis egy olyan gondolkísérlet és kutatási program rövid és felszínes vázlataként funkcionálhat, mellyel bizonyos kortárs jelenségek elemezhetők. Talán a felhasználói és adatbázis alapú, internetes metaforika a *mai* történeti képzelőerő jellegzetességeinek vizsgálatában jó módszertani segédeszközt nyújthat, ahogy a narratív, szöveg- és könyvalapú metaforika a klasszikus, 19. századi történelmi tudat és a sok tekintetben még ma is ennek örököseként fellépő hivatalos történetírás elemzéséhez kínált adekvát módszert.

„Pénzt és könyvet, könyvet és pénzt”

Granasztói Olga: A francia könyvek magyar olvasói. A tiltott irodalom fogadtatása Magyarországon 1770–1810. Universitas Kiadó, Budapest, 2009. 319 oldal

Granasztói Olga 2005-ben megvédett doktori disszertációjának azonos című könyvformátumú változata ez a monográfia. A szerző a címben rendkívül széles spektrumú és nehezen megközelíthető témát jelöl ki. A meghatározott negyven év olyan európai és magyarországi kulturális változások időszaka volt, ami alatt tudományos, művelődés- és mentalitástörténeti átalakulások zajlottak, a francia forradalom eszméi, a társadalom és állam egymással reakcióba léptek, ezzel pezsgő, folyamatosan változó légkört alakítottak ki. Ennek a folyamatnak a francia irodalom magyar recepciója felőli megközelítése összetett feladat. Granasztói Olga disszertációjában és publikációiban¹ tanúbi-

zonyságot tett arról, hogy nemcsak képes eligazodni ebben a közegben, hanem több tudományterület számára alapvetően új vagy sok korábbi nézet kiegészítésére, újragondolására készítő eredménnyel tud szolgálni.

A monográfia a könyv- és olvasástörténet irányzatába illeszkedik. Ennek a történetírói, de sokkal inkább interdiszciplináris iskolának a gyökerei a 1950-es évekig nyúlnak vissza, ekkor kezdett ez az új kutatási terület körvonalazódni a mentalitástörténet és az újra felfedezett kultúrtörténet között. Az új irányzat első úttörői közül a legkiemelkedőbbek Lucien Febvre és Henri-Jean Martin voltak, akik megírták *A könyv születése*² című monográfiát, amely az alapkutatások origójának tekinthető. Ez a könyv azonban még nagyrészt a technikai feltételek és kvantitatív eredmények közlésére szorítkozik. A kutatás második hulláma, amelybe Granasztói Olga disszertációja is illeszkedik, az 1970-es évek vége és az 1990-es évek első fele közé datálható; Roger Chartier,³ Robert Darnton,⁴ Frédéric Bar-

¹ A teljesség igénye nélkül: *A franciás műveltségű magyar arisztokrácia három különleges figurájának portréja*. Magyar Könyvszemle, 116. évf. (2000) 1. sz. 43–69.; *A libertinus irodalom fogadtatása Magyarországon*. Irodalomtörténeti közlemények, 104. évf. (2000) 3-4. sz. 393–404.; *A tiltott francia könyvek sorsa Magyarországon: válogatás a cenzúrahivatal aktáiból, 1780–1810*. Sic itur ad astra, 12. évf. (2000) 4. sz. 47–76.; *Máglya és „pokol” között : a tiltott francia könyv helyzete a 18. század második felében*. 2000: irodalmi és társadalmi havilap, 2005. 7-8. sz. 62–67.; „Veszedelemes olvasmányok”. *Erotikus illusztrációk a 18. századi francia irodalomban*. Budapest, 2007.; *XVIII. századi főúri könyvkultúra maradványai egy elfeledett XXI. századi könyvtárban Rekonstrukciós kísérletek – Arad, Megyei könyvtár*. Erdélyi Múzeum, 69. köt. (2007) 3-4. füz. 87–93.; „A legkülönbözőbb könyveket olvasni”: francia és német nyelvű szép-

irodalmi olvasmányok a 18. század végi Magyarországon. Sic itur ad astra, 20. évf. (2009) 61. sz. 139–153.; *Anyák és lányok : Egy nihilista nő újrafelfedezésének története*. Holmi, 21. évf. (2009) 8. sz. 1021–1034.

² magyarul: Febvre, Lucien – Martin, Henri-Jean: *A könyv születése. A nyomtatott könyv és története a XV–XVIII. században*. Budapest, 2005.

³ Lásd például: *Lectures et lecteurs dans la France d’Ancien Régime*. Paris, 1987.; *Les Origines culturelles de la Révolution française*. Paris, 1990.

⁴ Lásd például: *The Business of Enlightenment: A Publishing History of the Encyclopédie, 1775–1800*. Harvard University Press, 1979.; *The Literary Underground of the Old Regime*. Harvard University Press, 1982.; *The Forbidden Best-Sellers of Prerevolutionary France*. New York, 1995.

bier,⁵ Hans-Erich Bödeker⁶ és még számos ismert kutató munkásságához köthető. A vizsgálatok egyik legfontosabb motorja a „ki és mit olvasott?” kérdésre történő válasz keresése volt. A történészek kísérletet tettek a könyvbirtoklás szociográfiájának felrajzolására, ezáltal a társadalmak műveltség- és mentalitásszintjének a megbecsülésére és az eszmetörténet gyakorlati problémáinak a megoldására.

Hasonló témájú kutatások Magyarországon már az 1980-as években megkezdődtek, de a nagyobb számú publikációk az 1990-es évek elején láttak napvilágot. A könyv-, olvasás- és (a Magyarországon különleges súllyal jelen lévő) könyvtártörténeti kutatások két központ – a Szegedi Tudományegyetem és az Országos Széchényi Könyvtár – égisze alatt zajlanak.⁷ Ezekben több jeles kutató mellett kiemelkedő – tudományszervező és művelő – szerepet vállalt: Monok István,⁸ Keserű Bálint⁹ és Varga András.¹⁰ A feltárás és az eredmények publikálása tematikusan két csoportba osztható: forrásközlésekre és monografikus értelmező művekre.

⁵ Lásd például: *L'empire du livre*. Paris, 1995.

⁶ Lásd például: Bödeker, Hans-Erich (Hg.): *Alphabetisierung und Literalisierung in Deutschland in der frühen Neuzeit*. Tübingen, 1999.

⁷ A hazai könyvtári kutatásokról összefoglaló: Monok István: *A könyv- és kiadástörténeti kutatások helyzete és finanszírozása. A szegedi könyvtörténeti kutatások 1980–1995*. (Esettanulmány). Könyvtári Figyelő, 6. évf. (1996) 42. sz. 23–29.

⁸ Lásd például: *Könyvkatalógusok és könyvjegyzékek Magyarországon. 1526–1720. Forrástipológia, forráskritika, forráskiadás*. Szeged, 1993.; *Könyvtártörténeti Füzetek és Olvasmánytörténeti Dolgozatok* kiadásában is szerkesztői szerepet vállalt.

⁹ Az adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez című sorozat kötetének a szerkesztője.

¹⁰ *A szegedi minorita könyvtár a XVIII. században*. Szeged, 1991.; *A szeged-alsóvárosi ferences rendház könyvtára*. Szeged, 1998.

Granasztói Olga doktori programja is a Szegedi Tudományegyetemhez kötődik, tézise a korábban meghirdetett kutatás kitérésének tekinthető, mivel annak fókuszja (a 16. századtól) a 18. század derekánál tovább nem terjedt. A 18. századot egyesek a tudomány, mások a kulturális expanzió századának tartják, Carla Hesse a korszak jelentőségét vagy inkább eszenciáját így fogalmazta meg: „Semmilyen technológia sem testesíti meg jobban a ’felvilágosodás’ eszményét, mint a nyomdagép – az ember által alkotott gép, amely hasznos eszméket tud tárgyi formába önteni és egyedülálló mennyiségben, gyorsaságban elterjeszteni szerte az egész világon.”¹¹ Ennek a kulturálisan és művelődéstörténetileg pezsgő korszaknak a feltárása és bemutatása komplex kutatómunkát igényel. Szerzőnk elméleti és módszertani célkitűzéseiben is erre törekedett. Komparatív és interdiszciplináris szemléletmód érvényesül a műben.

Granasztói Olga röviden így fogalmazza meg disszertációjának alapkérdését: „Kik, milyen francia könyveket és hogyan olvastak a XVIII. század utolsó harmadában Magyarországon?” (9. old.) A választ két rész köré csoportosítva kapja meg az olvasó: „A tiltott francia könyvek és a magyar olvasóközönség” és „A Csáky gyűjtemény: egy kivételes példa” című főfejezetekben.¹² Az első részben a szerző a francia könyvek tágabb magyar kontextusát vázolja fel, az olvasó itt – esettanulmányokkal bővítve – felülnézetből ismerheti meg a könyvpiac működését. Az alfejezetekben Granasztói Olga ügyel arra, hogy az 1770 és 1810 közötti időszakot véletlenül sem homogén korszakként

¹¹ Hesse, Carla: *Print Culture in the Enlightenment*. In: Fitzpatrick, Martin – Jones, Peter – Khnellwolf, Christa – McCalman, Ian (eds.): *The Enlightenment World*. New York, 2004.

¹² Mindkét részt alapvetően determinálja a kultúra és az anyagi interakciója. Ezt fejezi ki Granasztói Olga az 1790-es évek lehetséges mottójául („Pénzt és könyvet, könyvet és pénzt”) választott Erdődy Júlia levélrészletének kettősségével is.

láltassa. Mária Terézia, II. József és I. Ferenc kultúrpolitikai intézkedései nagymértékben meghatározták a könyvpiaci viszonyokat, ők és az ő szemléletük határozta meg, hogy mely könyvek kerülhettek nyilvánosan a közönség elé, és melyek kerültek indexre. Mária Terézia meg akarta óvni alattvalói „lelkivilágát” a károsnak ítélt szellemi áramlatoktól. Fia azonban a *ratio* szabadsága felől tekintett a kérdésre, és alaposan (5000-ról 900-ra) csökkentette a *Catalogus librorum prohibitorum*ban szereplő művek számát. (36. old.) II. Lipót már távolságtartóbban vélekedett az engedékeny cenzúráról, azonban uralkodásának rövidsége miatt az újbóli szigorúbb irányelvek csak I. Ferenc irányításával ölthettek testet. Ennek a szemléletnek a legtipikusabb intézménye az 1803-ban alapított recenzúrabizottság volt, aminek a feladata a József alatti engedékeny tiltólista felülvizsgálata volt. „A tiltott könyv létét a vele interakcióba lépő három legfontosabb szereplő határozta meg: a hatalom (amelyik a tiltást elrendelte), a kereskedő (aki elszenvedte és kihasználta) és az olvasó (aki minden áron meg akarta szerezni, és akit meg kellett védeni).” (28. old.) A bécsi udvar tehát az egyenletnek csak az egyik komponense volt – az általa veszélyesnek ítélt könyvek¹³ nagyközönség elé jutását képes volt megakadályozni, de a főúri olvasók és az ügyesebb kereskedők nem ismertek határokat. Az olvasó részletes információkat kap a tiltott könyv fogalmáról, a Habsburg cenzúra-rendszer működési mechanizmusáról.

A mű a kurrens nemzetközi szakirodalom eredményeit, szemléletvilágát is tükrözi, de nem azok teljes átvételéről van szó, hanem a Habsburg Birodalmon belüli, magyar viszonyokhoz való igazításukról. A speciális problémák és a címben kijelölt tágabb

témakör megismerése részletes levéltári kutatásokat, helyenként alapkutatást igényelt. A kapcsolódó forráskiadványok hiányát a szerző gazdag forrásismertetésekkel és közlésekkel pótolja.

A témakör komparatív jellegét szemlélteti a pesti Weingand-Köpf könyvkereskedés és a híres svájci *Société Typographique de Neuchâtel* (STN) kapcsolatát feldolgozó esettanulmány. A kezdetben csak pesti, majd később budai és kassai fiálékkal bíró könyvkereskedés és a Tipográfiai Társaság 1781 és 1788 közötti üzleti levelezése betekintést nyújt az európai könyvpiac belső működésébe. Ez az időszak különösen érdekesnek tekinthető, mivel Granasztói Olga a felvilágosodás kori magyar szellemi élet virágzását – a könyvkultúra tükrében – 1770 és 1790 közé datálja. Az STN levelek elemzése a hazai recepció közvetlen folyamatát világítja meg, a Nyugat-Európából, leginkább Franciaországból érkező könyvek útját láthatjuk Magyarország felé. Az olvasó megismerheti az áruk közvetítőit és állomásait, azt a folyamatot, ahogy ezek a termékek Bécsen, Pozsonyon, majd Pesten keresztül bekapcsolódtak hazánk szellemi vérkeringésébe. Szerzőnk a Weingand és Köpf cég történetét nemcsak az STN-nel folytatott üzleti kapcsolat felől vizsgálta, hanem elemezte a könyvkereskedés belső működését is. A pesti és kassai üzlet fennmaradt vevőkori listáinak feldolgozása fontos új művelődéstörténeti eredményekkel járt, amelyek azt mutatják, hogy a francia könyvkultúra legrepresentatívabb fogyasztói a főrendűek voltak, de mellettük kis arányban a polgárság is „képviseltette magát”. 1782. január 31-én kelt levelében a pesti cég ezt írta az STN-nek: „Ez a Szent Biblia nem az, amelyikre mi gondoltunk. Mivel franciául van, nyakunkon marad egy olyan országban, ahol a latinon és magyaron kívül szinte semmilyen európai nyelvet nem beszélnek. A nemesség és azok, akik ismerik ezt a nyelvet, kevésbé hajlandók a Bibliát olvasni, ők inkább a jó regényeket szeretik, a kritikai könyveket, a történeti munkákat és általában a szépiro-

¹³ A legfontosabb három szempont, amely alapján tiltást rendeltek el, a vallási, politikai és erkölcsi szempont volt (de ezeket a hatalom a saját szemszögéből olykor szubjektívan ítélte meg).

dalmat.” (78–79. old.) Az ehhez hasonló megjegyzések elemzése és a vevőlisták további recepció-szociológiai vizsgálata a vásárlók ízlésvilágának különböző szintű árnyalását tehetik lehetővé. Az olvasók igényeinek a felmérése azonban nemcsak a történész számára jelent nagy feladatot, hanem már a kortárs kereskedőknek is nehézségeket okozott. A tudományos művek, az új műfajok (például a regény), a különböző stílusok és az egyre jobban specializálódó könyvpiar termékeinek a fogadtatása a kereskedők számára is nehezen volt kiszámítható. Ezt bizonyítja Weingandék azon féltelme, hogy a protestáns könyveken majd nem tudnak túladni (mégis sikerült), vagy az a professzionális magatartás, ahogy az STN az igények felmérésére rendszeresen ügynököket küldött ki. Érdekes információkat kapunk a kulturális transzfer mennyiségi oldaláról is, Weingandék általában két példányt rendeltek tételenként, ha valamilyen hatot kértek, az már rendkívülinek számított. A különböző könyvek, illetve műfajok rendelési számainak összehasonlító elemzése további eredményeket hozhat, az újabb vizsgálódások iránya lehet.

A főfejezet utolsó szakaszában a könyvpiac harmadik szereplője (az olvasók) kerül részletezésre. A szerző először a befogadó réteget határozza meg, vertikális (társadalmi hierarchián belüli helyük) és horizontális (térbeli elhelyezkedési) ismérvek alapján. A szerző a kedvező forrásadottságok és a francia könyvek legfőbb felvevőköre folytán legtöbbit az arisztokrata olvasókkal foglalkozik. Három különböző területen birtokos főúri család gyűjteményét ismerteti. A hédervári Viczay, a (zempléni) nagymihályi Sztáray, a gyöngyösi és tarnaörsi (de már aradi) Orczy könyvtárak történetének egymással párhuzamos kezelése a korabeli magyar gyűjtői sajátosságokba és általános vonásokba enged betekinteni. A szerző nagy hangsúlyt fektet a főrendi női olvasók és gyűjtők részletes tárgyalására. Ez a kérdéskör és általában véve a késő barokk és felvilágosodás kori nemesi gyűjtemények tema-

tikus feldolgozása még további kutatások tárgyát képezheti.

A könyv második részében Granasztói Olga a francia művek magyar recepcióját egy példán, a Csáky könyvtár mikrotörténeti vizsgálatán keresztül mutatja be. Először Csáky István és felesége, Erdődy Júlia személyiségét és környezetüket, lehetőségeiket ismerhetjük meg. A házaspár az 1764. évi menyegzőt követően kis ideig Bécsben élt, majd Homonnára költözött. A szerző nemcsak a házaspár gyűjteményét akarja felkutatni, hanem a házaspár és a gyűjtemény kapcsolatát, egymásra gyakorolt hatásukat is – a felvilágosodás eszméinek recepcióját a főúri mentalitásban és mindennapokban. Ennek egyik leglátványosabb bizonyítéka a lakóhely és környezetének átformálása. A szerző már a korábban tárgyalt arisztokrata családonál is megemlékezett azok birtokairól, különös jelentőséggel kertkultúrájukról. Az illésfalvi *Sans Souci* egyedisége azonban sokkal tágabb teret enged vizsgálódásra és következtetések levonására. *Sans Souci*, amely névrokonságban áll II. Frigyes potsdami rezidenciájával, az angolpark és a késő barokk kertkultúra sajátos ötvözetének tekinthető. Az édenkert utópikus illúzióját keltő kert és épületei a felvilágosodás, majd a romantika természetfelfogását tükrözi. Ez a hely, amely több költőt is megihletett, egyszerre biztosított teret a munkában megfáradt parasztnak az önfelédtszórakozásra és a „szép lelkeknek” a filozofikus magányba való elvonulásra. Csáky István nemcsak a szimbolikus kertművészet kedvelője volt, hanem birtokainak mezőgazdasági fejlesztésén is fáradozott. Mindkét korabeli tudományág alapjait már a bécsi *Theresianum*-ban elsajátíthatta, ahol Mitterpacher Lajos és professzor társai nagy hangsúlyt fektettek a tárgyak oktatására és művelésére. Szerzőnk felismerte, hogy az intézmény és a birodalmi főváros szellemi légköre milyen jelentős hatást gyakorolt Csáky István és Sztáray Mihály személyiségfejlődésére és világképére. A két ifjú arisztokrata első saját könyvei és a

könyvgyűjtés szenvedélye is a bécsi tanulóévekig vezethető vissza, ebben minden bizonnyal nagy szerepet játszott Michael Denis, az akadémia professzora és a könyvtártudomány egyik első úttörője. A Csáky–Erdődy gyűjteményen is kimutatható Denis katalógizálási szisztémája, de elveit nem egy az egyben vették át.

Erdődy Júlia összetett személyiség volt, a felvilágosodás arisztokrata nőeszményét testesíti meg. Művelt, kifinomult nő, aki a kultúra pártolója, szeretett olvasni, könyveit is maga rendelte – az olvasás és a könyvekkel való foglalkozás feltehetőleg mindennapjainak szerves részét képezte. Granasztói Olga a házaspár és gyűjteményének bemutatásakor kitér olvasási szokásaikra, könyvrendeléseikre (ezzel szoros kapcsolatban a korabeli postai viszonyokra), ízlésvilágukra, részletesen elemzi a gyűjtemény katalógusát és a könyvtár belső szerkezeté-

ről, majd a későbbi történetéről is képet kapunk, végül a szerző a Csáky–Erdődy házaspárról levont következtetéseit nyolc pontban összegzi.

Ilyen szerteágazó és részletes mű nehéz feladat elé állítja a recenzenst, mely részeket emelje ki, melyeket méltasson külön, ezek nagymértékben szubjektív döntések. Granasztói Olga disszertációjáról összességként csak elismerő sorokat tudok írni. A mű szerkezete, formája és tartalma példaértékű, olvasmányos, érthető stílusa a szakközönségen kívüli érdeklődők számára is élvezhetővé teszi a könyvet. Bőséges forrásközlései, továbbgondolásra ösztönző kérdésfelvetései révén további kutatásokat ösztönözhet, amelyekhez segítséget nyújthat a mű átfogó bibliográfiája és forrásjegyzéke.

KÖKÉNYESI ZSOLT

A modern magyar büntetőjog forrásvidékén

Bató Szilvia: A „büntetési rendszer” átalakításának megjelenése Kossuth Lajos Pesti Hírlapjában (1841–1844). Pólay Elemér Alapítvány, Szeged, 2010. 230 oldal

A közelmúltban több olyan tanulmány is megjelent, amelyek Kossuth *Pesti Hírlapját* nem csupán a szerkesztő gondolatainak, politikai publicisztikájának szempontjából elemzik, hanem vizsgálatukat kiterjesztik a lap többi rovatára is, vagyis tudatosítják számunkra, hogy Kossuth megnyilatkozása-in túl is nagyon értékes anyagok láttak napvilágot az újságban. Tevesz László a *Hírlap*-ban is publikáló értelmiség közösségi fogalmait vizsgálta, Veliky János pedig a megyei tudósításokon keresztül elemezte a reformkori nemesség haladáshoz fűződő viszonyát.¹ Ebbe a sorba illeszkedik az itt ismertetett könyv is, amely a Pólay Elemér Alapítvány Könyvtárában jelent meg. A szerző doktori értekezésén alapuló kötet a sorozat jogtörténeti, pontosabban büntetőjog-történeti kínálatát bővíti.

Bató Szilvia ugyanis abból a szempontból veszi nagyon alapos vizsgálat alá a *Pesti Hírlap* Kossuth szerkesztésében megjelent lapszámait, hogy azokban büntetőjogi tekintetben milyen értékelhető információk jelentek meg, különösen a büntetőjog átalakításával, modernizálásával összefüggő események, hírek, elemző észrevételek érdeklik. Nem elégszik meg azzal, hogy a szakirodalom alapján elhelyezze a *Pesti Hírlap*ot a magyar politikai sajtó történetében, és rögzítse annak szerepét a nyilvánosság kibővítésében, átformálásában, hanem sajtótörténeti vonatkozásban is értékes ismertetést nyújt a lap rovatairól. Bemutatja, hogy meddig működtek az egyes rovatok, esetleg melyik lapszámából maradtak ki, vagy mikor változott meg jellegük. Megnevezi a rovatok munkatársait, tudósítóit, ismerteti szerkesztési elvüket, funkciójukat, s hogy milyen jellegű információkat, ismereteket közvetítettek. Természetesen meghatározó szempontja a rovatok büntetőjogi anyagának összegyűjtése, csoportosítása, ami a jogtörténeti kutatásokban is újnak tekinthető.

A könyv egyik meghatározó fejezete szinte számszerűsítve veszi górcső alá a büntetések kiszabásával, végrehajtásával és a büntetőjog kapcsolatos publikációkat. A lap információs anyaga nyilvánvalóan nem egynemű, s nem is mindig lehet azonos módon értékelni azt. Mivel a szakfolyóiratok még nem alakultak ki, ezért a *Hírlap* elméleti vitáknak, szakmai szempontú elemzéseknek is helyt adott, ám markánsabban jelen voltak benne a közvetlenebb politikai összefüggéseket hordozó írások, hisz folytak a hazai büntetőjogot megújító kodifikációs bizottság munkálatai, s azokat az 1843–1844-es országgyűlés is napirendjére tűzte, amihez a törvényhatóságoknak – ha jórészt megkésve is – el kellett készíteniük a maguk véleményét tartalmazó utasításokat. A jelentős tudósítói körrel működő lap számos hazai, köztük törvényszéki és büntetőjogi vonatkozású hírről számolt be, illetve a külföldi híryananyagban is bőven szerepeltek ilyen jellegű információk, ezek a híradások plasztikusan érzékeltették a hazai viszonyokat, több esetben azok elmaradottságát, de azt is, ha a gyakorlatot kezdték átformálni a modern büntetéstani elvek.

A könyv egyik meghatározó fejezete szinte számszerűsítve veszi górcső alá a büntetések kiszabásával, végrehajtásával és a büntetőjog kapcsolatos publikációkat. A lap információs anyaga nyilvánvalóan nem egynemű, s nem is mindig lehet azonos módon értékelni azt. Mivel a szakfolyóiratok még nem alakultak ki, ezért a *Hírlap* elméleti vitáknak, szakmai szempontú elemzéseknek is helyt adott, ám markánsabban jelen voltak benne a közvetlenebb politikai összefüggéseket hordozó írások, hisz folytak a hazai büntetőjogot megújító kodifikációs bizottság munkálatai, s azokat az 1843–1844-es országgyűlés is napirendjére tűzte, amihez a törvényhatóságoknak – ha jórészt megkésve is – el kellett készíteniük a maguk véleményét tartalmazó utasításokat. A jelentős tudósítói körrel működő lap számos hazai, köztük törvényszéki és büntetőjogi vonatkozású hírről számolt be, illetve a külföldi híryananyagban is bőven szerepeltek ilyen jellegű információk, ezek a híradások plasztikusan érzékeltették a hazai viszonyokat, több esetben azok elmaradottságát, de azt is, ha a gyakorlatot kezdték átformálni a modern büntetéstani elvek.

¹ Tevesz László: *A magyar liberális-nacionalizmus nemzetfogalma a „Kelet népe-vita” időszakában, 1841–1843.* Századvég, Új folyam, 44. évf. (2007) 2. sz. 31–72.; Veliky János: *Villogó bicskák. (A nemesség viszonya a haladáshoz Kossuth Pesti Hírlapjában)* Valóság, 52. évf. (2009) 10. sz. 40–53.

A könyv kitüntetett szempontja a kodifikációs törekvések, illetve a hagyományos, szokásjog által uralt büntetési elvek és gyakorlat korszerűsítésére irányuló szándékok és lépések bemutatása. Épp ezért nemcsak sajtó- és politikatörténeti kontextusban helyezi el a szerző vizsgálatait, hanem alapos körképet nyújt a korabeli büntetőjog helyzetéről is. Mivel alapvetően a bírói gyakorlatból megismerhető szokásjogi normák rekonstrukciója még nem történt meg, az akkori büntetőjogi környezet elsődleges jogforrása sem teljesen ismert. A jogtörténeti kutatások ezen ténye még inkább kiemeli a büntetőjogi kodifikáció szerepét, amit a szerző részletesen ismertet. Az 1795-ös és 1830-as bizottsági javaslatok után az 1841 és 1843 között működő büntetőjogi választmány dolgozott ki anyagi, eljárásjogi és büntetőjogi tervezeteket. A választmányi vitákról közvetlenül nem, de az országgyűlés elé került anyagról, illetve a liberálisok által kidolgozott korszerűbb javaslatok vitáiról már tudósíthatott a *Pesti Hírlap*. A büntetőjogi kodifikáció negyvenes évek eleji kísérletével részletesen foglalkozott mind a történeti, mind a jogtörténeti szakirodalom. Bató Szilvia kutatásai inkább arra irányulnak, hogy miként közvetítette annak eredményeit a *Hírlap* a nyilvánosságon keresztül. A jogi környezet érzékeltetéséhez hozzátartozik a jogi oktatás, a jogtudomány, a jogi szakirodalom és közlönyök bemutatása is, azzal a fontos megállapítással, hogy a korabeli kodifikációs munkálatokban a jogtudomány képviselői nem vettek részt, hanem felkészült, jogi képzettséggel rendelkező politikusok helyettesítették őket. A szerző azt is tudatosítja, hogy a kodifikációt megelőzően inkább teoretikus kérdésekről lehetett vitatkozni, valamint a büntetőjogi alapelvekről és a büntetési nemek megváltoztatásáról.

Az adatok rögzítése, csoportosítása után a könyv legfontosabb fejezete megpróbálja a mai büntetőjog rendszere szerint elrendezni, illetve elemezni a *Hírlapban* megjelent információkat, ami még inkább a kodifiká-

ciós, modernizációs szempontokat teszi hangsúlyossá. Noha a szerző világosan látja, hogy a korabeli büntetőjog nehezen illeszthető ebbe bele, az olvasó pedig úgy érzi, hogy a nem egynemű elemek sem feltétlenül szervezhetőek rendszerré, a könyvben mégis több olyan következtetést találunk, ami hibásan rögzült vélekedéseket igazít helyre. A munka érdeme, hogy a korabeli fogalomhasználatot rögzíti és igyekszik azt értelmezni. Az elvi kérdések sorában felhívja a figyelmet több új büntetéstani alapelv felbuklására, s jelzi, hogy a büntetőjogi reform a törvény előtti egyenlőség, illetve a honpolgárok jogegyenlőségének kérdésével kapcsolódott össze. De azt is, ahogy a büntetés céljairól konstruálható diskurzusban a megtorlás, az elrettentés mellett a javítás kapott egyre nagyobb hangsúlyt, noha a lap sem nyitott igazán teret mélyebb elméleti vitáknak, bár a fontosabb büntetéstani szakmunkákról igyekezett beszámolni.

Áttérve az egyes büntetésekre, a szerző a halálbüntetésről – amit az 1843-as anyagi jogi javaslat el akart törölni – megállapítja, hogy arról a liberális ellenzék sem alakított ki egységes véleményt. Az álláspontok inkább lelkiismereti szempontoktól függtek, s maga Kossuth sem foglalt határozottan állást a kérdésben. A könyv nagy érdeme, hogy épp e fontos ügy kapcsán tisztázza, hogy a lap nem befolyásolta a büntetőjogi választmány munkáját, csak az országgyűlési viták hatására kezdte olvasóit óvatosan a halálbüntetés eltörlése irányába terelni, de nem folytatott megszüntetéséért intenzív kampányt. Sokkal fontosabb ügyként kezelte a testi büntetések eltörlését, amiért a lap és szerkesztője, összhangban az 1843. évi javaslattal, nagy elszántsággal küzdött. A későbbi büntetések átalakításánál ez a büntetési nem azért vált jelentőssé, mert kikütyümözésével nagy lépést tettek volna a jogegyenlőség biztosítása felé, hisz botbüntetéssel csak a jobbágyokat sújthatták. Kossuth többször foglalkozott vezércikkeiben a botbüntetés korszerűtlenségével, mivel szerinte alkalmazása semmilyen büntetési cél-

nak sem felel meg. A testi büntetéseket, alkalmazásukat és hatásukat megszegyenítő és kiközösítő jellegük miatt talán antropológiai szempontból is érdemes lenne elemzés tárgyává tenni. A híryanag vizsgálatából az is kiderül, hogy a törvényszékek a gyakorlatban korlátozni kezdték a testi büntetéseket vagy azok nyilvános végrehajtását, ha teljesen nem is számolták fel. A testi büntetés eltörlése, az elítéltek fenyítése kapcsán összekapcsolódott a reformkorban már-már szimbolikus jelentőségű vitával a korszerű büntetésvégrehajtási rendszerről. A megfelelő börtönök hiánya, hangsúlyozza a szerző, egyben azt is akadályozta, hogy a szabadságvesztés váljon általános büntetési nemmé.

A korszerűbbnek számító pénzbüntetések alapvetően még hiányoztak a hazai bírósági gyakorlatból, de a büntetési rendszer változását jelezte, hogy a hagyományos, becsületcsorbító vagy teljes becsületvesztéssel járó büntetések visszaszorulóban voltak, s helyettük inkább az enyhébb erkölcsi büntetések nyertek teret. A *Pesti Hírlap* erőteljes kampányt folytatott a megszegyenítő büntetések ellen, ahogy a testi büntetések ellen is, hisz azok is megszegyenítéssel jártak, amit már a nem nyilvános végrehajtással is ki lehetett küszöbölni. Az erkölcsi büntetések sorában megjelent a dorgálás s olyan jogfosztó vagy jogkorlátozó büntetések, amelyek a polgári korban egyre értékesebbé váló

jogokra irányultak, s komoly joghátránynak bizonyultak: a rang- vagy címvesztés mellett a polgári vagy politikai jogoktól való megfosztás, a választójog elvesztése, a hivatalviselés korlátozása, foglalkozástól való eltiltás. A korban az éleződő politikai viták közegeben egyre nagyobb feszültséget okoztak a megyei tisztválasztásokon és az országgyűlési követválasztásokon tapasztalható kicsapongások, súlyos atrocitások. A probléma érintkezett a büntetőjog kérdésével, hisz a kortársak büntetőjogi szankciókkal is elejét kívánták venni a vesztegetéseknek, választási visszaéléseknek. A különböző büntetési nemek közti átváltás lehetősége inkább csak a külföldi híryanagban jelent meg a lap hasábjain.

Bató Szilvia elemzései olyan rétegét tárják fel a *Pesti Hírlap*nak, amelyből pontosabb képet kapunk arról, hogy milyen feltételek közt zajlott a hazai büntetőjogi kodifikáció, a döntéshozók, a politikai elit tagjai, a jogász szakma és a közvélemény mennyire volt felkészült a negyvenes évek elején a jelentős változások bevezetésére és elfogadására. Könyvéből nemcsak a jogtörténet, hanem a sajtótörténet és a politikátörténet iránt érdeklődők is értékes ismeretekhez juthatnak.

MIRU GYÖRGY

„Hogy ez a nagyszerű ország újra egyesüljön”

Magyar részvétel az amerikai polgárháborúban

Vida István Kornél: *Világostól Appomatoxig. Magyarok az amerikai polgárháborúban. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2011. 373 oldal*

Magyar katonák, önkéntesek a 19. század második felének nagy háborúiban a világ különböző pontjain számos alkalommal vették ki részüket olyan országok, nemzetek összecsapásaiból, amelyek Magyarország aktív részvétele nélkül zajlottak. Elég, ha csak a *Risorgimento* ütközeteiben Garibaldi oldalán harcoló magyarokra gondolunk, akiknek emlékét a magyar folklór is megőrizte. Vida István Kornél *Világostól Appomatoxig* című könyvében az amerikai polgárháborúban való magyar szerepvállalás bemutatására vállalkozott.

A szerző a Debreceni Egyetem Angol–Amerikai Intézetének oktatója, jelenleg az Alexander von Humboldt Alapítvány ösztöndíjasaként végez kutatásokat a berlini Freie Universitát John F. Kennedyről elnevezett amerikanisztikai kutatóközpontjában. A könyv megjelenését hosszú, több mint egy évtizedes, amerikai levéltárakban és gyűjteményekben is végzett kutatómunka és a polgárháború magyar vonatkozásaival kapcsolatos számos tanulmány publikálása előzte meg.¹

A könyv a lehető legteljesebb módon mutatja be a polgárháborús magyar részvételt: a kontinensre való megérkezéstől a polgárháborús magyar szerepvállalás emlékezetéig. A kötet fejezetei is ennek a szempontnak megfelelően épülnek egymásra. Így az első nagy gondolati egység az amerikai magyar bevándorlás különböző aspektusaiba nyújt betekintést a 19. század derekán.

Az amerikai polgárháború az Egyesült Államok történelmében kiemelt szerepet tölt be, hasonlóan az 1848–1849-es forradalomhoz és szabadságharchoz Magyarország esetében. A párhuzam nem véletlen, hiszen a két esemény között számos kapcsolódási pont található. Ezek közül talán a legjelentősebbet azok az 1848–1849-es veteránok, emigránsok jelentik, akik Észak és Dél küzdelmében is aktívan kivették részüket. Az amerikai magyar bevándorlás mértéke a szabadságharc bukása után megugrott. A szerző által vizsgált kikötőkben regisztrált hajós utaslisták adatai szerint 1828–1848 között mindössze ötven, 1849-ben már negyven magyar érkezett az Egyesült Államokba. A magyar emigráció létszáma különösen Kossuth Lajos amerikai körútja előtt (1850–1851) mutatott meredek emelkedést, majd a látogatást követően fokozatosan csökkent.

A kötet következő fejezetében a Kossuth-emigráció amerikai kontinensen tett első lépéseit követheti nyomon az olvasó. A kezdeti

¹ *All Quiet for Forty Years: The Hungarian Participation in the American Civil War. A Historiographical Essay.* In: Lévai, Csaba (ed.): *Europe and the World in European Historiography.* Pisa, 2006. 231–241.; *Magyar katonák a Konföderáció hadseregében: Estván Béla szélhámos pályafutása.* In: Frank Tibor (ed.): *Gyarmatokból Impérium: Magyar kutatók tanulmányai az amerikai történelemről.* Budapest, 2007. 72–87.; „A régóta elnyomottak barátai”: *Magyar*

katonák az észak-amerikai polgárháború néger ezredeiben. *Aetas*, 23. évf. (2008) 2. sz. 68–82.; *The Participation of Hungarian Political Emigrants in the American Civil War.* EAAS Newsletter, (2008) no. 61. 31–32.; „To See This Great Country United Again”: *The Motivations of Hungarian Soldiers to Take Part in the American Civil War.* In: Vadon, Lehel (ed.): *To The Memory of Sarolta Kretzoi.* Eger, 2009. 293–310.

időszakban Kossuth és a magyar szabadság ügyének amerikai népszerűsége előnyt jelentett a magyar bevándorlók számára. Ezzel elsősorban csak azok tudtak élni, akik használható tudással, ismeretekkel rendelkeztek, orvosok, mérnökök voltak. Többségük azonban, amint ez a szerző által végzett foglalkoztatottsági és más vizsgálatokból kiderült, nem rendelkezett piacképes szaktudással, és kénytelen volt gyakran európai rangjához képest méltatlannak, dehonesztálónak ítélt kétkézi munkát vállalni. Mások próbálkozásokat tettek a magyarországi visszatérés előkészítésére. Amikor pedig ennek a lehetősége teljesen köddé foszlott, elkeseredett vállalkozásokba kezdtek, amelyek jó része azonban kudarcot vallott. Ilyen sorsra jutott többek között a Dancs Lajos alapította Magyar Dalárda férfikórus vagy az Újházy László által létrehozott New Buda telep, ahol Kossuthot tervezték megvárni az emigránsok. A szerző rámutat arra, hogy a későbbi polgárháborús magyar részvétel bizonyos aspektusainak (például motiváció) megértéséhez megkerülhetetlen az amerikai magyar bevándorlás és letelepedés körülményeinek bemutatása. Abban például, hogy az 1861 és 1865 között katonáskodó magyarok nyolcvannyal százaléka az északiak, míg csupán tizenkét százalékuk a déliek oldalán ragadt fegyvert, nagy szerepet játszhatott, hogy a harcok megindulásakor az amerikai összmagyarságból (2710 fő), 2452 fő élt az Unió és 258 a Konföderáció területén.

Vida István Kornél külön fejezetet szentelt a motiváció tárgykörének bemutatására, amely a külföldi önkéntes katonai szolgálatot teljesítők vizsgálatának egyik elsődleges és központi kérdése. Azaz, mi motiválhatta a magyarokat abban, hogy egy olyan háborúban, jelen esetben az amerikai polgárháborúban, vállaljanak aktívan részt, és akár életüket is áldozzák, amelyben a harcoló felek egyike sem tekinthető hazájuknak? Az amerikai polgárháborúban fegyvert fogó magya-

rokkal foglalkozó korábbi irodalom szerint² a magyarok elsősorban azért jelentkeztek az Unió hadseregébe, hogy a rabszolgaság mint zsarnoki intézmény ellen harcoljanak. A szerző több szempontból is cáfolja ezt a tévhitet. A Konföderáció csapataiban, bár számukat tekintve jóval kevesebben, ugyanúgy szolgáltak magyarok, mint az északiaknál, ráadásul a vizsgált forrásokban nincs utalás arra, hogy az afroamerikaiak felszabadítása esetükben is ösztönző tényezőként szolgált volna. Ezzel szemben Vida István több motivációs elemet megjelöl, mint például a katonai tapasztalat kamatoztatását. Az 1848–1849-es emigránsok zöme rendelkezett harctéri tapasztalatokkal, amelyekre mindkét oldalnak nagy szüksége volt, ezért a magyarok gyakran fontos beosztásba kerültek, és a polgárháború végére nagy arányban voltak olyanok, akik felemelkedtek a ranglétrán. Sok magyar a polgárháborút kalandnak és kihívásnak tekintette. Azok számára viszont, akik a letelepülést követően kisebb társadalmi megbecsüléssel járó munkát voltak kénytelenek végezni, egyfajta kitörési lehetőséget is kínált. Sokaknak sikerült kivívni környezetük, új otthonuk elismerését, amit mi sem bizonyít jobban, minthogy a polgárháborús magyar veteránok közül többen a békekötést követő években befolyásos pozíciókba kerültek, amit a szerző számos példával érzékeltet.³ Többen hálát éreztek az Egyesült Államok iránt, amely emigránsként befogadta őket. Ez a kötődés többek között a katonai szolgálatra való jelentkezésben jutott

² Pivány, Eugene: *Hungarians in the American Civil War*. Cleveland, 1913.; Vasváry, Edmund: *Lincoln's Hungarian Heroes. The Participation of Hungarians in the Civil War, 1861–65*. Washington, D.C., 1939.; Ács Tivadar: *Magyarok az észak-amerikai polgárháborúban 1861–65*. Budapest, 1964.

³ A háborút követő években például Asbóth Sándor argentinai és uruguayi követ, Julius Stahel yokohamai konzul, Pomutz György oroszországi konzuli beosztásban dolgozott, míg Figyelmessy Fülöp a brit-guyanai Demarában lett az Egyesült Államok konzulja.

kifejeződésre. A motivációs vizsgálat egy másik érdekes eleme, hogy a szerző több ízben von párhuzamot a magyarság és más etnikumok, például a németek polgárháborús motivációja közt.

A *Világostól Appomatoxig* egyik nagy erénye, hogy eloszlatja a témával kapcsolatban korábban megjelent irodalom által kreált tévhiteket. Érdekesnek tartom megjegyezni, hogy hosszú idő óta a jelen kötet az első könyv az amerikai polgárháborúban résztvevő magyarokkal kapcsolatban, és ha a tudományos igényességet nézzük, akkor eddig az egyetlen. A szerző számos esetben korrigál vagy cáfol különböző tévedéseket, például a már korábban említett motiváció kérdéséről a polgárháborúban katonai szolgálatot teljesítő magyarok létszámaig. A magyar–amerikai történeszek korábbi „hőscsináló gépezete” gyakran torzított, eltúlzott heroikus képet ábrázolt a polgárháborúban harcoló magyarokról, és közülük is elsősorban azokról, akik az Unió oldalán ragadtak fegyvert. Kitűnő példa erre Vasváry Ödön 1939-ben kiadott munkája, amely a *Lincoln's Hungarian Heroes* címet viseli. Vida István Kornél rámutat arra, hogy ezek a hőstettek és hősök fontos szerepet játszottak az amerikai magyarság kollektív emlékezetében, és az Egyesült Államokban élő más etnikai csoportokhoz hasonlóan a magyarság is felmutatta a saját polgárháborús hőseit. Ez állhatott tehát a „hőscsinálás” hátterében a 20. század második felében, amikor az amerikai magyarság az adott politikai helyzetben szükségesnek tarthatta ezeken az elemeken keresztül is demonstrálni az új hazájuk iránt érzett lojalitást.

Külön fejezet mutatja be a könyvben triumvirátusnak nevezett három, fényes pályát befutott magyar uniós tábornok polgárháborús tevékenységével kapcsolatos újabb adatokat. Asbóth Sándor, Julius H. Stahel⁴ és

⁴ Az egyetlen magyar származású katona, aki a polgárháborúban megkapta a legmagasabb amerikai kitüntetést, a Kongresszusi Becsület Érdemrendet.

Zágonyi Károly személyét különleges megbecsülés övezte. Az ő esetükben is megvizsgálta a szerző, hogy a körülöttük kialakult tisztelet mennyire építkezik valós elemekből. Zágonyi Károly 1861. október 25-én végrehajtott spriengfieldi „halálrohamáról” például vers is született, s Zágonyiról neveztek el Spriengfield egyik parkját. Ezzel szemben a roham katonai jelentősége jóval kisebb volt. Annak ellenére azonban, hogy a három tisztpolgárháborús tevékenységének katonai jelentősége vita tárgyát képezheti, emlékeztük ápolása, vélt vagy valós tetteik erősítették az amerikai magyarság kohézióját.

A könyv másik nagy erénye, hogy a téma korábbi irodalmával ellentétben az Unió oldalán harcolók mellett azoknak a magyaroknak a vizsgálatával is foglalkozik, akik a Konföderáció seregeiben vették ki részüket a küzdelmekből. Annak ellenére, hogy a déli államokban élő magyarság összlétszámához viszonyítva a Konföderáció hadseregében szolgáló magyarok aránya (9%) közel azonos volt az északi társaik arányával (8,7%), a déli oldalon fegyvert ragadó magyarok eddig szinte teljesen kívül estek a magyar szerzők látókörén. Egy kivételt említhetünk, Estván Bélát, akinek alakja a téma nemzetközi szakirodalmának és közvéleményének érdeklődését is fel tudta kelteni.⁵ Estván polgárháborús szerepvállalásának kérdése külön fejezetet kapott Vida könyvében. Az eset nagyon jó példája annak, hogy egy sikeres csaló mennyire nagy hatással lehet az utókor véleményére. A szerző végigvezeti Estván néha megmosolyogtató csalásainak leleplezésig az olvasót, akinek szemei előtt kirajzolódik egy nemzetközi szélhámos, hazudozó „Münchausen-figura” alakja, aki állítása szerint a seven pinesi és gaines milli csatában James

⁵ Schuricht, Hermann: *History of the German Element in Virginia*. Baltimore, 1898–1900.; Coulter, Melton E.: *Travelers in the Confederate States*. Norman, 1948.; Lonn, Ella: *Foreigners in the Confederacy*. Chapel Hill, 1940.; Pogány, András: *Béla Estván: Hungarian Cavalry Colonel in the Confederate Army*. New York, 1961.

Longstreet tábornok vezérkarában jelentős szerepet játszott a déli győzelem kivívásában. Katonatörténeteit azonban semmilyen forrás sem támasztja alá, sőt a források szerint még csak nem is Magyarországon született, és az eredeti neve Peter Heinrich volt. Ennek ellenére a több kiadást megélt *War Pictures from the South* című könyve igazi siker lett, olyannyira, hogy mind a mai napig számos szerző veszi állításait készpénznek, és hivatkozik azokra. Ennek az egyébként is szokatlan esetnek van egy érdekes vetülete, amelyet a fejezet elején említ meg a szerző: Estván története jól példázza azt a jelenséget, hogy a magyarok az 1850-es évek elején olyan népszerűek voltak az Egyesült Államokban, hogy egy más nemzethez tartozó érdekesnek találta magyarnak kiadni magát.

Az uniós magyar szerepvállalás értékelése Vida könyvében is némileg túlsúlyba került, de ez az északi oldalon harcolók létszámbeli fölényével és a velük kapcsolatban fennmaradt forrásanyag gazdagságával magyarázható.

A kötet további fontos érdeme, hogy közli a konföderációs és északi csapatokban harcoló eddig ismert összes magyar életrajzi adatait röviden, betűrend szerinti sorrendben. Ebbe a körbe csak azok a magyarok (100 fő) kerültek be, akiknek magyar származása és polgárháborús szerepvállalása forrásokkal igazolható. A száz név és életrajz mellett található még két lista. Az egyik a magyar nevek amerikai forrásokban található leggyakoribb elírásait, míg a másik további, eddig még származásukat biztosan nem igazolt lehetséges magyar katonák neveit tartalmazza. Ennek a könnyen átlátható életrajz-adatbázisnak köszönhetően az olvasó átfogó, tiszta képet kaphat a harcokban résztvevő magyarok polgárháborús tevékenységéről és életútjáról.

Az olvasó számára a különböző folyamatok, jelenségek jobb megértését segíti a számtalan táblázat, ábra, diagram és grafikon, amelyek többek között az amerikai ma-

gyarok 1860-as foglalkozásszerkezetét vagy a konföderációs és uniós hadseregben szolgáló magyar katonák rang és fegyvernem szerinti megoszlását szemléltetik. A rendkívüli adatgazdagság mellett számos forrásszemelvény teszi még érzékletesebbé a fejezeteket. A kötet vizuális illusztrációjáról a könyv végén található fekete–fehér képmelléklet gondoskodik, amelyben a polgárháború magyar résztvevőiről készült fotók, metszetek mellett a magyar katonák emléket őrző szobrok-ról és emlékművekről készült fényképek is helyet kaptak. Ezek közül a 2. számú képre szeretném felhívni a figyelmet, amely John Charles Frémont tábornok Zeyk Albertnek 1861. szeptember 4-én küldött táviratát ábrázolja. A dokumentum érdekessége, hogy magyar nyelven született. Frémont tábornok ugyanis az ellenséges hírszerzéstől tartva táviratait lefordíttatta magyarra, így kódolva azokat. A kódolt üzeneteket pedig a célállomáson egy másik magyar dekódolta, fordította angolra. Ez a módszer, mutat rá a szerző, hasonlít a második világháborúban az amerikai hírszerzés által alkalmazott eljárásra, amikor a csendes-óceáni hadszíntéren a *navajo* nyelvet használták kódként. A tartalmi elemek mellett a kötet külső kivitelezése, külleme is rendkívül igényes.

A *Világostól Appomatoxig* kötet hiánypótló jellegű. Vida István Kornél számos, mindezülig ismeretlen forrás feldolgozásával, egyedülálló módon, tudományos szemszögből vizsgált egy eddig csak nagyon kevéssé ismert területet, több ponton cáfol és korrigál. Az olvasó végigkövetheti az Észak és Dél harcában résztvevők háborús tevékenységét, emellett ismereteket szerezhet az Unió színes ezredeiben szolgáló magyarokról, valamint a magyar szerepvállalás emlékének hazai és külföldi ápolásáról. A könyv méltán tarthat számot a széles olvasóközönség érdeklődésére.

SZABÓ-ZSOLDOS GÁBOR

Tanárok korfordulón

Keller Márkus: A tanárok helye. A középiskolai tanárság professzionalizációja a 19. század második felében, magyar–porosz összehasonlításban. L’Harmattan – 1956-os Intézet, Budapest, 2010. 288 oldal

Az összehasonlító történeti munkák elkészítése elméleti, módszertani, nem utolsósorban pedig forráskritikai és fogalmi szempontból általában nagyobb kihívást jelent egy történész számára, mint egy hagyományos történeti feldolgozásé. Nem nehéz ezt elgondolni, hiszen – hogy csak egy nehézséget említsünk – legalább két történeti kontextus alapos ismeretét és kölcsönös kezelésének kompetenciáját kívánja meg. Ugyanakkor minden elméleti és módszertani csiszoltság hiábavaló, ha nem támasztható alá, nem igazolható jól sikerült munkákkal. Ha ez így van, akkor Keller Márkus műve mindenképpen erőteljes érvet szolgáltat e történeti diszciplína legitimitása és dinamikussága mellett. Már az ismertető elején leszögezhetjük, hogy a szerző munkája maradéktalanul megfelel a legmagasabb szintű összehasonlító történetírással szemben támasztható kritériumoknak. Keller Márkus tanári professzionalizációra vonatkozó, igen széleskörű hazai és németországi kutatómunkájának első összegzése a 2009-ben az ELTE-n megvédett doktori disszertációja volt. E kötet az értekezés átszerkesztett változata. A szerző azt az első látásra túl tágnak tűnő kérdést kívánja megválaszolni, hogy újraértelmezhető-e és ha igen, milyen mértékben a kelet-közép-európai modernizáció folyamata egy konkrét történeti összehasonlítás, a porosz és magyar középiskolai tanárság professzionalizációjának elemzése során. A munka célja a modernizációs minták felülvizsgálata, ahol a professzionalizációs pályák egyrészt a sikeres

kelet-közép-európai modernizáció indikátorai, másrészt a modernizáció sokféleségét reprezentálják. Vizsgálatának eredményét s fő tézisének már könyve közepén megelőlegezi: „A lassan kirajzolódó professzionalizációs minták és a szakmai énképek különbözősége sokkal inkább a társadalomszerkezet és az állami hatalom korlátainak két ország közötti differenciájában rejlik.” (142. old.) Keller Márkus szerint elsősorban tehát nem temporális eltérésekről, megkétszerezésről volt szó. Fő következtetésének jelentősége a térség professzionalizációjával kapcsolatban a történeti kutatás által korábban megfogalmazott *backwardness* tézis cáfolata. A megkétszerezés elméletének tanári hivatást illető koncepciója szerint Kelet-Közép-Európa Nyugat-Európával szembeni lemaradása három fő területen érhető tetten: a központi egyesület hiányában, az állammal szemben kialakult érdekképviselet gyengeségében, valamint a professzionalizáció és nemzeti identitás kialakulásának szoros összekapcsolódásában. A munka szerkezete és alkalmazott módszerei e korábbi tézis cáfolatának alátámasztását szolgálják, s egyben az értelmiség fogalmának újraértelmezését is lehetővé teszik a két országot illetően.

A kötet szerkezete alapvetően az összehasonlítási aspektusokra épül a tanári professzionalizáció egyes területeinek vizsgálatán keresztül. A szerző három fő kérdéskört elemez, melyek a tanulmány külön részeit képezik: (1) a tanári egyesületek tevékenységét, valamint a speciális tudás és kompetencia megszerzésének módjait befolyásoló szerepüket; (2) a tanári énkép és szakmai etika alakulását mint a hivatássá válás egyik konstituens velejáróját; (3) állam és tanárság viszonyát s ehhez kapcsolódóan a szakmai autonómia védelmét. A jó érzékkel kiválasztott specifikus elemzési szempontok társadalomtörténetileg lényegesek, rajtuk keresztül a két

oktatási rendszer számos hasonlósága mellett különbségei is megragadhatók. A munka összehasonlító perspektívája tehát gazdagítja a kérdést eddig taglaló pedagógiatörténetet is, melyről mind német, mind pedig magyar viszonylatban inkább alapkutatások állnak rendelkezésre. Mindazonáltal az egyes fejezetek önállóan is megállnak, mivel Keller Márkus kellő hangsúlyt fektet az eddig alig vizsgált területek empirikus feltárására és kutatására is, amit ugyanakkor kiválóan képes ötvözni az összehasonlítás szempontjaival, különösen a magyarországi pedagógiai diskurzus némettel való összevetése során. Ám nem csupán komparatív látásmódja és analitikája miatt számít újdonságnak a szerző műve, hanem azért is, mert a középiskolai tanárság hivatássá fejlődése, önszerveződése, valamint a tanárság állammal mint fő oktatásirányítóval való interakciója is meglehetősen kevésbé kutatott téma.

A professzionalizáció folyamata következtében, melynek során adott szakma képviselői önszerveződésüket és intézményesülésüket követően önálló egzisztenciát teremtenek, és közösségileg szavatolják az általuk nyújtott szolgáltatás magas színvonalát, a hivatáshoz tartozók nagyobb anyagi megbecsülést és társadalmi elismertséget szereznek. A középiskolai tanárság professzionalizációja kapcsán a szerző joggal teszi fel a kérdést, hogy e folyamat eredményeképp milyen társadalmi réteg alakul ki, illetve milyen már létező társadalmi csoporthoz sorolható a tanítást immár hivatásként gyakorlók csoportja. E problémakör különösképp a német történetírásán belül lényeges, hiszen a számos témát felölelő *Sonderweg*-vita egyik alapvető kérdését válaszolhatja meg: a tanárok célcsoportjaként posztulált *Bildungsbürgertum*hoz való sorolásuk indokolt-e? Valós és specifikusan német társadalmi csoportról van szó, ahogy azt Hans-Ulrich Wehler gondolja? Vagy csupán a hagyományos német történetírás által konstruált fogalomról, amint azt Jürgen Kocka állítja? Azaz mennyiben egyedi, s ha történetileg dinamikusan változó jelenség, akkor melyek a *Bildungs-*

bürgertum – tulajdonképp a polgárság neohumanista műveltségésményét hordozó és ennek megfelelő életformát folytató, ugyanakkor a német nemzeti identitással kiegészült társadalmi csoportja – lényegi alkotóelemei? Habár a szerző nem kívánja a maga teljességében megválaszolni e problémakört, kutatásának eredményei mégis igen lényeges szerepet tölthetnek be a kérdés német historiográfián belüli további tisztázásában. A fogalom körülhatárolásában ugyanis mankót jelenthet az annak kelet-közép-európai hasonlóságait és különbségeit könnyebben megragadhatóvá tévő összehasonlítás, amely által pontosabb interpretációk alakíthatók ki.

A választott téma elemzése, a munka szerkezeti ismertetése, valamint a lényegesebb kutatási kérdések bemutatása után immáron rátérünk a fő eredmények részletes ismertetésére. Már e ponton kijelenthető, hogy Keller Márkus mind a modernizációs paradigma felülvizsgálata, mind a megkérdészettség tézisének cáfolata tekintetében, mind pedig az értelmiségi–hivatalnoki szerepek vizsgálatát illetően a német és magyar társadalomtörténet-írás szempontjából döntő fontosságú következtetésekre jut. A szerző sikeresen igazolja, hogy a középiskolai tanárság mindkét országban lezajló professzionalizációja nyomán az állami fennhatóság jelentős mértékben kiterjedt a középfokú oktatás terén (is). Ugyanakkor ezzel párhuzamosan a vizsgált korszak végére, azaz a századforduló időszakára megszületett az egységes porosz és magyar tanári diploma, a fizetések kötelezővé váltak, mégpedig egy alapvetően előnyösebb állami fizetési tarifarendszer kiterjesztése révén. A tanárok örök célcsoportjának tekintett bírakkal majdnem azonos anyagi és presztízsszint elérése valósággá vált, valamint a tanári hivatás egységét és egységességét is szavatolták. Ennek azonban nyilvánvalóan ára volt. A vizsgált időszakban a tanári testületek autonómiájának szűkülése figyelhető meg – a két ország esetében, amint látni fogjuk, eltérő mértékben – egyrészt az igazgató hatalmának kiterjedtebbé

válása, másrészt az állami autoritás terjeszkedése következtében.

Keller Márkusnak sikerül a modernizációs paradigma holisztikus szemléletéből fakadó sematikus leegyszerűsítések egyik válfaját, a megkésetttség (*backwardness*) tézisének is cáfolnia. A szerző szerint az elsősorban Nyugat-Európa és Kelet-Közép-Európa középiskolai tanárságának eltérő professzionalizációja nem egy időben később bekövetkezett folyamat eredménye. Sokkal inkább olyan jelenség, mely eltérő kontextusok minőségi különbségeiből, tehát elsősorban különböző társadalomszerkezeti scenáriók, az állam – tanárság – társadalom interakciójának másfajta lejátszódásából eredt. Poroszországban és Magyarországon is a kontinentális professzionalizációs alapminta érvényesült, azaz az állam sokkal nagyobb szerepet töltött be, mint, mondjuk, Nagy-Britanniában. Igen lényeges ugyanakkor, s tulajdonképp rögvést cáfolja is a temporális fázisokban eltolt fejlődés elméletét, hogy Keller Márkus szerint e makroszintű közös adottság ellenére Poroszország összességében gyengébb teljesítményt nyújtott a civil társadalom fejlődésének eme aspektusában. A kedvezőbb magyarországi tanári professzionalizáció, a relatíve nagyobb mértékű autonómia kiharcolása a szerző szerint több folyamat eredménye. Magyarországon a felekezeti iskolák 1790 óta jelentős autonómiát élveztek, ami elsősorban a protestáns iskolák esetében vált a tanárság identitásának és státusának legfontosabb elemévé. Magyarországon a 19. század folyamán lehetővé vált az állammal való rugalmasabb interakció, amit az is erősített, hogy az – ismét csak elsősorban protestáns partikularizmuson és autonómián nyugvó – középiskolai oktatás a magyar nemzettudatban és nemzeti önállóság fenntartásában – az 1849 utáni abszolutizmus, 1867-től pedig a dualista monarchia keretein belül – a porosznál sokkal lényegesebb szerepet töltött be. Nyilvánvalóan a magyar állam és a tanárság interakciójában ez vált az egyik legfontosabb viszonyítási ponttá. A szerző érvelésében szereplő s azt gazdagító

számtalan remek példa közül most csak egyet kiragadva: a magyar nemzeti tudás „kiművelése” és eszmeköre hamarabb, az 1879-es országos középiskolai tantervvel már módszeres formában megjelent, míg ugyanez Poroszországban 1890-től vált a gimnáziumi tantervek egyik központi vonásává. Ennek kontextusában a függetlenebb szellemiséggel bíró és – bátran kijelenthető – öntudatosabb magyar tanárok újtóbbak voltak porosz társaiknál. A magyarországi középiskolai tanárság a porossal szemben az államot elsősorban végrehajtónak tekintette (magát pedig semmi esetre sem hivatalnoknak), s ezzel összhangban szakmai autonómiájának kiépítését az állam megnyerésével együtt sikeresen hajtotta végre.

Ezzel párhuzamosan a szerző kiválóan elemzi a porosz tanárság sajátos tagoltságát és mentalitásbeli adottságát. Míg Magyarországon a liberális állam egységesebb és függetlenebb tanársággal állt szemben, addig Poroszországban az erősebben centralizált államszervezet szabadabban érvényesíthette akaratát a megosztott tanársággal szemben. A porosz középiskolai oktatás osztottabb volt (humán gimnázium, reálgimnázium, főreáliskola), ennek megfelelően a nagyobb rétegzettség és a decentralizáltság folytán a tanárság nem tudott olyan ellenért képviselni, mint az egységesebb s elsősorban az 1867-ben megalakult Országos Középiskolai Tanáregyletben (OKTE) testet öltő magyarországi tanárság. A potenciális porosz tanári autonómiát tovább gyengítette, hogy maga a tanárság nagyban azonosult az etatista centralizáció mentalitásával és célkitűzéseivel. A porosz tanárok sokkal inkább hivatalnoknak tekintették magukat, mintsem egy független szakma teljesen önálló identitásával bíró (büszke) képviselőinek. Amint Keller egy helyen meg is állapítja, az állam–tanárság viszony két szereplője nagyon hasonló mentalitásának egyedüli különbsége Poroszországban valószínűleg csupán az értékék intellektuális forrásvidékeinek eltérő minőségéből eredt. (254. old.) A 19. század második felének Poroszországában a tanári hivatáshoz

erőteljesebb ideológiai elvárások társultak. A század elejétől domináns, humboldti neohumanista ideálokat fokozatosan háttérbe szorította a nemzetközponitú és hierarchikus felfogás – olyan rekvizitumokkal, mint például a tanárok teljes államhűsége. Ez utóbbi folyamat azonban sohasem vezetett ahhoz, hogy egyes rétegek esetében kialakuljon az állami elnyomás társadalmi érzete. Ez elsősorban annak köszönhető, hogy Poroszországban a tanárok kezdettől fogva sokkal inkább elfogadták az állam programadó és irányító szerepét. Az államvezetés, a minisztériumi köztisztviselők és a középiskolai tanárság oktatáspolitikáról alkotott elképzelései ugyanis jórészt egybeestek. Összességében tehát a két ország közötti különbségek egyrészt az államhatalom jellegéből és működésének módszereiből, másrészt a két társadalmi közeg eltéréseiből eredt. A szerző itt nagyon lényeges eredményre jut, hiszen így a megkérdés strukturális hatásainak eleve meglehetősen sematikus magyarázatát tulajdonképpen plauzibilis, alaposan dokumentált és kiváló társadalomtörténeti elemzésen nyugvó összehasonlító perspektíva segítségével írja felül. Ezáltal pedig e témán keresztül lehetségessé válik az összehasonlító kutatások térségre vonatkozó egyik alapvető célkitűzése: a modernizáció polifóniájának történeti igazolása.

Mindazonáltal a tanulmánynak nem csupán koncepciója és elemzései rendkívül kimmunkáltak, Keller Márkus igen alaposan dokumentálta is kutatásait. A választott források megfelelnek a kitűzött céloknak és a szerző által preferált összehasonlítás szempontjainak is. Sikeresen vizsgálja felül mind a lokális, mind pedig a makroszintű okozati összefüggéseket, mégpedig úgy, hogy közben fogalmai nem válnak (s legfőképp nem tűnnek) önkonstruáltnak, öncélúnak. E tekintetben a munka további erénye, hogy a történetileg specifikus, az egyes tanári csoportokra jellemző sajátosságok elemzése – például a tanári szakma társadalmi elismertsége és befolyása, valamint a tulajdonképpen sztoikus etikai ideálokon alapuló pozitív ön-

képének fejlődése – sem sikkad el. Ez már csak azért is öröndetes, mivel a sikeres komparatív történeti analízis egyik alapfeltétele a jól megragadható, ugyanakkor nem túlságosan absztrahált fogalmak és analitikai egységek felhasználása.

Kétségtelen azonban, hogy e munka erényei is csak abban az esetben nyerik el teljes értéküket, ha a mellékük társuló hiányosságokkal együtt mérlegeljük azokat. Az összehasonlító történeti módszert bemutató fejezetben (56–65. old.) helye lett volna még (legalább) egy igen fontos recens összefoglalásnak (Iordachi, Constantin: *Reconceptualizing the Social: East Central Europe and the New Sociocultural History*. In: Schlacks, Charles et al. (eds): *East Central Europe / L'Europe du Centre-Est. Eine wissenschaftliche Zeitschrift*. Vol. 34-35. (2007–2008) No. 1-2., 1–35.). Különösen így van ez, ha figyelembe vesszük, hogy a jelzett tanulmány nagyon lényeges megállapításokat tesz a kelet-közép-európai térségre vonatkozóan. A fent már aposztrofált kiváló szempont- és forrásválasztás ellenére néhány ponton szűkösnak tűnik a felhasznált levéltári és könyvészeti anyag, néhol oldalakon át csupán egy-két hivatkozást talál az olvasó. Ugyanakkor azt is meg kell említeni, hogy maga a szerző is elismeri, hogy az összehasonlító perspektíva igencsak megnehezíti az egyes rész kérdések kimerítő tárgyalását. További korlátozó tényező, hogy az elsősorban diszkurzusvizsgálatra és jogtörténeti fejtegetésekre épülő elemzés megszabta a kiaknázható források körét is. Mégis felmerülhet az olvasóban, hogy más típusú források – többek között például a tanári munkáról íródott, nem kifejezetten egyesületi vagy szűkebb tanári szakmai fórumokhoz köthető művek – miért nem kerültek be az elemzésbe. Más típusú problémát jelent, hogy a városi és vidéki tanárság közötti különbségekből eredő feszültség feltérképezésekor a szerző nem ad meggyőző magyarázatot arra nézve, hogy mit tekintünk igazán fontosnak a diszkrepancia kialakulásában: a területi megosztottság mellett mi játszott elsődleges szerepet – a fizetés,

a presztízs vagy például az érdekvényesítés különböző mértékű adottságai? Ehhez kapcsolható egy további hiányosság, Keller Márkus jórészt diskurzusvizsgálatra szorítkozik, főképp a tanárok társadalmon belüli helyzetének elemzésekor. Ennek az önképnek a vizsgálata során ugyanakkor csiszoltabb, teljesebb történeti kép alakulhatott volna ki, ha a szerző valamivel részletesebben (és nagyobb empirikus merítéssel) értekezett volna például a tanárok szabadidejének eltöltési módjairól, életviszonyairól vagy épp a többi társadalmi csoporthoz viszonyított anyagi helyzetükről. E szempontokat és eredményeket alaposabban össze lehetett volna vetni a diskurzus alakulásával, ezáltal pedig többértévé lehetett volna tenni a „szakmai közbeszéd” elemzését, árnyaltabbá vált volna a néhol sematikus vizsgálat. Ennek szükségessége könnyen belátható, hiszen ezeket a diskurzusokat nem csupán az állam és a tanárok között folyó kommunikáció és interakció motiválta, hanem más társadalmi összefüggések is, így például a tanárság más társadalmi csoportokhoz, elsősorban a bírák mellett más hivatalnoki/értelmiségi csoportokhoz viszonyított szerepe. S még az egyesületi diskurzuson belül is teret nyerhetett volna egy társadalomtörténetileg részletesebb vizsgálat. A szerző érvelését ugyanis jól kiegészíthette volna annak elemzése, hogy az egyesületi diskurzus(ok) mennyiben reprezentatívak, milyen mértékben és pontosan hogyan állnak összefüggésben a magyar nemzetépítéssel. Mindeme jelzett hiányosságok ellenére, melyek jórészt a választott módszerek és perspektíva, valamint nem utolsósorban a terjedelmi korlátok okozta behatároltság eredményei, az olvasó így is kitűnő képet kap a tanárság társadalmi szerepéről és önképének fejlődéséről.

Mindenképp üdvözölhetjük, hogy egy ilyen szemléletű porosz–magyar összehasonlító történeti munka vált elérhetővé. Ugyanakkor még a hiánypótló munkáknál is érvényesülnie kell a formai és stílári pontosság-nak, ami jöllehet jellemző e kötetre, mégis

néhány zavaró problémára fel kell hívni a figyelmet, különösen, ha a munka didaktikai célra is felhasználásra kerül. A kötet szerkesztése alapos és körültekintő, de a fejezetek számozás nélkül szerepelnek, továbbá a szöveg jó pár tipográfiai kívánnivalót hagy maga után. Minden harmadik-negyedik oldalon elütésre bukkan az olvasó – kirívó esetek is adódnak, például „*klasszika-filológus*” (104. old.). Valószínűleg korábbi szerkesztési munkálatokból maradhatott a szövegben számos felesleges elválasztójel, melyek semmilyen szintaktikai funkcióval nem rendelkeznek. Néhány fejezetben a jogtörténeti fejtegetések – olykor túlzott adatgazdagságuk miatt – meglehetősen száraz olvasmánynak bizonyultak. Ezt azonban a szerző is érzékelte, és jó érzékkel egy-egy kiegészítő, néhol anekdotikus példa betoldásával oldotta fel a jogi háttér szükséges bemutatását a szélesebb történeti elemzésben, így a könyv (szinthe) sohasem untat. Emellett nagyszerű ötlet volt a szöveghez arányosan adagolt képek hozzáadása, melyek remek kiegészítést nyújtanak, s kellemes pihenést hoznak a szemnek. A szövegkohézió többnyire egyenes. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy talán szerencsés lett volna néhány összegző táblázat beillesztése, melyek hasznosságuk mellett könnyebb áttekinthetőséget és érthetőséget kölcsönöztek volna az egyes fejezeteknek. Ez utóbbi megállapítás különösképp érvényes az összehasonlító magyarázatok esetében, már csak azért is, mivel a munka lenyűgöző adatgazdagsága könnyedén lehetővé tette volna a (statisztikai) táblázatok szerkesztését. Jöllehet e hiányosságok kiküszöbölése tovább növelte volna a munka egyébként kiváló minőségét, a kötet összességében így is jól használható didaktikailag. Nemzetközileg is fontos végkövetkeztetései mellett számos további alap-, rész- és összehasonlító kutatást inspirálhat, de nem csupán a professzionálizálódott magyar szakma számára ajánlott.

CORA ZOLTÁN

Számunk szerzői

BIHARI ANIKÓ	ügyintéző, Csongrád Megyei Kormányhivatal Egészségbiztosítási Szakigazgatási Szerve, Szeged
CORA ZOLTÁN	történész, Szegedi Tudományegyetem, Szeged
FARKAS ZSUZSA	művészettörténész, Magyar Nemzeti Galéria, Budapest
K. LENGYEL ZSOLT	történész, Universität Regensburg, Wissenschaftszentrum Ost- und Südosteuropa, Ungarisches Institut
KISANTAL TAMÁS	irodalomtörténész, Pécsi Tudományegyetem, Pécs
KÖKÉNYESI ZSOLT	Ph.D. hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest
MANHERCZ ORSOLYA	történész, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest
MIRU GYÖRGY	történész, Debreceni Tudományegyetem, Debrecen
POLENYÁK IVETT	Ph.D. jelölt, La Celle Saint Cloud, Franciaország
GEORG SEIDERER	történész, Friedrich-Alexander-Universität Erlangen-Nürnberg
SZABÓ-ZSOLDOS GÁBOR	Ph.D. hallgató, Debreceni Tudományegyetem, Debrecen
SZATMÁRI JUDIT	levéltáros, Ráday Gyűjtemény
TEVESZ LÁSZLÓ	történész, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest
VAS RÉKA	egyetemi hallgató, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár
VÉR ESZTER VIRÁG	történész, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest

A fordításokat BARNA JÓZSEF és DEÁK ÁGNES készítette.

Contents

Essays

GEORG SEIDERER Liberalism and neoabsolutism (Constitutional politics and administrative reform in the Hapsburg Empire during the ministry of Alexander Bach from 1848 to 1859)	5
ZSOLT K. LENGYEL Country representation in neoabsolutist Hungary	31
JUDIT SZATMÁRI A stage for politics? – or the participation of laymen in Protestant convocations during the 1850s	53
ORSOLYA MANHERCZ The noble judge of Esztergom in the storms of the 1852 imperial journey	71
ESZTER VIRÁG VÉR Roles reinterpreted or Empress Elisabeth's metamorphosis in 1866 ..	83
LÁSZLÓ TEVESZ The ethnic minority policy of József Eötvös and the Deák Party's constitutional-nationalist tradition, 1860–1868	105

Workshop

RÉKA VAS “My thinking might not fit this modern world”. The diaries of countess Anna Kornis of Gönczruszka, 1850–1851	125
ZSUZSA FARKAS A country nested to the trunk of culture. Contemporary reception of Hungarian works of art exhibited at world fairs, 1851–1878	136
IVETT POLENYÁK Mihály Munkácsy and the contemporary Hungarian painter elite at the 1873 Vienna world fair	159

Evoking the past

Mór Gyula Dessewffy's prison experiences at Neugebäude, 1851	177
--	-----

Theory and method

TAMÁS KISANTAL Theory of history (Thoughts on a non-narrativist view of history)	198
---	-----

Reviews

„Money and books, books and money” (<i>Olga Granasztói: A francia könyvek magyar olvasói. A tiltott irodalom fogadtatása Magyarországon 1770–1810. Universitas Kiadó, Budapest, 2009</i>) ZSOLT KÖKÉNYESI	215
Exploring the origins of modern Hungarian penal law (<i>Szilvia Bató: A „büntető rendszer” átalakításának megjelenése Kossuth Lajos Pesti Hírlapjában [1841–1844]. Pólay Elemér Alapítvány, Szeged, 2010</i>) GYÖRGY MIRU	220
„So that this great country reunites.” Hungarians in the American Civil War (<i>István Kornél Vida: Világostól Appomatoxig. Magyarok az amerikai polgárháborúban. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2011</i>) GÁBOR SZABÓ-ZSOLDOS	223
Teachers at the turning point of the age (<i>Keller Márkus: A tanárok helye. A középiskolai tanárság professzionalizációja a 19. század második felében, magyar–porosz összehasonlításban. L’Harmattan – 1956-os Intézet, Budapest, 2010</i>) ZOLTÁN CORA	227
<i>Authors</i>	232

Az Aetas 2012. évi előfizetői felhívása

A folyóiratkiadás egyre szűkülő pénzügyi támogatási rendszere közepette folyóiratunk számára különösen fontos előfizetőink támogatása és hűséges kitartása. Köszönjük!

Ebben az évben a következő tematikus számaink jelennek meg: Forradalom és ki-egyezés között; 20. századi magyar történelem; Újkori európai történet; Történelem és információáramlás.

Interjút közlünk Lutz Niethammerrel és Holger Fischerrel.

Eddigi gyakorlatunkhoz híven a 2012-es évyolamra is kedvezményt biztosítunk előfizető olvasóinknak, s áraink változatlanságával igyekszünk bizalmukat és támogatásukat elismerni:

Éves előfizetői ár: **3600 Ft** (tartalmazza a postaköltséget)

Egy számot megrendelőknél: 900 Ft + postaköltség

Egy szám könyvesbolti ára: 1000 Ft

A folyóirat előfizethető az e számhoz mellékelt csekkszelvényen, illetve megrendelhető a kiadó e-mail és postai címén. Korábbi számainkat (postaköltség felszámolásával) a szerkesztőség címén szintén meg lehet rendelni.

Az előző évhez hasonlóan az idei évben is átutalhatja **jövedelemadójának 1%-át** egy olyan egyesületnek, alapítványnak stb., amelyet arra érdemesnek tart. Folyóiratunk szerkesztői azzal a tiszteletteljes kéréssel fordulnak Önhöz, hogy ha támogatásra méltónak tartja folyóiratunkat, válassza az AETAS-t. Ezúton is köszönjük eddigi támogatásukat.

Ha az idei évben is az AETAS támogatása mellett dönt, akkor töltsse ki részünkre az APEH-től kapott rendelkező nyilatkozatot.

Adószámunk: **19079581-2-06**

Nagyon köszönjük Olvasóink eddigi támogatásukat!

Reméljük, hogy erre a jövőben is számíthatunk.

Aetas Könyv- és Lapkiadó Egyesület

6701 Szeged, Pf. 1179

<http://www.aetas.hu>

aetas@mail.u-szeged.hu

A tartalomból

Nemzet és gazdaság

Vári András

Nagybirtok, paraszt és nemzet. Az 1919–1920-as közép-kelet-európai földreformok eszmei előfutárai a politikai-gazdasági közbeszédben

Andreas Etges

Gazdasági nacionalizmus: az Egyesült Államok és Németország összehasonlítása 1815–1914

Gaucsík István

Történelem és mítoszteremtés. Karcolat a „legelső” szlovák szövetekezetről

Halmos Károly

Empórium és impérium. Nacionalizmus az üzleti életben – Lánczy Leó

Ábrahám Barna

Vagyonosodás és nemzetépítés. Az erdélyi román elit gazdasági törekvései a 19. század második felében

Tóth-Bartos András

Birtokpolitika Észak-Erdélyben, 1940–1944

Eiler Ferenc

A németek „számonkérése”. Társadalmi, gazdasági következmények Hartán, 1945–1959

A Korall Szerkesztőség elérhetőségei:

terjesztes@korall.org, korall@korall.org, www.korall.org

1113 Budapest, Valkói u. 9.

A 2012-es évfolyamra várjuk az előfizetéseket. Kérjük, jelezze szándékát a Szerkesztőségnek, és valamennyi idei számunkat postázzuk Önnek. Az éves előfizetés ára: 4500 Ft, egy szám ára 1250 Ft.

A KORALL Szerkesztősége 2012-ben a következő tematikus számokat jelenteti meg :

- 48. Az oszmán világ és Közép-Európa
- 49. Ipari munkások a 19–20. században
- 50. Kapcsolatok – hálózatok

Nonprofit szervezetként lehetőségünk van az adóbevallások 1%-os felajánlásainak fogadására.

Kérjük, ha úgy ítéli, tiszteljen meg minket támogatásával!

Adószámunk: 18255030-1-43 Nevünk: KORALL TÁRSADALOMTÖRTÉNETI EGYESÜLET